

Debreceni Egyetem
Tudományegyetemi Karok
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris: társadalomtudományok és bölcsészettudományok doktori iskola
A nevelés és művelődés társadalmi-történeti összefüggései doktori program

Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon (1790-1848)

– Doktori (Ph.D) értekezés –

Témavezető: Dr. Brezsnyánszky László

Készítette: Virág Irén

Debrecen
2007

AZ ARISZTOKRÁCIA NEVELTETÉSE MAGYARORSZÁGON (1790-1848)

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
Neveléstudomány tudományágban

Írta: Virág Irén okleveles történelem-német nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem Interdiszciplináris: társadalomtudományok és
bölcseztudományok doktori iskolája
(A nevelés és művelődés társadalmi-történeti összefüggései doktori programja) keretében

Témavezető:
Dr. Brezsnayánszky László

A doktori szigorlati bizottság:

Elnök: Dr. Szabó László Tamás
Tagok: Dr. Orosz Gábor
Dr. Buda Mariann

A doktori szigorlat időpontja: 2007. május 21.

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200.....

„Én, Virág Irén teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült.”

.....

Virág Irén

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	6
1. A disszertáció célja, módszerei	9
1.1. A dolgozat célja, felépítése.....	9
1.2. A kutatás kérdései.....	11
1.3. A kutatás időbeli keretének meghatározása.....	12
1.4. A vizsgálati csoport	14
1.5. Alkalmazott kutatási módszerek, források, forráscsoportok, a kutatás helyszínei	14
1.6. Kutatási előzmények.....	17
2. A 19. század első felének társadalma	22
2.1. A társadalom rétegződése	22
2.2. Az arisztokrácia kialakulásának történelmi állomásai.....	26
2.3. Kísérletek a klasszifikálásra	31
2.4. A világi és egyházi főrendek számának meghatározása.....	33
3. Főrangúak az Elbától nyugatra	37
3.1. A főrendi réteg meghatározása	37
3.2. A férfiak neveltetése	39
3.3. A nők neveltetése.....	50
4. A magyarországi arisztokráta férfiak neveltetése	56
4.1. Gyermekkor	56
4.2. Tanulmányok	63
4.3. A tanulmányutak	76
4.4. Nevelési tervezetek.....	80
4.5. A magyar és a német nevelési sajátosságok összevetése	90
5. A nevelők	92
5.1. Előzmények	92
5.2. Nevelői szerződések	93
5.3. A nevelők és tanítványok kapcsolatáról	96
5.4. A szülők a nevelőkről.....	109
5.5. A nevelők indíttatása, pályája.....	111
6. A magyar főrendű nők neveltetése.....	114
6.1. A nőnevelés helyzete. Nőnevelő intézetek.	114
6.2. Az arisztokráta hölgyek neveltetése a kortárs pedagógus szemével	119

6.3. A neveltetés a források alapján.....	120
6.3.1. Gróf Brunszvik Teréz	120
6.3.2. Gróf Teleki Blanka	125
6.3.3. Bárá Jósika Rozália és Zsuzsanna	128
6.3.4. Bárá Podmaniczky Júlia és Eliza	130
6.3.5. Bárá Fiáth Louise és Erzsébet.....	131
6.3.6. Gróf Lónyay Florentina, gróf Zichy Adél, Melanie és Emilie	132
6.3.7. Bárá Adelsheim Johanna.....	134
6.4. A német és magyar sajátosságok összevetése	138
7. Az arisztokrata hölgyek nemzeti szellemű neveltetése. Paradoxon vagy paradigma?	140
7.1. Szükséges-e az arisztokrata hölgyeknek a „tudományokat tanulni”?	140
7.2. A házi neveltetés kritikája. Az intézményes nőnevelés ideái.....	145
7.3. A főrangú hölgyek és a magyar nemzeti szellem	150
7.4. Az új utas Teleki Blanka nevelési tevékenysége.....	155
8. Magánnevelés versus köznevelés.....	160
8.1. A magánnevelés kritikája a korabeli sajtóban	160
8.2. Hogyan értékelték neveltetésüket az arisztokraták?.....	167
8.3. A nemzeti szellemű nevelés megjelenése, gróf Dessewffy Aurél nevelési tervezete .	170
9. Az arisztokrácia tudományos, kultúrpolitikai és közéleti szerepe	176
9.1. A pályák alakulása, méltóságok	176
9.2. Közéleti szerepvállalás	179
9.3. Arisztokrata művelődéspolitikusok nevelési reformprogramjai.....	182
9.4. Intézmények.....	185
9.4.1. Kisdedóvó intézetek	185
9.4.2. Kaszinók, olvasóegyletek	188
9.4.3. Georgikon	190
9.4.4. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia, Teleki Téka	192
10. Összegzés	196
Irodalom	206
Táblázatok jegyzéke	232
Mellékletek jegyzéke.....	232
Mellékletek	233

Bevezetés

A 19. század első felében a Magyar Királyság a Habsburg Birodalom részeként az örökös tartományokhoz képest nagyobb függetlenséget élvezett. Az idegen beolvasztó kísérletek azonban a magyar rendi nacionalizmus ellenállását váltották ki. A századfordulót követően a nemzeti gondolat, majd 1825 után a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség kérdései is egyre erőteljesebben jelentkeztek. A reform-országgyűléseken a köznevelés mellett a magyar nyelv ügye is napirendre került. A magyarországi feudális nemesség egyes rendi csoportjai jelentős szerepet játszottak a feudális jogviszonyok és társadalmi rendszer lebontásában, valamint az egyenlőségen nyugvó polgári társadalom kialakításában.

Erre az időszakra tehető az első, kifejezetten művelődési céllal létesített intézmények megjelenése. Ilyen volt az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság, a későbbi Akadémia, melynek alapító tagjai között a korszak legmeghatározóbb arisztokratáit találhatjuk. Az 1836-ban alakult Kisfaludy Társaság a klasszikusok mellett hazai művek kiadását is támogatta. A reformkorban igen kevés a nyilvános könyvtár, éppen ezért óriási jelentőséggel bírtak az arisztokraták magánkönyvtárai, melyek közül néhány a nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált olvasóterem kialakításával. Egyre több bibliotéka nyitotta meg kapuit, amihez a főnemesség tekintélyes összegekkel járultak hozzá. Legjelentősebb közülük az 1797-ben nyilvánossá vált marosvásárhelyi könyvtár, a Teleki Téka, melyet gróf *Teleki Sámuel* alapított, valamint a *Széchenyi Ferenc* gróf által létesített gyűjtemény. Az 1807-ben létrehozott Nemzeti Múzeum és Nemzeti Könyvtár jelentős főúri és főpapi adományokból kezdhette meg működését.

A magyar közéletben 1827-ig hiányzott egy olyan színtér, ahol a szellemi és születési arisztokrácia szabadon találkozhatott volna egymással, és ami egyfajta közeledést tehetett volna lehetővé a polgárság és a főnemesség tagjai között. Az 1827-ben létrehozott Casino (1830-tól Nemzeti Casino) a társas érintkezés föllendítésének példájaként szolgált. Tagjai közt az arisztokraták mellett az értelmiség és a pesti polgárság tekintélyes tagjai, irodalmi kiválóságok és a művészvilág képviselői is jelen voltak. A Casinóban a hazai és külföldi időszaki sajtó és a folyóiratok mellett a könyvtár is lehetőséget teremtett az olvasásra. A példát követve az ország számos helyén létesültek kaszinók, valamint megkezdődött az olvasóegyletek szerveződése, melyek 1833-ra szinte már az egész ország területét behálózták. Pest korának legnagyobb német nyelven működő színháza a Német Színház volt, ezt látogatta a művelt közönség, így a főrendek is. Az 1837-ben megnyílt Nemzeti Színház a magyar

nyelvű színházjátszás ügyét képviselte, és megdöntötte a Német Színház korábbi egyeduralkodását.

A harmincas évekig a felvilágosodás eszméinek továbbélése figyelhető meg Magyarországon. Népszerűek voltak *Locke*, *Rousseau*, *Pestalozzi* és *Herder* nevelési eszméi, azonban a filantrópizmus (*Basedow*, *Campe*, *Trapp*, *Salzmann*) és a neohumanizmus tanításai is jelen voltak. A kor számos területen sikereket mondhatott magáénak. Létrejöttek az első óvodák és magyar leánynevelő intézetek, kezdetét vette az intézményes tanítóképzés, de magasabb szintre emelkedett a szakképzés, valamint a nőnevelés ügyét is felkarolták.

Az oktatási rendszer szervezete nem volt egységes. A tanításban meghatározó szerepet töltöttek be az egyházak. Az alapfokú oktatás a falusi és a városi elemi iskolákban csupán a legszükségesebb ismeretek (írás, olvasás, hittan, számtani alapműveletek) közvetítésére terjedt ki. A középfokú képzés legfontosabb intézményei a gimnáziumok voltak, melyek kisebbik része csak a négy grammatikai osztályt indította, többségükben azonban az erre épülő két humanitási osztály is helyet kapott, megalapozva ezzel a növendékek felsőfokú tanulmányait. A középiskolai oktatásban a 19. század elején a legtöbb gimnázium a katolikus egyház kezében volt. A protestáns középiskolák közül az öt legjelentősebb evangélikus intézmény Pozsonyban, Sopronban, Késmárkon, Lőcsén és Eperjesen található. A reformátusok legfőbb iskolái Debrecenben, Sárospatakon és Pápán voltak, míg Erdély területén Kolozsváron, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen működtek a legnagyobb kollégiumok. A közép- és felsőfokú tanulmányok közti átmenetet az egyetemi szintű képzés első lépcsőfokát alkotó bölcsészeti tanfolyamok, a líceumok képezték. Az innen kikerült hallgatók alsóbb hivatali vagy tanári állásokat tölthettek be.

A felsőfokú tanulmányokat biztosító, négy – bölcsészeti (mindenki számára kötelezően elvégzendő), teológiai, jogi, orvosi – karral csupán a pesti egyetem rendelkezett a Magyar Királyság területén. Kizárólag állami alapítású intézményként csak a selmecbányai bányászati akadémia működött. Ezek mellett három katolikus (Eger, Pécs, Temesvár), öt református (Pápa, Sárospatak, Debrecen, valamint két kisebb intézmény, Kecskemét, Máramarossziget) és két evangélikus (Pozsony, Eperjes) akadémia művelte a növendékeket. A protestánsok kollégiumai több szintű képzést egyesítettek, az alsóbb szintű intézmények mellett líceum, teológiai, esetleg jogi fakultás is működött. Az ország két gazdasági főiskoláját, a keszthelyi Georgikont és a magyaróvári gazdasági intézetet magániskolaként tartották fenn. A nyilvános intézmények mellett a magánnevelés (házi nevelés) is jelen volt korszakunkban, bár ezzel a nevelési formával mindenekelőtt a főrangúak éltek.

A kor vezető társadalmi rétege, az arisztokrácia a rendi hierarchia csúcsán helyezkedett el, politikai, hivatali előjogok birtokosa, de társadalmi tekintélyét mindenekelőtt hatalmas vagyona alapozta meg. A főnemesség a reformkorban – bár nem azonos arányban, de – a politikai élet aulikus-konzervatív és reformer-patrióta pólusain is megtalálható. A magyar főrendek tagjai között jelentős számban találhatunk reformereket, akik *Mária Terézia* uralkodásától kezdve 1848-ig politikai, gazdasági és kulturális téren is a haladás ügyét képviselték, pl. a *Széchenyi*, *Károlyi*, *Batthyány*, egyes *Andrássy* és *Zichy* grófok. A művelődéspolitikusok és a nevelés ügyének képviselői között is igen szép számban találkozhatunk főnemessekkel, gondoljunk csak a nemzeti szellemű nevelés megvalósítására, a nevelési reformtervezetekre (*Széchenyi* és *Wesselényi* nevelési programja, br. *Mednyánszky Alajos* közoktatási reformtervezete), az intézményekre (Georgikon, MTA, könyvtárak, múzeumok, kaszinók, nőnevelő intézetek, *Brunszvik Teréz* kisdedővő intézete) és a reformkori óvodai mozgalom főrangú pártfogóira (*Eötvös József*, *Festetics Leó*, *Jósika Miklós*, *Teleki László*, *Wesselényi Miklós*) stb.

Dolgozatunk ebben az igen változatos és érdekes korszakban fontos szerepet betöltő arisztokrácia neveltetését kívánja bemutatni az 1790-1848 közötti időszakban. A főnemesség kissé ellentmondásos politikai szerepvállalása ellenére vitathatatlan eredményeket vívott ki a művelődés és kultúra támogatásában, az oktatás színvonalának emelésében. Az európai mértékkel mérve is magasan kvalifikált főrendűek magánnevelésének vizsgálatával a házi nevelés és ezen időszak alaposabb megismeréséhez szeretnénk hozzájárulni.

1. A disszertáció célja, módszerei

1.1. A dolgozat célja, felépítése

Kutatásunk célja, hogy a források segítségével ábrázolja a magyarországi arisztokrácia neveltetését a 19. század első felében. A rendi társadalom felbomlásának küszöbén megnőtt a főrangúak jelentősége a kultúrában; a kor vezető rétegeként, viselkedésben mintaként szolgált a többi társadalmi réteg számára. Dolgozatunk történeti megközelítésben törekszik bemutatni az arisztokrácia neveltetési hagyományait, annak esetleges irányait, tendenciáit, szemléleti alapjait, mivel születési előjogai és életmódja mellett valószínűleg neveltetés és nyugat-európai műveltsége is szerepet játszik a nemesség többi rétegétől való elhatárolódásában.

A főrendi réteg egyházi és világi főnemességre tagolható. A főpapságot a római és görög katolikus egyházak érsekei, megyés és felszentelt püspökei, valamint birtokokkal rendelkező szerzetesrendek országos előjárói alkották, így létszámukat az egyházmegyék száma határozta meg. A világi főrendek karába a született vagy honfiúsított bárók, grófok, birodalmi hercegek, zászlósurak és vármegyei főispánok tartoztak. Az egyházi főnemesség neveltetése egyértelműen determinált, ezért dolgozatunkban csak a világi főrangúak neveltetési sajátosságaira koncentrálnunk.

Írásunk hat nagyobb tematikai egységre különül. Elsőként a kutatás kérdéseit, módszereit, előzményeit foglalmaztuk meg. A második fejezet társadalmi kontextusba helyezi a főrangúak csoportját a rendi társadalom struktúrájában, majd bemutatja a főrendi réteg kialakulásának állomásait, definiálja az arisztokrácia társadalmi rétegét, és kísérletet tesz klasszifikálására. A harmadik fejezet az Elbától nyugatra eső területek arisztokráciájának neveltetési sajátosságait vizsgálja, először a német arisztokrata férfiak, majd hölgyek esetében. Rámutat a 18-19. század fordulóján a neveltetés rendszerében végbement változásokra és annak okaira.

A negyedik és az ötödik, tartalmilag koherens fejezetek a magyar arisztokrata férfiak neveltetését jelenítik meg. A negyedik fejezet körvonalazza a magánnevelés jellegzetességeit, a szocializáció egyes állomásain keresztül – gyermekkor, alsó- és felsőfokú tanulmányok, tanulmányutak – példákat keres a neveltetés különböző irányaira. Néhány magyar arisztokrata főúr maga állította össze gyermekei neveltetésének planumát. A fejezet ezek főbb ismérveit is összegzi, majd összeveti a magyar és a német sajátosságokat. Az ötödik fejezet az előzőhöz szervesen kapcsolódik, hiszen a neveltetés egyik fő résztvevőjét, a nevelőket karakterizálja. Ismerteti a szülők és nevelők között létrejött szerződések fő tartalmi elemeit, majd a nevelők

és tanítványok kapcsolatának különböző formáira mutat be példákat. Részletezi továbbá a szülők és a nevelők viszonyát, majd a nevelők indíttatását és pályájának alakulását definiálja.

A hatodik és hetedik fejezet szintén kapcsolódik egymáshoz, a főrangú nők neveltetési specifikumait vizsgálja. Az előbbi a nőnevelés korabeli adottságainak és rendszerének összefüggésébe helyezi az arisztokrata hölgyek neveltetését, majd konkrét példákon át mutatja be az egyes irányokat, végül összeveti a magyar és a német viszonyokat. A hetedik fejezet a főrangú nők nemzeti szellemű neveltetésének szükségességét elemzi.

A nyolcadik fejezet szembeállítja a magánnevelést és a köznevelést egymással a korabeli kritika és az érintettek álláspontját ismertetve, majd bemutatja a nemzeti szellemű neveltetés megfogalmazódását és az arisztokrácia visszamagyarosításának tervezetét. A kilencedik fejezet a főrangúak életpályájának alakulását elemzi annak fő irányait kiemelve, majd összegzi az arisztokraták közéleti szerepvállalását.

A férfiak és nők nevelési sajátosságait taglaló fejezeteket a német jellegzetességekkel vetettük össze. Természetesen nem feledkeztünk meg Európa többi országának arisztokratairól, az angol, a francia, a spanyol, az olasz, cseh és lengyel területek főnemességéről. Azonban mindezen összevetések felvállalása már meghaladta volna a dolgozat terjedelmi, szerkezeti, valamint a kutatás időkeretét. Ezek az egybevetések a későbbi kapcsolódó kutatások érdekes témájaként szolgálhatnak. Választásunk azért esett a német főrendekkel való komparációra, mert az osztrák főnemesség és a magyar arisztokraták között analógiákat feltételeztünk, utóbbiak bécsi orientációja miatt. Igen izgalmas kérdésként merült fel, hogy vajon a magyarországi szellemi és kulturális életet meghatározó német kultúrkör kódol-e bizonyos hasonlóságokat a két ország arisztokráciájának neveltetésében. Mindezek mellett nem volt elhanyagolható a források és szakirodalmi adottságok elérhetősége és hozzáférhetősége sem. Bár módszeres összehasonlításra a kútfők különbözőségei miatt nem vállalkozhattunk, tanulságos sajátosságok fogalmazódtak meg, mindvégig ügyelni kellett ugyanakkor a túlzó általánosítások elkerülésére.

A korábbi időszakban a történészek és a neveléstörténészek körében sem találkoztunk a főrendi réteg vizsgálatára irányuló kutatással. Bár egyes képviselőiről születtek monográfiák, mindezidáig azonban hiányzik a társadalmi réteg egészére kiterjedő kutatás, így munkánk a neveléstörténészek számára hiánypótló lehet, és reményeink szerint új eredményekkel gazdagítja a magánnevelés megismerését, feltárását.

1.2. A kutatás kérdései

Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a 19. század első felére valószínűleg eltűnik, de legalábbis elmosódik a 18. századot még meghatározó tendencia, miszerint a katolikus, aulikus főurak gyermekei meghatározóan Bécsben végezték tanulmányaikat, míg a protestáns arisztokraták a Habsburg-ellenes politika egyik fő reprezentánsának számító, így az udvarnak ellenszenves Poroszországba küldték fiaikat tanulni. Úgy gondoltuk, hogy a türelmi rendelet után a protestáns arisztokraták számára is megnyíltak a császárváros oktatási intézményei, sőt akár a főhivatalnoki pozícióhoz jutás lehetősége is. Megvizsgáltuk, milyen szempontok érvényesültek a neveltetés irányában és szellemiségében. A tanult diszciplínák kiválasztásában bizonyos normativitást feltételeztünk (atyai, esetleg családi hagyományok, szülői irányítás).

Az arisztokraták nagy hangsúlyt helyeztek gyermekeik neveltetésére és körültekintően jártak el a nevelő kiválasztásában. Valószínűsíthető, hogy a piarista paptanárok és a protestáns kollégiumok diákjai mellett a szülők más családoknál már bevált nevelőket bíztek meg gyermekeik tanításával. Azt feltételeztük, hogy a nevelőket meghatározott időre szerződtették a gyermekek mellé egy-egy soron következő kurzusra való felkészítés erejéig, így a főrangú ifjak mellett több magánnevelő is megfordult tanulmányaik ideje alatt. Valószínűleg sokkal ritkább esetben találkozhatunk a gyermek tanulmányait folyamatában végigkísérő nevelőkkel, ami részben a tanári professzió hiányára vezethető vissza. Pedagógiai képzettséggel ugyanis csak a piarista rend tagjai bírtak, akiket kétéves képzés során készítettek fel a tanári pályára, ill. a tanulmányaikat már lezárt nevelők, akik esetleg más irányú stúdiumaik alatt a neveléstudomány területén is képezték magukat.¹ Feltételeztük, hogy a hosszabb ideig tartó tanár-diák kapcsolat nem ért véget a nevelői szerződés lejártával, hanem a későbbiekben is kihatott az ifjú szellemiségére.

Az arisztokrata hölgyek neveltetésének középpontjában a későbbi szerepükre – feleség, anya, szalonélet – való felkészítés állt. Mivel Magyarországon ez időben nem léteztek a lányok megfelelő szintű képzését biztosító leánynevelő intézetek – az apácarendek vezetése alatt állókon kívül –, így a szülők a nevelőnő néhány éves munkája után gyermeküket valószínűleg külföldi leánynevelő intézetbe küldték tanulni. Képzettségüket ennek megfelelően a

¹ Nem hagytuk figyelmen kívül az állami katolikus normaiskolákban képzett elemi iskolai tanítókat, ill. a protestáns kollégiumokban a tananyagba integrált pedagógiai képzést, valamint a tanítóképzőket sem. A normaiskolai tanítóképzés igen rövid idő alatt megszűnt, így az ott tanulók száma elenyésző. A protestáns kollégiumok tananyagába viszonylag későn integrálták a pedagógiát, a tanítóképzők szintén később kezdték el ontani a végzett pedagógusokat a kutatás időhatáraihoz képest.

főrendű nők számára kötelező elemeken túl – zene, tánc, kézimunka, rajz, idegen nyelvek – sem a magyar sajátosságok határozták meg. Ez a folyamat persze már korábban kezdődhetett, hiszen Magyarországon ekkor nevelőnőképző intézet sem működött, így a családok számára többnyire külföldi személy jöhetett szóba, amennyiben szakképzett nevelőnőt (gouvernante) kívántak szerződtetni gyermekük mellé. Ez vélhetőleg nemcsak az idegen nyelv tanulásának lehetőségét biztosította, hanem kezdetét jelentette a lányok idegen szellemű neveltetésének, ami a későbbiek során is végigkísérte őket, és egész műveltségüket meghatározta.

A 19. század kezdetén Magyarországot sem kerülte el az Európa több államában is tapasztalható nemzeti öntudatra ébredés. Ennek hatására újra hangsúlyossá lettek a nemzeti szokások, a nemzeti nyelv, a magyar társadalom és gazdaság, a nemzeti kultúra és művelődés ügyének felkarolása, ami valószínűleg nem hagyta érintetlenül a magánnevelést sem. Úgy gondoltuk, az 1825-ös évektől kezdődően a nemzeti elemek az arisztokraták képzésében is jelentkeztek, a régi műveltségi tartalmak mellett a magyar sajátosságok ismerete és a magyar nyelv tanulása is helyet kaptak. Feltételeztük, hogy ez a folyamat az arisztokrata ifjak előtt népszerűbbé tette a nyilvános oktatási intézményeket, ami által közvetlenebbül érintkezésbe kerülhettek más társadalmi rétegek képviselőivel. Valószínűsítjük, hogy a főrangúak – bár felismerték az iskola jelentőségét, sőt elszigetelődésükben akár bizonyos lazulás is érzékelhető volt, – továbbra is megőrizték, és fontosnak tartották elszigetelődésüket.

A tanulmányok befejezése után az arisztokraták közül vélhetőleg kevesen éltek a polgári pályák lehetőségével, valószínűbbnek tartjuk, hogy a központi kormánysszervek hivatalaiban vagy vármegyei pályán futottak be karriert, amennyiben nem vonultak vissza birtokukra. Katonai pályát feltehetően a szerényebb anyagi helyzetű családok választottak, főként, ahol a családi mintát követték. A magyarországi haladás ügyét képviselő főrangúak közül többen vállaltak mecénás szerepet pénzadományaikkal vagy intézetalapításukkal az oktatás, a művelődés és a kultúra egyéb területein.

1.3. A kutatás időbeli keretének meghatározása

Az időbeli keret meghatározása nem bizonyult könnyű feladatnak, mivel a nevelés- és művelődéstörténet szempontjából releváns időszakot nem mindig lehet egyértelműen történelmi korszakhoz, ill. uralkodók kormányzási időszakához társítani. Kutatásunkban az oktatás- és neveléstörténeti változásokat folyamatukban kívánjuk érzékeltetni, így mindenképpen egy tágabb időintervallum meghatározása ajánlott.

A magyar felvilágosodás korszakának az 1770 és 1820 közötti időszakot szokták megjelölni. Amennyiben azonban ezt a terminust választjuk, kimarad a folyamat szempontjából meghatározó reformkor, amikor éles kritikával illették a reformországgyűléseken a főúri magánnevelés fogyatékoságait, az intézményes nőnevelés és a nemzeti szellemű nevelés hiányát. Ha az időhatárokat az 1770-1849-ig terjedő időszakra módosítjuk, úgy hat uralkodó kormányzási időszakára kellene kiterjeszteni a kutatást; *Mária Terézia* (1740-1780), *II. József* (1780-1790), *II. Lipót* (1790-1792), *I. Ferenc* (1792-1835), *V. Ferdinánd* (1835-1848), *Ferenc József* (1848-1916), ez a tág periódus viszont már veszélyeztetheti a kutatás megbízhatóságának kritériumát. Amennyiben azonban az időkereteket csak a reformkorra redukáljuk (1825-1848), a vizsgálatunk szempontjából igen fontos események maradnának ki, hiszen 1790 után *II. József* halálával új korszak vette kezdetét mind a történelem, mind pedig a nevelésügy területén.² Az újabb feldolgozások a *II. József* halálával kezdődő és a reformkor kezdetéig tartó időszakot tekintik egységes korszakhatárnak.³

A reformkor értelmezését sem tekinthetjük egységesnek, egyesek már az első reformországgyűléstől (1825/27) számítják, amikor az országgyűlésen a nemzeti nevelés ügye is napirendre került, mások azonban 1830-ban jelölik meg valódi kezdetét.⁴ A történészek körében a rendi küzdelmek szemléltetésére az 1790-1815 közötti periodizációval is találkozunk, ez a korszakválasztás azonban neveléstörténeti szempontból azonban semmiképpen sem indokolt.⁵

Mindezen problémákat mérlegelve elsősorban a történelmi és neveléstörténeti sajátosságokat figyelembe véve, a szakirodalom periodizációváltásait és a forrásadottságokat is átgondolva a kutatás időkereteit tágabb értelemben a 19. század első felében jelöltük meg, pontosabban az 1790-1848 közötti időszakot, szűkebb értelemben viszont főleg a reformkori változásokra fókuszálunk.

² Bajkó Mátyás (1976): *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 15-26. p. Ezzel Kosáry és Mészáros is egyetért. Kosáry Domokos (1988): Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790-1830. In: Horváth Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története*. I. kötet. Budapest: Tankönyvkiadó, 211-255. p. Mészáros István (1968): *A magyar nevelés története 1790-1849*. Budapest: Tankönyvkiadó.

³ Ezt a felosztást követi pl. Kosáry Domokos (1990): *Újjáépítés és polgárosodás, 1711-1867*. Magyarok Európában III. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó. Csorba László – Velkey Ferenc (1998): *Reform és forradalom (1790-1848)*. Debrecen: Csokonai. Gergely András (szerk.) (1998): *19. századi magyar történelem 1790-1918*. Budapest: Korona.

⁴ A korábbi időpontot Bajkó Mátyás (1976): *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 15-26. p. Kornis Gyula: Az 1825/27-ik évi országgyűlés és a magyar közoktatásügy. In: *Magyar Paedagogia*. 1925. (34.), 81-95. p. és Fehér Katalin (1999): A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Budapest: Eötvös J. Kvk., 10-14. p. képviselik. Az időhatárt 1830-ra tolja: Kosáry Domokos (1988): Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790-1830. In: Horváth Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története*. I. kötet. Budapest: Tankönyvkiadó, 211-255. p.

⁵ Poór János (1992): *A kompromisszumok kora*. Budapest: Adams.

1.4. A vizsgálati csoport

Mivel az arisztokrácia csoportjának egésze nem kutatható (korszakunkban a magyar Királyság és Erdély területén 209, az indigénákkal együtt kb. 500 főrangú családot számlálhatunk), a személyek kiválasztásánál a forrásokat, azok fellelhetőségét és hozzáférhetőségét is figyelembe kellett vennünk. A vizsgálati csoportot a magyar főrendi réteg 19. század első felében aktív tagjai alkotják, főként azon képviselői, akik a közéletben, a tudományos életben és a művelődés- ill. kultúrpolitikában betöltött szerepük miatt a kor meghatározó személyiségeivé váltak. Vizsgálatunk az alábbi főrangú családok tagjaira terjed ki: gr. *Amadé*, gr. *Andrássy*, gr. *Apponyi*, gr. *Batthyány*, gr. *Bethlen*, gr. *Brunszvik*, gr. *Cziráky*, gr. *Csáky*, gr. *Dessewffy*, br. *Eötvös*, gr. *Eszterházy*, hg. *Esterházy*, gr. *Festetics*, br. *Fiáth*, gr. *Forgách*, br. *Jósika*, gr. *Károlyi*, br. *Kemény*, gr. *Lónyay*, br. *Mednyánszky*, gr. *Niczky*, br. *Orczy*, br. *Podmaniczky*, gr. *Ráday*, gr. *Reviczky*, br. *Splény*, gr. *Szapáry*, gr. *Széchenyi*, gr. *Sztáray*, gr. *Teleki*, br. *Vay*, br. *Wesselényi*, gr. *Zichy* családok.

A kiválasztott családok között találunk régebbi és újabb eredetű, protestáns és katolikus, szerényebb anyagi helyzetű és vagyonosabb, külföldi orientációjú vagy éppen a nemzeti hagyományokhoz ragaszkodó famíliákat.⁶ A 33 család korszakunkban aktív összes tagját a forrásadottságok miatt nem tudtuk teljes körűen vizsgálni, így végül 141 főre redukálódott a főnemesek száma.⁷ A fő hangsúlyt az *Andrássy*, *Batthyány*, *Dessewffy*, *Festetics*, *Fiáth*, *Jósika*, *Lónyay*, *Mednyánszky*, *Podmaniczky*, *Splény*, *Széchenyi*, *Teleki*, *Vay* és *Wesselényi* családokra helyeztük.

A kutatás során a főrendi rétegen belül további típusok elkülönítését terveztük, melyek esetleg egybeeshetnek a már meglévő, a következő fejezetben ismertetésre kerülő csoportokkal, de fényt deríthetnek akár az egyes családokon belül kimutatható ellenpontokra is.

1.5. Alkalmazott kutatási módszerek, források, forráscsoportok, a kutatás helyszínei

A történeti alapkutatás során a történettudomány és a neveléstörténet hagyományos módszerét és az analitikus (deduktív) kutatási stratégiát követtük. Feltártuk az elsődleges forrásokat, melyeket előbb kritikai vizsgálatnak vetettünk alá, majd értelmeztünk. A forrás- és dokumentumelemzéskor a hangsúlyt az összefüggések feltárására helyeztük.

⁶ A családok rövid bemutatását az 1. sz. mellékletben olvashatjuk.

⁷ Az arisztokraták teljes névsora a 2. sz. mellékletben olvasható.

A kutatásban a források alábbi csoportjait különítettük el:

1. naplók, memoárok,
2. a vizsgálati személyek által írt pedagógiai művek, tanulmányok,
3. korabeli folyóiratokban a magánnevelés és köznevelés viszonyára, a főrendek neveltetésére vonatkozó írások, önéletrajzi írások,
4. külföldi utazók feljegyzései,
5. levéltári, kéziratári források:
 - nevelőkkel kötött szerződések,
 - nevelési tervezetek,
 - szülők és nevelők levelezése,
 - nevelők és tanítványok levelezése,
 - szülők és gyermekek levelezése,
 - neveltetésre, iskolai tanulmányokra vonatkozó iratok,
 - iskolai bizonyítványok.

A korabeli periodikák közül az „*Athenaeum*” és melléklapja a „*Figyelmező*”, a „*Budapesti Szemle*”, az „*Egyházi Literaturai Lap*”, az „*Erdélyi Muzéum*”, a „*Felső Magyar Országai Minerva*”, a „*Hasznos Mulatságok*”, a „*Katholikus Iskolai Lap*”, a „*Nevelési Emléklapok*”, a „*Pesti Divatlap*”, a „*Pesti Hírlap*”, a „*Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*”, a „*Religio és Nevelés*”, a „*Tudományos Gyűjtemény*” folyóirattárakban fellelhető, korszakunkban megjelent évfolyamait tekintettük át. A folyóiratok kiválasztásában Busa Margit⁸ sajtóbibliográfiája nyújtott segítséget.

A kutatás során nem vállalhatjuk a források teljes körének feltárását, ezért az iratok vizsgálatát kizárólag a mai Magyarország területén fellelhető hat kiválasztott levéltárban és kéziratárban a főrangúak neveltetésére vonatkozó legfontosabb magyar és német, nyelvű források csaknem teljes körű, a latin, francia és angol nyelvű szövegek pedig részleges vizsgálatára vállalkoztunk. A határon túli levéltárak anyagának feldolgozása kapcsolódó kutatások tárgyát képezheti.

A forrásanyag teljes körű feltárását nehezítette, és egyben le is szűkítette, hogy számos főrangú család levéltára vagy megsemmisült, vagy pedig határon túli levéltárakban őrzik. A Batthyány család grófi ágának levéltára, valamint a Podmaniczky család iratanyaga megsemmisült. Az Erdődy család levéltára Burgenlandban és Szlovákiában található, a

⁸ V. Busa Margit (1986): *Magyar sajtóbibliográfia 1705-1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.

Jósikák, a *Kemények*, a *Telekiek* és a *Wesselényiek*⁹ iratanyaga Kolozsváron van, a *Mednyánszky* család iratait Pozsonyban és Besztercén őrzik, a *Niczky* család anyaga Sopronban és Burgenlandban található, az *Orczy* család levéltára Pozsonyban, a *Reviczkyeké* Beckón, a *Sztárayaké* Eperjesen és Kassán, az *Esterházyaké* Fraknón, a *Bethleneké* Erdélyben van.

A forráskritika kiemelt jelentőséggel bír munkánkban. Ennek biztosítására is szolgál a forráscsoportok elkülönítése, mivel többszörösen is törekszünk az adatok valódiságának és hitelességének az ellenőrzésére, hiszen önmagukban a naplók vagy az idők távlatából az eseményeket emlékeként kezelő memoáriródalom esetleges ferdítései nem feltétlenül tekinthetők hiteles forrásnak. Az idegen nyelvű források idézésekor az általunk fordított szövegek kerültek az értekezésbe, azonban a szöveghűség biztosítására az eredeti kútfőket is közöltük lábjegyzetben.

A többéves, könyvtárakban, folyóirattárakban, kéziratárakban és levéltárakban folytatott kutatómunkánk helyszínei: Magyar Országos Levéltár, Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltár Budapest, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Levéltára Sárospatak, Egri Érseki Levéltár, Heves Megyei Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Debreceni Egyetem Nemzeti Könyvtára, a Debreceni Református Kollégium Könyvtára, az Eszterházy Károly Főiskola Könyvtára, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár gyűjteményei (könyvészeti anyagai és időszaki kiadványai).

A tulajdonnevek helyesírásánál a jelenleg érvényben lévő magyar helyesírás szabályait alkalmaztuk, az idézeteknél az eredeti írásmódot követtük. A bibliográfia, a hivatkozások és a lábjegyzetek készítésénél a *Pedagógiai informatika*¹⁰ útmutatása szerint jártunk el.

⁹ A Wesselényi család levéltárát részben Szatmárnémetiben őrzik.

¹⁰ Kozma Tamás – Sike Emese (szerk.) (2004): *Pedagógiai informatika*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 261-264. p.

1.6. Kutatási előzmények

Mivel a neveléstörténet több diszciplína határán helyezkedik el, így a kutatási előzményekre több tudományterületet figyelembe véve kell visszatekintenünk. Áttekintettük a korszakra vonatkozó legfontosabb politika- és társadalomtörténeti monográfiákat, tanulmányokat, valamint a hozzájuk kapcsolódó nevelés- és művelődéstörténeti munkákat.

A korszakról megjelent összefoglaló történeti munkák közül Horváth Mihály¹¹, Grünwald Béla¹², Marczali Henrik¹³, Szekfű Gyula¹⁴, Mérey Gyula¹⁵, Molnár Erik¹⁶, Vörös Károly¹⁷ és Tóth István¹⁸ Magyarország történetét felölelő írásainak a vizsgált korszakra vonatkozó kötetei az időszak politikai eseményeiről és közjogi harcairól nyújtanak tájékoztatást. A polgári átalakulás időszakának politikai, gazdasági és társadalmi viszonyairól Csorba László¹⁹, Veliky János²⁰ és Gergely András²¹ tollából olvashatunk. A rendek szerepvállalásába Poór János²² monográfiái nyújtanak betekintést. A történettudomány keretein belül nincs tudomásunk kifejezetten a főrendi réteg vizsgálatára irányuló kutatásról, leginkább Mályusz Elemér²³, Takács Mária²⁴, Vörös Károly²⁵, Pálmány Béla²⁶, Szabad György²⁷, Gyáni Gábor és

¹¹ Horváth Mihály (1873): *Magyarország történelme VIII.* Budapest: Franklin-Társulat.

¹² Grünwald Béla (1910): *A régi Magyarország 1711-1825.* Budapest: Franklin-Társulat.

¹³ Marczali Henrik (1898): *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711-1815).* Budapest: Athenaeum. A rendek szerepvállalásáról Marczali azt írja, hogy a forradalom és a háborúk miatt a nemzet és a király egyaránt kényszerpályán mozgott, a rendek nem sokat tettek a reformok érdekében, azonban 1811/12-ben a nemzet alapjogait védtek az abszolutizmussal szemben.

¹⁴ Szekfű Gyula (1936): *Magyar történet V.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

¹⁵ Mérei Gyula – Spira György (szerk.) (1957): *Magyarország története a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet korszakában 1790-1848.* Budapest: Tankönyvkiadó.

¹⁶ Molnár Erik (szerk.) (1964): *Magyarország története I.* Budapest: Gondolat.

¹⁷ Vörös Károly – Mérei Gyula (szerk.) (1980): *Magyarország története.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

¹⁸ Tóth István György (szerk.) (2001): *Milleniumi magyar történet.* Budapest: Osiris.

¹⁹ Csorba László – Velkey Ferenc (1998): *Reform és forradalom (1790-1848).* Debrecen: Csokonai.

²⁰ Veliky János (szerk.) (1999): *Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században.)* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

²¹ Gergely András (szerk.) (2003): *Magyarország története a 19. században.* Budapest: Osiris.

²² Poór János (2003): *Adók, katonák, országgyűlések 1796-1811/12.* Budapest: Universitas. A kötet a korszak országgyűléseinek az adó- és katonajárványait, a király és a rendiség túlnyomóan ezekhez kapcsolódó konfliktusait tárgyalja. Nem konkrétan az adórendszert és a hadszervezetet vizsgálja, inkább az előjogokat megalapozó adózási és honvédelmi kötelezettséget értelmezi a nemesség érdekeit képviselő politikai elit részéről. Poór János (1992): *A kompromisszumok kora.* Budapest: Adams. Poór János (1988): *Kényszerpályák nemzedéke.* Budapest: Gondolat.

²³ Mályusz Elemér (1924): A reformkor nemzedéke. In: *Századok.* 57. 1-6. sz. 17-75. p. Mályusz Elemér (1939): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 52-54. p.

²⁴ Takács Mária (1909): *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830-1847.* Budapest.

²⁵ Vörös Károly (1980): A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért. (1840-1847). In: *Vörös Károly (szerk.) (1980): Magyarország története V/2.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 855-975. p. Vörös Károly (1990): A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai. A polgárosulás útján. In: Szabad György (szerk.): *Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában.* Budapest, 7-17. p. Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1.* Budapest: Akadémiai Kiadó. Vörös Károly (1980):

Kövér György²⁸, a rendi társadalom tagolódására vonatkozó művei érintik vizsgálati csoportunkat.

Az európai arisztokráciát történeti aspektusból vizsgáló munkák közül *Jonathan Dewald*²⁹ és *Volker Press*³⁰ nyújt összevető és összegző kutatási eredményeket. Az angliai főnemességről *Lawrence Stone*³¹ és *Hans-Christoph Schröder*³², az ausztriai arisztokratákról *Bencze László*³³, az alsó-ausztriai nemességről *Helmuth Feigl*³⁴, a lengyel viszonyokról *Jerzy Jedlicki*³⁵, a lombardiai nemesség helyzetéről *Marco Meriggi*³⁶, a bajor nemesség 19. század eleji gazdasági viszonyairól *Walter Demel*³⁷, a hesseni nemesség alkalmazkodásáról *Gregory W. Pedlow*³⁸, a brandenburgi nemességről *Klaus Vetter*³⁹, a cseh tartományok nemességének

A magyarországi társadalom (1790-1848). In: Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 473-599. p.

²⁶ Pálmány Béla (1984): A magyar nemesség átrétegződése a kései feudalizmus századaiban. In: Dénes Iván Zoltán – Gergely András – Pajkossy Gábor (szerk.): *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Budapest, 37-60. p. Pálmány Béla (1997): A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686-1815) In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Debrecen.

²⁷ Szabad György (szerk.) (1990): *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Budapest: Tankönyvkiadó. A kötet a magyar társadalom átrétegződéséről gyűjtötte össze a tematikus tanulmányokat. Az írások az egyes régiókat (Alföld, Debrecen, Zemplén megye, nógrádi mezővárosok), Erdély igen speciális rétegeinek helyzetét mutatják be: pl. ipari munkásság, katolikus egyházi értelmiség, városi kereskedők, magyar konzervatívok.

²⁸ Gyáni Gábor – Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. A szerzők igen alapos társadalomtörténeti összefoglaló munkát írtak a reformkor utáni időszakról.

²⁹ Dewald, Jonathan (1996): *The European nobility, 1400-1800*. New York: Cambridge University Press.

³⁰ Press, Volker (1988): Adel im 19. Jahrhundert. Die Führungsschichten Alteuropas im bürgerlich-bürokratischen Zeitalter. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, 1-20. p.

³¹ Stone, Lawrence: Anglia és a nyitott nemesség. In: *Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában*. Budapest: Atlantisz 77-116. p. Stone tanulmánya az üzletemberek társadalmi mobilitásának és a földbirtokos rétegbe való kerülésének lehetőségeit mutatja be, miközben rávilágít az angol arisztokráciát az európai kortársaktól megkülönböztető jelenségre is, miszerint az angol főrendű réteg az előbbiektől eltérően nem zárt, nem a születésen, hanem az anyagi javakon alapul. A társadalmi mobilitás vizsgálatához a szerző három grófság földbirtokos elitjét tanulmányozta az 1540-től 1880-ig terjedő időszakban.

³² Schröder, Hans-Christoph (1988): Der englische Adel. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 21-88. p.

³³ Bencze László (2001): *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Budapest: Hadtörténelmi Levéltár Bencze László az ausztriai arisztokrácia udvarhű szerepét ábrázolja munkájában.

³⁴ Feigl, Helmuth (1988): Der Adel in Niederösterreich 1780-1861). In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 191-224. p.

³⁵ Jedlicki, Jerzy (1988): Der Adel im Königreich Polen bis zum Jahre 1863. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 89-116. p.

³⁶ Meriggi, Marco (1988): Der lombardo-venezianische Adel im Vormärz. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 225-236. p.

³⁷ Demel, Walter (1988): Die wirtschaftliche Lage des bayerischen Adels in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 237-270. p.

³⁸ Pedlow, Gregory W. (1988): Der kurhessische Adel im 19. Jahrhundert – eine anpassungsfähige Elite. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 271-284. p.

³⁹ Vetter, Klaus (1988): Der brandenburgische Adel und der Beginn der bürgerlichen Umwälzung in Deutschland. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 285-303. p.

gazdasági bázisáról pedig *Milan Myska*⁴⁰ írt tanulmányában. Az európai nemesség 16-18. századi neveltetési hagyományait, a képzés tartalmi elemeit, valamint a nemesek által látogatott intézményeket *Rudolf Stichweh*⁴¹ gyűjtötte csokorba monográfiájában. A német arisztokrácia nevelési rendszerére *Michael Bacherler*⁴² tért ki a családi nevelés intézményrendszerének vizsgálatára irányuló kutatásában.

A számos családtörténeti munka közül *Szabó Dezső*⁴³, *Szécsényi Viktor*⁴⁴, *Éble Gábor*⁴⁵, az életrajzírók közül pedig *De Gérando Antonina*⁴⁶, *Deák Farkas*⁴⁷, *Wertheimer Ede*⁴⁸, *P.Szathmáry Károly*⁴⁹, *Marczali Henrik*⁵⁰, *Czeke Marianne*⁵¹, *Horváth Zoltán*⁵², *F. Csanak Dóra*⁵³, *Csorba László*⁵⁴, *Füzes Miklós*⁵⁵, *Molnár András*⁵⁶, *Hornyak Mária*⁵⁷ és *Szakály Orsolya*⁵⁸ nevét emeljük ki. A művelődéstörténeti monográfiák között kiemelt hely illeti meg *Kornis Gyula*⁵⁹ munkáját, mely gondolatébresztő szerepet töltött be kutatásunkban. Érdekes – bár kissé távoli –, de vizsgálatunkkal mégis valamely párhuzamot mutató munka *Kósa*

⁴⁰ Myska, Milan (1988): Der Adel der böhmischen Länder. Seine wirtschaftliche Basis und ihre Entwicklung. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 169-190. p.

⁴¹ Stichweh, Rudolf (1991): *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. Zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im Prozeß ihrer Ausdifferenzierung (16.-18. Jahrhundert)*. Frankfurt am Main: Shurkamp, 71-76. p. 261-284. p.

⁴² Bacherler, Michael (1914): *Deutsche Familienerziehung in der Zeit der Aufklärung und Romantik*. Auf Grund autobiographischer und biographischer Quellen bearbeitet. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität zu Erlangen. Stuttgart: Jung & Sohn. Bacherler a német családi nevelésről szóló munkájában a polgárság és a parasztság nevelési sajátosságai mellett a nemesség neveltetését is vizsgálta munkájában, főként a 18. század második felére vonatkozóan.

⁴³ Szabó Dezső (1928): *A herceg Festetics család története*. Budapest.

⁴⁴ Széchenyi Viktor (1933): *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből*. Székesfehérvár: Számmer I. utódja Pannónia Nyomdavállalat.

⁴⁵ Éble Gábor (1903): *A Dessewffy család*. Budapest. Éble Gábor (1904): *Das Geschlecht der Dessewffy*. Budapest: Pester Lloyd. Éble Gábor (1913): *A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Budapest.

⁴⁶ De Gérando Antonina (1892): *Gróf Teleki Blanka élete*. Budapest

⁴⁷ Deák Farkas (1881): *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. Deák Farkas (1885): *Gróf Dessewffy Aurél életrajza*. Budapest: Stamapfel. Deák Farkas (1880): *Gróf Wass Samu emlékezete*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.

⁴⁸ Wertheimer Ede (1910-1913): *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest: MTA.

⁴⁹ P. Szathmáry Károly (1888): *Gróf Teleki Blanka életrajza*. Lövei Klára jegyzetei nyomán. Budapest.

⁵⁰ Marczali Henrik (1912): *Báró Eötvös József*. Budapest: Országos Ismeretterjesztő Társulat.

⁵¹ Czeke Marianne (szerk.) (1938): *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

⁵² Horváth Zoltán (1964): *Teleki László 1810-1861*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁵³ F. Csanak Dóra (1983): *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁵⁴ Csorba László (1991): *Széchenyi István*. Budapest: Officina Nova.

⁵⁵ Füzes Miklós (1990): *Batthyány Kázmér*. Budapest: Gondolat – Baranya megyei Levéltár.

⁵⁶ Molnár András (1996): *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár.

⁵⁷ Hornyak Mária (2001): *Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke”*: *Teleki Blanka (1806-1862)* Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány Teleki Blanka Hölgyklub.

⁵⁸ Szakály Orsolya (2003): *Egy vállalkozó főnemes Vay Miklós báró (1756-1824)*. Budapest: ELTE Eötvös.

⁵⁹ Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei: 1777-1848*. Budapest: Kir. M. Egyet. Ny.

László⁶⁰ etnográfus műve, noha ő a nemesség alsó rétegének életét és mentalitását mutatja be a magyar rendi társadalom utolsó évtizedeiben.

A korszakot áttekintő neveléstörténeti munkák – *Fináczy Ernő*⁶¹, *Csighy Sándor*⁶², *Horváth Márton*⁶³, *Mészáros István*⁶⁴, *Németh András*⁶⁵, *Pukánszky Béla*⁶⁶ – nem vagy csak igen vázlatosan érintik a főúri magánnevelés rendszerét. A legújabb történeti áttekintések *Sávai János* és dr. *Takács Lajos* tollából viszont már egyáltalán nem említik az arisztokraták neveltetését.⁶⁷ *Klobusitzky* 1841-ben megjelent nevelési tanácsadó könyve a nevelés általános alapelveit fekteti le a szülők és nevelők számára.⁶⁸ A 19. század neveléstörténetének,

⁶⁰ Kósa László (2001): „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedében Magyarországon*. Budapest: Osiris.

⁶¹ Fináczy Ernő (1899-1902): *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. Fináczy Ernő (1906): *Egyetemes neveléstörténet: vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala. Fináczy Ernő (1927): *Az újkori nevelés története. (1600-1800)* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

⁶² Csighy Sándor (1936): *A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései*. Budapest: A Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szeminárium és Pszichológiai Intézete.

⁶³ Horváth Márton (szerk.) (1988): *A magyar nevelés története* I. kötet. Budapest: Tankönyvkiadó.

⁶⁴ Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2002): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest: Osiris. Mészáros István (1996): *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. Mészáros István (1968): *A magyar nevelés története 1790-1849*. Budapest: Tankönyvkiadó. Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mészáros István (1991): *Magyar iskolatípusok: 996-1990*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Mészáros István (1996): *A magyar nevelés- és oktatástörténet kronológiája 996-1996*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. Mészáros István (szerk.) (1980): *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XX. századi történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁶⁵ Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2002): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest: Osiris. Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest: Gondolat. Németh András utóbbi műve nem csupán neveléstörténeti munka, a szerző akadémiai doktori disszertációjának átdolgozott változata, a magyar egyetemi neveléstudomány kialakulásának, fejlődésének valamint egyetemi diszciplínaként való érvényesülésének történeti, pedagógiai vizsgálatára vállalkozik, az azt befolyásoló jelentősebb nemzetközi recepciós hatások összevetésén keresztül.

⁶⁶ Pukánszky Béla – Németh András (1994): *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

⁶⁷ Sávai János (2000): *Neveléstörténet*. Szeged: Agapé. A szerző a Szegedi Hittudományi Főiskola hallgatóinak szánta jegyzetét, a fejezetek végén egy-egy forrás is felbukkan. Noha a mű az egyetemes és magyar korszakolást követi, a súlypontokat az elsődleges olvasóközönség határozza meg, így releváns részek nem kerülnek említésre. A 19. századi magyar neveléssel foglalkozó fejezet társadalmi háttere hiányzik, az oktatásügy helyzetének ismertetése 1848 után kezdődik, ami a kiválasztott témák kohézióját megnehezíti. Dr. Takács Lajos (2001): *Neveléstörténet*. Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó. A kötet igen szűken értelmezi a neveléstörténetet, a fejezetekre tagolást ideológiai beállítottság határozza meg, nem az egyetemes művelődéstörténeti korszakok. (őskor, ókor, kapitalizmus, irányzatok a 20. sz. elején, polgári közoktatásügy, szovjet iskola és nevelés, nyugati polgári pedagógia irányzatai 1917 után, hazánk nevelésügye az 1919-es tanácsköztársaság után). A munkában nincsenek hivatkozások, az irodalomjegyzék három művet tartalmaz.

⁶⁸ Klobusitzky (1841): *Bildungsregeln zur Erziehung der Kinder für Eltern und Erzieher*. Pest. A 315 oldalas írás négy fejezetre tagolódik. Az első fejezet a nevelés azon sarkpontjait tartalmazza, melyek segítségével a gyermeket a társadalom tagjává lehet nevelni (mértékletesség, morál, ima, társadalmi érintkezés, emlékezet fejlesztése, lelki fejlődés). A második fejezet a baráti, a gyermek – szülő, gyermek – nevelő és gyermek-rokonok közötti kapcsolatokat vizsgálja. A harmadik részt a nők neveltetésének szentelte az író, kiemelve a nevelés fő területeit; szellemi és lelki nevelés, gyengédség, türelem, elégedettség, barátság, háziasság, imádkozás, csendes, visszahúzódott életmód „stille eingezogene Lebensart” (243. p.), a nők hivatása, házasság. Az utolsó rész a házasságra lépő hölgyeknek ad tanácsokat, valamint az élethez leginkább szükséges elemeket fogalmazza meg; a természet igazságai, a természetes ember jellemvonásai, a tevékenységekre való biztatás.

forrásainak, pedagógiai célkitűzéseinek, kiemelkedő pedagógiai alakjai életútjának a kutatása számos szerzőt ihletett. *Fehér Katalin* igen gazdag forrásanyagot felölelő írásai több területen is támpontot nyújtottak munkánk során.⁶⁹ *Dombi Alice*⁷⁰, *Oláh János*⁷¹, *Varga István*⁷², *Fehér Erzsébet*⁷³ publikációi nyomán újabb kutatási eredmények kerültek napvilágra. Reformpolitikaink nevelésről alkotott gondolatai is több helyen megjelentek, többek között *Imre Sándor*⁷⁴, *Zibolen Endre*⁷⁵ monográfiáiban és *Ormándi János* tanulmányában.⁷⁶ Külön területként értelmezhetőek a nagy hagyományokkal rendelkező intézménytörténeti munkák, melyek témánk kapcsán szintén nem hagyhatóak figyelmen kívül, ezek közül *Barcza József*⁷⁷, *Bajkó Mátyás*⁷⁸, *Benda Kálmán*⁷⁹ és *Ugrai János*⁸⁰ munkáit említjük.

A gyermekkor nevelési sajátosságairól *Pukánszky Béla*⁸¹ és *Szabolcs Éva*⁸² tollából olvashatunk írásokat. A *Péter Katalin*⁸³ szerkesztette kötet a neveltetés 17. századi példáira tekint vissza. Az arisztokrácia neveltetésében tevékenyen közreműködő nevelők és

⁶⁹ Jelentős mennyiségű publikációi közül a kutatásunkhoz leginkább kapcsolódó írásait említjük meg. Neveléstudományi kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban. In: *Magyar könyvszemle*. 1985 3–4. sz. 233–241. p. Teleki László nevelésügyi munkásságához. In: *Magyar könyvszemle*. 1985 1. sz. 62–67. p. A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. In: *Iskolakultúra*. 1996 2. sz. 85–93. p. A művelődéspolitikus Teleki László. In: *Erdélyi Múzeum*. 1996 3–4. sz. 266–270. p. A művelődéspolitikus Teleki László. In: *Honismeret*. 1996 3. sz. 46–50. p. Fehér Katalin munkái közül *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. (Budapest: Eötvös J. Kvk. 1999) című művében ír a főúri magánnevelésről, azonban írása csupán néhány nevelési terv bemutatására szorítkozik.

⁷⁰ Dombi Alice – Oláh János (szerk.) (2000): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió.

⁷¹ Oláh János (2000): Táncsics Mihály, a plebejus pedagógus. In: Dombi – Oláh op. cit. 48–54. p. Oláh János (2000): Wesselényi Polixénia a nevelésről. In: Dombi – Oláh op. cit. 12–17. p.

⁷² Varga István (2000): Karacs Teréz a nőnevelés megújításáért. In: Dombi – Oláh op. cit. 6–12. p.

⁷³ Fehér Erzsébet (2000): *Egy magyar nevelőnő a XIX. században*, Zirzen Janka. In: Dombi – Oláh op. cit. 17–23. p.

⁷⁴ Imre Sándor (1904): *Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Budapest. Imre Sándor (1925): Gróf Teleki László tanácsadása a nevelésről. In: *Protestáns Szemle*, 9. szám 603–608. p.

⁷⁵ Zibolen Endre (1960): Széchenyi pedagógia programja. In: *Pedagógiai Szemle*, 432–444. p.

⁷⁶ Ormándi János: A magyarság nemzetnevelője: Széchenyi István. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.) (2000): *Emlékezzünk régiekről. Tanulmányok a XIX. sz. nevelési törekvéseiről*. Gyula: APC-Stúdió, 21–30. p.

⁷⁷ Barcza József (szerk.) (1988): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

⁷⁸ Bajkó Mátyás (1976): *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁷⁹ Benda Kálmán (1981): *A Kollégium története 1703–1848-ig. A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Szerk. a tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége. Budapest, 87–115. p.

⁸⁰ Ugrai János (2005): *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. Kézirat. Debrecen.

⁸¹ Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Pécs: Iskolakultúra. Pukánszky Béla (2003): *Két évszázad gyermekei: a tizenkilencedik-huszedik század gyermekkorának története*. Budapest: Eötvös. Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

⁸² Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekortörténet kutatásába: gyermekkép Magyarországon, 1868–1890*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

⁸³ Péter Katalin (szerk.) (1996): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete. A kötetben az arisztokrata gyermekek 17. századi neveltetésére találunk példákat a Batthyány és Esterházy családokból Fazekas István és Fejes Judit tanulmányaiban. (Fazekas István: Batthyány Ádám és gyermekei 91–114. p. Fejes Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után 115–160. p.)

magántanárok között a magyar neveléstörténet több kiemelkedő személyiségét is megtaláljuk, a róluk írt munkákra az 5. fejezetben térünk ki. Számos írás foglalkozik a nőnevelés és a nők művelődési jogainak kérdésével, ezek közül *Bánóczy József*⁸⁴, *Szelényi Ödön*⁸⁵, *Pukánszky Béla*⁸⁶, *Fábri Anna*⁸⁷, *Varga János*⁸⁸, *Kéri Katalin*⁸⁹ és *Orosz Lajos*⁹⁰ munkáit emeljük ki, az óvodákkal és leánynevelő intézettel foglalkozó írásokat az adott fejezetben említjük.

Természetesen nem tekinthető teljesnek a fentebb felsorolt szerzők névsora, hiszen csak a számunkra legmeghatározóbb kutatási előzmények említésére törekedtünk.

A hosszú, már-már historiográfiai vázlatnak beillő bőséges szakirodalom ellenére az olvasottakból csupán töredékes kép rajzolódott ki az arisztokrácia neveltetéséről, ezért a következő fejezetekben hangsúlyosan csak az elsődleges forrásokra támaszkodunk, indokolt esetekben természetesen kitérünk a szakirodalom megállapításaira.

2. A 19. század első felének társadalma

2.1. A társadalom rétegződése

A 19. század első felének társadalmi tagozódását az előjogok rendszere határozta meg. A feudális hierarchia legalsó szintjén a földesúri függésben élő *paraszság* helyezkedett el, mely létszámát tekintve a legnépesebb társadalmi réteg, a lakosság 90 %-át alkotta. A paraszság legnagyobb részét a telkes jobbágyság és a házas vagy házatlan zsellérség tette ki, de a réteg határán a félkiváltságosnak tekinthető csoportok, a hajdúk, a jászkunok és a mezővárosi polgárság is megtalálható. A jobbágyháztartások nagysága régióként jelentős eltéréseket mutat, a Királyságban átlagosan 9 katasztrális hold (kh.), Erdélyben 7 kh. földön gazdálkodtak. A társadalom legalsó rétegének jelentős állami, földesúri és egyházi terhekkel kellett megbirkóznia.

A *polgárság* igen összetett rétege – mezővárosok, szabad királyi városok polgársága, iparosok, kereskedők, értelmiségek – az ország lakosságának 1,5 %-2 %-át tette ki, ami

⁸⁴ Bánóczy József (1882): *Nőnevelés és női olvasmányok e század elején*. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 86-92. p.

⁸⁵ Szelényi Ödön (1916): *Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiről*. In: *Nemzeti Nőnevelés*, máj. 239-258. p.

⁸⁶ Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei: fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Budapest: Gondolat. A szerző legújabb könyvében nem tért ki a főrangú nők neveltetésére.

⁸⁷ Fábri Anna (szerk.) (1999): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865*. Budapest: Kortárs.

⁸⁸ Varga István: Karacs Teréz a nőnevelés megújításáért. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió 6-11. p.

⁸⁹ Kéri Katalin (1996): *Érdekeségek a nők történetéből*. Pécs: IQDEPO.

⁹⁰ Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Budapest: Tankönyvkiadó.

európai viszonylatban alacsonynak számított, ezzel az értékkel csupán Lengyelország esetében találkozhatunk, arányuk Csehországban 5,5 %, Alsó Ausztriában 6,5 %, Németországban és Angliában egyaránt 12 %.

A *papság* kiváltságos rendje Magyarország népességének 0,47 %-át tette ki.

A *nemesség* rendje szintén erősen differenciált. Rendi tagolódása a feudalizmus korábbi századaiban alakult ki, ennek alapján megkülönböztethetünk a nemességen belül egy főnemesi, egy birtokos nemesi és egy kisenemesi réteget.⁹¹ Vizsgálati csoportunk miatt több figyelmet szentelünk a nemességnek.

A történettudomány és a társadalomtudományok egyéb területein is általánosan elfogadott az egyes nemesi rétegek definiálásakor a felső, középső és alsó rétegre történő tagolás. A közelmúltban ugyanakkor történtek kezdeményezések a hagyományos osztályozást felváltó, attól árnyaltabb, összetettebb és pontosabb szempontrendszer alkalmazására, amely elsősorban a vagyoni helyzetet veszi alapul.⁹² Fontos azonban megjegyezni, hogy a magyarországi nemesség vagyoni tagolódásáról soha nem készült átfogó és megbízható kimutatás. Létezik ugyan a 18. század végétől több területre vonatkozó statisztika, azonban ezek eltérő szempontú összeírásokon alapszanak, így az eredmények és elemzések nem vethetők össze egymással.⁹³

A *főnemesség* (főrend, arisztokrata, mágnás) a nemesség legfelső, legvékonyabb rétegét alkotta, hatalmas vagyon, politikai befolyás és az államhatalom adminisztratív kulcspozícióinak a birtokosa. Főrangúak töltötték be a kancellária, a helytartótanács (Erdélyben gubernium), a felsőbírók és a pénzügyi igazgatás legmagasabb állásait, az ekkor már gyakorlati jelentőséggel nem bíró zászlósúri méltóságot, a megyék élén álló főispáni tisztségeket (legalábbis túlnyomóan), de a papi és katonai pályán is gyors előmenetelt remélhettek.

⁹¹ Veliky János (1993): *A polgárosodás hajnala*. Budapest: Adams, 31-32. p.

⁹² Pálmány Béla (1997): A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686-1815) In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Debrecen, 45-48. p.

⁹³ Lásd: Erdmann Gyula (1990): Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Szerk.: Szabad György. Budapest: Tankönyvkiadó, 301-375. p. Varga János (1958): A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. In: *Történelmi Szemle*, I. 21-54. p. Erre vonatkozó példákat említ még: Kósa op. cit. 18-19. p.

Az egyes vidékeken és megyékben élő nemesség társadalmi rétegződését és vagyoni helyzetét vizsgáló további írások: Barta János, ifj. (1997): Nemesi birtokok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: Ódor – Pálmány – Takács op. cit. 181-201. p. Vörös Károly (1990): A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai. A polgárosulás útján. In: Szabad op. cit. 7-17. p. Kávássy Sándor (1988): A Szamosköz nemessége a XVIII. és XIX. század fordulóján. In: Mező András (szerk.): *Szamosközi tanulmányok*. Fehérgyarmat, 87-113. p. Pálmány Béla (1985): Nógrád megye nemességének átrétegződése 1542-1848. In: *Századok*, CXIX. 1. sz. 3-41. p. Lácza Magdolna (1979): A szabolcsi nemesség rétegződése 1797-ben. In: Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*. I-II. k. Nyíregyháza, 77-96. p.

A *birtokos nemesség* (bene possessionatus) csoportjának tagjai jogaiban és általában vagyoni helyzetében korlátozottabbak, mint főrangú társaik. Szerepük a nemesi közéletben meghatározó, közülük kerültek ki a nemesi autonómia vezetői, az alispánok, főjegyzők, országgyűlési követek. A jellemzően néhány száz holdnyi birtok nagysága egyre csökkent, szétforgácsolódott, többen közülük eladósodtak. A polgári átalakulást a csoport egy aktív rétege szorgalmazta. Kultúrájukat a latinus műveltség jellemezte.

A *kisnemesség* (kurta, hétszilvafás, bocskoros, kapcás, félsarkantyús) rétegét vagyoni helyzete és birtoknagysága alapján nehéz definiálni, igen összetett társadalmi réteg, hiszen a jobb módú paraszti sorba süllyedt középbirtokos, a falusi, városi nemes iparos, a jobbágyi vagy majorsági telket felvállalni kényszerülő szegény nemes, a cselédi sorban élő birtoktalan nemes ugyanúgy megtalálható soraiban, mint az öt-hat katasztrális holdon gazdálkodó, egy-két jobbágygal rendelkező apró birtokos. Létszámuk jelentős, gazdasági jelentőségük csekély, politikai viselkedésük kiszámíthatatlan.

A népesség és ezen belül a nemesség számának meghatározásában a *II. József* népszámlálási adataira visszatekintő *Fényes Elek* 1842-ben megjelent statisztikáját tekinthetjük irányadónak.⁹⁴ A nemesség számának meghatározásakor egyetlen forrás sem rendelkezhet pontos adatokkal, hiszen 1785 óta országosan nem írták össze őket, a vármegyék pedig csak azokat a személyeket jegyezték, akik a tisztújításon és követválasztáson szavazati joggal bírtak. Mivel ezek az értékek becsléseken alapulnak, így eltérő eredményeket talál az elemző.⁹⁵ Magyarország lakossága a 19. század közepére Erdéllyel, Horvát-Szlavónországgal és a katonai Határőrvidékkel együtt kb. 14 millió 360 ezer főre tehető. A lakosság 4,6 % - a nemesi származású volt, (Erdélyben 3,3 %, Horvát-Szlavónországban 3,1 %), így a nemesség összlétszáma a magyar korona országaiban 550 ezer főre becsülhető.⁹⁶ Erdély lakosságára vonatkozóan *Kőváry László* 1847. évi statisztikájára támaszkodunk.⁹⁷ *Kőváry* szintén utal a hiteles összeírás hiányára, valamint a különböző források eltérő adataira, így ő is, igaz, hogy 1828-ból és 1831-ből származó összeírások, valamint az 1842. évi bécsi hivatalos adatokra támaszkodva, de ugyancsak becsült mutatókat közöl statisztikájában. Ezek alapján Erdély összlakossága 1842-ben 2.300.000 fő, társadalmi megoszlás szerint 200.000 nemes (a papsággal és a honoratiorokkal egyetemben), 700.000 polgár (a székeleyekkel együtt) és

⁹⁴ Fényes Elek (1842): *Magyarország statisztikája*. Pest: Trattner.

⁹⁵ Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. Budapest. Vörös Károly (1980/b): *A magyarországi társadalom (1790-1848)*. In: Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 473-599. p. Kőváry László (1847): *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár: Tilsch János.

⁹⁶ Fényes op. cit.

⁹⁷ Kőváry op. cit. 150-156. p.

1.400.000 fő parasztot feltételez. *Szekfü Gyula* adatai szerint Magyarország lakossága 1842-ben 12.800.000 fő, ebből a nemesség számaránya II. József összeírásaiban 65.000 nemes család, körülbelül 330.000 személlyel, 1839-ben pedig már 136.000 családfő, összesen 680.000 nemesi személy.⁹⁸ A nemesség számát *Veliky János* a Királyság területén 500.000 főben, Erdélyben pedig 90.000 főben határozza meg, ami arányait tekintve az előző területen az országos átlag felettinek, utóbbiban a 3 %-kal valamivel alattinak számít.⁹⁹ A nemesség regionális elhelyezkedéséről megállapítható, hogy legnagyobb számban az ország peremterületén (a hódoltság korabeli határvonal mentén), Máramaros, Sáros, Ung, Zala, Vas megyékben, a Partium környékén (Borsod, Szatmár, Szabolcs, Bihar) helyezkedett el.

Az arányszám nemzetközi adatokkal való összevetését megnehezíti, hogy ezek különböző korokból és helyzetekből származnak. Korábban egyértelmű volt a lengyel példa és párhuzam említése, amely 7-10 %-os arányával a magyar viszonyokat leginkább visszatükrözni látszott. A szakirodalomban újabban viszont már az ezeket az értékeket meghaladó spanyolországi adatokra (8-13 %), és a másik pólust reprezentáló észak-európai országokra (1 % alatti), valamint Angliára, Franciaországra, a Német Birodalomra és Itáliára vonatkozó 1 % körüli arányokról is olvashatunk.¹⁰⁰ *Dewald* az európai nemességről írt munkájában hasonló adatokat találtunk (Franciaország 1789 körül: 0,52 %, Velence 1797: 0,8 %, Anglia 1800 körül: 1 %, Németország [1835 Hessen-Kassel: 0,3 %, Bajorország 1815: 0,3 %] 1 % alatt), jelentősebb eltérést a spanyolországi érték (1797: 3,8 %) esetében tapasztaltunk.¹⁰¹

Érdekességként megemlíti *Kövér György* és *Gyáni Gábor* az újkori magyar társadalom történetéről szóló munkájában előforduló, „viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség” fogalmát. Míg a történeti-jogi rendiséget az azonos jogállás, az öröklött kiváltságok és a politikai érdekek képviselése határozza meg, addig a viselkedésszociológiai rendiség a származás, formális neveltetés, életvitel és foglalkozás alapján ragadható meg. *Kövér György* a „viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség” nehezen körülhatárolható terminusát a 19. század társadalmára is vonatkoztatja, miszerint a történeti-jogi rendiség széthulló maradványait a viselkedésszociológiai rendiség elemei váltják fel.¹⁰²

⁹⁸ Hóman Bálint – Szekfü Gyula (1928): *Magyar történet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

⁹⁹ Veliky János (1993): *A polgárosodás hajnala*. Budapest: Adams, 30. p.

¹⁰⁰ Maksay Ferenc (1984): „A sok nemes országa”. *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc, Budapest, 294. p. Rácz István (1990): *Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között*. In: Szabad op. cit. 19-23. p. Ódor Imre (1997): *A nemesség a XVIII. századi Európában*. In: Ódor – Pálmány – Takács op. cit. 20. p.

¹⁰¹ Dewald, Jonathan (1996): *The European nobility, 1400-1800*. New York: Cambridge University Press, 27-38.

¹⁰² Gyáni Gábor – Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 92-104. p. A fogalmat felveti még: Kósa op. cit. 44-45. p.

2.2. Az arisztokrácia kialakulásának történelmi állomásai

Ki tekinthető arisztokratának Magyarországon? A terminológia használatakor feltétlenül utalnunk kell a szó eredeti görög „*kiváló*” jelentésére, ami a legjobbak, a legelőkelőbbek uralmát jelentette.¹⁰³ A rendelkezésre álló anyagból úgy tűnik, hogy igen képlékeny meghatározásról van szó. Olyan determináló tényezőket kell figyelembe venni, mint a földbirtoknagyság, a társadalmi tekintély, az életmód nivója, a politikai életben elfoglalt hely, a címek, a születésből származó öröklött helyzet és a társadalmi élet megannyi apró jelensége: az alacsonyabb társadalmi helyzetűekkel való érintkezés, a kulturális életben betöltött szerep, a társasági viszonyok, házassági szokások.

A nemesség a középkoron át a nyugat-európai mintájú társadalmakban a vazallitás nagy hasonlóságokat mutató formáit fejlesztette ki. A király után a nemesség „nagyvazallusnak” tekinthető csoportjai álltak, miközben az egész nemességet Európa-szerte a királyához és a seniorához fűződő hűség, a nekik való szolgálattevés, a harci erények és a lovagkor óta a lovagiasság és nemeslelkűség konvenciók által meghatározott finomabb követelmények szelleme hatotta át. A „nagyvazallusok” számára az egész középkor nem más, mint az államhatalom bizonyos funkcióinak megkaparintása, részesedés a király hatalmából.

Az abszolutizmus a nemesség e felső rétegétől hódította vissza az uralkodó Isten kegyelméből amúgy is meglévő államigazgatási jogait, miközben centralizálja az államot. A tartományúri decentralizált területek felett hatalmat gyakorló főúr helyébe Európa ilyen vagy olyan arisztokratái léptek: hol az udvarhoz, hol a hivatali rendszerhez kapcsolódtak, hol pedig forradalmak viharában megtört egész szerkezetük, zártságuk és parvenükkkel hígultak fel.

Elkülönítésüket Magyarországon nagyon megnehezíti az *una eademque nobilitas*¹⁰⁴ elve. Werbőczy István 1517-ben kinyomtatott *Hármaskönyvében (Tripartitum)*¹⁰⁵ az egész nemességre vonatkozó négy sarkalatos szabadságjogot rögzíti. Ennek legfőbb pontjait a következőkben látta: a nemes ember nem tartóztatható le (kivételek: 2. §.), közvetlenül a király hatalma alatt áll, csak neki tartozik felelősséggel. Mentessül az adók, vámok és harmincad fizetése alól, s végül amennyiben a király megsérti a nemesi szabadságjogokat, a hűtlenség vétké nélkül szabadon ellenállhat neki. Egyetlen kötelezettsége csupán a katonáskodás, melyet később adók formájában megválthattak. Werbőczy a nemesek alatt az alábbi

¹⁰³ Kiss Lajos – Papp László (szerk.) (1967): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1. kötet, 176. p.

¹⁰⁴ v. *una eademque libertas*: „egy és ugyanazon szabadság”, amely I. Lajos király 1351. évi dekrétumának 11. cikke értelmében a nemesség mint újonnan alakult feudális rend egységes jogállapotát jelentette.

¹⁰⁵ Werbőczy István (1990): *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. Budapest: Téka Könyvkiadó.

személyeket értette (7. §.): főpapok, zászlósúrak, országnagyok és más vitézlő rendek, akik fel vannak ruházva az egy és ugyanazon szabadság kiváltságával.¹⁰⁶

Egészen 1608-ig nem is követhetjük nyomon jogi tények és szempontok alapján az arisztokráciát mint fogalmat, mivel a Közép-Nyugat-Európában már funkcionáló és differenciált főnemesi rétegekre utaló rangok Magyarországon jogilag 1608-ig nincsenek elismerve. Pusztá címek csupán, tulajdonosaik tényleges elkülönítése gazdasági, társadalmi, kulturális tények alapján ragadható meg. A 16. századra meghatározásukban a nagybirtok tűnik döntő tényezőnek, valamint a vazallitás sajátos formái, a dominus-servitor kapcsolat, amely a török hódítás korának magyar főurai számára saját helyi apparátusukat is biztosította.¹⁰⁷ Noha a Habsburg-uralkodók 1526 óta osztogatták a közjogilag csak német birodalminak számító bárói és grófi címeket, a köznemességtől való tényleges közjogi elkülönítés első dokumentuma 1608-ból származik, amikor az országgyűlés kettévált alsó- és felsőtáblára, és az örökös főrendeket saját személyükben hívták meg az országgyűlésre, ahol külön tanácskoztak. Ettől kezdve az országgyűlésen megkülönböztetve említik a *barones atque alii magnates* rétegét.¹⁰⁸ A mágnások rendjébe tartozók jogait és kötelezettségeit a *Corpus Juris Hungarici*¹⁰⁹ rögzíti: a főrendek (*magnati*) a népet elnyomó szolgálk felett bíraskodnak (1638:XLIII., 1649: LXXXIII.), a többi nemessel egyenlő szabadságot élveznek (HK. 1., 2., 9. 1638:II., 1647:XXII., 1655:XXXVII.), közterhektől mentesek (1492:XXVIII., CV.), királyi meghívókkal egyenként hívandók meg az országgyűlésre (1495:XXVI. 6., k.u. 1608:1.3.), hitbizományt alapíthatnak (1687:IX., 1723:L, katonai kötelezettséggel tartoznak (1492:XXI., 1518:II., 1536:XVII., 1538:XV., 1543:XIII., 1596:VI., 1622:21., 1659:XXVIII., 1662:5., 1681:XLVI., 1808:III.17., XXI.), az országgyűlésre jövők megölik fejüket vesztik (1723:XI.6.), az országgyűlésről elmaradók büntetésben részesülnek (1498:I., 1518:XXVIII., 1635:LXXIX., 1662:LIII.), az országgyűlésre maguk helyett követeket küldhetnek (1723:VII. 2., 3.). A törvénytár a bárók, grófok, comesek és zászlósúrak esetében részletekbe menően határozza meg az egyes jogköröket, de ennek teljes körű ismertetésétől esetünkben eltekintünk. Ugyanakkor megfigyelhető és az arisztokráciát végigkísérő jelenség a soha nem tökéletes elhatárolódás a köznemességtől. A 17. század még mindig egy patriarchálisabb, az államhatalmi funkciók gyakorlásából eredő egymásrautaltságot mutat főnemesség és

¹⁰⁶ Werbőczy op. cit. 72-74. p. A *nemesek négy kiváltságos és sarkalatos szabadságáról* szóló teljes szöveg a 3. sz. mellékletben olvasható.

¹⁰⁷ Zimányi Vera (1985): *Osztályerőviszonyok a század végén*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története III/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 391. p.

¹⁰⁸ Marczányi György (1886): *Nemesség: kézi könyv nemesi ügyekben*. Budapest: Franklin-Társulat, 43. p.

¹⁰⁹ Dr. Márkus Dezső (szerk.) (1896): *Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici). 1000-1895*. Budapest: Franklin-Társulat.

köznemesség között. Részint mert a servitori rétegből még mindig viszonylag könnyű a felemelkedés a főurak közé, másrészt maguk a főurak is házasodnak a köznemességből. Mindkét esetre az *Esterházy*-család 17. századi tagjai mutatnak példát.¹¹⁰

A 17. század végétől találkozunk a főnemesség – most már nevezhetjük őket nyugodtan mágnásoknak is – meghatározásának új szempontjával. Az eddig többé-kevésbé területiális jellegű mágnás hatalom helyébe új hatalmi szerep lépett; a török kiűzésével párhuzamosan nagy lendületet vevő Habsburg-abszolutizmus gépezetében való szerepvállalás, részvétel a centralizáló állam hivatali, hadseregbeli magas pozícióiban. Úgy tűnik, a 17. század arisztokráciáját már nemcsak a vagyoni helyzet, de egyre nagyobb súllyal a vezető tisztségekben való részvétel (magyar kancellária, a hadsereg legfontosabb rendfokozatai stb.), illetve a bőven osztogatott címek is meghatározták. Nem szuverénként birtokolta már az államhatalom magáénak tekintett részét. Arisztokrata volta miatt lehetett az állam magas funkcionáriusa (mint ahogy korábban a rendi államban is játszott hasonló szerepet, gondoljunk az abszolutizmus korában is fennmaradó országbírói, főispáni stb. tisztségekre). A 18. század a magyar arisztokrácia aulikusvá válásának időszaka. *Vörös Károly* (1980) azt írja, hogy az ország felszabadítása gyakorlatilag feleslegessé tette a nagybirtok eddigi határvédelmet szervező funkcióját, valamint felhatalmazását az állami adók behajtására és részben közvetlen felhasználására. A főnemesi nagybirtok ilyen többszörös funkcióvesztése a főúr társadalmi vonzáskörének szűkülésével járt együtt, és habár még fennmaradtak laza, de azért nem erőtlen személyi informális, esetleg családi kapcsolatok, közhatalom és udvar tekintetében a bécsi vált egyedülivé és kizárólagossá.

Sajátos problémát jelentett az *indigénák*¹¹¹ megjelenése, illetve számuk felduzzadása 1687 után. Egyrészt mert számtalan új családi, értékrendbeli, kulturális, politikai vonatkozást hozott a főnemesség életébe, másrészt a főnemességen belül elért számbeli túlsúlyuk a nemzeti eredetű főnemességet is az udvar, az abszolutizmus felé közelíti. „Arisztokrata nagybirtok és politikai adminisztratív vezető réteg még ekkor is nagyjából azonos fogalmak [...] az e vezető rétegbe való tartozás illetve az ide való bejutás együtt járt valamely örökletes főrang viselésével.”¹¹² Az arisztokrácia ilyen új bővítő elemeit *Vörös Károly* *tituláris arisztokráciának* nevezi. Fejtegetése egybevág *Fényes Elek* 1842-ből származó gondolatával, amely szerint a mágnások *születési és hivatalbéli arisztokráciára* oszthatók.¹¹³ A kettő aligha

¹¹⁰ R. Várkonyi Ágnes (szerk.) (1985): *Magyarország története III/1.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 898-900. p. Ezen a helyen *Makkai László* ír a „homo novus” *Esterházy Miklósról* és családjának házasságairól.

¹¹¹ Külön törvénnyel honosított idegen.

¹¹² *Vörös Károly* (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 683. p.

¹¹³ *Fényes op. cit.* 83. p.

választható szét, ha ő hivatali arisztokráciának az országzászlósokat, koronaöröket, főispánokat és a fiumei kormányzót tartja. A 19. század első felében az abszolutista szervek csúcspozícióiban sem találunk bárónál alacsonyabb rangú személyt. Jó példa erre *Reviczky Ádám* kancellár, aki 1825-ben kapja meg a grófi rangot, noha jelentéktelen kisbirtokos, ekkor már azonban az udvari kamara alelnöke, 1828-tól pedig főkancellár. A tituláris arisztokrácia nem mindig vág egybe a magas vagyoni színvonallal. A 18. században az arisztokráciába emelkedett *Niczky* vagy *Török* grófi családok sokkal alacsonyabb életnívón maradtak, mint a szintén e korban gróffá emelt *Andrássy*, *Apponyi*, *Czirák* vagy *Szapáry* családok, akiknek társadalmi tekintélyük is nagyobb.

Külön problémát jelent az arisztokrácia meghatározásában az ún. *katonabárák* csoportja. *Mária Terézia* háborúinak haditettei révén számos család cím tekintetében beemelkedett az arisztokráciába. Mivel azonban ezek többnyire nem jártak birtokadományozással – az utolsó ilyen példa *Hadik András* nagybirtokossá emelése –, igencsak kérdéses, tekinthetők-e ők társadalmi tekintély, családi kapcsolatok, életnívó szempontjából arisztokratáknak.

Végezetül eljutunk a 19. századig. Az 1848-ig terjedő szakaszt a szakirodalom olyan klasszikus meghatározásokkal jellemzi, mint *Vörös Károlyé*, aki a főnemességet ekkor a feudális hierarchia legfelső, legvékonyabb rétegeként definiálja.¹¹⁴ Politikai vezető osztálynak tekinti őket, eltérő gazdasági, politikai helyzettel, hagyományokkal, kultúrával, de 1848 előttig a fennálló gazdasági, társadalmi rendszer fő haszonélvezőjeként, bár a hatalom csak viszonylag szűk kör, néhány nagy család kezében koncentrálódott. Korábban már *Mályusz Elemér* is hasonló nézeteket képviselt, ő is az államgépezet legmagasabb pontjain álló, a köznemességet is befolyásoló rétegnek tekintette az arisztokráciát, annak vagyona, hírneve, társadalmi tekintélye miatt.¹¹⁵ Hozzátehetjük, ez a hatás nem csak a köznemességre, hanem a polgárságra és a parasztságra is kiterjed. Valamiféle példamutató szerepről van szó; az arisztokrata életmód, gazdasági módszerek egyes elemei egyre terjednek lefelé. *Takács Mária* főnemesség meghatározásában az domborodik ki, hogy vezető szerepük alapja a nagybirtok, illetve az 1687 óta létező hitbizomány¹¹⁶ intézménye, amely biztosítékot jelent az anyagi romlással szemben, szoros szövetségben áll a bécsi kormánnyal és életmódjában is nyugati vagy egyenesen osztrák mintákhoz kötődik.¹¹⁷ *Csorba László* és *Velkey Ferenc* az arisztokráciát 1848-ig szintén az ország vezető társadalmi csoportjaként tartja számon.

¹¹⁴ Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 491. p.

¹¹⁵ Mályusz Elemér (1924): A reformkor nemzedéke. In: *Századok*.

¹¹⁶ Hitbizomány (lat. fideicommissum) az 1687: 9. tc. által bevezetett intézmény, amely a családon belül meghatározott rend szerint öröklött vagyont jelentett.

¹¹⁷ Takács op. cit.

Pozíciójuk feltételét hatalmas vagyoni fölényében, intézményesített politikai befolyásában, valamint az uralkodóhoz és a trónhoz fűződő viszonyában látják. A már gyakorlati jelentőséggel nem bíró országos zászlósúri főméltóságok mellett a tényleges hatalommal bíró adminisztratív kulcspozíciók, a kancellária, a helytartótanács, Erdélyben a gubernium birtokosai, de megtaláljuk őket a felsőbbíróságokban, a pénzügyigazgatás legmagasabb pozícióiban, valamint főispánként ill. főispáni helytartóként a helyi hatalom irányításában is.¹¹⁸ *Kósa László* nézete szerint a főnemesség a viselt címeik – herceg, gróf, báró – alapján egyértelműen körülhatárolható, a nemesség szűk csoportját alkotó réteg. Ehhez az is hozzájárul, hogy a 18. századtól kezdve a bécsi udvar hatására életmódja egyre határozottabban elkülönült a nemesség egyéb rétegeitől.¹¹⁹ *Veliky János* a főnemességet a rendi hierarchia csúcsán álló csoportnak tekinti, mely kiváltságos helyzetéből adódóan önálló politikai képviselőhez és hivatali előjogokhoz jutott (itt az örökletes főispánságra, ill. a katolikus főnemesség előtt nyitva álló magas birodalmi pozíciókra gondol), de ami társadalmi tekintélyét elsősorban vagyoni helyzetének köszönhette.¹²⁰

Kit tekinthetünk tehát arisztokratának? Mindazokat, akik nagybirtokkal rendelkeztek és nemesek, akik minimum báró, grófi és esetleg hercegi címmel is bírtak, azaz a mágnások rendjébe tartoztak, az országgyűlésen is ekként jelentek meg, akik e címeik mellett az abszolutizmus legmagasabb pozícióiban is helyet kaptak, akik külföldi arisztokrata mivoltukkal együtt indigenátust nyertek, vagy már indigénákként nagybirtokhoz és címhez jutottak, akik házasságukban endogám módon a hasonló mágnások exkluzív köréből választottak házastársat. Mindezek az ismérvek együtt, egymást felerősítve jelentkeztek a legtöbb esetben. Ahol csak a cím (esetleg még hozzá a hivatali-hatalmi pozíció) ismérve volt meg, az arisztokrata elnevezés létjogosultsága bizonytalan, valamiféle peremcsoportról lehet itt szó, amely átmenetet képez a köznemesség felé. Ha a vagyon, társadalmi presztízs, az udvarral való összeköttetés is kisebb (ez esetben legtöbbször bárókról van szó), ott házassági szempontból szintén peremcsoportról beszélhetünk, vagy legalábbis olyan arisztokratakról, akik kapcsolatai szorosabbak a köznemességgel. Erdély arisztokratái túlnyomóan ilyenek, de példákat találunk a királyságban is (*Podmaniczky, Klobusiczky, Niczky, Reviczky, Splény*). Láthatjuk tehát, hogy nem élesen elkülönülő rétegről van szó. A továbbiakban az arisztokrácia terminológia használata alatt az egyházi és világi főrendi réteget értjük.

¹¹⁸ Csorba László – Velkey Ferenc (1998): Reform és forradalom (1780-1848). Debrecen: Csokonai, 56. p.

¹¹⁹ Kósa op. cit. 20. p.

¹²⁰ Veliky op. cit. 31. p.

2.3. Kísérletek a klasszifikálásra

A házassági kapcsolatok újabb problémákat vetnek fel. Alaposabb feldolgozást erről *Lakatos Ernő* nyújtott.¹²¹ Okfejtéseinek lényege a következő: A 19. század közepére a magyar arisztokrácia az osztrákkal egy társadalmi-biológiai közösséget alkot. A vérkeveredés mértéke alapján szerintem három társadalmi-biológiai csoport különíthető el:

1. Az első a Habsburg Monarchia arisztokráciájába leginkább betagozódó *dunántúli csoport*, például: a *Batthyány*, *Esterházy*, *Festetics* családok.
2. A második, a *Duna-menti csoport* vérképlete összetett; magyar, szláv és germán vér található benne, s itt is nagyarányú a vérkeveredés.
3. A harmadik, az *erdélyi* és a *magyarországi református arisztokráciát* magába foglaló csoport, amely idegen elemet csak elvétve fogad be maga közé.

Lakatos Ernő nézetei többé-kevésbé alátámaszthatók, bár cáfolható megállapítások is előfordulnak. Ha megnézzük *Nagy Iván* „*Magyarország családai*” című munkájának leszármazási tábláit, valóban találunk külföldre, illetve indigénákkal házasodó, meglehetősen exkluzív csoportot, külföldiekkel kevésbé vegyülő csoportot, és az erdélyiekre is jellemző a belső területi endogámia, azonban *Lakatos Ernő* nézeteit nem tekinthetjük feltétel nélkül elfogadhatónak.¹²² A felsorolások annak alátámasztására szolgálnak, hogy az arisztokrácia peremrétegeit nem tudjuk teljes egyértelműséggel meghatározni, házassága révén számos család sorolható az átmenetiekhez, a köznemesség felé nyitottabbakhoz. Természetesen a rosszabb vagyoni helyzetű, endogámabb erdélyi csoport, amely társadalmi érintkezésében is nyitottabb, a leginkább tekinthető perem- vagy átmeneti csoportnak.

A *Pálmány Béla* vezetésével 1991 és 1994 között alakult kutatócsoport a magyarországi nemesség társadalmi tagolódásának, jövedelmi-, vagyoni- és birtokviszonyainak, valamint a vármegyei vezetésben való részvételének vizsgálatát végezte el az 1790 és 1815 közötti időszak vonatkozó törvényeinek és levéltári anyagainak teljes körű feltárásával. A társadalomtörténeti és történeti statisztikai alap kutatás szintén rámutat arra, hogy az arisztokrácia és a leggazdagabb köznemesi réteg közötti határvonal nem minden esetben húzható meg egyértelműen.¹²³

¹²¹ *Lakatos Ernő* (1942): *A magyar politikai vezetőréteg: 1848-1940*: Társadalomtörténeti tanulmány. Budapest.

¹²² *Lakatos Ernő* klasszifikálásának igazolására a házassági kapcsolatok igen bonyolult rendszerét hívtuk segítségül, amit a 4. sz. mellékletben követhetünk nyomon.

¹²³ *Pálmány Béla* (1997): *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686-1815)*. In: Ódor – *Pálmány – Takács* op. cit. 37-96. p.

Vörös Károly arisztokrácia klasszifikálása a *Lakatos Ernő*jénél árnyaltabb, bár természetesen fenntartja a kivételeket. Megkülönböztet az arisztokrácián belül:

1. egy főként *nyugat-dunántúli katolikus csoportot*, amely jelentős aulikus hagyományokkal rendelkezik,
2. egy a *Dunától keletre élő csoportot*, amely főként a 18. században emelkedett fel, politikailag Bécshez kevésbé, a helyi köznemességhez szorosabban kapcsolódik (itt több protestáns család is előfordul),
3. a 18. században *hivatali érdemek jutalmául felemeltek csoportját*, akik közül igazi nagybirtokos csak egy család, a *Grassalkovich*,
4. a 18. század végétől a *polgári sorból polgári tevékenység révén felemeltek csoportját*, akik nagy birtokadományokat is kaptak,
5. egy *erdélyi csoportot*, amelynek tagjai anyagilag elhanyagoltabb, helyi kötöttségű arisztokraták.¹²⁴

H. Balázs Éva osztályozásában:

1. egy nyugati és északnyugati mobilabb, műveltebb, az udvarhoz közelebb álló katolikus nemességet különít el a 18. században a történelmi királyságon belül
2. a Dunától keletre eső területek nemességétől, ahol az ősi, örökös főispánsággal is megerősített mánás családok familiaritása inkább fennmaradt.¹²⁵

Csorba László és Velkey Ferenc a főrendek négy csoportját különbözteti meg:

1. A birodalmi politikában már évszázadok óta jelen lévő családok, pl. az *Eszterházy*ak.
2. A főnemesi rangot később megszerzett családok, akik igyekeztek megfelelni a bécsi társaság normáinak, pl. a *Széchenyiek* és *Grassalkovichok*.
3. A valamivel szerényebb anyagi helyzetű, főként az ország középső és keleti részén birtokkal rendelkező arisztokrata családok, amelyek körében és nevelési tradícióiban is hangsúlyosan őrzik a magyar nyelvi és kulturális hagyományokat, pl. az *Andrássyak* és a *Károlyiak*.
4. A kisebb vagyonnal és sajátos múlttal rendelkező erdélyi arisztokrácia, melynek tagjai közül csupán néhány család képviselői játszottak szerepet az Erdély határain kívül eső társadalmi - politikai életben, pl. a *Bánffyak*, *Telekiek*, *Jósikák*.

A fenti csoportok mellett azonban megemlíti, hogy a legkiterjedtebb famíliák egyes ágai, pl. a *Zichyek* az összes korabeli mintát reprezentálták.¹²⁶

¹²⁴ Vörös Károly (1980): A magyarországi társadalom (1790-1848). In: Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 491-492. p.

¹²⁵ Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.) (1989): *Magyarország története IV/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Veliky János csoportosítása abból indul ki, hogy a főrangúak életviszonyaiban igen nagy különbségek alakultak ki, aminek alapját az öröklött vagyon, a gazdasági modernizációhoz való viszony, valamint a társadalmi politikai szerepvállalás képezte, és ezek a különbségek regionális típusokat alakítottak ki. Ez alapján elkülönít egy

1. nyugat-dunántúli, nagyobb vagyonnal rendelkező, katolikus főúri csoportot, ami gazdasági, politikai és kulturális téren is Bécshez kötődik, valamint egy
2. az ország keleti részén, a Felvidéken és Erdélyben élő főnemesi csoportot, amely szerepvállalása elsősorban a hazai társadalomhoz kapcsolódik, köztük több protestáns és szegényebb arisztokrata is akad.¹²⁷

Lakatos Ernő vérségi alapokon szerveződő osztályozásától elhatárolódunk. A *Vörös Károly* által képviselt igen differenciált csoportosítást feltételezésünk szerint a neveltetés nem követi. *H. Balázs Éva* és *Veliky János* klasszifikálása hasonló, bár *H. Balázs* az erdélyieket nem tekinti a csoport tagjainak. A *Csorba – Velkey* szerzőpáros 1-2. valamint 3. és 4. kategóriáit összevonva lényegében *Veliky János* osztályozása köszön vissza. Kutatásunkban *Veliky* klasszifikálását tekintjük irányadónak, a neveltetési sajátosságok azonban új csoportosítási lehetőséget kínálhatnak.

2.4. A világi és egyházi főrendek számának meghatározása

A főrendi réteg egyházi és világi főnemességre tagolható. A főpapságot a római és görög katolikus egyházak érsekei, megyés és felszentelt püspökei, valamint birtokokkal rendelkező szerzetesrendek országos előjárói alkották, így létszámukat az egyházmegyéek száma határozta meg. A világi főrendek karába a született vagy honfiúsított bárók, grófok, birodalmi hercegek, zászlósurak és vármegyei főispánok tartoztak.

A főnemesség számának meghatározásában a korabeli kalendáriumok mellékleteként megjelenő ún. schematizmusok használhatók forrásként, amelyek alfabetikus sorrendben tették közzé a főnemes családok névsorát a magyarországi egyházi és világi méltóságok címtára mellett. A schematizmusok alapján 1812-ben már 103 grófi, 92 bárói és 309 indigéna családot találunk Magyarországon (összesen 504 család). Igen szembetűnő az idegen eredetű honosított főnemesek egyre növekvő száma, amit az 1. sz. táblázat érzékeltet.

¹²⁶ *Csorba – Velkey* op. cit. 56-57. p.

¹²⁷ *Veliky* op. cit. 32. p.

1. sz. táblázat: A főrendi családok számának alakulása¹²⁸

Évszám	Grófi családok	Bárói családok	Indigéna családok	Összesen
1740	38	52	218	308
1768	68	56	243	367
1790	90	74	265	429
1812	103	92	309	504

A táblázat adatai valamelyest torzítják az elidegenedés mértékét, mert a schematizmusokban előfordul, hogy a 16. században honfiúsított és azóta elmagyarosodott családok még a 19. században is indigénaként szerepelnek (pl. gróf *Althann*, gróf *Harrach*). A schematizmusoknál hitelesebb korabeli forrásnak az országgyűlésre személyesen meghívott főrendek névsora tekinthető. 1608 és 1885 között az egyházi és világi főrendek „teljes korú”, azaz 21. életévüket betöltött férfi tagjai személyes meghívót kaptak az országgyűlés felsőtáblájának üléseire, akik akadályoztatásuk esetén nemesi rendű követet küldtek helyettesítésükre. Az országgyűlésre a családfőnek minősülő özvegyasszonyokat is meghívták, a nemzetséget és a kiskorú fiúkat követtel képviseltették. Míg az 1790-91-es országgyűlésen 165 család 342 tagja és 49 hivatali főrend, az 1808-as diétán már 198 mágnáscsalád 495 családfője és 53 hivatali főúr volt jelen. A résztvevők számának növekedését az magyarázza, hogy a 17. és 18. században jelentősen megnőtt a rangemelések és a honfiúsítások száma. A Magyar Korona tartományaiban szentesített 18-19. századi rangemeléseket *Hanns Jaeger-Sunstenau* dolgozta fel a Királyi Könyvek alapján.¹²⁹ A nemesítések számának alakulását a 2. sz. táblázat (35. old.) szemlélteti.

¹²⁸ A táblázat Pálmány op. cit. 48. p. alapján készült.

¹²⁹ Hanns Jaeger-Sunstenau adatait Halmos Károly közli évek szerint: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján.) In: *Rendi társadalom – Polgári társadalom. Supplementum, 1995. Vera (nem csak) a városban*. Salgótarján, 1995. 475-481. p.

2. sz. táblázat: Rangemelések a Királyi könyvek alapján 1700-1848¹³⁰

Magyarország és a Horvát-Szlavón tartomány				Erdély		
Évkör	Nemesítés	Báró	Gróf	Nemesítés	Báró	Gróf
1701-1710	44	2	4	102	2	1
1711-1720	378	8	5	76	1	0
1721-1730	81	17	6	49	3	0
1731-1740	28	6	4	4	1	0
1741-1750	129	5	8	48	3	2
1751-1760	272	4	4	33	5	7
1761-1770	92	9	11	22	4	0
1771-1780	13	8	15	9	1	1
1781-1790	127	8	7	2	1	0
1791-1800	418	6	2	21	1	0
1801-1810	166	14	8	12	0	2
1811-1820	141	11	3	21	0	0
1821-1830	173	11	5	20	1	0
1831-1840	161	15	1	20	0	0
1841-1848	60	6	3	6	1	0
Összesen	2283	130	86	445	24	13

Látható, hogy a magyar mágnás társadalom nagy része a *szatmári béke* (1711) után szerezte a főrendek alsó fokozatát jelentő bárói címet, emelkedett grófi rangra, vagy nyerte el a honfiúsítást. 1790 és 1812 között a magyar bárói családok száma 18-cal, a grófoké 13-mal, az indigénáké pedig 44-gyel nőtt, ami a közös hadseregben és az udvari hivatalokban szerzett érdemeknek köszönhető.¹³¹ A főrendek számának 1686-1815 közötti alakulásáról *Illéssy János* és *Pettkő Béla* adatai alapján nyerhetünk pontos képet.¹³² A számok az ország elitjének számbeli növekedése mellett a társadalmi mobilitás lehetőségére is rámutatnak. A főrendek 1526-1848 közötti hivatalviseléséről *Fallenbüchl Zoltán* kézikönyvében találhatunk kimutatásokat.¹³³ *Wellmann Imre* 1780-ban 2 hercegi (*Esterházyak*, *Batthyányak*), 84 grófi és

¹³⁰ A táblázat Pálmány op. cit. 58. p. alapján készült.

¹³¹ Pálmány op. cit. 61-62. p.

¹³² Illéssy János – Pettkő Béla (1895): *Királyi Könyvek 1527-1867*. Budapest.

¹³³ In: *Fallenbüchl Zoltán* (1988): *Magyarország főméltóságai 1527-1848*. Budapest: Maecenas. 21-31. p. A méltóság-névsorok a magyar Királyságbeli ill. a horvát-szlavón és erdélyi országbárói ranggal járó főméltóságok és hivatali vezető tisztség viselőit mutatják ki. A méltóságviselők jegyzékében a király, nádor, országbíró, horvát bán, erdélyi vajda, tárnokmester, királyi főlovászmester, királyi főkamarásmester, királyi főudvarmester, királyi főétektfogó, királyi főpohárnokmester, királyi főajtónállómester, Nemes Testőrség kapitánya, az Ország Szent Koronájának őrei, főkancellár (és királyi főpecsétőr) = esztergomi érsek, királyi kancellár, királyi alkancellár, királyné kancellárja, erdélyi fejedelmi kancellár, királyi személynök, Magyar királyi Kamaraelnök ill. igazgató, az ország Szent Koronájának ügyésze, vagy királyi ügyigazgató tisztségek szerepelnek. A névsorokat tanulmányozva korszakunkban az Amade, Apponyi, Batthyány, Csáky, Cziráky, Eötvös, Erdődy, Esterházy, Haller, Illésházy, Keglevich, Mednyánszky, Pálffy, Ráday, Reviczky, Splény, Széchenyi, Teleki és Zichy főrangú családokat találjuk.

69 bárói családra utal, az összesen 155 arisztokrata családon belül kb. 1.000 főt feltételez.¹³⁴ *Fényes Elek* statisztikája 4 hercegi, 79 grófi és 84 bárói nemzetséget említ 1840-ben.¹³⁵ Az erdélyi főnemesség körében *Kőváry László* 23 grófi és 24 bárói családot számlált statisztikájában, azonban ezeket az adatokat *Fényes Elek* korábbi munkájából vette át.¹³⁶ *Vörös Károly* 3 hercegi, 80 grófi és 95 bárói családot határoz meg a királyságban, valamint 11 grófi és 20 bárói családot Erdélyben a 19. század elején.¹³⁷ *Csorba László* és *Velkey Ferenc* adatai az 1790-1848 időszakra vonatkozóan¹³⁸ feltehetően *Vörös Károly* munkáján alapulnak, ugyancsak 3 hercegi, 80 grófi, 95 bárói családot említ a királyságban, ill. 11 grófi és 20 bárói famíliát Erdélyben. *Veliky János* szintén ezeket a számadatokat veszi alapul munkájában.¹³⁹ 1847-ig nemzeti családainkat tekintve *Szerencs János* adatait elemezve 3 hercegi (*Esterházy*, *Batthyány*, *Pálffy*), 67 grófi és 78 bárói családot találhatunk a királyság területén.¹⁴⁰

Az ország leggazdagabb főurai a hg. *Esterházy* család, őket a gr. *Batthyány*, gr. *Erdődy*, gr. *Festetics* és gr. *Széchenyi*¹⁴¹ családok követik. Az ország keleti felében a gr. *Csáky* és gr. *Károlyi* családok számítottak a legtehetősebbeknek. Az indigéna családok többségének nem volt tényleges magyarországi birtoka, gyakran csak tiszteletbeli magyar honfiúvá váltak.¹⁴²

Az erdélyi nemesség rendkívül tagozott. A főnemesség soraiban igen változatosan oszlott meg a vagyon, a föld és a jobbágyi munkaerő. Tagjaik között találhatunk elszegényedett bárói, grófi családokat, de olyanokat is, akik hatalmas vagyonuk mellett a legmagasabb és legjövödelmezőbb tisztségeket tölthették be. A legnagyobb birtokosok között a *Bánffy*, *Bethlen*, *Bornemissza*, *Kómény*, *Teleki* és *Jósika* nemzetségeket találjuk. A Partium északi területén 1820-ban három család, a *Bánffy*, *Wesselényi* és *Teleki* uralta a szolgálatot tevő emberek 30 %-át.¹⁴³ Az erdélyi arisztokrácia általában zárt, egymás közt házasodó réteget alkotott, bár alul nyitott volt a közvetlenül alatta elhelyezkedő nemesi rend nagyobb birtokosai felé is.¹⁴⁴

¹³⁴ Wellmann Imre: Az udvari ember. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *A magyar művelődés története. Barokk és felvilágosodás*. Budapest, 249. p.

¹³⁵ Fényes op. cit. 119-120. p.

¹³⁶ Kőváry op. cit. 199. p.

¹³⁷ Vörös Károly (1980): A magyarországi társadalom (1790-1848). In: Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 491. p.

¹³⁸ Csorba – Velkey op. cit.

¹³⁹ Veliky op. cit. 32. p.

¹⁴⁰ Szerencs János (1885): *Magyarország és társországainak főrendei*. Budapest, 7-10. p.

¹⁴¹ 1814-ben a birtokaik nagysága 230000 kh. Széchényi Viktor (1933): *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchényi nemzetség történelméből*. Székesfehérvár: Számmar I. utódja Pannónia Nyomdavidállalat. 106. p.

¹⁴² Pálmány op. cit. 68-69. p. Vö.: Veliky op. cit. 31. p.

¹⁴³ Csetri Elek – Imreh István (1990): Erdély társadalmi rétegződéséről (1820-1848). In: Szabad op. cit. 388-389. p. lásd még: Veliky op. cit. 31. p.

¹⁴⁴ Nagy Áron (1990): Erdély átalakuló társadalmi 1848-1870 között. In: Szabad op. cit. 428. p.

3. Főrangúak az Elbától nyugatra

3.1. A főrendi réteg meghatározása

Kezdetben egyes családok a hadi dicsőség, a vagyon vagy származás alapján kiemelkedtek a szabadok osztályából, majd a törzsek vezetőivé váltak. Ezekből a feltehetően kis létszámú famíliákból alakult ki a középkori német dinasztikus nemesség, amely a birodalmi alkotmánnyal összeköttetésben állva, mint hercegek és grófok a birodalom fő méltóságait viselve a legfőbb tisztségeket és hivatalokat birtokolta. Ezek a címek és jogok nem voltak még örökletesek, csak a méltóságot valóban betöltő személyt illették meg.

A német nemesség hűbérjogi, hivatalbeli és funkcióbeli elkülönülése a kései középkorra tehető. A főnemesi réteghez a világi és egyházi fejedelmek (Fürsten); a hercegek (Herzöge), palotagrófok (Markgrafen), érsekek (Erzbischöfe), püspökök (Bischöfe), néhány apát (Äbte) és prelátus (Prälaten) mellett a grófok (Grafen) és bárók (Freiherren) tartoztak.

A német főnemesség a birodalmon belül egy uralkodó rendet alkotott, s bár léteztek a vazallitás sajátos formái, saját területén fenségjogokat gyakorolt. Az arisztokrácia elhatárolódott a társadalom többi rétegétől, hatalma egyre inkább az államfő hatalmának rovására fejlődött, míg végül a német birodalom kisebb-nagyobb hűbéri fejedelmek szövetségévé vált.¹⁴⁵

A herceg szó eredete az ófelnémet *herizogo* szóra vezethető vissza, jelentése a sereg vezetője. A germán időkben a herceg a háború idejére a hadsereg vezetésével megbízott fejedeleme, a merovingok idején a veszélyes határterületekre kihelyezett hivatalos viselő, katonai feladatai mellett adminisztratív funkcióval is bíró, rangban a gróf felett álló személy.¹⁴⁶

A király helyettesei a palotagrófok voltak, különleges katonai jelentőségük miatt teljhatalommal rendelkeztek és gyakorta nyertek el grófi státuszt.

A grófok a kora középkorban pénzügyi (adók, vámok, pénzverési jog), közigazgatási, jogi és hadi kérdésekben a királyi felségjog megőrzői és megvalósítói voltak. A merovingi és korai karoling korban hatáskörük fokozatosan kiterjedt. A birodalom jelentős részét grófságokra tagolták, melyek élén a király által kinevezett gróf állt. A 9. század után a grófság értelmezése fellazult és átalakult, a grófi birtokok örökölhetővé váltak, ezen túl feloszthatóak, eladhatóak

¹⁴⁵ Press, Volker (1988): Adel im 19. Jahrhundert. Die Führungsschichten Alteuropas im bürgerlich-bürokratischen Zeitalter. In: Reden-Dohna – Melville op. cit. 2-3. p.

¹⁴⁶ Kluge (2002): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Berlin: Walter de Gruyter.

és elzálogosíthatóak lettek, s ezáltal a király grófságok feletti rendelkezési hatalma is korlátozódott. Az eredetileg hivatali nemesi rang a grófság örökletessé válásával született grófi címmé vált, a bíraskodási jog megszerzésével pedig a főnemesség soraiba emelte viselőjét, amennyiben az birodalmi uralkodói hatalmat épített ki. A grófok a 15. századtól kezdve a világi és egyházi fejedelmekkel egyetemben a birodalmi fejedelmi tanács tagjaivá váltak. A király a 14. századtól nemesi levél formájában adományozott grófi címet, akik a régi birodalom bukása (1806) után is megőrizték rangjukat és főnemesi státuszukat.

A főrendi réteg mellett kialakult a nemesség egy másik csoportja is, melybe a lovagok, köznemesek, hűbéri birtokhoz nem jutó előkelő családok utódai valamint azok a nemesek tartoztak, akik katonai szolgálataikért cserébe birtokot kaptak nagyobb hűbéres társaiktól. A későbbiekben ez a réteg is zárttá vált, csak születés révén lehetett a tagjai közé kerülni. Az elkülönülésükhöz műveltségük és lovagi neveltetésük is hozzájárult.

A főnemesi ranggal rendelkező birodalmi hercegek a késő középkorban megerősítették hatalmukat. Az 1648-ban kötött vesztfáliai béke lezárta a főrendek területszerzési törekvéseit, s ezáltal megpecsételte a németek területi széttagozottságát, valamint a birodalmi fejedelmek fölötti császári vagy királyi hatalom korlátozását. 1806 után szekularizálták az egyházi tulajdonban lévő fejedelemségeket, és mediatisztálták a birodalmi lovagok és kisebb birodalmi hercegek birtokait. A mediatisztált hercegek kezdetben megtartották főnemesi jogállásukat és privilégiumaikat, azonban 1848-ban rendi kiváltságaik nagy részét elvesztették. 1815-ben a Német Szövetség (Der Deutsche Bund) létrejöttével felemelkedett az armalista nemesség, s a 19. század folyamán az armalista nemesek és a mediatisztált grófok közötti különbségek csaknem teljesen megszűntek.

A nemesség – előjogainak elvesztése és a rendi társadalom egyre fokozódó kiegyenlítő-dése ellenére – egészen 1918-ig megőrizte társadalmi és politikai vezető szerepét. 1918-ban számos még érvényben lévő előjogot megszüntettek, az 1919-es weimari alkotmány (Weimarer Verfassung) pedig végérvényesen felszámolta a nemesi státuszt, a nemesi címeket azonban a név részeként továbbra is lehetett viselni. Ausztriában szintén 1919-ig léteztek a nemesi rangok és privilégiumok, a nemesi címek viselését viszont azóta törvény tiltja.¹⁴⁷

A német sajátosságokról írva korszakunkban természetesen nem használhatjuk egységesen a Németország elnevezést. 962-1806-ig a Német-római Birodalom, 1806-1815-ig a Rajnai Szövetség, 1815-1871 között a Német Szövetség (Poroszország és Ausztria önálló tartományok) használatos.

¹⁴⁷ Reden-Dohna – Melville op. cit. Dewald op. cit.

3.2. A férfiak neveltetése

A neveltetés általános jellemzésében elsősorban *Michael Bacherler* „*Deutsche Familienerziehung in der Zeit der Aufklärung und Romantik*”¹⁴⁸ című művére támaszkodunk, aki a német családi nevelésről szóló munkájában a nemesség neveltetésén kívül a polgárság és a parasztság nevelési sajátosságait is kutatta jelentős forrásbázisra támaszkodó disszertációjában.¹⁴⁹ Dolgozatunkban *Bacherler* munkáját a főrangú férfiak neveltetési hagyományainak aspektusából tekintjük az egyik alapműnek. Mivel a német birodalom területileg szétagolt volt, a főrendi rétegen belül nem beszélhetünk olyan tendenciákról, melyek valamely területet, csoportot általánosan jellemeztek volna.

A nemesség körében a lovagi neveltetés (*septem probitates*) középkori hagyományai a 17. század közepére eltűntek, és helyét a házi neveltetés vette át. A nemes ifjak csaknem teljes ifjúságukat a szülői házban töltötték, a szülők házitanítót fogadtak melléjük, akik nevelésükről és tanításukról is gondoskodtak. Azok számára, akik tudásukat a szülői házon kívül is tökéletesíteni akarták, rendek szerint elkülönült intézetek, az ún. lovagi akadémiák (*Ritterakademien*) biztosítottak lehetőséget.

A 18. század végén döntő változások mentek végbe az arisztokrácia neveltetési rendszerében. A kizárólagos házi neveltetés háttérbe szorult, leginkább csak azoknál a családoknál találkozhatunk vele, akik katonai pályára készültek, és 12-15 éves korban a hadsereg szolgálatába léptek. Ilyen képzésben részesült pl. *Friedrich August Ludwig v. d. Marwitz*, akit nyolcéves korától házitanító tanított, 13 éves korában már a hadseregbe került, s ily módon szellemi pallérozása is lezárult, valamint gróf *Wilhelm Ludwig Viktor Henckel von Donnersmack*, aki hatéves korától 14 éves koráig részesült házi neveltetésben, majd 1789-ben a dragonyosezredbe lépett.

¹⁴⁸ Bacherler op. cit.

¹⁴⁹ A disszertáció gyermekkor-történeti aspektusának vizsgálatára *Vincze Tamás* vállalkozott *Képek a 18-19. századi német családi nevelésről* című tanulmányában. In: Kiss Endre (szerk.) (2003): *Interdiszciplináris pedagógia és a tudás társadalma*. Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Tanszék, Kiss Árpád Archívum Könyvtára, Debrecen 473-480. p.

Ludwig von Reiche a következőképpen emlékszik vissza neveltetésére:

„Apám hivatalos ügyei és mellékes jogi munkái, melyeket az egyre gyarapodó család fenntartása miatt vállalt el, teljesen elvonták az idejét attól, hogy gyermekei nevelésével és további képzésével különösebben foglalkozhasson. Mivel anyánk beteges volt, és apámnak előítéletei voltak a nyilvános iskolákkal szemben, ez arra ösztönözte, hogy háztanítót fogadjon mellénk, gyermekek mellé.”¹⁵⁰

A nyilvános iskolákkal szembeni előítélet a 19. században eltűnt, s a nemesség körében egyre inkább elterjedt, hogy fiaikat nyilvános intézményekbe küldik tanulni. Ezt a változást egyfelől az a nemesség körében általánossá vált nézet idézte elő, miszerint a tudás nagyobb hatalmat jelent a nemesi származásnál, másfelől pedig a magánnevelés rendszerében megrendült bizalom, mivel sok esetben a háztanítók képzettsége és műveltsége is felületes volt.¹⁵¹ Így a főrendek sokkal inkább biztosítva látták az ifjak képzését a nyilvános iskolákban, ahol a polgári származású kortársakkal való versengés során biztosabb és alaposabb tudásra tehettek szert, mint a házi nevelés keretei között. A 19. századra tehát a fiúgyermekek familiáris nevelése 10-13 éves korukig tartott, ezt követően a képzés nyilvános intézményben folytatódott. *Friedrich von Raumer* a következőképpen emlékszik vissza erre az időszakra:

„A szülők és rokonok nagyon helyesen azon a véleményen voltak, hogy egy 12 éves gyermek tanítása nem folytatódhat Wörlitzben, és számos okból a joachimsthalai gimnáziumot részesítették előnyben a többi iskolával szemben.”¹⁵²

Heinrich von Brandt az írja: „Kilencévesen három bátyámmal a neumarki Königsberg lyceumába mentünk, ahol a korban sok nyugat- és dél-poroszországi fiatal neveltetése folyt.”¹⁵³ Gróf *Ferdinand von Beust* 13-tól 17 éves koráig az ebelingi gimnáziumban tanult, *Carl von Grolmann* 13 évesen a berlini Friedrich Wilhelm gimnázium növendéke lett, *Christian Friedrich von Stockmark* a coburgi gimnáziumot látogatta, majd 1805-től a

¹⁵⁰ In: Weltzien, Louis von (1857): *Memoiren des Generals Ludwig von Reiche*. Leipzig: Brockhaus 1. p.

Az eredeti szöveg: „Die vielfachen Amtsgeschäfte meines Vaters, zu welchen noch juristische Nebenarbeiten zur Vergrößerung des Einkommens behufs Ernährung einer immer zahlreicher werdenden Familie hinzukamen, raubten ihm die Zeit, sich mit der Erziehung und weiteren Ausbildung seiner Kinder speziell zu befassen. Da nur die Mutter kränklich war, und der Vater gegen öffentliche Schulen ein Vorurtheil hatte, so veranlaßte ihn dieses, uns Kindern einen Hofmeister zu halten.”

¹⁵¹ Stephan, G. (1891): *Die häusliche Erziehung in Deutschland während des achtzehnten Jahrhunderts*. Wiesbaden: Bergmann. 72-96. p.

¹⁵² Raumer, Friedrich von (1861): *Lebenserinnerungen und Briefwechsel*. I. Band Leipzig: Brockhaus, 12. p.

Az eredeti szöveg: „Sehr richtig waren Aeltern und Verwandte der Meinung, daß die Bildung eines zwölfjährigen sich in Wörlitz nicht weiterführen lasse und aus zahlreichen Gründen ward das Joachimsthaler Gymnasium allen anderen Schulanstalten vorgezogen.”

¹⁵³ Az eredeti szöveg: Mit neun Jahren kam ich mit noch drei älteren Brüdern auf das Lyceum nach Königsberg in der Neumark, wo zurzeit viele junge Menschen aus West- und Südpreußen ihre Erziehung erhielten.”

würzburgi, erlangeni és jénai egyetemeken folytatta tanulmányait, míg *Leopold von Hoverbeck* 1832-1840 között a königsbergi Friedrich kollégium diákja volt.¹⁵⁴

A magánnevelés kizárólagosságának elvével még a fejedelmi udvarok is szakítottak, fiaikat ők is nyilvános iskolákba küldték. Az 1808-ban Bambergben született *Maximilian in Bayern* herceg neveltetéséről hatéves korától kezdve házitanító gondoskodott. 1817-1824 között oktatása a müncheni királyi nevelőintézetben folytatódott, ahol a többi növendékkel megegyező bánásmódban részesült, csupán azzal az egyetlen különbséggel, hogy saját szoba illette meg. Az intézeti tartózkodás ideje alatt az ahhoz tartozó latin iskola (Lateinschule) és gimnázium megfelelő osztályaiban tanult, általános tanterv szerint, felmentést egyetlen tantárgyból sem kapott. Ezeket a tárgyakat idegen nyelvekkel, zenével, rajzzal, tánccal, szónoklással és testneveléssel egészítették ki.¹⁵⁵ *Karl Anton von Hohenzollern* fejedelem számára egy távoli gimnáziumot szemeltek ki szülei és 12 évesen Regensburgba küldték:

„A szüleim, akiknek ezért a mai napig a leghálásabb köszönettel tartozom, úgy gondolták, hogy Sigmaring akkori meglehetősen izolált helyzete, valamint a további tanulmányok biztosításának megoldhatatlansága miatt egyetlen fiukat mégiscsak kiküldik az életbe. Összel, nevelőmmel együtt Regensburgba utaztam, ahol a Taxis fejedelmi család és Sailer püspök gondjaira bízta. A gimnázium alsóbb osztályaiban tanultam. [...] Regensburgban két évet töltöttem. [...] 1826-ban a rastatti gimnáziumba kerültem. Jól tanultam és minden vasárnap elutazhattam Badenbe vagy a Murg völgyébe.”¹⁵⁶

Az új nevelési felfogás elterjedésének kezdetén azonban igen szélsőséges példákat is találhatunk. Néhányan a gyermek önállóságát és a nyilvános iskolázás erényeit hangoztatva az ifjút a családi fészek melegéből már kora gyermekkorban a nevelési intézetek merev szabályszerűsége által uralt világába küldték a megfelelő szintű tudás megszerzésének reményében. *Richard von Friesen* báró emlékirataiban¹⁵⁷ az édesapja és a hozzá hasonlóan gondolkodók meggyőződéséről a következőket olvashatjuk: [az édesapja azt tartotta], „hogya a fiúknak az a legjobb, ha korán elkerülnek a szülői házból, és olyan helyre mennek, ahol teljesen magukra vannak utalva és egyedül kell boldogulniuk.”¹⁵⁸ *Otto von Bismarck* hatéves

¹⁵⁴ Bacherler op. cit. 45. p.

¹⁵⁵ Bayerische Akademie der Wissenschaften (Hrsg.) (1875-1912): *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig: Drucker&Humboldt, 50. p. 258. p.

¹⁵⁶ Eredeti szöveg: „Meine Eltern, denen ich heute noch es aus tiefstem Herzen danke, waren der Ansicht, daß bei der damals so isolierten Lage Sigmaringens und den gänzlich mangelnden Unterrichtsressourcen ihr einziger Sohn doch hinaus, ins Leben müsse. Im Herbst reiste ich mit meinem Gouverneur nach Regensburg, warm empfohlen an die fürstliche Familie Taxis und den bekannten Bischof Sailer. Ich besuchte die unteren Klassen des Gymnasiums. [...] Ich blieb 2 Jahre in Regensburg. [...] Im Jahre 1826 kam ich auf das Gymnasium nach Rastatt. Ich studierte wacker, durfte aber jeden Sonntag nach Baden fahren oder ins Murgtal.”

¹⁵⁷ Friesen, Richard Freiherr von (1880): *Erinnerungen aus meinem Leben*. Dresden: Baensch I. kötet, 5. p.

¹⁵⁸ Eredeti szöveg: „daß es für Knaben das Beste sei, bald aus dem elterlichen Hause heraus und in eine Lage zu kommen, wo sie auf sich selbst angewiesen, sich allein selbst forthelfen müßten.”

korában került *Plamann* professzor berlini nevelőintézetébe, melynek öt évvel idősebb bátyja, Bernhard, már évek óta növendéke volt. Bismarck életrajzírója szerint a fiú mind testileg, mind lelkileg megszenvedte a korai elválást a szülői háztól, amit később maga is gyakran emlegetett.¹⁵⁹ Báró *Julius von Haynau* szintén hatévesen lett a hanauai nevelőintézet diákja, majd a következő évben az otterauai lelkészhez küldték bentlakásos diáknak.¹⁶⁰ Gróf *Ferdinand Eckbrecht von Dürkheim* kilencéves volt, amikor egy strassburgi nevelőintézetbe került, mert édesapja szerint túl idős volt ahhoz, hogy húgai társaságában múlassa az időt.¹⁶¹ *Max von Gagernt* nyolcéves korában szülei Hanauba *Zipf* és *Ruth* magánnevelő intézetébe vitték, majd tízévesen a kreuznachi gimnáziumba.¹⁶²

Míg az arisztokraták szívesen küldték fiaikat középfokú nyilvános iskolákba, addig az alapfokú oktatás továbbra is családi körben folyt. A fiúk számára házitánítót szerződtettek, míg a lánygyermek neveléséről nevelőnők gondoskodtak. Magánnevelése idején *Andreas von Bernstorff* a következőket jegyezte fel a napirendjéről:

„9-től 12-ig volt tanítás, 4-től 6.30-ig önállóan dolgoztam és az órákra készültem. 12 és 2 óra között, valamint 3-tól 4-ig általában sétáltam. 2 órakor ebédeltünk, fél hétkor teáztunk, és csak ezek után tölthettem az estét nyolc óra öt percig nővéremmel, Theresevel és az ő nevelőnőjével a nappaliban.”¹⁶³

Az 1819-ben született *Albert von Sachsen-Koburg* herceg heti órabeosztása 14 éves korában ennél jóval szigorúbban alakult. A tanítás már reggel hat órakor elkezdődött és 13 óráig hat hatvan perces órát tartottak. Egy és két óra között hetente két alkalommal volt tanítás, egyébként az órák este hattól nyolcig folytatódtak.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Blum, Hans (1894): Fürst Bismarck und seine Zeit. München: Beck, 16-17. p.

¹⁶⁰ Bacherler op. cit. 47. p.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Idézi: Bacherler op. cit. 52. p. Az eredeti szöveg: „Von 9 bis 12 hatte ich Stunden, von 4 bis 6.30 arbeitete ich allein zur Vorbereitung auf die Stunden. Von 12 bis 2, sowie von 3 bis 4 wurde meist spazieren gegangen. Um 2 Uhr Mittagessen, um 6. 30 Uhr Tee; nach demselben durfte ich den Abend bis 8.05 Uhr mit meiner Schwester Therese und deren Erzieherin in dem sogenannten Sitting-room zubringen.”

¹⁶⁴ A tárgyak részletes leírását a 3. számú táblázat mutatja be.

3. sz. táblázat: Albert von Sachsen-Koburg herceg heti órarendje

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat
6-7	Fordítás franciáról németre	Zenei gyakorlatok	Olvasás	Memorizálási gyakorlatok	Zenei gyakorlatok	Levelezés
7-8	Történelem ismétlése és felkészülés	Religió ismétlése	Írás	Történelem ismétlése és felkészülés	Memorizálási gyakorlatok	Írás
8-9	Újkori történelem	Religió	Német szerkezetek gyakorlása	Religió	Ókor-történet	Német szerkezetek gyakorlása
10-11	Ovidius	Ovidius	Zene	Újkori történelem	Latin szerkezetek gyakorlása	Zene
11-12	Angol	Logika	Angol	Angol	Természettörténet	Angol
12-13	Matematika	Földrajz	Francia	Cicero	Logika	Francia
13-14			Rajz			Rajz
18-19	Francia	Angol gyakorlatok	Francia	Angol gyakorlatok	Francia	Földrajz
19-20	Latin szerkezetek gyakorlása	Sallust írása és fordítása	Matematika	Matematika	Latin gyakorlatok Sallust	Levelezés

Forrás: C. Grey: The early years of His Royal Highness The Prince Consort. London. (Smith, Elderand Co. 65, Cornill 4) 1867 p.107. alapján Bachelier op. cit. 52. p.

Az órarend tanulmányozása során szembetűnik a francia, angol és latin nyelvek kiemelt szerepe, míg a német irodalom, a fizika, kémia és a biológia teljesen hiányoznak a tananyagból. A francia nyelv prioritása, a német elhanyagolása és a meglehetősen hiányos természettudományi ismeretek általánosságban is jellemezték a főrangúak oktatását. A 19. század második évtizedéig az arisztokrácia műveltségét a francia nyelv és műveltség határozta meg, ahogy életvezetésükben is a francia szokások voltak irányadóak. A franciát a gyermekek kiskoruktól tanulták, és a későbbi érintkezés nyelve is ez volt. A családok gyermekeik mellett francia nevelőnőket alkalmaztak, akik a nyelvtanulást már kisgyermekkorban biztosítani tudták neveltjeiknek. A Berlinben született *Friedrich August Ludwig von der Marwitz* visszaemlékezéseiben ezt olvashatjuk:

„Berlinben akkoriban az udvarnál és a nemes családok között a francia nyelv volt általános, sokkal inkább, mint más német városokban. [...] Kisgyermekkorom óta egyszerre tanultam a francia és a német nyelvet, és mindkettőt folyékonyan beszéltem. A szüleim házában állandóan franciául beszélünk, csakúgy, mint minden nemesi házban a korban, amelyekkel érintkeztünk.”¹⁶⁵

A francia hatás az egész birodalomban meghatározta a képzés irányát és tartalmát, a nyugati és északi területekhez hasonlóan a keleti porosz területeken, valamint a déli tartományokban is ez a tendencia vált meghatározóvá. *Max von Gagern* keserűen jegyezte meg:

„Leginkább az anyanyelv került háttérbe. A francia nyelvvel szemben általános elfogultság volt jellemző, a németet lenézték. Még a legbefolyásosabb személyiségek sem hajlottak arra, hogy felhagyjanak ezzel az örökölt átokkal. Amikor az előkelő hesseni tartományi grófnőnek egyszer németül írt levelet a lánya, ez olyan cselekedetnek minősült, amiért bocsánatot kellett kérni.”¹⁶⁶

A 18. század utolsó évtizede változást hozott a német és a francia nyelv egymás elleni küzdelmében a nemzeti nyelv javára. A német nyelv és nemzeti szellem hamarosan helyet kapott a főrangúak neveltetésében. A fejedelmi családok továbbra is a hagyományos franciás neveltetést részesítették előnyben, de a házitanítók körében egyre inkább kialakult egy olyan tábor, amely a német nyelv és műveltség prioritását kívánta megvalósítani. A változást igen jól szemléltetik *I. Lajos* (Ludwig) bajor király (1786-1868) végrendeletének sorai: „Fiaim, legyetek németek, németek szóban és tettben [...]”¹⁶⁷ 1817-ben fia nevelőjének a következőket írta: „Oltson fiamba ellenszenvet Franciaország, hazánk ősi ellensége és az egész francia természet, a romlásunk iránt.”¹⁶⁸ Igen figyelemreméltó a változás, hiszen röviddel ezelőtt a nemzeti nyelvet sem a szalonokban, sem pedig az udvarnál nem beszélték, s a főrangúak a francia szokások utánzásában versengtek. *II. Ernst von Sachsen-Koburg* herceg szintén arról számolt be, hogy gyermekkorában először németül tanult, az angol és francia nyelvet pedig

¹⁶⁵ Idézi: Bacherler op. cit. 54. p.

Eredeti szöveg: „In Berlin war damals, mehr als in anderen deutschen Städten, bei Hof und unter dem Adel die französische Sprache allgemein [...] Ich lernte [...]: von Kindesbeinen an Französisch mit dem Deutschen zugleich, und das eine war mir vollkommen so geläufig als das andere. In dem Hause meiner Eltern ward beständig französisch gesprochen, wie in allen anderen zu damaliger Zeit, mit denen wir Umgang hatten.”

¹⁶⁶ Baur, Wilhelm (1889): *Prinzeß Wilhelm von Preußen geborene Prinzeß Marianne von Hessen-Homburg: ein Lebensbild aus den Tagebüchern und Briefen der Prinzeß*. Hamburg: Agentur des Rauchen Hauses. 19-20. p. Az eredeti szöveg: „Am meisten vernachlässigt bin ich von der Muttersprache. [...] Es herrschte eben eine traditionelle Vorgenommenheit für die französische Sprache und eine Geringschätzung der deutschen. Selbst hochbedeutende Persönlichkeiten vermochten sich von diesem ererbten Banne nicht zu befreien. Wenn an die große Landgräfin von Hessen ihre Tochter einmal einen deutschen Brief schrieb, so war das ein Ereignis, das der Entschuldigung bedurfte.”

¹⁶⁷ Du Moulin Eckart, Richard Graf (1901): *Luitpold von Bayern. Ein historischer Rückblick*. Zweibrücken: Lehmann. 35. p. Az eredeti szöveg: „Meine Söhne, seid deutsch, deutsch in Wort und Tat.”

¹⁶⁸ Ibid. 20. p. Eredeti szöveg: „Abneigung flößen Sie meinem Sohne gegen Frankreich, Deutschlands Erbfeind, und gegen das französische Wesen, unser Verderben ein.”

csak később tanították neki testvéreivel egyetemben. A herceg úgy vélte, a későbbi idegennyelv-tanulás esetében alaposabban el lehet sajátítani a nyelvet, mint kisgyermekkorban. Megelégedéssel írta, hogy tanítójuk megismertette velük némethon korai történelmét, melyet „félig francia őseik” rendkívül lenéztek.

A német nyelv tehát lassanként ismét az arisztokrácia anyanyelvévé lett, a szülők és gyermekek, valamint a gyermekek egymás közötti levélváltása is nemzeti nyelven folyt, így például *Albrecht* osztrák főherceg, *Karl Ludwig* főherceg, valamint *Adalbert von Preußen* herceg levelezése is erről tanúskodik.¹⁶⁹

A főrangú gyermekek olvasmányairól *Ferdinand Eckbrecht Dürckheim* gróf visszaemlékezéseiben olvashatunk:

„[...] a testvéreimmel Heinrich von Eichenfels Ostereier (Húsvéti tojások) című könyvét olvastuk, a gyermekkor eme jó barátai jó ismerőseim lettek. Robinson Crusoe és utódja, a svájci Robinson nagyon izgalomba hoztak. Semmi másra nem gondoltam, mint vadászatra, halászatra, állatszeliidítésre és a szabadban való kóborlásra.”¹⁷⁰

Johann von Sachsen herceg nevelője *Herder* filozófiai műveit, különösen az *Emberiség történetét*, valamint *Schillert* és *Goethét* olvasott fel. A 18. század végétől, amikor a német irodalom és nyelv előtt az arisztokrata kastélyok és szalonok is megnyitották kapuikat, a 12-14 éves mágnásifjak kortárs német irodalmat, német klasszikus és romantikus szerzőket olvastak.

Az arisztokrata neveltetésnek az idegen nyelvek mellett a zene, rajz, tánc és a lovagi gyakorlatok képezték az alapját. Zenei képzésben talentumtól függetlenül mindenki részesült, így pl. *II. Lajos* (Ludwig II.) bajor király, aki botfüle ellenére is zongoraleckéket kapott. *Karl Anton von Hohenzollern* kevésbé bizonyult tehetségesebbnek a bajor királynál, de a zongora- és rajzóráktól ő sem mentesült, természetesen meglehetősen gyenge eredménnyel „büszkélkedhetett” mindkét tárgyból. *Stephan G.* a 18. századi német házinevelésről szóló művében arra a következtetésre jutott, hogy a főrendi házaknál a zeneoktatás a fiúk esetében az éneklésre, míg a lányok esetében a zongoratanításra helyezte a hangsúlyt.¹⁷¹ Ez a hagyomány a későbbiekben nem folytatódott, mint azt az alábbi példák is mutatják. *Carl*

¹⁶⁹ Vö. Duncker, Carl von (1897): *Feldmarschall Erzherzog Albrecht von Oesterreich*. Wien und Prag: Tempsky, 8-17. p. Lindheim, Alfred von (1897): *Erzherzog Carl Ludwig. Ein Lebensbild 1833-1899*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 17. p.

¹⁷⁰ Idézi: Bacherler op. cit. 60. p. Az eredeti szöveg: „gelesen wurde auch mit meinen Schwestern: Heinrich von Eichenfels, Ostereier, diese lieben Freunde der Kindheit, wurden mir vertraut, Robinson Crusoe und sein Nachfolger, Schweizer Robinson, machten auf mich einen überreizenden Eindruck. Ich dachte an nichts anderes mehr als an Jagd, Fischerei, Tierbändigen und freies Herumstreifen.”

¹⁷¹ Stephan, G. op. cit. 113. p.

Ludwig osztrák főherceg és testvérei szintén zongorázni tanultak. Gróf *Schack* a nővérei nevelőnőjétől sajátította el a zongorajátékot, amit élvezhető szintre fejlesztett. *Jasper von Oertzen* zongorázni és hegedülni tanult, *Alexander Keyserling* gróf édesapjához hasonlóan szintén kiváló zongorajátékos hírében állt. *Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingfürst* édesanyja 1826. nov. 13-i levelében írta, hogy mindkét fia zongorázni tanul.

A külön tanár rajzból sem hiányozhatott az arisztokrata házakból, mint pl. a drezdai, schwerini, darmstadti és bécsi fejedelmi udvarokban,¹⁷² de az alacsonyabb származású *Friedrich zu Schwarzenberg* is már hétesztendős korától rajzórát vett *Runk* tájképfestőtől.¹⁷³

A 19. század egyik igen nagy vívmánya a neveltetés területén, hogy szakítottak a gyermekek a többi társadalmi rétegtől való elszigetelésének korábbi hagyományaival, s felértékelődött a kortárs csoport szerepe a szocializációs folyamatban. Ez már abban is megnyilvánult, hogy a szülők a kizárólagos házi nevelést fokozatosan kiegészítik a nyilvános iskolákkal, a későbbiekben azonban még a legelőkelőbb származású arisztokraták gyermekei is más társadalmi rétegből származó kortársakkal játszottak. Ez elindította azt a folyamatot, amelynek hatására a mágnások feladták a többi társadalmi osztálytól való teljes elhatárolódásukat.

A lovagi gyakorlatok a 19. században folytatódtak, bár a korábbinál kisebb hangsúlyt kaptak. A gyakorlatok (vadászat, lovaglás, vívás és úszás) elengedhetetlenül hozzátartoztak az ifjak képzéséhez. *August von Werder* nyolcéves korától tanult lovagolni apjától. *Hans Viktor von Unruht* szintén édesapja tanította, bár a fiú később túl korainak és megterhelőnek tartotta a gyakorlást. *II. Ernst von Sachsen-Koburg* herceg kilenc esztendős korától lovagolhatott és vadászhatott, míg *Friedrich zu Schwarzenberg* már kisfiú korában szenvedélyes vadász volt, tízévesen pedig állítólag 104 vadat is képes volt elejteni.¹⁷⁴ Ezek a gyakorlatok persze nem jártak annyi mozgással, mint egy szakember által tartott testnevelés óra, azonban ez a fajta testmozgás csak a 19. század húszas éveiben jelent meg, s akkor is csupán néhány család körében terjedt el.¹⁷⁵

A 19. század egyéb változást is hozott, mégpedig a játékok terén, amit korábban a későbbi szalonéletre felkészítő társasági játékformák jellemeztek. Ekkortól azonban a társasági játékokat és a lovagi gyakorlatokat egyaránt kiegészítette a kortársak körében a szabadban

¹⁷² Vö. Hirschfeld, Ludwig von (1891): *Friedrich Franz II. Großherzog von Mecklenburg-Schwerin und seine Vorgänger*. I. Band. Leipzig. 73. p. 115. p. Baur op. cit. 9. p.

¹⁷³ Wolfsgruber, Cölestin (1906): *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*. I. Band. Jugend-und Salzburgerzeit. Wien, Leipzig. 9. p.

¹⁷⁴ Wolfsgruber op. cit. 16. p.

¹⁷⁵ Testnevelés órája volt pl.: az osztrák Carl Ludwig főhercegnek, Dalwigk zu Lichtenfels bárónak, Ferdinand von Beust grófnak, valamint Christian August von Schleswig Holstein hercegnek.

való játékos testmozgás, melynek során az arisztokrata ifjak más társadalmi rangú gyermekekkel érintkezhetek. A kortársak bevonása a zárt térben végezhető játékoknál is megfigyelhető. A legkedveltebb játékszerek közé a babák, faragott lovak, ólomkatonák, szójátékok és kártyajátékok tartoztak. Igen szembevetendő az eszközök egyszerűsége még az arisztokrata körében is.

A főnemesség nagy hangsúlyt fektetett a test edzésére, azonban távol tartotta magát a kényeztetéstől és tunyaságtól. Időjárástól függetlenül szigorúan megkövetelték a friss levegőn való tartózkodást. II. *Ernst von Sachsen-Koburg* herceg emlékeiben intenzíven megmaradtak a testi megpróbáltatások: „A legkülönbözőbb módon voltunk edzésben tartva, mert apám a testi kényelmetlenség vagy fájdalom miatti legcsekélyebb panaszainkat sem tűrte el.”¹⁷⁶

A testi neveltetés tekintetében a korban eltűnt a szigorú rendi alapokon szerveződő neveltetési forma, és a neveltetés ezen területén is egyfajta közeledés figyelhető meg a polgári szokásokhoz, normákhoz.

Változás tapasztalható a korábbiakhoz képest a szülők-gyermekek kapcsolatában is. A 18. századra a szülők autoritása, tisztelete és a feltétlen engedelmesség jellemző, a szülők a gyermekek számára respektált tekintélyként jelentek meg. Ezt a képet a házinevelés még inkább rögzítette és mélyítette, hiszen gyakorlatilag ellehetetlenült a szülők és gyermekek kötetlen, közvetlen napi kapcsolata, érintkezésük formálissá vált, s elsősorban az etikett és a konvenciók határozták meg.

„Amikor a szüleink szobájába léptünk, meghajoltunk az ajtónál, közelebb mentünk és szüleinken kívül a szobában tartózkodó idegeneknek is kezet csókolunk. Ez a ceremónia igen hasznos volt, hozzászoktatta az embert, hogy mindig illedelmesen viselkedjen és tisztelje az idősebbeket” – emlékszik vissza *Friedrich August Ludwig von der Marwitz*.¹⁷⁷ *Otto von Corvinban* igen mély nyomokat hagyott az apja iránti feltétlen engedelmesség:

„Apám a nevelés alapjának az engedelmességet tekintette. Azt mondta, hogy aki később maga is parancsokat fog osztogatni, annak először azt kell megtanulnia és megértenie, hogyan kell engedelmeskedni. [...] Az volt tehát a fő célja, hogy belénk sulykolja az engedelmességet, az ellenszegülés és dac ezért a világ legszörnyűbb bűne volt szemében. A hibáinkat, melyeket elkövettünk, általában a szerint tekintett súlyosnak, hogy mennyire származtak engedetlenségből.”¹⁷⁸

¹⁷⁶ Idézi: Bacherler op. cit. 72. p. Az eredeti szöveg: „Wir wurden auf jede Weise abgehärtet, denn der Vater duldete nie die geringste Klage über körperliche Unbequemlichkeiten oder über Schmerz.”

¹⁷⁷ Ibid. 81. p. Az eredeti szöveg: „Wenn wir zu unseren Eltern ins Zimmer kamen, machten wir an der Tür unsere Reverenz, näherten uns und küßten sowohl ihnen als jedem anderen Fremden die Hand. Diese Zeremonie war sehr nützlich. Man gewöhnte sich, sich beständig anständig zu betragen und älteren Leuten Ehrerbietung zu beweisen.”

¹⁷⁸ Ibid. 82. p. Az eredeti szöveg: „Als Fundament der ganzen Erziehung betrachtete mein Vater den Gehorsam, denn wer einmal ordentlich befehlen wollte, sagte er, müsse erst ordentlich zu gehorchen verstehn; [...] Uns den

A kor pedagógiai áramlatai az arisztokratákat is megérintették, egyre többen olvasták *Rousseau* és *Pestalozzi* írásait, aminek hatására a szülő-gyermek kapcsolat is bensőségebbé vált. *Wilhelm von Ketteler* édesanyja, aki alapvetően a szigorú nevelés híve volt, törekedett arra, hogy gyermekei számára ne csak a szigorú anyát, hanem a barátot is megtestesítse. 1824-ben kelt egyik levelében írja fiának:

„Hogy hiheted azt drága fiam, hogy kivetnivalót találok abban, ha őszintén megírod nekem, ami a szívedet nyomja. Fiacskám, semmivel sem okozhatsz nagyobb örömet annál, mint hogy őszinte vagy hozzám, mert nem csak az édesanyád, hanem szerető barátod is szeretné lenni. [...] Bárcsak minden gyermekem szenvedését megválthatnám. Örömmel viselném, ha benneteket elégedettnek látnálak.”¹⁷⁹

A kapcsolat változása a családi levelezéseken keresztül is érzékelhető. A gyermekek részéről a szülők kizárólagos önözö megszólításának szigora a 18. század utolsó évtizedében már lazulni látszik, a tegező írásforma használata azonban csak a 19. század húszas éveiben vált általánossá. A „Nagyságos Papa!”, „Nagyságos Mama!” megszólításokat a közvetlenebb hangvételű „Kedves Papa!” és „Kedves Mama!” formák váltották fel. *Albrecht* osztrák főherceg 1817-ben édesapjának írt levelében már a személyesebb hangvétel tanúi lehetünk: „Mivel nem vagy itt, kedves Papa, nem fogadok látogatókat. Azon igyekszem, hogy az ezredes úr [Cerrini, a herceg nevelője], azt mondhassa, amikor visszaérkezel, hogy elégedett volt velem.”¹⁸⁰ *Leopold zu Stolberg* gróf bátyjának címzett 1809. január 9-i levelében a változásról foglal állást:

„A szülők és gyermekek közti tegeződéssel kapcsolatban azon a véleményen vagyok, mint Luise [a bátyja felesége], mivel a ‚Ti’ félig, az ‚Ön’ pedig teljesen barbár dolog. Az igazság azonban az – bár ezt nem a saját bőrömmön tapasztaltam, mert a gyermekeim Istennek hála nem adtak erre okot –, hogy a tekintélyviszonyok már régen idejét múlták, és csak a negyedik parancsolat jelenti minden politika alapját.”¹⁸¹

Gehorsam einzublauen war daher seine Hauptsorge und eine Widerspenstigkeit gegen ihn wurde als das entsetzliche Verbrechen im ganzen Reiche der Natur betrachtet. Ueberhaupt schätzte er den negativen Werth aller Fehler, welche wir begingen, nach dem Maß, als sie auf ihn Bezug hatten.”

¹⁷⁹ Ibid. 84. p. Az eredeti szöveg: „Wie kannst du, mein Herzensjunge, glauben, daß ich etwas dagegen hätte, oder es wäre mir nicht recht, wenn du mir recht schreibst, wie es dir ums Herz ist. Mein Wilderich, Du kannst mir keine größere Freude machen, als wenn Du mir so schreibst, denn nicht allein Mutter möchte ich von Euch sein, sondern auch eine Euch herzlich liebende Freundin. [...] Könnte ich doch von Euch allen, meine Kinder, das Leiden fortnehmen. Mit Freuden wollte ich es tragen, wüßte ich Euch nur recht zufrieden.”

¹⁸⁰ Ibid.. 86. p. Az eredeti szöveg: „Weil Du, lieber Vater, nicht da bist, empfangen ich keine Visiten, ich will mich bestreben, daß der Herr Oberst bei deiner Rückkunft Dir sagen kann, er sei mit mir zufrieden gewesen.” További utalások a tegeződő formára: Schmidt, G. (1897): *Schönhausen und die Familie Bismarck*. Berlin: Mittler und Sohn. 161-162. p.

¹⁸¹ Idézi: Janssen, Johannes (1877): *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg*. Sein Entwicklungsgang und sein Wirken im Geiste der Kirche. II. Band (1800-1815). Freiburg: Herder. 165. p. Az eredeti szöveg: „Ueber das Du zwischen Eltern und Kindern denke ich wie Luise, weil das Ihr eine halbe, das Sie eine ganze Barberei ist. Wahr aber ist – und ich sage es, ohne für mich es zu empfinden, weil meine Kinder mir Gottlob nicht Anlaß dazu

A büntetés tekintetében nem alakult ki az arisztokrácia egészére általánosan kiterjedő egységes büntetési rendszer. A hercegi családok körében a testi fenyítést megalázásnak tartották, így nem is éltek a büntetés e formájával. A főrendi réteg egyéb képviselői esetében a testi fenyítés meglepő módon a 19. század közepéig – igaz, különböző mértékben és formában – általánosan fennmaradt. Gyakoribb volt azonban – főként kisebb vétségek esetén – a gyermekek eltiltása kedvenc játékaiktól, ételeiktől, barátaiktól, tevékenységeiktől, a bezárás és éheztetés, esetenként a családtól való rövid ideig tartó elzárás. *II. Franz Friedrich* mecklenburgi nagyherceget (Friedrich Franz II. Großherzog von Mecklenburg) magatartásbeli ill. tanulásbeli vétségeiért a szülők a hétvégén azzal büntették, hogy nem fogadhatott vasárnap társaságot. *Christian August*, schleswig-holsteini herceg (Christian August Herzog von Schleswig-Holstein) számára tanára 1808-ban külön büntetési rendet dolgozott ki a szigorú atya megbízásából. Az alábbi büntetési formákat maga az apa javasolta: a kedvenc ételek megvonása, elhanyagolt munka utólagos teljesítése, a családtól való elkülönítés az asztalnál és a játék során.

Végül a vallási nevelés kérdését érintjük. A protestáns főrendi családoknál a vallásos nevelés a felvilágosodás idején egyáltalán nem volt keresztyénnek nevezhető. A szülők nem ismertették meg gyermekeiket a Bibliával, nem tanítottak nekik evangélikus templomi énekeket és imákat. A vasárnapi templomba járás szintén ismeretlen volt számukra, csakúgy, mint a napi imádkozás. A vallás és az egyház ilyen módon nem hatott a gyermekek szellemiségére. Változás a 19. század húszas éveiben, a pietizmus újjászületésével következett be, s ezután a vallási szellem és indíttatás ismét otthonra talált a protestáns főnemeselekörében, s a nevelésben is visszanyerte elvesztett presztízsét.

Ilyen mélyreható változás nem jellemezte a katolikus arisztokratákat. A felvilágosodás gondolatrendszere az ő esetükben is a szigorú vallási eszmék fellazulását eredményezte, azonban nem járt a vallási regulák teljes visszautasításával, hanem a keresztyén szellemiség az egész korszakban áthatotta és meghatározta a nevelés rendszerét.

geben – wahr ist, daß alle Respektverhältnisse lange entkräftet wurden, und das vierte Gebot die Grundveste aller Politik ist.”

3.3. A nők neveltetése

A német arisztokrata hölgyek neveltetése a familiáris kereteket tekintve sok hasonlóságot mutatott a férfiak neveltetésével. A test edzésének biztosítására a lányok részt vettek a fiútestvérek számára rendezett lovagi gyakorlatokon, a vadászaton, lovaglásokon és a lövészen, természetesen nem olyan mértékben, mint fivéreik.

A 18. század második feléig a hölgyek képzése szerény alapokon nyugodott. Műveltségüket a német olvasás és írás, a vallás alapjai, mitológiai alapismeretek, francia írás és szegényes földrajzi ismeretek alkották. Tanításuk szinte kizárólag a főként francia származású nevelőnők gondjaira volt bízva, akik magasabb szintű nőnevelő intézetek híján maguk is csupán szerény ismereteikre hagyatkozhattak. Francia nevelőnője volt többek között a későbbi *Pauline von Württemberg* királynénak (I. Vilmos későbbi feleségének), *Pauline zu Schwarzenberg* fejedelemszonynak, akinek egész műveltségét a francia kultúra és műveltség elemei határozták meg, *Marie von Ebner-Eschenbach* (szül. *Dubsky*) bárónőnek és *Sophie Schwerin* grófnőnek is. *Amalie von Gallitzin* (szül. Schmettau grófnő) négyévesen kiválóan beszélt franciául, németül azonban egy szót sem tudott.¹⁸²

A 18. század vége a férfiakéhoz hasonlóan a nők neveltetésében is változásokat hozott. Megjelent az elmélyültebb ismeretek iránti igény, a főrangú szülők megengedték leánygyermeküknek, hogy részt vegyenek fivéreik tanítási óráin, ritkább esetben pedig külön házitánító foglalkozott tanításukkal. *Sophie Schwerin* grófnő édesapja a gúnyolódások céltáblája lett, amikor lányai számára tanárt szerződtetett. *Sophie* a későbbiekben a tanítás módszerét túlságosan lassúnak és körülményesnek találta: „[...] 15 évesen még csak a római történelemmel foglalkoztunk, pedig a tanulást már hatéves koromban elkezdtem.”¹⁸³ Elégedettebb azonban a későbbi tanárával sem volt: „Három hónap alatt átvette az egész római, középkori és újkori történelmet, a kibővített földrajzot és természettörténetet, irodalmat, fizikát és nyelvtant, amit bár használni tudtunk, de a terminológiát, valamint a vallást alig ismertük.”¹⁸⁴

Helene von Orleanst (szül. mecklenburg-schwerini hercegnő) kétesztendőskorától francia nevelőnő nevelte, akitől a francia nyelvet szinte második anyanyelvként sajátította el. 11 éves

¹⁸² *Mitteilungen aus d. Tagebuch u. Briefwechsel der Fürstin Adelheid Amalia von Gallitzin*. Stuttgart: Liesching 1868 192. p.

¹⁸³ *Ibid.* 75. p. Eredeti szöveg: „[...] daß ich mit 15 Jahren noch in den Anfängen der römischen Geschichte begriffen war. Früh genug hatten wir jedoch angefangen, nämlich schon mit 6 Jahren.”

¹⁸⁴ *Ibid.* 77-78. p. Az eredeti szöveg: „in drei Monaten die ganze andere römische, ferner die mittelalterliche und neue Geschichte, Geographie und Naturgeschichte in erweitertem Maßstab, Literatur und Physik, Grammatik, die wir zwar der Anwendung nach, aber kaum dem Namen nach kannten, und alle Vorbereitungen zum Religionsunterricht durchzunehmen hatte.”

volt, amikor házitánítót fogadtak mellé.¹⁸⁵ *Rennecke* úr napi négy-öt órát foglalkozott tanítványával, a tanításban rajta kívül más tanárok is részt vettek. Édesanyja mind a délelőtti, mind a délutáni órákon folyamatosan jelen volt. *Hedwig von Bismarck* kisgyermekkorában szintén nevelőnőt kapott, majd 12 éves koráig egy berlini nevelőintézet növendéke lett több főrangú társával együtt. *Pauline von Koduelka* igényes tudományos képzésben részesült, latinul és görögül is tanult. *Ferdinanda von Brackel* bárónő neveltetését egészen tízéves koráig nevelőnő irányította, majd 18 esztendőig a helyi plébános gondjaira bízták. A tanítatásukról *Marie von Ebner-Eschenbach* a következőket jegyezte fel: „Kiskorunkban szinte csak csehül, majd később szinte kizárólag franciául beszéltünk. [...] Amikor nővérem hat, én pedig ötéves lettem, francia nevelőnőt kaptunk. [...] Rövid idő múlva nővérem és én is beszéltünk és írtunk franciául.”¹⁸⁶ Nyelvtant igen keveset tanultak, a nyelvet a használat során sajátították el, a hangsúlyt a társalgásra helyezték. A szókincs gyarapítására minden nap néhány verset és egy féloldalsnyi prózai szöveget kellett megtanulniuk. A társalgás nyelve a francia volt, a német kultúra és tudomány sajátosságait azonban még csak meg sem említették. A tanítás során se német tankönyvet, se olvasókönyvet nem használtak. Változás csupán akkor következett be, amikor „új édesanyát” kaptak, aki a német szellemiséget magával hozta a házba.

Az 1811-ben Weimarban született, *Augusta* szász hercegnő (később császárné) tanítása igen szigorú heti menetrend szerint folyt. A tanórákat 13 tanár tartotta. Az órák általában 10-kor kezdődtek (vasárnap 12-kor), az utolsó oktató délután négykor érkezett.¹⁸⁷

A lánygyermekek olvasmányait tanulmányozva igen változatos kép tárul elénk. *Augusta* szász hercegnő egyik mestere azt tartotta: „Veszélyes dolog a gyermek fantáziáját romantikus ábrázolásokkal és jó mesékkel izgatni. A fantáziát sokkal inkább a régi költők epikai énekeivel és jó lírai költemények olvasásával kell táplálni, ahol semmi beteges dolog nem fordul elő.”¹⁸⁸ A hercegnő mégis már ötéves korában *Goethe*-verseket, szellemes történeteket és ceyloni meséket hallgatott. *Marie von Ebner-Eschenbach* mostohaanyja *Anastasius Grün* verseit, *Friedrike Bremer* és *Emilie Flyvgare-Carlén* könyveit olvasta fel nevelt lányának,

¹⁸⁵ Schubert, Gotthilf Heinrich von (1859): *Erinnerungen aus dem Leben der Herzogin Helene Louise von Orleans*. München. 28. p.

¹⁸⁶ Idézi: Bacherler op. cit. 57. p. Az eredeti szöveg: „Als kleine Kinder hatten wir fast nur böhmisch und später dann fast nur französisch gesprochen. [...] Als meine Schwester ihre Wanderung ins 6. und ich die meine ins 5. Lebensjahr zurückgelegt hatten, sollten wir eine Gouvernante bekommen, und zwar eine Französin [...] Nach kurzer Zeit konnten meine Schwester und ich französisch reden und lesen.”

¹⁸⁷ Schrader, Otto (1890): *Augusta Herzogin zu Sachsen, die erste deutsche Kaiserin*. Weimar: Böhlau, 74. p.

¹⁸⁸ Idézi: Bacherler op. cit. 61. p. Az eredeti szöveg: „gefährlich, die Phantasie des Kindes durch romantische Darstellungen, auch nur durch gute Märchen zu reizen; dieselbe müsse vielmehr durch die Lektüre guter lyrischer Gedichte und durch die epische Gesänge der alten Dichter, wo nirgends Krankes vorkomme, genährt werden.”

ajándékba pedig *Schiller* összes műveit kapta. *Elise von Bernstorff* számára az olvasásban igen járatos egyetemista fivérei segítettek a megfelelő szintű olvasmányok kiválasztásában:

„Délelőttönként vallási és történelmi témájú könyveket olvastunk több nyelven, amelyekből kivonatokat készítettünk. Délutánonként olyan költők olvasásában leltük örömünket, mint Milton és Young, esténként pedig apánkkal színdarabok részleteit vettük át. Racine, Moliere, Lessing, Schiller, Goethe, minden sorra került, és mindez magával ragadott egyfelől a csodálatos tartalom miatt, ami számomra a gondolatok és érzések új világát nyitotta meg, másfelől édesapám életteli előadása miatt” – írja 1805-ben.¹⁸⁹

Hedwig von Bismarck Friedrich von Matthiesson verseiért rajongott, különösen *Ernst Schulz* „Cäcilia” és „Az elvarázsolt rózsza” című művei érintették meg. Elismerte, hogy „minden képzés hiábavaló lett volna, ha ez ember az egyiket vagy másikat legalább félig nem tanulta volna meg kívülről. Ma már alig ismeri valaki ezeket az érzelemben gazdag költeményeket.”¹⁹⁰ *Elise von Bernstorff* gyermekei *Gellert* és *Wieland* műveit olvasták, az 1826-ban született *Marie von Moltke* *Robinson Crusoe* történetét olvasta angolul, amit angol származású édesapja rokonaitól kapott ajándékba, a kedvencei azonban *Schiller* munkái voltak. *Anette von Dorste-Hülshoff* *Klopstock*, *Salis* (*Johann Gaudenz Freiherr von Salis-Seewis*), *Matthiesson*, *Ernst Schulze*, *de la Motte Fouqué*, *Iffland* és *Shakespeare* művein nevelődött. *Sophie von Schwerin* grófnőnek *Goethe* és *Schiller* műveit olvasta fel nevelője.

A nők esetében is megfigyelhető a férfiaknál már említett tendencia, hogy a 18. század végétől kezdve a francia hatás fokozatosan háttérbe szorult, helyét a német nyelv és német kultúra vette át, ami az olvasmányok alapján is alátámasztható, s különösen kedveltek lettek a német klasszikus és romantikus szerzők.

A zenei képzés a fiúk neveltetéséhez hasonlóan a tanítás egyik meghatározó eleme volt, bár a hölgyek esetében kiemeltebb szerephez jutott. *Schwerin* grófnőnél olvashatjuk, hogy a lánytestvéreivel együtt zongorázni és énekelni tanult, s a zongora mellé egyik testvére a hegedűt, ő pedig a hárfát választotta, noha egyikük sem volt tehetséges, azonban nem akartak lemaradni a kor normái mögött, így szorgalmasan gyakoroltak.¹⁹¹ Hasonlóan vélekedik a zenetanulás nyomasztó kényszeréről *Pauline zur Lippe*, *Elise von Bernstorff* és *Marie von*

¹⁸⁹ Ibid. 63. p. Az eredeti szöveg: „Vormittags nahmen wir uns religiöse und geschichtliche Bücher in mehreren Sprachen vor und machten Auszüge daraus, nachmittags dagegen mußten uns Dichter wie Milton und Young erfreuen und abends nahm mein Vater mit uns einen Cyklus passender Theaterstücke vor. Racine, Molière, Lessing, Schiller, Goethe, alles kam an die Reihe und alles entzückte mich durch den herrlichen Inhalt sowohl, der mir eine neue Welt von Gedanken und Gefühlen eröffnete, als auch den lebensvollen Vortrag meines Vaters.”

¹⁹⁰ Ibid. 62. p. Az eredeti szöveg: „[...] und ich glaube, man wäre jeder Bildung bar erklärt worden, wenn man nicht eins oder das andere mindestens halb auswendig gewußt hätte. Jetzt kennt man kaum noch diese gefühlvollen Dichtungen.”

¹⁹¹ Romberg, Amalie von (1910): *Vor hundert Jahren: Erinnerungen der Gräfin Sophie Schwerin, geb. Gräfin Dönhoff*. Berlin: J. A. Stardardt. 46. p.

Ebner-Eschenbach is. Utóbbi így panaszodik: „A táncórák szenvedései nem hasonlíthatók össze azzal a kinnal, amit Krämer asszony zongoraóráin elszenvedtem. Zenei téren teljesen tehetségtelen voltam, gyakran ráverték az ujjamra.”¹⁹² *Marie von Moltke* szintén nem számított kirívó zenei tehetségnek, azonban a szorgalmas gyakorlással legalább azt elérte, hogy édesapja néhány kedvenc dalát el tudta játszani zongorán.

A rajztanulás szintén nem maradhatott ki a főrangú leányok tanulmányaiból. Augusta császárné *Luise Seidler* festőnőtől vett rajzórát, a művészettörténetet pedig *Meyer* udvari tanácsos tanította a kislánynak, aki ötéves korától minden nap időt szentelt a manuális ábrázolásra. Rajztanárt *Friderike von Reden* grófnő (szül. *Riedsel zu Eisenach* bárónő), *Marie von Ebner-Eschenbach* és *Anette von Dorste-Hülshoff* szülei is szerződtettek lányaik mellé. Néhányan viszont olyan szerencsés helyzetben voltak, hogy a korszak művészeitől sajátíthatták el a rajz és festészet alapjait, mint pl. *Pauline von Koudelka*, aki a legszorgalmasabb korabeli osztrák virágfestőtől, *Franz Pettertől* tanult, s a későbbiekben maga is a virágok megörökítésének szentelte tehetségét. Sok helyen találunk utalásokat a rajztanításra, azonban a képzés tartalmáról egyedül – bár elég szűkszavúan – *Sophie Schwerin* grófnő esetében olvashatunk. Azt írja, hogy testvéreivel rajzolni és festeni is tanultak, azonban a festészet csupán a virág- és tájképpábrázolásra korlátozódott.¹⁹³

A testi nevelés terén a férfiaknál már említettük, hogy a lovagi gyakorlatokon a lánytestvérek is részt vehettek, persze nem olyan intenzíven, mint bátyjaik. A tunyaság és kényeztetés elkerülése, a test edzettsége és ellenálló képességének növelése az ő neveltetésüket is ugyanúgy jellemezte, mint a fiúkéét. *Elise von Bernstorff* és *Sophie Schwerin* is megemlíti, hogy a mindennapi sétájukat az időjárástól függetlenül nem volt szabad elmulasztaniuk. *Schwerin* grófnő a család étkezési alapelvéről is megemlékezik, miszerint a szülői házban mindent el kellett fogyasztani, ami az asztalra került, a szülők ui. azt tartották, hogy, amint a testet az időjárás viszonyaitól szemben, úgy a gyomrot is ellenállóvá kell nevelni.

A hölgyek esetében is megfigyelhető a 19. századra jellemző változás, hogy a lánygyermek mindennapjaiban a felnőttek társaságát lassanként a kortárs csoportok társasága váltja fel, s ez a kortárs csoport a társadalmi hovatartozását tekintve már heterogén összetételű, a főnemesi származású gyermekek mellett polgári származású tagjai is vannak.

¹⁹² Idézi: Bacherler op. cit. 64. p. Az eredeti szöveg: „Meine Leiden beim Tanzunterricht zählten nicht im Vergleich zu denen bei den Klavierstunden, die eine Frau Krämer erteilte. Ich war musikalisch völlig unbegabt, bekam oft auf die Finger geklopft.”

¹⁹³ Romberg op. cit. 84. p.

A szülői szigor és a kemény nevelési alapelvek a lányok esetében is meghatározó szempontok voltak. *Sophie Schwerin* grófnő a későbbiekben azt írja:

„Ahogy kinőttünk a dédelgetés és játék korszakából, ami nálam, mint legidősebb gyermeknél igen hamar bekövetkezett, elmaradt a gyengédség minden megnyilvánulása, a puszik és a babusgatás. Milyen gyakran irigyeltük a kicsiket ezért. [...] Anyám később az érzelmei erőszakos elfojtását nevelési elvének egy szilárd elemeként jellemezte. El kell rejteni a gyermekek elől a szeretetünket, mondta, majd mégis bevallotta, milyen fájdalmas volt számára babusgatásunk nélkülözése. Hogy mertünk volna bizalmaskodni, amikor még attól is féltünk, hogy a hivatalos kézcsókot elfogadják-e.”¹⁹⁴

Hasonlóan nyilatkozott anyja nevelési vezérelvéről *Elise von Berstorff* is:

„Lényének komolyságával és hangjának szigorával, melyet elveinek megfelelően a gyermekeivel szemben szokott használni, tiszteletet keltett bennem. Most azonban [amikor az édesanya 1808-ban Karlsbadban tartózkodott] csaknem lenyűgözött gyengédsége és leveleinek kifejezőereje, ami sokkal boldogabbá tett, mintsem le tudnám azt írni.”¹⁹⁵

A 18-19. század fordulójára jellemző szülő-gyermek kapcsolat megváltozásával kapcsolatban *Marie von Ebner Eschenbach* önéletrajzi írásában igen szemléletes képet kapunk az átmeneti időszakról:

„Alig volt valami, ami abban az időben, amelyről én annyira szeretek elmélkedni, olyan mértékben megváltozott volna, mint a szülők és gyermekek közötti érintkezés formája. Ha a nagymamánk az édesanyjáról beszélt, a „legkegyelmesebb” jelzővel illette és csendesen fejet hajtott. Anyánk önzte az édesapját. [...] Fennmaradó levelek minden sorából, melyeket anyám nagyapámhoz írt, határtalan tisztelet árad. Mi tegeztük apánkat, ami azonban az ő oldaláról mégis korlátlan hatalmat, a miénkről viszont alárendeltséget jelentett. Ma már más idők járnak. Az ifjúság szerezte meg a felsőbb pozíciót; értékekkel ruház fel vagy értékektől foszt meg.”¹⁹⁶

¹⁹⁴ Romberg op. cit. 64-65. p. Az eredeti szöveg: „Sowie wir aus den Jahren des Tändelns und Hätschelns heraus waren, was für mich als der ältesten sehr früh der Fall war, so hörten alle äußeren Demonstrationen der Zärtlichkeit, alles Küssen und Liebkosen auf. Wie oft haben wir die Kleinen darum beneidet. [...] Meine Mutter bekannte sich später zu diesem gewaltsamen Zurückdrängen ihrer Gefühle als zu einem festen Erziehungsgrundsatz. Man müsse den Kindern seine Liebe verbergen, sagte sie, und gestand dennoch, wie schmerzlich ihr die Entbehrung unserer Liebkosungen gewesen sei. Wie aber hätten wir den Mut zu einer Vertraulichkeit hernehmen sollen, die wir immer zitternd, ob auch der offizielle Handkuß angenommen werden würde.”

¹⁹⁵ Idézi: Bacherler op. cit. 82. p. Az eredeti szöveg: „Durch den Ernst ihres Wesens und die Strenge im Ton, die sie, ihren Grundsätzen nach, immer gegen ihre Kinder anzunehmen pflegte, hatte sie mir bis dahin mehr Ehrfurcht eingeflößt; jetzt aber überraschte mich fast überwältigend ihre Zärtlichkeit und der Ausdruck in ihren Briefen beglückte mich mehr, als ich es schreiben kann.”

¹⁹⁶ Ebner-Eschenbach, Marie von (1906): *Meine Kinderjahre*. Biographische Skizzen. Berlin: Paetel, 43. p. Az eredeti szöveg: „Es gibt kaum etwas, das sich in einer Zeit, die ich zu überdenken vermag, so verändert hätte, wie die Art des Verkehrs zwischen Eltern und Kindern. Wenn unsere Großmutter von ihrer Mutter sprach, sagte sie „Unsere Allernädigste” und neigte leise das Haupt. Unsere Mutter sagte „Sie” zu ihrem Vater. [...] Aus jeder Zeile ihrer auch noch vorhandenen Briefe an ihn spricht unbegrenzte Ehrfurcht. Wir standen mit unserem Vater auf dem Duzfuße. Aber es war doch so: von einer Seite unbegrenztes Machtgefühl, von der anderen Unterwürfigkeit. Heute ist das anders. Die Jugend steht oben; sie wertet und entwertet.”

Nagy jelentőséggel bírt a leányok neveltetésében a kézimunka elsajátítása. Amikor *Leopold von Hoverbeck* édesanyja nevelőnőt keresett lánya számára, a következő elvárásokat támasztotta vele szemben: „Azt szeretném, hogy legyen muzikális, beszéljen franciául, jól zongorázzon, és minden tudományágban legyen olyan járatos, hogy képes legyen tanítani egy 12 esztendőes leánygyermeket. Fontos továbbá a kézimunka, különösen a varrás ismerete.”¹⁹⁷ Csupán néhány további példát említünk: *Marie von Ebner-Eschenbach* hatévesen már kötni tanult, *Marie von Moltke* és testvérei nagyanyjuktól sajátították el a varrás és kötés tudományát.

A német arisztokrácia neveltetése a 18 és 19. század fordulóján igen nagy változásokon ment keresztül, ami mind a férfiak, mind pedig a nők esetében érzékelhetővé vált. A korábbi kizárólagos házi neveltetést, melyet a házitanítók gondjaira bízta, a középfokú tanulmányoktól kezdve a nyilvános iskolai képzés egészítette ki, aminek következtében a képzési tartalom is gazdagodott, s egyre inkább közelített a polgári képzési eszményhez. A nyilvános iskolába járás ugyanakkor nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megszűnt az arisztokrata ifjak elszigeteltsége a kortársaktól, ezekben az intézményekben az igen összetett tanulótársadalom lehetőséget teremtett a versenyre, valamint a szociális érzék kifejlődésére is. Míg a műveltséget korábban a francia nyelv és műveltség határozta meg, az új évszázad helyreállította a német nyelv és kultúra érdemtelen mellőzöttségét, s újra otthonra talált az arisztokrata kastélyokban, melyeket immár a nemzeti szellem hatotta át. Megváltozott a szülők és gyermekek kapcsolata is, a korábbi igen erőteljesen tekintélyelvű formális érintkezési formát egy közvetlenebb, bizalmasabb nexus váltotta fel. A neveltetés sok tekintetben szakított a korábbi hagyományokkal, és egységesebb, karakterisztikusan német kulturális színezetet öltött.

¹⁹⁷ Idézi: Bacherler op. cit. 75. p. Az eredeti szöveg: „Ich wünschte, sie wäre musikalisch, spräche französisch, spielte gut Klavier und wäre überhaupt in allen nötigen Wissenschaften so weit, ein Mädchen von zwölf Jahren unterrichten zu können, Handarbeit, besonders Schneidern, nicht zu vergessen.”

4. A magyarországi arisztokráta férfiak neveltetése

4.1. Gyermekkor

Az arisztokraták korszakunkban házi nevelésben részesültek. Már egész kicsi korukban külföldi dajka és nevelő gondoskodott a szigorú szabályokhoz kötött megfelelő szintű nevelésről. A gyerekek ekkor ismerték meg a német és francia nyelveket is, vagy a családba házasodás révén bekerült idegen ajkú édesanya vagy pedig a nevelőnő révén.

Gróf *Lónyay Menyhért*¹⁹⁸ gyermekkorát kezdetben Deregnőn, az atyai nagypapa, gr. *Lónyay Gábor* birtokán, majd Tuzséron (1825-1829) töltötte. Mivel apja a távoli családi birtokok ügyeit intézte, a gyermekek – Albert, Etelka és Menyhért – nevelése az édesanyára hárult, olvasni is tőle tanultak meg:

„Anyám vezetése mellett olvasni kezdettem. Anyám azt tartotta, hogy a gyermekek nevelése a bölcsőnél kezdődik és – a mit mindig helyesnek vallok – hogy a gyermekekre legjobban hatni, s őket a jó úton legkönnyebb megtartani, ha nem azt mondják nekik, hogy ez vagy az nem szabad, de alkalmas foglalkozással töltetik velök idejüket, a mi egyszersmind a későbbi oktatás alapját képezi. Ily irány mellett minden fáradság nélkül és úgyszólván észrevétlenül tanultam olvasni.”¹⁹⁹

De gróf *Lónyay Menyhért* nevelőjükről, *Rust Friderikáról* is megemlékezett életrajzi töredékeiben, akit testvéreivel rajongásig szerettek, és aki korábban édesanyjukat is tanította. Nevelőjüktől nemcsak szeretetet és törődést kaptak, hanem a német és a klasszikus zene alapjait is elsajátították. „Kitünő műveltségű, gyöngéd, jó szívű volt. Tuzséron, hol nem akadt alkalmunk bárkivel is németül beszélni, ő tanított bennünket a német nyelvre. Kitünően mívelte a classicus zenét és bennünket is tanított”²⁰⁰ – írta önéletrajzában. Mivel anyjuk is örömet lelte a zenében, a fiúk naponta több órát ültek a zongora előtt, hogy kedvében járjanak.

Gróf *Dessewffy Aurél*²⁰¹ naplójában arról olvashatunk, hogy a francia és olasz nyelveket anyjától tanulta, a franciát jó szinten írta és beszélte, az olasz azonban nem tartozott a kedvencei közé. A gyermekek tanítását az édesanya tartotta kézben, miközben a háztartást és a gazdaságot is ő vezette, de a nevelésbe alkalomadtán az apa is belefolyt. Az édesanya, gróf

¹⁹⁸ Lónyay Menyhért, gróf (Nagylónya, 1822. jan. 6. – Bp., 1884. nov. 3.): politikus és publicista, miniszterelnök, az MTA tagja (I. 1858, t. 1861).

¹⁹⁹ Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke. In: *Budapesti Szemle*, 1885. 102. szám 342. p.

²⁰⁰ Ibid. 343. p.

²⁰¹ Dessewffy Aurél, gróf (Nagymihály, 1808. júl. 27. – Pest, 1842. febr. 9.): politikus, publicista, az MTA I. tagja (1833).

Sztáray Eleonóra, gyengéd, szerető szívű anya és feleség volt, azonban szigorú a méltóság és tekintély megtartásában. Példás házi- és gazdasszony, ismerte a német, francia, olasz irodalmat, szakértően társalgott a tudós tanárokkal. Fiait tanulásra, önművelésre buzdította, legfőbb kincsnek a műveltséget tartotta. Az édesapa, gróf *Dessewffy József*²⁰², csendes, nyugodt természetű ember volt, akinek a házában élénk szellemi élet folyt. *Kazinczy* barátságát élvezte, sokat írt, tudósokkal levelezett és társalgott. A gyermek Aurél értelmi képességei hétéves koráig nagyon lassan fejlődtek, részvétlen volt a külvilág iránt, ezután azonban látványos és gyors fejlődésnek indult. Hétévesen öccsével együtt *Józsa Zsigmond* házitanító keze alá kerültek, akitől görögül tanultak. Tíz esztendősen már kívülről tudta az *Iliász* első könyvét. Latinra apja oktatta, aki maga is jó szinten bírta a nyelvet. Franciául 12 évesen (1820) kezdett tanulni, két év múlva lefordította *marquis Segur* „*Gallerie moral et politique*” című művének első két fejezetét. Szeretett olvasni, főként *Tacitus* és báró *Demanx* műveit.²⁰³

Gróf *Széchenyi István*²⁰⁴ (gróf *Széchényi Ferenc*²⁰⁵ és gróf *Festetics Julianna* gyermeke) „anyanyelve” négy testvéréhez hasonlóan a német lett, bár dajkájuktól, *Kőműves Évától*, a gyerekek igen korán elsajátították a magyar nyelvet is. Kisgyermekként szinte minden gyermekbetegségen átesett, „*Önismeret*” című, már Döblingben írt művében ironikusan csak így jellemezte akkori önmagát: „[...] én mint igen nyavalyás emberi gyümölcs csusztam a világba. A kimélés ekképp sokak előtt némileg kötelességnek tartatott és e szerint egész nevelésem és kiképzésem systemájában jelszóvá a kimélés lőn, mely mindennek, mi engem illetett, s mindenkinek, ki engem környezett, vagy velem contactusba jött, irányul szolgált.”²⁰⁶ Szülei hétéves korában fogadták mellé *Liebenberg Jánost* nevelőnek.²⁰⁷ Béla fiához intézett intelmeiben saját bevallása szerint felettébb nehezen tanult és értette meg a magyarázatokat, így szülei jobbnak látták katonai pályára adni:

²⁰² Dessewffy József, gróf (Krivány, 1771. febr. 13. – Pest, 1843. máj. 2.): politikus, publicista, költő, nagybirtokos, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).

²⁰³ Deák Farkas (1885): *Gróf Dessewffy Aurél életrajza*. Pozsony, Budapest: Stampfel Károly.

²⁰⁴ Széchenyi István, gróf (Bécs, 1791. szept. 21. – Döbling, 1860. ápr. 8.): a 19. sz. első felében megindult nemzeti liberális reformmozgalom kezdeményezője és legjelentősebb személyisége, az MTA alapítója és tagja (ig. 1830, t. 1837), másodelnöke (1830 – 50).

²⁰⁵ Széchényi Ferenc, gróf (Fertőszéplak, 1754. ápr. 28. – Bécs, 1820. dec. 13.): főispán, helyettes országbíró, nagybirtokos, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és könyvtárának alapítója.

²⁰⁶ Széchenyi István (1875): *Önismeret*. Budapest: Athenaeum, 9-10. p.

²⁰⁷ Csorba László (1991): *Széchenyi István*. Budapest: Officina Nova, 15-19. p.

„Nekem pl. végtelenül nehéz felfogásom volt; gyermekkoromban szinte semmilyen; - 6, 7 esztendőskoromban a legnagyobb fáradtsággal sem tudtak megtanítani még olvasni sem, úgyhogy akkor közel voltam ahhoz, hogy „grófi trotli”-nak tartsanak. Nagyon nehezen tanultam, nem értettem meg semmit; tulajdonképpen igen rossz diák voltam; főképpen ezért adtak már 16 éves koromban katonának, mert akkoriban – legalábbis Magyarországon – úgy gondolták: egy tökfilkóból, ha csak egy kevés testi ereje van, könnyen lesz Achilles No 2.”²⁰⁸

Már kisgyermekként édesapja példája lebegett a szeme előtt, és igyekezett az általa képviselt eszményképhez felnőni. 1803. december 26-án Pesten apjához írt levelében azt ígérte, hogy édesapja „példáját valaha kövessem, és édes Hazámnak boldogságát, amennyire tőlem kitelhet, előre mozdítsam. Fogok is iparkodni, jól tanulni is, a hogy csak lehet, és magamat jóságban gyakorolni.”²⁰⁹ A levél betűhív másolata az 5. sz. mellékletben olvasható.

Báró *Splény Béla*²¹⁰ családjában az édesanya volt hat gyermeke számára a domináns szülő, mivel a katona édesapa családjától rendszerint távol állomásozott. „Német dajkánk után csakis németül csevegtünk, nem beszéltünk magyarul”²¹¹ – emlékszik vissza *Splény Béla* emlékirataiban. Más helyen viszont az olvasható, hogy hároméves koráig kizárólag magyarul beszélt, azonban később németre váltottak, és amikor elkezdte gimnáziumi tanulmányait, már nehezebbre esett a magyar tanulás és beszéd.²¹² A gyermekek neveltetésébe dajka és nevelőnő is bekapcsolódott, erre a memoár olvasása során számtalan helyen találtunk utalásokat.²¹³ A gyerekeket korán bevonták a ház körüli teendők ellátásába, ilyen volt pl. az őszi gyümölcszedés, gombászás. Tanításukkal kezdetben *Weissenthal* kisasszony volt megbízva, aki olvasni, írni, számolni tanította a gyermekeket, emellett földrajz és francia leckéket adott német nyelven.²¹⁴ *Splény Béla* két évvel idősebb bátyját, Lajost, hétévesen már a helyi iskolamester, *Klapper* tanította, így a kis Béla ötödik születésnapjára ajándékként azt kérte szüleitől, hogy csatlakozhasson ő is bátyjához a tanulásban.²¹⁵ Később a szülők számára is kiderült, hogy Béla fiuk erős vonzalmat érez a tudományok iránt, ráadásul igen szívesen tanul, azonban a családi példát követve pályaként a katonai hivatást tűzte ki maga elé.

„Szüleim ugyan, mivel látták, hogy a tudományok érdekelnek, szerették volna, ha én akár a papi, akár a hivatalnoki pályára készültem volna, de akkor még hajlamom a körömben látott számos példa folytán képződött, és én is azt feleltem, ha azt kérdezték, hogy mi akarok lenni: katona.”²¹⁶

²⁰⁸ Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Budapest: Magvető, 1985. 63-64. p.

²⁰⁹ OSZK Kézirattár Levelestár, gr. Széchenyi István gr. Széchenyi Ferenchez 1803

²¹⁰ *Splény Béla* (1819-1899), báró, pénzügyminisztériumi tanácsos.

²¹¹ *Splény Béla* (1984): *Splény Béla emlékiratai 1. köt.* A szöveget közreadja és válogatta Kendi Mária. Budapest: Magvető, 13. p.

²¹² *Splény* op. cit. 25. p.

²¹³ *Ibid.* 13. 14. 15. 16. 22. 24. 25. p.

²¹⁴ *Ibid.* 25. p.

²¹⁵ *Ibid.* 22. p.

²¹⁶ *Ibid.* 104. p.

Mivel szülei ezt túl elhamarkodott és kiforratlan döntésnek ítélték, édesapja előírta Béla fia számára, hogy feltétlenül végezze el a gimnáziumot és a filozófiai kurzust, miközben a katonai pályához szükséges előkészületeket se hanyagolja el.²¹⁷

Gróf *Batthyány Kázmér*²¹⁸ és bátyja, *Gusztáv* Bécsben nevelkedtek, idegen szellemenben, a magyart valamelyest értették, de nem beszéltek. A németnél jobban bírták az angol, francia és olasz nyelveket, noha édesanyjuk, *Cäcilie Roggendorf*, német grófi családból származott.²¹⁹

Az édesanya szerepe gróf *Teleki László*²²⁰ esetében is nyomon követhető a fiú szellemi és érzelmi világának kialakulásában, kapcsolatuk a későbbiekben is bensőséges és intenzív volt. Az ifjú gróf tanításába a nevelő mellett az édesanya, br. *Mészáros Johanna* is aktívan bekapcsolódott. A gyermek *Teleki* korán kezdett német, francia és latin nyelven tanulni, és még tíz esztendő sem volt, amikor már tánc- és zongoraleckéket kapott.²²¹ A fiú meglehetősen zsúfolt tanrendjéről gyermekkori naplójában olvashatunk.²²²

„Ma én hét órakor keltem fel, hogy egy kis beszélgetést, melyet Eröss Bátsi²²³ adott, magyarból Deákra fordítsam, de nem voltam elég figyelmes. Miután elvégeztem ezt és a többi dolgokat, édes mama elhívott németül irni. Midőn azt elvégeztem, akkor a szobámba mentem és olvastam az ugynevezett Gyermekek Barátjából [...]. Tíz órakor végtére Eröss Bátsival tanultam. Caesarból, amit könyv nélkül tanultam, elmondottam. Az után Cornelius Neposból egy rész vagy caputot fordítottam és resolváltam, így telt el az idő 12 óráig. Akkor ide s tova való futozásban tölt el az idő ebédig. Azután én meg Guszti a kertcskénkből valamit eladtunk édesmamának pénzért. Azután édes mama elhívott görög históriát tanulni, megtudtam, ekkor milyenképpen rendelte el Athénét Solon. [...] Azután Gusztikával Eröss Bátsihoz mentem négy órakor. Ott két órát tanultunk, első órában geometriából, a másodikban számot. Azután, midőn elvégeztem a tanulást, egy óra mulva ozsonnáltunk. Ozsonna után irni mentem [...]. Azután egy kis idő mulva, vacsora után Máli mindenek előtt egy komediácskát olvasott, amelyből ezt lehet tanulni: Ha valaki nagy rangu familiából született, semmi oka sincs, hogy elkényesedjen, mert az nem az ő érdeme. Azután jó éjszakát mondván lefeküdtem.” (1821. aug. 16.)

A napló szerint a gyermekek szórakozásai között a kirándulás, különféle társasjátékok, színdarab előadása, zenélés, tánc, olvasás, balett, pantomim szerepeltek.

²¹⁷ Ibid. 104. p.

²¹⁸ Batthyány Kázmér, gróf (1807. jún. 4. – Párizs, 1854. júl. 12.): nagybirtokos, reformpolitikus, külügyminiszter.

²¹⁹ Tóth Lőrinc (1893): Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai. In: *Budapesti Szemle*, 198. szám 321-372. p. 199. szám 29-67. p.

²²⁰ Teleki László, gróf (Pest, 1811. febr. 11. – Pest, 1861. máj. 8.): politikus, író, az MTA tagja (l. 1836, r. 1838, t. 1844).

²²¹ Horváth Zoltán (1964): *Teleki László 1810-1861*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 27-60. p.

²²² *Teleki László gyermekkori naplója*. A naplót közli: Horváth op. cit. 2. kötet, 7-71. p.

²²³ Eröss Sándor (Csokonya, 1796 – Darány, 1858. márc. 18.): ev. ref. lelkész, Teleki László második nevelője.

Gróf Wass Samu²²⁴ gyermekkorának nagy részét apai nagyapja, gróf Wass Miklós házában, Császáriban (Doboka vármegye) töltötte. Szeretett tanulni, a halászáttal és a vadászattal kisgyermekként ismerkedett meg.²²⁵

Az ifjabb báró Vay Miklósnak²²⁶ és egy évvel fiatalabb öccsének, Lajosnak a nevelésben inkább édesanyjuk, a német származású báró *Adelsheim Johanna* vett rész, mert édesapjukat, az idősebb br. Vay Miklóst²²⁷ a közügyek és gazdasági ügyei gyakran elszólították. A páratlan műveltségű és igyekezetű édesanya saját maga tejével táplálta gyermekeit, ami a korszakban, az arisztokrata körökben ritkaságnak számított. A kis Miklósról és a hamarosan érkező öccséről a legteljesebb anyai szeretet és odafigyelés hangján írt emlékirataiban:

„Az én kis Miklósom (legalább az anyja szemeinek) igen szép, barátságos gyermek; csupa egészség és élet: pár nap óta kezd már járni is, de miután physical fejlődését egészen a kedves természetre bízom, azt hiszem egy ideig még felváltva, hol négykézláb, hol két lábon fog sétálgatni, a négykézláb menésben különösen nagy gyakorlata van; soha nem engedtem meg, hogy valamely szolgálattevő személy egészen az ő rendelkezésére legyen s ezért többnyire olyan dolgokkal mulat, a mik elfoglalják; legjobb szeret olyan tárgyakkal vesződni, a miket kinyithat, becsukhat, vagy a miken egyáltalán valamit változtathat; míg a minnek a maga eredeti valóságában kell maradni – mint legtöbb játékszernek – azt nem szereti, hamar eldobja. Így van ez vajjon minden gyermeknél?

Jó adag akaratoskodás is van a kópéban, a mi ellen küzdeni elég dolgomba kerül: reményilem azonban, hogy lassankint sikerülni fog legyőzni ezt a hibát is, mert most már velem szemben csak ritkán történik meg az ellenszegülés, pedig eddig nem tett különbséget.

Októberben, ha a jó Isten addig szerencsésen megsegít, társa is lesz kis fiamnak.²²⁸

Amikor a fiúk Pestre kerültek tanulni, édesanyjuk szintén velük tartott, hogy figyelemmel kísérhesse tanulmányaikat. A nevelés kérdéseiben folyamatosan konzultált gyermekei nevelőjével, *Váradi Szabó Jánossal*²²⁹, amit 1817. jan. 2-i naplóbejegyzése is tanúsít:

„Mindenki a Pestalozzi rendszer csodájában hisz, s egyre kéri a tanácsot fiaim nevelőjétől. Be lesz vive a fent említett rendszer az evangélikus iskolába, sőt még a magas chatolicus urak is figyelemmel ígérk kísérni és kísérik is már azt. Szabó és én azonban jól tudjuk, hogy sem Pestalozzi sem Niemeyer nem tesznek csodát gondosság és szeretet nélkül, s tulajdonképpen ez hiányzik az itteni iskolákban.”²³⁰

²²⁴ Wass Samu, gróf (Kolozsvár, 1814. jan. 13. – 1879. márc. 20.).

²²⁵ Deák Farkas (1880): *Gróf Wass Samu emlékezete*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.

²²⁶ Vay Miklós, báró (Alsózsolca, 1802. ápr. 29. – Bp., 1894. máj. 14.): politikus, kancellár, főrendiházi elnök, koronaőr, nagybirtokos, az MTA ig. tagja (1841).

²²⁷ Vay Miklós, báró (Zsolca, 1756. szept. 6. – Pest, 1824. máj. 11.): dandártábornok, hadmérnök, folyószabályozási kir. biztos.

²²⁸ Jókai Etelke (1888): *Emlékek B. Vay Miklósné, Adelsheim Johanna báróné leveleiből*. Budapest: Athenaeum, 93-94. p.

²²⁹ Váradi Szabó János (Szilvásújfalu, 1783. aug. 27. – Debrecen, 1864. márc. 12.): pedagógus. A Vay családnál nevelő.

²³⁰ Jókai Etelke op. cit. 104. p.

Báró *Fiáth Ferenc*²³¹ emlékirataiban szintén gondoskodó családi háttérrel emlékezik meg, melyben édesapja „typusa a régi magyar aristocratiának”²³², zenekedvelő, víg kedélyű, a társasági életet kedvelő, családcentrikus, az *Augsburger Allgemeine Zeitung* rendszeres olvasója, azonban gazdaságának gondjait inkább feleségére hagyó mintát személyesíti meg. Édesanyja, báró *Luzenszky Fanny*, a családi fészek melegének oltalmazója, igazi anyatípus, aki életét nyolc gyermekének és férjének áldozta. „Eszményképe volt ő a női nemesség, gyengédség, önfeláldozás, vallásosság, s kötelességérzetnek. – Kimondhatatlanul szerette férjét, gyermekeit, az összemberiséget; – nyolcz gyermekét saját keblén táplálta, gondozta, ápolta” – írja róla fia némi pátosszal, de rendkívüli tisztelettel és szeretettel memoárjában.²³³

A gyermekek írni és olvasni apjuktól tanultak, míg a francia és német nyelvet édesanyjuktól sajátították el. Anyjuk, aki jártas volt a német és francia irodalomban, esténként a gyerekeknek kedvenc szerzői műveiből olvasott fel. „[...] Göthe [sic!], Schiller, Lafontaine, Kotzebue voltak kedves olvasmányai s esténként kötés vagy fehérmű-javítás mellett, ezekből mondott értelmi fejlődésünkhöz alkalmazott hosszú, minket gyönyörködtető, de mindig nemes erkölcsi irányú meséket.”²³⁴ Édesapjuk azt vallotta, hogy „csak erős edzett test felelhet meg szellemi és anyagi hivatásának”²³⁵, így a gyermekek neveltetésében a fő hangsúlyt a fizikai fejlődésükre helyezték. Sokat tartózkodtak a friss levegőn, télen-nyáron egyszerű öltözetet viseltek. A fiúgyermekek már hatéves korukban puskát és pónilovat kaptak, s atyjuk vadászni tanította őket. Ennek a szórakozásnak a későbbiekben is hódoltak.

Báró *Jósika Kálmán*²³⁶ édesanyja korai elvesztését nehezen tudta a későbbiekben is feldolgozni:

„[...] gazdag szülők gyermeke lévén életem első éveiben a nagyuri élet kényelmében fejlődtem. Ez idő tájt atyám vagyonának legnagyobb részét elvesztette, anyám a szent nő, kinek élete valódi mátyómság volt, elhalt és én úgy-szólván egészen egyedül maradtam. [...] egy év múlva felvettek Bécsbe a Teresianumba.”²³⁷

Noha a neveltetésre már a 18-19. század fordulóján is nagy hangsúlyt fektettek, feltételezhető, hogy a gyermekek hatéves koráig nem igen lehet kimutatni lényegi különbséget, függetlenül attól, hogy Erdélyben, Magyarországon vagy Bécsben cseperedett-e

²³¹ Fiáth Ferenc (eörményesi és Karánsebesi báró) (1815. szept. 21. – 1885. febr. 19. Veszprém): császári királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos és Veszprém megye főispánja.

²³² Báró Fiáth Ferenc (1878): *Életem és élményeim*. Budapest: Tettey Nándor és Társa, 8. p.

²³³ Fiáth op. cit. 9-10. p.

²³⁴ Ibid. 12. p.

²³⁵ Ibid. 11. p.

²³⁶ Jósika Kálmán, báró (Kolozsvár, 1837 – Bp., 1910. aug. 6.): földbirtokos, újságíró.

²³⁷ OSZK Kézirattára Analekta 22/2748 Jósika Kálmán életrajza. (Töredék).

az ifjú, játécai közt éppúgy előfordul a labdázás, körjátékok, szembekötösdí, bújócska, mint a hintázás, csónakázás, szánkózás, fürdés és az úszás.²³⁸ A neveltetésbe néhány helyen az apa és az anya is bekapcsolódott, példa erre a gr. *Teleki*, gr. *Lónyay*, br. *Fiáth* és gr. *Dessewffy* családok.

Gróf *Teleki László*²³⁹ hálás szívvel gondolt vissza az édesapja, gróf *Teleki József*²⁴⁰ által nyújtott körültekintő neveltetésére: „Pénzed nem kimélted, és nem fösvénykedtél: úgy folytattad Atyám a nevelésemet, hogy egyszersmind meg is nyerted a Szívemet. Apám voltál, s együtt igaz jó barátom, ezen virtust valyon [sic!] hány Apákba látom?”²⁴¹ Bárá *Jósika Miklós*²⁴² emlékiratában köszönetet mond édesapjának szigorú és következetes nevelési elveiért.²⁴³

Az idilli gyermekkorra br. *Fiáth Ferenc* így tekintett vissza: „Boldogabb gyermekkorra senkinek sem lehetett. Családi körünk volt az egész világunk, meglettünk benne mindent, mit testünk, szívünk lelkünk kívánt, minden óhajunk teljesült.”²⁴⁴ A későbbiekben, érett fejjel sokat gondolt vissza a családi fészekben eltöltött gondtalan időkre, de eltűnődött, vajon nem volt-e a későbbi életére nézve megtevesztés ez a paradicsomi állapot:

„Az élet nehéz küzdelmei közt többször azon kérdést vettem fel magamnak: Jó volt-e, célszerű volt-e ily módon nevelni bennünket gyermekeket? – hisz az emberi élet nem boldogság! [...] Nem volna inkább kötelességek a szülőknek edzeni nélkülözés által lelkileg is a gyermeket, hogy könnyebben bírja, tűrje az élet viszontagságait? s azon meggyőződésre jutottam, hogy határozott 'nemmel' feleljek”²⁴⁵

A memoárjában felvetett kérdésre adott válaszát a báró azzal indokolta, hogy csakis az ilyen családi háttérrel rendelkezők tudnak a későbbiekben önzetlenül szeretni, és bármilyen helyzet dacára lelkük üdeségét megőrizni, s így a szüleiktől való útravalóért örök hálával tartozik. Úgy értékelte, hogy élete minden nemes cselekedetét szüleiktől nyert szeretetnek és valláserkölcös gyermeki nevelésének köszönheti.

„S midőn szüleim házáat elhagyám, anyám füleimbe súgá 'fais que tu dois, arive que pourra', én így fordítottam szabadon magyarra 'csak egy erény van, t. i. minden kötelességeinknek, minden viszonyok közt lelkiismeretes teljesítése;' szeretett anyám így értelmezett tanács alón éltem irányadó elve s vezérszavakom.”²⁴⁶

²³⁸ Koós Ferenc (1971): *Életem és emlékeim 1828-1890*. 1890 I. köt. Bukarest: Kriterion.

²³⁹ Teleki László, gróf (Sziráki, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.

²⁴⁰ Teleki József, gróf (Huszt, 1738. dec. 21 – Sziráki, 1796. szept. 1.): főispán, koronaőr.

²⁴¹ OSZK Kézirattára Quart. Hung. 602 Teleki László: „Buzgó Fiui Tiszteletnek s Szeretetnek Emlékezet köve, Melyet... Édes Atyjának..., Groff Széki Teleki Joseff Urnak... Fel emelni kívánt Széki Teleki László.”[Buda] 1797.

²⁴² Jósika Miklós, báró (Torda, 1794. ápr. 28. – Drezda, 1865. febr. 27.): a magyar regényirodalom egyik jelentős első képviselője, az MTA tagja (I. 1835, ig. 1836, t. 1843).

²⁴³ Jósika Miklós (1977): *Emlékirat*. Budapest: Magyar Helikon, 23. p.

²⁴⁴ Fiáth op. cit. 12. p.

²⁴⁵ Fiáth op. cit. 19. p.

²⁴⁶ Fiáth op. cit. 22. p.

De *Széchenyi István* is megemlékezett a szülői ház neveltetésének szellemiségéről, amikor 1809. ápr. 11-én kelt levelében búcsút vett attól: „Mindenem, amim van, vérem és életem a királyé és hazámé. Csupán a tudat, hogy mindig őszintén és becsületesen cselekedtem, illet meg engem. A szülői ház tanítását, hogy mindig erőnyesen cselekedjünk, tiszteletben tartom és követni fogom, ezek az én elveim.”²⁴⁷

4.2. Tanulmányok

A 18. század második felében a tanintézmény tekintetében még valamelyest determináltabb útja volt a magyar arisztokrata ifjúnak, mivel a *Mária Terézia* védnöksége alatt 1746-ban létesített *Theresianum*, melynek tanrendje a *Ratio Educationis*on alapult, különösen a magyar katolikus nemesség fő oktatási intézményévé vált. Fő profilja volt: „nemes ifjakat hasznos államtisztviselőkké képezni.”²⁴⁸ A magyar főrangúak hamar megkedvelték az intézetet, itt végzett pl. gr. *Széchenyi Ferenc*, gr. *Apponyi Antal György*²⁴⁹, br. *Mednyánszky János*²⁵⁰ és gr. *Festetics György*²⁵¹ is.

Gróf *Dessewffy József*²⁵² 11 esztendő koráig Kassán nevelkedett együtt szüleivel, nevelője *Koppi Károly*, kegyes rendi pap és történész volt. Gimnáziumi tanulmányait Pesten folytatta, majd Kassán jogot hallgatott. A protestáns főúri családból származó gróf *Teleki László*²⁵³ az atyai háznál eltöltött nevelés éveit után 13 éves korában a marosvásárhelyi kollégium falai között filozófiai, matematikai, történelmi és természettudományi tanulmányokkal két esztendőt töltött, majd nevelőjével, *Cornides Dániellel* a pesti egyetemen folytatta jogi kurzusait.²⁵⁴ Gróf *Teleki József*²⁵⁵, az azonos nevű koronaőr és főispán fia, a házi nevelésben eltöltött esztendőket után először a Debreceni Református Kollégium diákja volt, ezt követően Pozsonyban végezte a filozófiai kurzust, végül jogi tanulmányait a pesti

²⁴⁷ Eredeti szöveg: „Alles, was ich habe ja Blut und Leben gehören dem König und Vaterlande; blos das Bewusstsein stets ehrlich und rechtschaffen gehandelt zu haben bleibe mir. Was meine Eltern mir gelehrt will ich ehren und befolgen. – Tugendhaft zu handeln sey mein Symbol. –”In: Gróf Széchenyi István levelei szülőihez Gróf Széchenyi István levelei IV. Összeállította: Zichy Antal Budapest, 1896, Athenaeum, 3. p.

²⁴⁸ Hegedüs C. Lajos (1878): A Theresianum s magyar alapítványai történetéhez. In: *Századok* 12. szám 366. p.

²⁴⁹ Apponyi Antal György, gróf (1751. dec. 4. – 1817. máj. 17.): nagybirtokos arisztokrata.

²⁵⁰ Mednyánszky János, báró (? , 1747 – Buda, 1833. febr. 5.): helytartótanácsos.

²⁵¹ Festetics György, gróf (Ság, 1755. jan. 1. – Keszthely, 1819. ápr. 2.): nagybirtokos, a keszthelyi Georgikon és Helikon alapítója.

²⁵² Dessewffy József, gróf (Krivány, 1771. febr. 13. – Pest, 1843. máj. 2.): politikus, publicista, költő, nagybirtokos, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).

²⁵³ Teleki László, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.

²⁵⁴ Thaisz András (1823): Gróf Széki Teleki László életírása. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1823. I. kötet 87-106.

²⁵⁵ Teleki József (1777-1817), gróf.

egyetemen fejezte be.²⁵⁶ Báró Vay Miklós²⁵⁷ nagybátyja, Vay ezredes hatására kedvet kapott a katonai pálya iránt, azonban nagybátyja mérnöki pályára szánta. Mindenek előtt azt kívánta unokaöccsétől, fejezze be előbb Pataki tanulmányait, emellett pedig tanuljon matematikát és németet. Ezek után 18 éves korában Bécsbe került a mérnökakadémiára.²⁵⁸ Az őket követő generáció azonban már másfajta nevelésben részesült.

1791-ben az országgyűlés kiküldött közoktatási bizottsága törvénytervezetében követelte, hogy minden gyerek nyilvános iskolába köteles járni, de legalábbis ezekben az intézményekben magánvizsgát tenni. Az arisztokraták a gyermekek mellé gyakran szerződtettek magántanítót, akik valamely előre meghatározott rendszer alapján a neveltjeiknek olyan szinten megtanították a tananyagot, hogy azok magánvizsgát tehessenek valamelyik magyarországi gimnáziumban.

A magyarországi mágnásifjak gyakran tanultak konviktusban. Nézzünk néhány példát a teljesség igény nélkül. *Splény Béla* és fivére, *Splény Lajos*, valamint öccsük *Splény Géza* a tatai gimnázium konviktorai voltak. *Splény Béla* részletesen írt emlékirataiban a gimnáziumi képzésről. A gimnázium hat osztályának és azok növendékeinek elnevezése a következő volt: 1. osztály: minimista vagy patvarista, második osztály: principista, harmadik osztály: grammatista, negyedik osztály: syntaxista, ötödik osztály: Rhetor, hatodik osztály: Poeta. A már az egyetemhez tartozó hetedik osztályban a filozófiai kurzust hallgatók Logicusoknak, a nyolcadik osztályban pedig Physicusoknak neveztettek.²⁵⁹

A gimnázium első osztályában a patvaristák hittan, magyar nyelv, latin és földrajz tárgyakat tanultak részben latinul részben pedig magyarul. A tanév két szemeszterre tagolódott, amely során a tanulóknak négy vizsgát kellett teljesíteniük. A második szemesztertől kezdve a növendékek kötelesek voltak egymás között is latinul társalogni.²⁶⁰ A konviktusi élet napirendjéről szintén beszámol *Splény Béla* emlékirataiban. A konviktorok reggel öt és hat óra között keltek, mosakodtak, öltözködtek, átnézték a leckéiket és reggeliztek. Reggel hét órakor a konviktusi templomba mentek misére, a tanítás reggel nyolc órakor kezdődött és megszakítás nélkül tízig tartott. Ekkor rövid szünet következett, majd ebédig, 12 óráig folytatódott a tanulás. Ezt követően fél kettőig szabadidőt kaptak a diákok, majd kezdetét vette a délutáni tanulás kettőtől négyig. Ezt szintén rövid pihenő követte, később ismét tanultak háromnegyed hétig. Hétkor közös vacsora és zsoltár következett, ez

²⁵⁶ Döbrentei Gábor (1818): Gróf Teleki József. In: *Erdélyi Múzeum*, 1818. 10. füzet 78-105. p.

²⁵⁷ Vay Miklós, báró (Zsolca, 1756. szept. 6. – Pest, 1824. máj. 11.): dandártábornok, hadmérnök, folyószabályozási kir. biztos.

²⁵⁸ Jókai Etelke op. cit. 46-47. p.

²⁵⁹ Splényi op. cit. 50. p.

²⁶⁰ Ibid. 52. p.

után egy óra társalgás, majd imádság és lefekvés. A héten egy nap eltértek a délután szokásos menetrendtől, ekkor ugyanis rekreációt iktattak be, amikor a növendékek szabadidős elfoglaltságaiknak hódolhattak.²⁶¹

Báró *Splény Béla* három évet töltött el a tatai konviktusban, ezután ment magánnevelője és öccse kíséretében a budai piarista gimnáziumba, ahol három osztály anyagából kollokált.²⁶² *Splény Béla* tanára *Mátyás József* lett, aki egyúttal a gróf *Beckers* családban nevelői feladatokat is ellátott. A szülők a gimnáziumi évek alatt korrepetitort fogadtak a fiúk mellé *Hlavathy* kamarai diurnista²⁶³ személyében. Ekkorra már igen megérintette a katonai pálya szelleme, ezért bátyjával lovagolni tanult. Élénken érdeklődött az asztronómia és a történelem iránt, kedvenc olvasmányai *Homéros „Iliász”* és *„Odüsszeia”* című munkái német fordításban, valamint *Beck „Weltgeschichte”* (Világtörténet) című tizenkét kötetes műve voltak. Megdöbbenve tapasztalta, hogy *Beck* munkájában szinte semmit nem talált a magyar történelemre vonatkozóan, így a görög történelmet és a francia forradalom történetét olvasta nagy érdeklődéssel.²⁶⁴

A szülők elhatározták, hogy legfiatalabb fiukat, Gézát, kiveszik a gimnázium falai közül, hogy az alapvető műveltségi tárgyak mellett már kifejezetten a katonai hivatáshoz szükséges ismereteket tanuljon. A gimnázium hatodik osztályának végén kötelező vizsgákra új nevelője készítette fel Bélát, aki a továbbiakban öccsét is tanította földrajzra és történelemre.²⁶⁵ A gimnázium után két év filozófiai kurzus következett a pesti egyetemen, melyet magántanulónként végzett, az első félévben logikát, algebrát, világtörténelmet és filológiát hallgatott.²⁶⁶ Első vizsgáit 1835-ben tette le jó eredménnyel, mert, mint írja, minden tárgyat „érdekből” tanult. Apja pénzzel honorálta fia remek eredményét. A következő szemeszterben a logikát pszichológia, az algebrát pedig geometria váltotta fel a tantárgyak sorában.

A család később Bécsbe költözött, mivel édesapjukat ide helyezték át, itt folytatódott a fiúk „katonai mesterségekre” való felkészítése, továbbra is tanultak lovagolni és vívni, ám most már a gárdalovardában.²⁶⁷ A selmebányai bányászakadémiát 1838 és 1843 között látogatta.²⁶⁸ (Ez az idő igen hosszúnak tekinthető, különösen annak ismeretében, hogy az arisztokraták jelentős része általában két esztendő alatt elvégezte a jogi akadémiát.) Nemcsak

²⁶¹ Ibid. 53-54. p.

²⁶² Ibid. 95. p.

²⁶³ Napidíjas.

²⁶⁴ *Splény* op. cit. 107-109. p.

²⁶⁵ Ibid. 170. p.

²⁶⁶ Ibid. 183. p.

²⁶⁷ Ibid. 209. p.

²⁶⁸ MOL P 1059 4. csomó 15. tétel *Splényi Béla* selmebányai tanulmányainak és Körmöc városi képviselőségével kapcsolatos iratok.

a bányászati, hanem az erdészeti szakra is beiratkozott, ami annak idején nem számított ritkaságnak az állami szolgálatra készülők esetében. Az első évfolyamon 125 hallgató tanult, mert Selmezbányán volt a monarchia egyetlen bányászakadémiája. Az előadások nyelve, és többnyire a társalgásé is a német volt.²⁶⁹ *Splényi Béla* részletesen leírja a különböző évfolyamokon és szemeszterekben előírt tárgyakat is, de ennek részletezésétől eltekintünk. A bányászati kurzus lezárását igazoló abszolutórium megszerzése után a báró azonnal megkapta királyi bányagyakornoki kinevezését, és 1843-ban letette első hivatali esküjét.²⁷⁰

Gróf *Andrássy Gyula*²⁷¹ a sátoraljaújhelyi piarista gimnázium konviktora volt, majd jogot hallgatott a pesti egyetemen, eredményeiről azonban nem maradtak fenn dokumentumok.²⁷² Egyetemi éve alatt abszolvált vizsgáiról naplójának 1840. jan. 17-i bejegyzése tanúskodik csupán, amely szerint eredményesen tette le a *Jus naturae* és *Jus publicum Hungariae* vizsgákat.²⁷³ Azt azonban életrajzírói megemlítik, hogy jó lovas, táncos és céllövő hírében állt és kiváló humorral bírt.²⁷⁴ A napló olvasása közben szembetűnő széleskörű tájékozottsága és olvasottsága, több helyen idézi *Voltaire*-t, *Rousseau*-t franciául, *Byront* angolul, *Hegelt*, *Julius Webert*, *Goethét* németül, *Jósika Miklóst* magyarul, de találkozhatunk még *Goldsmith*, *Walter Scott* és *Bulwer* neveivel is.²⁷⁵ A pesti piaristák gimnáziumában azonban több jeles arisztokrata is megfordult, itt tette le vizsgáit gróf *Széchenyi István* is.

A gimnáziumi képzés tartalmáról *Viszota Gyula*²⁷⁶ munkájában olvashatunk részletesen. *Széchenyi István* gimnáziumi tanulmányait a pesti piarista gimnáziumban kezdte 1802 és 1808 között. A gimnáziumi képzés három grammatikai és két humanitási osztályból állt. A grammatikai osztályok általános tannyelve a magyar volt – függetlenül attól, hogy főtárgyként és a tanulmányok központjaként a latint tekintették. Az első grammatikai osztályban hittant, latint, számtant, természetrajzot és földrajzot tanítottak. A hittan a keresztény vallás alapigazságait és bibliai történeteket, a latin sok gyökérszó és nyelvtan elsajátítását, a számtan egész és törtszámokkal a négy alapműveletet, a természetrajz az állattant, a földrajz pedig Magyarországot és társországait foglalta magában. A történelem főként a hittannal volt kapcsolatos. A bizonyítvány tanúsága szerint *Széchenyi* magaviselete és a többi tárgyból

²⁶⁹ Splényi op. cit. 327. p.

²⁷⁰ Ibid. 407. p.

²⁷¹ Andrássy Gyula, gróf (Töketerebes, 1823. márc. 8. – Volosca, 1890. febr. 18.): politikus, miniszterelnök, az MTA tagja (ig. 1876, t. 1888).

²⁷² Wertheimer Ede (1910-1913): *Gróf Andrássy Gyula élete és kora 1. köt.* Budapest: MTA, 8. p.

²⁷³ OSZK kéziratára, Okt. Germ. 632. Andrássy Gyula gróf naplója 1840-1842.

²⁷⁴ Wertheimer, op. cit. 9. p. Kákai Aranyos (1878): *Gróf Andrássy Gyula*. Politikai élet és jellemrajz. Budapest: Athenaeum, 28-29. p.

²⁷⁵ OSZK kéziratára, Okt. Germ. 632. Andrássy Gyula gróf naplója 1840-1842 nem naplószerű bejegyzések, 95-112. p.

²⁷⁶ Viszota Gyula (1894): Gr. Széchenyi István a gymnasiumban. In: *Századok*.

nyújtott teljesítménye kitűnő volt, a magyar nyelvet pedig beszélte. Széchenyi 1803. március 25-én kelt az első grammatikai osztály teljesítését igazoló latin nyelvű dokumentuma²⁷⁷ a 6. sz. mellékletben olvasható.

A második grammatikai osztályban ugyanazokat a tárgyakat oktatták, mint az elsőben, azonban latinból már képzett szavakat, szócsaládokat tanultak, a nyelvtant kisebb elbeszélések alapján gyakorolták, és már beszédgyakorlat órájuk is volt. Számтанból megismerkedtek az arányokkal, természetrajzból a növénytannal, a történelmi eseményeket pedig 1526-ig sajátították el. Széchenyi ezt az osztályt is magánúton végezte. A harmadik grammatikai osztályban összefoglalták, valamint kibővítették az első két osztályban tanultakat. Ekkorra maradt a teljes latin grammatikai rendszer és *Plautus*, *Terentius*, *Cicero* és *Seneca* egyes műveinek fordításai. A számтанban az összetettebb számolások és a különböző mértékek, a természetrajzban az ásványok, a földrajzban az örökös tartományok és Európa mellett a matematikai földrajz, a történelemben pedig Magyarország története *I. Ferdinánd* uralkodásától kezdve képezték a tananyagot. Széchenyi az ez évi vizsgáit nem a pesti piaristáknál tette le, hanem a soproni gimnáziumban bencés tanárok segítségével, szintén kitűnő eredménnyel.

A főgimnázium (humanitas) két osztályában hittant, latint, számtant, természettudományokat, történelmet, földrajzot, természetjogot és németet, vagy más „hazai” nyelvet hallgattak. Az első osztály anyagát hittanból az evangéliumok, latinból a statisztika, régiség-tan, valamint olvasmányokon keresztül a nyelvtan ismétlése, természettudományokból a fizika és az ásványtan, történelemből a magyarok és az örökös tartományok története alkották a tananyagot. Ennek az évnek az anyagából Széchenyi szintén a bencések főgimnáziumában tett magánvizsgát. A humanitás második osztályának végén (már ismét a piarista gimnáziumban) szintén kiváló bizonyítványt szerzett. Az 1807 márc. 2-án kelt dokumentumot a 7. sz. melléklet tartalmazza.²⁷⁸ A gimnáziumi tanulmányok befejezése után két év filozófiai tanfolyam következett, mely keretében a hallgatók filozófiával, mennyiségtannal, történelemmel és természettudományokkal foglalkoztak. Széchenyi ennek anyagából a szombathelyi líceumban vizsgázott magánúton, végbizonyítványában (1808. nov. 8.) szintén kitűnő eredménnyel.²⁷⁹

Báró Vay Miklós²⁸⁰ felesége, *Adelsheim Johanna* emlékiratainak tanúsága szerint Sárospatakon töltötte gimnáziumi éveit,²⁸¹ de itt tanult gróf *Teleki László*²⁸² is, aki akkori

²⁷⁷ MTA Kézirattára K163/45-54 Széchenyi István iskolai bizonyítványai.

²⁷⁸ MTA Kézirattára K163/45-54 Széchenyi István iskolai bizonyítványai.

²⁷⁹ Ibid.

²⁸⁰ Vay Miklós, báró (Zsolca, 1756. szept. 6. – Pest, 1824. máj. 11.): dandártábornok, hadmérnök, folyószabályozási kir. biztos.

²⁸¹ Jókai Etelke op. cit.

nevelőjével, *Petrovics Friggyessel*²⁸³ töltött ott két évet, ahol együtt mulatott, táncolt, kártyázott és ivott a többiekkel.²⁸⁴ *Festetics László*²⁸⁵ a levéltári bizonyítványok alapján 1794-től 1799-ig Bécsben tanult, ahol a gimnázium grammatikai osztályait minden évben kiváló (*nota Eminentiae*) eredménnyel végezte. A későbbiekben az egyes vizsgák (pl. görög, matematika, aritmetika, algebra, történelem) letételét külön bizonyítványok ismerik el. A 8. sz. melléklet a bécsi egyetemen 1799. márciusában kiváló eredménnyel abszolvált történelem vizsga tanúsítványa. A 9. sz. mellékletben található, 1800 augusztusában kelt dokumentum már a pesti egyetem filozófiai fakultásán a második szemeszterben hallgatott mennyiségtan, fizika, egyetemes történelem tárgyakban elért „*primae classis*” eredmény dokumentuma.²⁸⁶ *Festetics Leó*²⁸⁷ a bécsi *Theresianum* hallgatója volt, az 1816. szept. 12-én kiállított bizonyítványa a kor arisztokrata hagyományait követő kiemelkedő eredményeket példázza a második humanitási osztály második szemeszterében teljesített relígió, auktorok olvasása, történelem, földrajz, aritmetika, mennyiségtan, görög, francia és olasz nyelvekből (10. sz. melléklet).²⁸⁸ Hasonló eredményekkel büszkélkedhetett *Festetics Benno*²⁸⁹ is, aki szintén Bécsben végezte a grammatikai és humanitási osztályokat, a filozófiai kurzust viszont már a pesti egyetemen teljesítette. A 11. sz. melléklet a gróf 1827. márciusában, Bécsben abszolvált első humanitási osztály első szemeszterében hallgatott tantárgyak eredményeit, a 12. sz. melléklet pedig már a Pesten végzett filozófiai kurzus első évének eredményeit igazolja. 28 dokumentum maradt fenn *Festetics Benno* neveltetési költségeiről, melyek tételesen beszámolnak arról, milyen összegeket költött az ifjú gróf lovaglásra, zongoraleckékre, útiköltségre, étkezésre, lovakra, inasokra, könyvekre, de az egyetemi professzorok vizsgadíját is pontosan nyomon lehet követni.²⁹⁰ *Festetics Tasziló*²⁹¹ a szombathelyi, ifj. *Festetics György*²⁹² pedig a keszthelyi gimnázium tanulója volt.²⁹³ Gróf *Károlyi Lajos*²⁹⁴ szintén a pesti egyetem filozófiai fakultását

²⁸² Teleki László, gróf (Pest, 1811. febr. 11. – Pest, 1861. máj. 8.): politikus, író, az MTA tagja (l. 1836, r. 1838, t. 1844).

²⁸³ Petrovics Frigyes Keresztély (Holics, 1799. okt. 7. – München, 1836. ápr. 12.): történész, jogász, az MTA r. tagja (1830).

²⁸⁴ Horváth, op. cit. 1. kötet, 45. p.

²⁸⁵ Festetics László, gróf (1785-1846).

²⁸⁶ MOL P 248 1. d. 1. Festetics László.

²⁸⁷ Festetics Leó, gróf (Pécs, 1800. okt. 8. – Bp., 1884. nov. 15.): zeneszerző, színházigazgató.

²⁸⁸ MOL P 264 Festetics Leó iratai.

²⁸⁹ Festetics Benno, gróf (1812-1872).

²⁹⁰ MOL P 273 Festetics Benno.

²⁹¹ Festetics Tasziló, gróf, Festetics László fia, nagybirtokos.

²⁹² Festetics II. György, gróf (1815-1883), Festetics László fia, nagybirtokos. 1848-ig katona, majd birtokait igazgatja. 1864-70 az OMGE elnöke, 1867-71-ben a király személye körüli miniszter.

²⁹³ MOL P 248 Festetics László, MOL P 250 Festetics II. György.

²⁹⁴ Károlyi Lajos, gróf (1799-1863): Károlyi György bátyja, Csongrád, Abaúj, Nyitra megyék főispánja.

látogatta,²⁹⁵ gróf *Széchenyi Andor* a grammatikai osztályokat Bécsben végezte.²⁹⁶ Bárá *Jósika Kálmán* a bécsi Theresianumba nyert felvételt.²⁹⁷ *Batthyány-Strattmann Ödön*²⁹⁸ herceg gyermekkorában Itáliában, ifjú korában pedig Angliában tanult.²⁹⁹ Gróf *Bethlen Elek*³⁰⁰ a göttingeni egyetem hallgatója volt, gróf *Dessewffy József*³⁰¹, báró *Orczy Béla*³⁰², gróf *Teleki Domokos*³⁰³ és báró *Eötvös József*³⁰⁴ ellenben Pesten végezték egyetemi tanulmányaikat. Itt hallgatott jogot gróf *Zichy Antal*³⁰⁵ is, valamint fejezte be jogi tanulmányait gróf *Ráday Gedeon*³⁰⁶. Gróf *Dessewffy Marcell*³⁰⁷, Aurél és Emil testvére Kassán hallgatott jogot, báró *Mednyánszky Alajos*³⁰⁸ 1801-től 1804-ig a pozsonyi akadémián bölcséleti és jogtudományi tanulmányokat végzett. Gróf *Reviczky Ádám*³⁰⁹ a bécsi Theresianum joghallgatója volt, de ezt az intézményt látogatta gróf *Teleki Ferenc*³¹⁰ is 1799 – 1804 között, kolozsvári jogi tanulmányait megelőzően, majd 1808-ban Göttingenben matematikai tanulmányokat folytatott. Gróf *Ráday Gedeon*³¹¹ Kecskeméten végezte jogi tanulmányait, Gróf *Teleki József*³¹² kolozsvári és pesti jurátussága után lépett Pest vármegye, majd 1810-ben a budai helytartótanács szolgálatába. Báró *Eötvös József*³¹³ előbb a pesti majd a pozsonyi egyetem hallgatója lett, ahol jogi és zenei tanulmányokat folytatott, majd 1833-ban ügyvédi oklevelet szerzett. Báró *Kemény Zsigmond*³¹⁴ Marosvásárhelyen folytatta jogi tanulmányait, majd 1839–

²⁹⁵ MOL P 415 Károlyi Lajos.

²⁹⁶ MOL P 623 VII. kötet 11. csomó 3. sz. gróf Széchenyi Andor iratai.

²⁹⁷ OSZK Kézirattára, Analekta 2748 Jósika Kálmán életrajza – töredék.

²⁹⁸ Batthyány-Strattmann Ödön, herceg (Milánó, 1827. nov. 21. – Körmend, 1914. okt. 29.): vitorlázó, földbirtokos, a főrendi ház örökös tagja, császári és királyi kamarás.

²⁹⁹ MOL P 1320 8. csomó Batthyány Ödön (Strattmann).

³⁰⁰ Bethlen Elek, bethleni, gróf (Üreg, 1777. márc. 20. – Pest, 1841. febr. 11.): történész.

³⁰¹ Dessewffy József, gróf (Krivány, 1771. febr. 13. – Pest, 1843. máj. 2.): politikus, publicista, költő, nagybirtokos, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).

³⁰² Orczy Béla, báró (Pest, 1822. jan. 16. – Bécs, 1917. febr. 7.): országbíró, miniszter.

³⁰³ Teleki Domokos, gróf (Sáromberke, 1773. szept. 5. – Marosvásárhely, 1798. szept. 16.): útirajzíró.

³⁰⁴ Eötvös József, báró (Buda, 1813. szept. 3. – Pest, 1871. febr. 2.): író, költő, reformpolitikus, államférfi, a magyar realista regényírás első nagy mestere, az MTA tagja (l. 1835, t. 1839, ig. 1885).

³⁰⁵ Zichy Antal (Zala, 1823. nov. 7. – Bp., 1898. máj. 19.): író, politikus, az MTA tagja (l. 1870, t. 1877, ig. 1883). MOL P 707.

³⁰⁶ Ráday Gedeon, gróf (Pest, 1806. jún. 23. – Bp., 1873. júl. 12.): reformpolitikus.

³⁰⁷ Dessewffy Marcell, gróf (Eperjes?, 1810. jan. 25. – Fót, 1886. febr. 27.): nagybirtokos.

³⁰⁸ Mednyánszky Alajos, báró (Prekopa, 1784. ápr. 20. – Galgóc, 1844. jún. 17.): kultúrpolitikus, író, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831). MOL P 497.

³⁰⁹ Reviczky Ádám, gróf (Debrecen, 1786. máj. 23. – Heiligenkreutz, Ausztria, 1862. ápr. 21.): főkancellár, az MTA ig. tagja (1830).

³¹⁰ Teleki Ferenc, gróf (Beszterce, 1785. ápr. 4. – Paszmos, 1831. dec. 16.): költő, matematikus, az MTA t. tagja (1831).

³¹¹ Ráday Gedeon, gróf (Pest, 1829. jún. 16. – Bp., 1901. nov. 29.): nagybirtokos, királyi biztos.

³¹² Teleki József, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).

³¹³ Eötvös József, báró (Buda, 1813. szept. 3. – Pest, 1871. febr. 2.): író, költő, reformpolitikus, államférfi, a magyar realista regényírás első nagy mestere, az MTA tagja (l. 1835, t. 1839, ig. 1885).

³¹⁴ Kemény Zsigmond, báró (Alvinc, 1814. jún. 12. – Pusztakamarás, 1875. dec. 22.) író, publicista, politikus, az MTA l. tagja (1843).

1840-ben a bécsi egyetemen természettudományi előadásokat hallgatott. Báró *Mednyánszky László*³¹⁵ a tullini katonai intézetben végezte tanulmányait, mielőtt 16 éves korában 1835-ben Olmützben a 33-as gyalogezred hadapródja lett.

Dessewffy Aurél nyilvános iskoláit 1823-ban a kassai akadémián kezdte meg, ahol filozófiát tanult, de sem a tanáraival, sem pedig azok tanítási módszereivel nem volt elégedett. Példaképei *Bentham* és *Stael* asszony voltak, könyveiket nagy élvezettel olvasta. Könnyen és gyorsan tanult nyelveket, vonzotta a diplomáciai pálya, és tudatosan ebbe az irányba készült. Ez után az akadémián nyelveket és jogot hallgatott. Báró *Ambróczy Lajos*³¹⁶, *Ambróczy Lajos* (1778-1830), kamarás, királyi helytartótanácsos fia, a kitűnő atyai nevelés után, melynek célja, hogy hazája számára hasznos polgárt és kitűnő publicistát neveljen, 19 éves korában a pozsonyi jogakadémiát fejezte be tanulmányait.³¹⁷

Gróf *Batthyány Lajos*³¹⁸ 1815-ben, nyolcéves korában *Vinzenz Plebán* bécsi nevelőintézetébe küldték négy évre, ahol több neves arisztokrata gyermek is tanult. Itt ismerkedett meg a magyar és latin nyelvekkel. Az ifjú gróf ingerlékeny, vad és szenvedélyes természetű volt, gyakori dühkitörések jellemezték, így 1819 tavaszán anyja kivette a bécsi nevelőintézetből, és hazaküldte az ikervári birtokra. Az 1818/20-as tanévet már a győri bencés gimnáziumban végezte. 1821. márciusában ismét Bécsbe került, ezúttal *Fritz Klinkovström* nevelőintézetébe, ahol három évet töltött. Ezután *Klinkovström* tanácsára az anyja az ifjú Lajos nevelését és oktatását a későbbiekben *Nikolaus Möllerre*, a filozófia doktorára bízta. Az ifjú gróf két évig tartózkodott *Möller* házában. *Batthyány* kezdetben a németet tekintette anyanyelvének, ezen kívül olaszul, franciául és angolul írt és beszélt, így eredetiben tanulmányozhatta az angol, francia és német felvilágosodás alapvető műveit, amiket tanárai, a szabadelvű nézeteket valló *Freiberger* és *Neurohr* ajánlottak neki. Bölcsészeti tanulmányainak befejeztével jogot kezdett hallgatni. 1826. márciusában levélben kérte anyját, járuljon hozzá, hogy jogi tanulmányai szabadidejében folytathassa, és katonai szolgálatba lépjen. „A változás szükségesnek tűnik, mert nekem olyan a kedélyem, hogy az már több helyen akadályokat gördített utamba és meggátolt abban, hogy akármely, rám nézve üdvös helyzetbe beletaláljam magam.”³¹⁹ Végül anyja akarata ellenére – akivel kapcsolatukat már jó ideje az atyai örökség körüli vita árnyékolta be – 1826 augusztusában bevonult kadétnak a 32. (Esterházy)

³¹⁵ Mednyánszky László, báró (Beckó, 1819. jún. 26. – Pozsony, 1849. jún. 5.): az 1848 – 49-es szabadságharc vértanúja.

³¹⁶ Bárói rangot 1830-ban szerzett Ferenc császártól.

³¹⁷ Wertheimer Ede (1898): Báró Ambróczy Lajos kiadatlan emlékirataiból. In: *Budapesti Szemle*, 1898. XCV. kötet 1-46. p.

³¹⁸ Batthyány Lajos, gróf (Pozsony, 1807. febr. 14. – Pest, 1849. okt. 6.): liberális nagybirtokos, az első független magyar minisztérium elnöke.

³¹⁹ Idézi: Molnár András (1996): *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 19. p.

gyalogezredbe. Jogi tanulmányait közben folytatta, s 1826 végén a zágrábi jogakadémián sikeresen le is zárta.³²⁰

Gróf Lónyay János³²¹ levéltári anyagában megtaláltuk latin nyelvű iskolai földrajzfüzeteit, azonban az intézményekre nem találtunk utalásokat.³²² Gróf Károlyi Ede³²³ iratai között latin nyelvű jegyzeteket találtunk relígió és statistica tárgyakból, illetve egy idézeteket tartalmazó magyar-német-latin nyelvű füzetecskét, *Horatius, Vergilius, Csokonai, Berzsenyi és Schiller* gondolatainak kivonatolásával.³²⁴ Gróf Lónyay Menyhért néhány évi magánnevelés után, melyet a debreceni kollégium akkori egyik jeles diákja, *Békássy Sándor* irányított, a családi körből faluról Budára került a piarista gimnáziumba. Addig magyarul folyt az oktatása, a gimnázium tannyelve a latin volt, ami eleinte nehezebbre esett, azonban a második osztályra legyőzte a nyelvi akadályokat. Tanára a gimnázium harmadik osztályától az ötödik osztályig *Zimmermann Jakab* piarista tanár volt, aki a diákoknak a tanítási órákon kívül külön is elmagyarázta a természettudományokat és a magyar nyelvet. *Zimmermann*nt humánus bánásmódjáért igen kedvelték tanítványai, nem élt a testi fenyegetés eszközével, személyesen konzultált tanítványaival, hogy előmenetelüket segítse.³²⁵

A gimnázium hat osztályának elvégzése után kerültek a Lónyay fiúk az egyetemre, ahol Menyhért évfolyamán 300 14-15 éves növendék tanult. „A gymnasiumi tanítási rendszert az egyetem szabad tanulási rendszere váltotta fel. Minden egyes tantárgynak külön tanára volt, és minthogy az én évfolyamomban közel háromezren voltunk, a terem, hol az előadásokat hallgattuk, mindig zsúfolásig megtelt.”³²⁶ A tanulótársai közt volt *Madách Imre*, gróf *Andrássy Manó* és *Gyula*, báró *Balassa Antal*, *Beniczky Ödön*, *Kállay Gusztáv* és *Boronkay Rudolf*. A történelmet *Weszerle*, a mathesist *Wolfstein* tanította, akit Lónyay kifejezetten szívébe zárt.

„Én már óra előtt tanultam, úgy hogy Wolfsteinnak szokása volt, midőn egy problémát föl adott, engem föl hívni, hogy magyarázzam meg. Az összes tantárgyakban, egyet kivéve, első voltam, de nem értem be a rendes tantárgyakkal, hanem hallgattam másokat is. Különösen nagy tisztelettel voltunk Horvát István iránt, ki a magyar irodalom történetét és a diplomatikát adta elő. Annyira ment akkor a vágy a magyar nyelven tartott előadásokat kultiválni, hogy az egészségtanból is seregesen hallgattuk Toldy – akkor még Schedel – Ferencz előadását azért, mert magyar nyelven tartotta. A fiatalságot a kötelesség teljesítésének igyekezete és a magyar szellem jellemezte. A rendes tárgyakat deákul tanították, de a mit magyarul tanítottak, ha nem is tartozott évfolyamunkhoz, mint rendkívüli tárgyat hallgattuk.”³²⁷

³²⁰ Ibid. 1-22. p.

³²¹ Lónyay János, gróf (1796-1859): cs. k. valóságos belső tanácsos, Bereg vármegye főispáni helytartója.

³²² MOL P 468 Lónyay János.

³²³ Károlyi Ede, gróf (Párizs, 1821 jún. 18. – Bp. 1879. szept. 28.): Károlyi István fia.

³²⁴ MOL P 386 Károlyi Ede.

³²⁵ Lónyay op. cit. 347-348. p.

³²⁶ Ibid. 351. p.

³²⁷ Ibid. 353. p.

A filozófiai kurzus elvégzése után szigorlatot tett, majd tanulmányait jogi stúdiumokkal zárta le Pesten. A *Lónyay* testvérek a szellem pallérozása mellett vívni is tanultak az *Andrássy* fiúkkal együtt napi rendszerességgel, reggelente hattól nyolcig. Vívómesterük *Friedrich* volt, akitől a törvívást sajátították el, majd oktatásukat mesterük fia vette át.³²⁸

Az ifjabb báró *Vay Miklós* a kecskeméti református gimnáziumban végezte a humanitás osztályainak mindkét évét „*cum eminentia*” eredménnyel, amit *Nagy István*, az intézmény igazgatója 1818. december 18-án igazolt. 1819. április 1-től 1822. szeptember 20-ig a pesti egyetemen tizenkét vizsgát tett magántanulónként különböző felsőbb tudományokból, valamennyit kitűnő eredménnyel. A tárgyakat általában magánleckék formájában tanulta tanáraitól, de *Schédiust*, *Schwartnert*, *Schmiedet*, *Vezerlét*, *Vuseticset* nyilvánosan is hallgatta. Az egyháztörténetet, dogmatikát és egyéb hittudományt *Cleinman* német evangélikus lelkésztől tanulta. A hazai törvényekből letett vizsgák után patvarista lett *Bárczay Pál* pest megyei alispán mellett és *Szögyényi Zsigmond* személynökénél jurátus. 1823. jan. 28-án kelt bizonyítványa öt hónapi „patvaristai praxisról” tanúskodik, amit *Bárczay Pál* pest vármegyei alispán állított ki részére, jurátusi gyakorlatának teljesítését 1824. szept. 20-án kelt bizonyítványa hitelesíti. 1832-ban Magyarország felső vidékeinek beutazása után öccsével Bécsben maradtak, hogy apjuk kívánsága szerint a polytechnikumban gyakorlati képzést szerezzenek főként kémiából és technológiából, valamint néhány mezőgazdasági szakot is látogassanak, és idegen nyelveket tanuljanak. Édesanyjuk aggódó szívvel engedte el immár meglelt fiait:

„Az én helyzetemben nagy változás állott be, s mondhatom, nagy erőmbe kerül hozzászokni ez állapothoz. Múlt hónap 11-én elváltak tőlem gyermekeim, kik huszonegy éven keresztül figyelmem és gyöngédségem tárgyai voltak, s kikre én úgy kicsiny, mint nagyobb munkáimnál mint biztos támaszra számíthattam. A távollét nem változtat ugyan egymáshoz való ragaszkodásunkon, de immár az én közvetlen befolyásom nálók csakugyan megszűnik.”³²⁹

Báró *Podmaniczky Frigyes*³³⁰ igen szeretetteljes családi légkör vette körül, neveltetését *Hunfalvy Pál* irányította. Édesapja korai halála után azonban anyja úgy döntött, hogy két fiúgyermekét egy a családtól távolabb eső városba küldi nyilvános iskolába tanulni. A döntés hátterében meghúzódó érveket a báró a későbbiekben emlékiratában abban látta: „[...] nők

³²⁸ Ibid. 355. p.

³²⁹ Vay Miklós (1999): *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó. Reprint kiadás (eredeti: Budapest: Franklin-Társulat 1899), 15. p.

³³⁰ Podmaniczky Frigyes, báró (Pest, 1824. jún. 20. – Bp., 1907. okt. 19.): politikus, író, az MTA I. tagja (1859).

között gyermekeket helyesen nevelni nem lehet; részint, és pedig főleg azért, hogy mi fiúk, az akkor felmerülő s mindinkább terjedő eszméknek hódolva, teljesen megmagyarosodjunk.”³³¹ A fiúk így nevelőjükkel együtt Miskolcra utaztak, ahol az ágostai hitvallású gimnáziumban folytatták tovább tanulmányaikat, majd négy év elteltével a pesti szintén ágostai hitvallású gimnázium tanulói lettek, ahol retorikát és poézist végeztek. A gimnáziumi tárgyakon kívül francia és angol nyelvet tanultak, valamint tánc, vívás, rajz, zongora, lovaglás és úszás leckéket vettek. Jogi tanulmányait Frigyes Késmárkon folytatta, s 1843-ban 19 éves korában zárta le.³³²

Báró *Fiáth Ferenc* János nevű bátyja a veszprémi konviktusban, ő és öccse pedig a győri konviktusban tanult. Bátyja később Pesten végezte a filozófiai kurzust, Ferenc és Lajos pedig továbbra is Győrben maradtak. A gimnáziumi tárgyak mellett fuvalázott, énekelt, rajzolt, de testi nevelésükre professzionális módon nem fektettek hangsúlyt, ennek művelése a futásban, birkózásban, fára mászásban, dobásban és úszásban merült ki.³³³ 1829-ben Székesfehérvárra került retorikát tanulni, osztálytársai között említi gróf *Batthyány Lászlót* is, akit azonban keveset látott, „mert privatim tanult Polgádiban, a vizsgálatokra azonban bejött.”³³⁴ Az iskolában kötött barátságuk a későbbiekben is megmaradt. Bátyja a pesti filozófiai kurzus elvégzése után Győrben kezdte meg jogi tanulmányait, ő maga pedig magánúton sajátította el a filozófiai kurzus tárgyait, s Pestre csupán vizsgázni ment nevelője kíséretében. Ezt elvégezvén Győrben folytatott jogi tanulmányokat, melynek során két tanáráról emlékezett meg név szerint, az egyik *Albely* professzor, aki a *jus naturae*-t tanította, a másik pedig *Kmetty*, a statisztika és a romanum tanára. Az ifjú *Fiáth Ferenc* remekül vette az akadályokat, osztályában a második eminensséget vívta ki magának. Szabadidejében sokat fuvalázott és német klasszikusokat, *Schillert*, *Goethét* és *Wielandot* olvasott, a franciák közül *Racine* volt a kedvence. Jogi tanulmányai második évében *Szabó* és *Beke* professzorok munkáját emelte ki. „[...] igen szives tanítóim voltak s a náluk vett magán órákban ébredt föl bennem a ’tudni vágy’.”³³⁵ Tanulmányai és egyben neveltetésének végét a királyi tábla censuráló bizottsága előtti jogi vizsga letétele jelentette, melyet „praeclarummal” teljesített.³³⁶

³³¹ Podmaniczky Frigyes (1984): *Egy régi gavallér emlékei*. Válogatás a Naplótöredékekből, 1824-1887. Vál., szerk., a jegyzeteket és az utószót írta Steinert Ágota. Budapest: Helikon (Gyomaendrőd: Kner), 54. p.

³³² Podmaniczky op. cit. 128-129. p.

³³³ *Fiáth* op. cit. 31. p.

³³⁴ *Ibid.* 33. p.

³³⁵ *Ibid.* 57. p.

³³⁶ *Ibid.* 103. p.

Az erdélyi arisztokrácia neveltetésére vonatkozóan *John Paget*³³⁷ megfigyelése a következő volt:

„A gyermeknevelés többnyire az anya gondja. A gazdagabb családokban egy nevelőnő és házitánító is segít neki, a kevésbé jómódúaknál egyedül reá hárul e kötelesség, teljes egészében azonban sehol sem bízzák ezt idegenekre. A bentlakásos iskola intézménye csaknem ismeretlen, így aztán a fiúkat, míg el nem érik azt a kort, amikor kollégiumba lehet őket küldeni, házitánítók, többnyire katolikus vagy protestáns lelkészek oktatják.”³³⁸

Az erdélyi arisztokrácia egyik része Kolozsváron a katolikus lyceumban vagy a református és unitárius kollégiumban tanult tovább, mint például báró *Wesselényi Miklós* és gróf *Gyulay Lajos*, akik nevelőjükkel *Döbrentei Gáborral* együtt érkeztek Kolozsvárra, és itt végezték jogi tanulmányaikat.³³⁹ Báró *Jósika Miklós* szintén a kolozsvári konviktusba ment testvére, és nevelője, *Gul* tanár kíséretében. Az iskolai tanítás reggel nyolc órakor kezdődött és tízig tartott, majd utána vallásgyakorlás következett. Az ebédet pontban délben tálalták, a vacsora este hétkor volt. *Jósika* nagyon büszkén és öntudatosan írja emlékiratában, hogy az első prémium és eminencia mindig őt illette meg a tanulásban, melyben vetélytársai, a fiatalon elhunyt későbbi huszárszázados, gróf *Mikes Antal* és a rendkívüli tehetségű gróf *Haller Ignác* voltak. Az ifjú gróf dicsérte a kolozsvári piarista és világi tanárokat.³⁴⁰

Gróf *Wass Samu* nyolc évig Kolozsvári lyceumban tanult, teljesítményével minden évben az elő eminensek közt képviselte magát. Könnyen sajátította el a nyelveket, a magyar mellett latint, franciát, németet, később szerbet és az olaszt. Élénken érdeklődött a természettudományok iránt, s a sportban is jeleskedett, az egyik legjobb úszóként és vívóként tartották számon, törrel és karddal egyaránt. „18 éves korában a repülő fecskét, s ősszel a mezőn egyik lyukból a másikba szaladó Egeret egyes golyóval ritkán hibázta el” – írta róla életrajzi munkájában Deák Farkas.³⁴¹ Iskoláit 1833-ban külföldi tanulmányútja után fejezte be.

Arisztokrata nevekkal a kollégium névsorában is találkozhatunk, így pl. ide járt gróf *Bethlen Miklós*, gróf *Vas László* és gróf *Bánffy Béla* is.³⁴²

Az erdélyi arisztokrácia másik nagy csoportja viszont a nagyegredi református kollégiumot látogatta, mint pl. gróf *Bethlen János*³⁴³ és báró *Kemény Zsigmond*³⁴⁴. Gróf *Teleki*

³³⁷ *John Paget* (1808-1892): angliai utazó, Wesselényi Polixéna második férje, akivel együtt Erdélyben mintagazdaságot hoztak létre.

³³⁸ Paget, John (1987): *Magyarország és Erdély*. Budapest: Helikon (Békéscsaba: Kner), 249. p.

³³⁹ Váczy János (1910): Báró Wesselényi Miklós ifjúkora. In: *Századok*, 44. szám 230. p.

³⁴⁰ Jósika Miklós (1977): *Emlékirat*. Budapest: Magyar Helikon, 73-75. p.

³⁴¹ Deák Farkas (1880): *Gróf Wass Samu emlékezete*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 7. p.

³⁴² P. Szathmáry Károly (1884): *Emlékeim*. Budapest.

³⁴³ Bethlen János, bethleni, gróf (Bethlenszentmiklós, 1792. febr. 9. – Pest, 1851. márc. 17.): politikus, 48-49-es szabadságharcos.

Domokost apja³⁴⁵ 11 évesen a nagyenyedi főiskolára küldte, ahol az alsóbb osztályokat négy és fél, a felsőbb tudományokat négy év alatt teljesítette. A tanítás nyelve ekkor már részben magyar, részben még latin volt. Feljegyzéseiben tanáraitól is megemlékezett; a remek tanító, Szász Károly, történelmet tanított, és tanítványait tanulásra ösztönözte. A filozófia tanára, Köteles Sámuel, kevés eredetiséggel bírt, de jó előadó és alapos a szaktudása. Hegedűs Sámuel Teleki megítélése szerint sokat mulasztott, számos órája elmaradt, ennek ellenére jó előadónak tartotta. Tompa Mihály teológiaprofesszort buzgó, nyitott embernek ismerte meg. „A jó és jeles tanerők által előadott tudományok mellett legszembetűnőbb s feledte káros vala a mennyiségtan és természettudományok hiányos tanítása, melyeket akkoriban divat nem volt tanulni.”³⁴⁶ 1829-ben a főbb tudományokból ún. *finale* szigorlatot tett a nagyenyedi főiskolán, ezt követően egy évig joggyakornokoskodott a marosvásárhelyi királyi ítélőtáblánál. 1831-ben a pesti királyi egyetemen folytatta jogi tanulmányait, ahol az év végén szigorlatozott.³⁴⁷

Pius Desiderius a magyar nevelésügyről írott művében³⁴⁸ külön fejezetet szentelt (tizenkettedik levél) az arisztokrata férfiak nevelési sajátosságainak bemutatására. Desiderius úgy vélte, az arisztokratákat többnyire jezsuiták tanították a rend feloszlatása előtt. A főrendek 18. századi neveltetésére vonatkozóan ezt Mályusz Elemér³⁴⁹ és Németh András³⁵⁰ is megerősíti, de a 19. századra vonatkozóan ez a megállapítás már nem látszik helytállónak.

A nevelés sajátosságait Desiderius az alábbiakban foglalta össze: A gyerekekkel hatéves koruktól házitanító foglalkozik, aki beszél franciául, latinul és németül. A napirend a lányokéhoz hasonlóan alakul, a mesterek váltják egymást, de a fő hangsúly a latinon és a magyar grammatikán van. Amíg az ifjú az alsóbb osztályokat abszolválja, házitanító sajátítja el vele a tananyagot. A filozófiai fakultás megkezdésekor a magántanár helyét az akadémiai professzorok veszik át, akik az arisztokrata otthonokban tisztességes honorárium

³⁴⁴ Kemény Zsigmond, báró (Alvinc, 1814. jún. 12. – Pusztakamarás, 1875. dec. 22.) író, publicista, politikus, az MTA I. tagja (1843).

³⁴⁵ Teleki József, gróf (1777-1817).

³⁴⁶ Idézi: Deák Farkas (1881): *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 6. p.

³⁴⁷ Ibid.

³⁴⁸ Desiderius, Pius Schröer Gottfried Tobias (1833): *Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn in Briefen an den Grafen Stephan Széchenyi ...* Pius Desiderius. Leipzig: Wigand.

³⁴⁹ Mályusz Elemér (1939): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest, 52-54. p.

³⁵⁰ Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest: Gondolat, 77. p. Ezen a helyen a szerző arról ír, hogy a főurak gyermekeinek nevelésében fontos szerepet játszottak a piaristák, sok piarista szerzetest alkalmaztak a főrangú családok nevelőként vagy titkárként, de a nemesi konviktusok főrangú növendékeinek oktatásában is helyet kaptak. A piarista rend tagjait kétéves képzés során készítették fel a tanári pályára, aminek keretében neveléstudományt, nyelveket, matematikát tanultak, megismerték a kor pedagógiai és filozófiai műveit, olvasták Locke, Wolff, Basedow és Campe műveit, de meg kell említenünk Cörper Nep. János 1770-ben Bécsben kiadott francia nyelvű művét is (*Politique chrétienne B l usage des jeunes princes de la noblesse*), ami a főrangú ifjak házi és konviktusi nevelésének legfontosabb irányelveit határozta meg.

fejében tartják az órákat, a nevelő ekkor már csupán korrepetál.³⁵¹ A szerző szerint a magyar mágns ifjakat általános tanterv szerint kell oktatni.³⁵² Az uralkodó szabályok értelmében protestánsok nem taníthatnak katolikusokat, ehhez társult néhány éve a „magyarmánia”³⁵³, aminek következtében a magyar ifjaknak francia urakból magyarrá kellett válniuk. Ettől kezdve a nevelő alkalmazásának alapfeltétele a magyar nyelv ismerete lett. A magántanárok a jog, az orvostudomány és a teológia képviselői közül kerültek ki. A jogi tanulmányok ideje alatt a mágnsifjak általában állami intézeteket látogattak. Természetesen ezzel párhuzamosan folytatódott a lovaglás, vívás, tánc. A mágns képzése néhány évre külföldi tanulmányúttal ért véget. Ez a korábbi hagyományos külföldi utazás, Desiderius rosszállására újabban csupán valamely külhoni egyetemen folytatott tanulmányokra korlátozódik. A mágnsok ezek után állami hivatalt vállalnak, a hadseregben töltenek be pozíciót, esetleg birtokaikat igazgatják.³⁵⁴

A források alapján megállapítható, hogy a főrangúak a gimnáziumi osztályok tananyagát többnyire magánúton sajátították el, a nyilvános intézményekben csupán magánvizsgát tettek. A katolikus családok gyermekei körében korábban előnyben részesített *Theresianum* népszerűsége csökkent, esedékes vizsgáikat valamely piarista vagy bencés gimnáziumban (Tata, Buda, Győr Sopron, Pest, Sátoraljaújhely) tették le. A református családok fiai az igen népszerű sárospataki kollégium mellett esetenként a debreceni és a kecskeméti kollégiumokat választották. Az erdélyi arisztokraták középfokú tanulmányaikat főként valamelyik erdélyi oktatási intézet falai között végezték. A felsőfokú tanulmányok feltételét jelentő filozófiai kurzust minden esetben abszolválták arisztokrataink, jelentős részük a jogi tanfolyamot is teljesítette, leggyakrabban a pesti egyetemen.

4.3. A tanulmányutak

A 18. században a külföldi tanulmányút általában a nevelés lezárását jelentette, amire az ifjakat nevelőik is elkísérték, és rendszeresen beszámoltak az apának neveltjeik előremenetekéről. Igen érdekes információkhoz juthatunk az utazás során készített naplók olvasása közben, ennek egy korábbi példája gróf *Teleki József*³⁵⁵ „Idegen országon való utazásomban történt dolgaimnak napról napra való feljegyzése” a 18. század közepéről,

³⁵¹ „Der Hofmeister macht bloß den Repetenten.” Desideriu, op. cit. 71. p.

³⁵² „[sie sollen] nach dem allgemeinen Schulplan erzogen werden” Desiderius op. cit. 70. p.

³⁵³ „Dazu kam noch vor einigen Jahren die Hungaromanie.” Ibid.

³⁵⁴ Desiderius op. cit. 69-71. p.

³⁵⁵ Teleki József, gróf (Huszt, 1738. dec. 21 – Szirák, 1796. szept. 1.): főispán, koronaőr.

melyben a főispán svájci, hollandiai és franciaországi élményeiről olvashatunk. Gróf *Teleki László*³⁵⁶, egyetemi tanulmányait előbb Bécsben, majd Göttingenben tette teljessé, ahová nevelője és mentora, *Cornides Dániel* is elkísérte.³⁵⁷ A koronaőr fia, az ifjabb gróf *Teleki József* jogi tanulmányai befejezése után 1797-ben indult külföldi tanulmányújtára nevelője, *Saátor János* kíséretében, miután beutazta Magyarországot. Először Lengyelországba ment, majd Bécsen és Prágán át a Német Birodalom felé vette az irányt, ahol Drezda után Göttingenben töltött hosszabb időt és egyetemi előadásokat hallgatott. E mellett lovagolni, rajzolni és vívni tanult. Kirándulásai során megismerkedett *Wielanddal*, *Goethével*, *Herderrel*, *Campeval*, *Klopstockkal*, tiszteletét tette a fejedelmi udvarokban, majd Hamburgból Angliába utazott.³⁵⁸ Gróf *Dessewffy József* 1793-ban itáliai tanulmányúton vett részt, egészen Nápolyig jutott. Az idősebb báró *Vay Miklós* tudása tökéletesítésére Franciaországba, Angliába és Törökországba utazott, ahogy felesége, *Adelsheim Johanna* írja: „Különféle szántó-vető eszközöket, ugyszinte az akkoriban nagyon magasztalt Cook-féle vető gépet szerzett; azonkívül vett egy odométerrel ellátott kocsit – hogy a tiszántúli rendezetlen előfogatok és posta közlekedésen segítsenek.”³⁵⁹

Arisztokratáink belátták a tanulmányutak szórakozáson túli jelentőségét, és a legtöbben éltek is a külföldi utazás nyújtotta lehetőségekkel. A képtárak, könyvtárak, kiállítások, színházak, társasági események, kórházak, nevelési és oktatási intézmények látogatásán túl a főrangúak kapcsolatba kerültek az érintett ország előkelőivel és vezető művészeivel, értelmiségével is. Többen előírták fiaik számára, hogy az útjukról részletes feljegyzéseket készítsenek, de erről a nevelési tervezetek kapcsán részletesebben szólunk. Gróf *Dessewffy Aurél* „*A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere*” című tanulmányában felhívta az arisztokraták figyelmét arra, hogy a külföldi utak előtt mind saját hazájuk, mind pedig a célország sajátosságait ismerjék meg, mert csak akkor válhat az út a pusztá örömszerzésen és szórakozáson túl valóban eredményessé, ha az utazó képes a két ország sajátosságait értő módon összevetni és elemezni, a látottakat hazája viszonyaira leképezni.³⁶⁰ Több haladó szelleműnek számító főúr csupán külföldi útjáról hazatérve érzékelte Magyarország elmaradott állapotát.

³⁵⁶ Teleki László, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.

³⁵⁷ Thaisz András (1823): Gróf Széki Teleki László életírása. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet 87-106. p.

³⁵⁸ Döbrentei Gábor (1818): Gróf Teleki József. In: *Erdélyi Múzeum*, 10. füzet 78-105. p.

³⁵⁹ Jókai Etelke op. cit. 50. p.

³⁶⁰ Dessewffy Aurél: *A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere*. In: Dessewffy Aurél (1887): *gr. Dessewffy Aurél összes művei*. Sajtó alá rendezte, életrajzzal és jegyzetekkel kísérte Ferenczy József. Budapest: Méhner, 329. p.

A filozófiai kurzus elvégzését követő út anyagi helyzetétől függően érinthette Európa egészét ill. nagy részét, vagy esetleg csak egy-egy országot. *Széchenyi István* 1815-1825 között többször bejárta Nyugat-Európát. 1815. okt. 15-én szüleihez Londonban kelt levelében utal az életmódváltásra, az angol irodalom tanulmányozására.³⁶¹ *Széchenyi*hez hasonlóan *Batthyány Lajos* is szinte egész Európára kiterjedő tanulmányútra vállalkozott az 1830-as években, 1833 és 1839 között csaknem az egész kontinenst beutazta. Több hónapos utazásait a katonaságtól kilépve anyagi helyzetének stabilizálta tette lehetővé. Elsőként 1833-ban kelt útra, eljutott Bajorországba, Svájcba, Itáliába, Görögországba és Törökországba, a következő években az említett helyeken kívül Franciaországba, Belgiumba, Hollandiába, Angliába és Németországba látogatott.³⁶²

Az ifjú *Andrássy Gyula* Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Spanyolországgal ismerkedett meg egy tanulmányi úton,³⁶³ de naplóbejegyzései szerint 1842 áprilisában és májusában Drezdába, Lipcsébe és Hamburgba is ellátogatott.³⁶⁴ *Podmaniczky Frigyes* egy éves berlini egyetemi tanulmányok után 1845-46-ban Stettin, Riga, Pétervár érintése után beutazta Skandináviát, a Hanza városokat és Közép-Németországot.³⁶⁵ Gróf *Apponyi Antal*³⁶⁶ ausztriai, bajorországi, itáliai és olaszországi utazásairól naplót is vezetett.³⁶⁷ Gróf *Andrássy Manó*³⁶⁸ Nyugat-Európába és Észak-Afrikába tett utazásairól a „*Honderü*” című lapnak küldött tudósításokat. Szintén Nyugat-Európába utazott 1821-1822 között báró *Wesselényi Miklós*³⁶⁹ *Széchenyi István* társaságában. Báró *Eötvös József* 1836-37-ben beutazta Svájcot, Németországot, Hollandiát, Angliát és Franciaországot. Gróf *Teleki Sándor*³⁷⁰ sikeres ügyvédi vizsgái után Németországba tett tanulmányutat, majd Spanyolország felé vette az irányt, innen

³⁶¹ Az eredeti szöveg: „Bis jetzt lebte ich nur in Büchern – die ich aber, so wie ein gut aufgetischtes Mittagmahl – in viele Gesichte möchte ich sagen – eben so eintheilte – wie es ein vernünftiger Koch thun würde – um den Eckel und Überdruß durch die Gleichförmigkeit so leicht erregt – so lang wie möglich zu vermeiden – ich gehe daher von der Zeitung durch Romane – Erleuterung neuer mechanischer Erfindungen – Comödien bis zum englischen Tempel der Poesie – Shakespeare meine ich – das ist meine Hausmannskost – die wie zu vermuthen sehr selten verdaut, wie gestrige Üblichkeiten verursacht – und oft schmerzliche Kopfwunden zuzieht [...]” In: Gróf *Széchenyi István* levelei szüleihez Gróf *Széchenyi István* levelei IV. Összeállította: Zichy Antal 1896 Budapest: Athenaeum, 67. p.

³⁶² Molnár András op. cit. 27-28. p.

³⁶³ Wertheimer op. cit. 9. p.

³⁶⁴ OSZK Kézirattára, Okt. Germ. 632. *Andrássy Gyula* gróf naplója 1840-1842, 1842. ápr. 20. 27. máj. 12-i naplóbejegyzések.

³⁶⁵ *Podmaniczky* op. cit. 192. p.

³⁶⁶ *Apponyi Antal*, gróf (*Apponyi*, 1782. szept. 7. – *Apponyi*, 1852. okt. 17.): diplomata, párizsi követ.

³⁶⁷ MOL P 363 2. csomó 1-4. tétel *Apponyi Antal* utinaplói.

³⁶⁸ *Andrássy Manó*, gróf (Kassa, 1821. márc. 3. – Görz, 1891. ápr. 23.): vasgyáros, ipari úttörő, utazó, az MTA I. tagja (1858).

³⁶⁹ *Wesselényi Miklós*, báró (Zsibó, 1796. dec. 30. – Pest, 1850. ápr. 21.): politikai író, az MTA t. tagja (1830), a magyarországi reformellenzék egyik vezetője, az erdélyi ellenzék vezére.

³⁷⁰ *Teleki Sándor*, gróf (Kolozsvar, 1821. jan. 27. – Nagybánya, 1892. ápr. 18.): honvéd ezredes, emlékiró.

újabb németországi állomás után *Liszt Ferenc* társaságában Itáliába utazott. Báró *Vay Béla*³⁷¹ miután magánúton befejezte jogi tanulmányait és két évet eltöltött a berlini egyetemen, hosszabb európai útra indult. Az oly gyakran anyagi gondokkal küzdő *Splény Béla* csupán egy észak-itáliai tanulmányutat engedhetett meg magának, azt is egy családi úttal egybekötve, ugyanis testőrkapitány apja Milánóba utazott reprezentálni *V. Ferdinánd* koronázási ünnepségén.³⁷²

Dessewffy Aurél 1824-ben az iskolai szünetben kirándulást tett tanulótársával és barátjával, *Barkóczy Jánossal*, valamint annak nevelőjével, Müller pappal. A Szepességen és Kárpátokon keresztül Wielicskába és Krakkóba utaztak, onnan Dubniczra, Morvaországba, Olmützbe, Brünnbe, Pozsonyba és Bécsbe folytatták útjukat, majd Nagyszombatot, Selmecet és a többi bányavárost érintve érkeztek haza. *Dessewffy* sajnos elvesztette az erről az útról készített útinaplóját. *Teleki József* 1812-ben kétéves külföldi útra indult, először a göttingeni egyetemen tanult, majd Németországba, Hollandiába, Svájcba és Észak-Itáliába utazott.

*Teleki László*³⁷³ nevelője kíséretében hároméves nyugat-európai (Németország, Franciaország, Anglia) útra ment, feljegyzéseket azonban csupán az első 48 napról készített. Útinaplójában egyébként is inkább csak a külső benyomásokról tudósított, a személyes élményeiről bátyjának, Józsefnek írt leveleiben számolt be. Útja fontosabb állomásai Prága, Drezda, Weimar (itt felkereste *Goethe*, *Schiller*, *Wieland* és *Herder* sírjait), Lipcse, Wittenberg majd Berlin voltak. Berlinben két szemesztert teljesített az egyetemen, jogot, történelmet és bölcséleti előadásokat hallgatott, tökéletesítette német, francia és angol nyelvtudását. Szabadidejében az operaházat, színházakat és bálakat látogatott. Ezt követően folytatta útját, Amszterdamon és Belgiumon át Párizsba utazott, ahol *Lajos Fülöp*, *Viktor Hugo* és id. *Alexandre Dumas* társaságát élvezhette. 1835. májusában Angliába hajózott, ahol négy hónap alatt London, Windsor, Oxford, Cambridge, New Castle, Edinburgh voltak célállomásai, majd Svájcban és Münchenben át tért haza Magyarországra. Útja során tanulmányozta az országok művelődését, művészetét, irodalmát, társadalmát, mezőgazdaságát, iparát, kereskedelmét, s hazatérve arra a felismerésre jutott, hogy Magyarország a művelődési, társadalmi, gazdasági és politikai viszonyban komoly lemaradással bír.³⁷⁴ Gróf *Apponyi Antal*³⁷⁵ ausztriai, bajorországi és itáliai utazásairól írt francia nyelvű

³⁷¹ Vay Béla, báró (Alsózsoltca, 1829. szept. 29. – Alsózsoltca, 1910. aug. 17.): főispán.

³⁷² *Splény* op. cit. 272-317. p. 1838. aug.-okt.

³⁷³ *Teleki László*, gróf (Pest, 1811. febr. 11. – Pest, 1861. máj. 8.): politikus, író, az MTA tagja (I. 1836, r. 1838, t. 1844).

³⁷⁴ OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3011/I. IV. Ováry Ágost Károly: Gr. Teleki László: Magyarország 1848/49. évi párizsi követének élete és katasztrófája. (Másik példány: MTA Kézirattár Ms. 10. 044/I-IV).

³⁷⁵ Apponyi Antal, gróf (Appony, 1782. szept. 7. – Appony, 1852. okt. 17.): diplomata.

útinaplói kéziratos formában maradtak fenn,³⁷⁶ szintén francia nyelven olvashatjuk *Károlyi Lajos* Hollandiába, Belgiumba és Franciaországba tett utazásairól készített feljegyzéseit.³⁷⁷ Gróf *Teleki Domokos* a magyar korona országaiban tett négy nagyobb utazást, kifejezetten tapasztalatszerzés és az ország megismerése céljából.³⁷⁸

Gróf *Wass Samu* 1832-ben Triesztbe, Velencébe, Milánóba utazott, bejárta Felső Itáliát, majd Tirolon keresztül érkezett haza. Útjáról jegyzeteket készített, amit barátai később lemásoltak és kalauzként használtak.³⁷⁹ Bárány Vay Miklós³⁸⁰ 1823. július-augusztusban öccse és nevelője társaságában beutazta Magyarország felső vidékeit, októberben pedig a dunántúli részeket, benyomásairól, tapasztalatairól részletes naplót vezetett. Az utazás 1823. október 20-án Bécsben ért véget: „Hainburgon keresztül, a hol a monarchiának legnagyobb kincstári dohánygyára van, Ringelsbrunnba utaztunk; ott ebédeltünk; Fischameden és Schwechátton át Bécsbe. Most már itt kell maradnunk, távol szüleinktől, távol hazánktól. Isten őrökdjék ő felettek és mi felettünk!” – írta naplójában.

4.4. Nevelési tervezetek

Mivel a nevelésre igen nagy hangsúlyt fektettek a korszakban, néhány magyar arisztokrata főúr nemcsak arra ügyelt, hogy kiválassza fiai számára a megfelelő nevelőt, hanem arra is, hogy maga állítsa össze a nevelési tervet. Az egyik ilyen főúr, gróf *Festetics György* 1799-ben készítette a „*Fiam nevelését tárgyzó planum*”-ot³⁸¹, fia, gróf *Festetics László* neveltetésének irányítására, melynek betartását a fiú mindkét nevelője³⁸² számára szerződésben előírta.³⁸³

A tervezet, amely tíz pontban rögzíti a gróf rendelkezéseit, a nevelés ágainak felosztásában, a testi nevelésre vonatkozó tanácsokban, ill. az életrevalóság elvének hangsúlyozásában *Locke* elveire és a felvilágosodás eszmerendszerére támaszkodott. A gróf elsőrendű dolognak tekintette az *erkölcsfilozófiát*, valamint azt, hogy fia „magát megismérni és kormányoznia felséges királyhoz, hazához és szülőihez, nevelőihez, egyéb fellebb valóihoz, hasonlókhöz és

³⁷⁶ MOL P 363 2. csomó Apponyi Antal. Útinaplók.

³⁷⁷ MOL P 415 1. csomó 3. Fogalmazványok, feljegyzések.

³⁷⁸ Teleki Domokos (1993): *Egynehány hazai utazások leírása*. A szöveget gond., az utószót és a jegyzeteket írta Éder Zoltán. Budapest: Balassi.

³⁷⁹ Deák Farkas (1880): *Gróf Wass Samu emlékezete*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.

³⁸⁰ Vay Miklós, báró (Alsószolca, 1802. ápr. 29. – Bp., 1894. máj. 14.): politikus, kancellár, főrendiházi elnök, koronaőr, nagybirtokos, az MTA ig. tagja (1841).

³⁸¹ A plánus szövegét magyarul közli: Lakatos Vince (1910): Festetics György gróf plánusa fia neveléséről. In: *Magyar Középiskola*, 5. szám 225-230. p.

³⁸² Az ifjú Festetics László első nevelője Takáts József 1790-1799-ig irányította a fiú nevelését. Őt Kultsár István követte, aki 1799-1805 között volt első nevelő (praefectus) a gróf udvarában.

³⁸³ A nevelőkkel kötött szerződésekkel az ötödik fejezet foglalkozik.

alsóbbakhoz kötelességeit végbe vinni tudgya.”³⁸⁴ Jusson birtokába bizonyos értékeknek, uralkodjon az indulatokon, vesse meg a szenvedést, a halált, a fájdalmat, becsülje meg az embereket, legyen titoktartó, állhatatos, takarékos, megbocsátó, szelíd, de jellemezze az illő „seriositással és gravitással temperálva levő maga viselés”³⁸⁵ és szorgalom.

A következő fontos terület az *értelem nevelése*, aminek művelődési eszményét a magyar nagybirtokos mágnás gazdasági igényei szabták meg. Ahogy az apa is fogalmazta: „A tudományok meg tanulásában különösen azokat kelletik az ifjuval megszerettetni, melyek egy magyarországi birtokos mágnáshoz leginkább illenek.”³⁸⁶ Ez alapján nagy fontossággal bírt a jó kézírás (diktálás után is), a nyelvismeret, fontossági sorrendben a következők: a latin, német, francia, olasz és angol nyelv, valamint a szláv nyelvek közül a horvát vagy a tót. A magyar nyelvet természetesnek tekintette, szerinte ezt a gyermek már az „anya tejével beszopta”³⁸⁷, azonban ennek művelésére nem helyezett különösebb hangsúlyt. A retorika mellett fontos helyet foglal el a tananyagban a matematika (főként geometria), a polgári építészet, a rajz, fizika, földrajz, történelem, statisztika, közigazgatás, pénzügytan (kamerális tudományok), természetjog, nemzetközi jog és hazai jog. Azt azonban már a gróf is felismerte, hogy mindezen ismereteknek csak úgy van értelme, ha ezeket a gyermek nem kényszerből tanulja, hanem megszerettetik vele. Éppen ezért fontos a jó viszony a nevelő és a tanuló között, valamint az, hogy sokkal nagyobb az önerőből való tanulás értéke, mintha a kész ismeretekkel halmozni el a növendéket.

A nevelés harmadik nagy színtere a *testi nevelés*, amelynél elsődleges jelentőséggel bír az egyszerűség, az egészséges étkezés, a bor és egyéb szeszes italok, valamint a puhaság és a kényeztetés kerülése. Javallott a szabad levegőn végzett mértékletes testgyakorlás és lovaglás, valamint a minden évben tervszerűen előkészített utazás, amiről a tanuló naplót vezet.

A nevelés vége felé a képzést pedagógiával és antropológiával kívánja kiegészíteni a gróf. A pesti tanulmányok ideje alatt a főúr a nevelő felelősségére bízta a szállás és étkezés megoldását, a felmerülő költségek lajstromát havonta el kell küldenie megbízójának. Ugyancsak beszámolóval tartozik a nevelő a fiú fejlődéséről, erről kéthetente köteles írásban tájékoztatni az édesapát. A plánum végén a gróf azt is kiköti, hogy a nevelő a szerződés ideje alatt nem házasodhat meg – ezt később a nevelőkkel kötött külön szerződés is rögzíti –, s reméli, a nevelő a fiából „a hazának érdemes tagot”³⁸⁸ nevel.³⁸⁹

³⁸⁴ Lakatos op. cit. 227. p.

³⁸⁵ Ibid. 227. p.

³⁸⁶ Ibid. vö.: MOL P 264.

³⁸⁷ Lakatos op. cit. 228. p.

³⁸⁸ Ibid. 229. p.

Az erdélyi arisztokrácia körében is tudomásunk van a gróf *Festetics György* kezdeményezéséhez hasonló, a nevelés főbb pontjait meghatározó munkáról. Ilyen írás gróf *Teleki László*³⁹⁰ „*A nevelésről*” című magyar nyelvű kézírata 1796-ból, melyet szerzője eredetileg kiadásra szánt, végül mégis csak kézirat formában maradt fenn.³⁹¹ A kézirattal korábban *Thaisz András*, *Imre Sándor*, *Csorba László* és *Fehér Katalin* is foglalkozott.³⁹² *Imre Sándor* négy szövegváltozatot említ, melyek közül akkoriban kettő az Erdélyi Nemzeti Múzeumban a *Teleki* kéziratok között, egy szintén ugyanott, de a *Wesselényi* család iratai közt, egy pedig a Magyar Tudományos Akadémián található. *Fehér Katalin* is erről a négy változatról emlékezik meg. *Imre Sándor* a kéziratot szerkezetének ismertetésén túl főként *Teleki József* jellemzésének aspektusából vizsgálta, *Fehér Katalin* pedig néhány fontos tartalmi elemét összegezte munkájában.

Teleki László írását a fiai, az akkor hétéves Ádám, a hatéves József és a négyéves Sámuel számára kiválasztott nevelőnek, *Szabó András*nak szánta, akit a nevelés megkezdése előtt külföldi tanulmányútra küldött, az erdélyi változat így rengeteg személyes utalást tartalmaz. Az irat további érdekessége, hogy báró *Wesselényi Miklós* édesanyja, özv. *Wesselényiné, szül. Csere Ilona* 109-ben tanácsot kért *Teleki Lászlótól* az akkor 13 éves fia neveltetése ügyében. *Teleki* a kérésre saját fiai számára készített kéziratát küldte el kissé átdolgozva *Wesselényiné*nek, miután kivette belőle a fiai személyére szabott részeket. „Ami a planumot illeti, én jobbat nem küldhetek a magam meggyőződése szerint annál, amely szerint a magam tulajdon fiu-gyermekeimet neveltem. Most azt leíratom, kivéven azon részét, amely egyedül a magam gyermekeire alkalmazható; ahelyett pedig az alkalmazást a nagyságod egyetlen egyére teszem meg.”³⁹³ A későbbiekben *Wesselényi Miklós* nevelését egy darabig szintén *Szabó András* végezte.

A négy kézirat közül az MTA kéziratárában található szövegváltozat tanulmányozására nyílt lehetőségünk. A munka egy általános bevezető résszel kezdődik, melyben a szerző a jó

³⁸⁹ Erről lásd még: *Fehér Katalin*: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. In: *Fehér Katalin* (1999): *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Budapest: Eötvös J. Kvk. 57-59. p. Vö: Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei: 1777-1848*. Budapest: Kir. M. Egyet. Ny. 494. p. Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest: Gondolat 77. p. Itt Németh András *Fehér Katalin* munkájára hivatkozik.

³⁹⁰ Id. *Teleki László* gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.

³⁹¹ *Teleki László*: *A nevelésről*. MTA Kézirattára RUI 4°133. (Régi s új írók 4-r. 133.)

³⁹² *Thaisz András* (1823): Gróf Széki *Teleki László* életírása. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet, 87-106. p. *Thaisz András* csupán említette a művet írásában, tartalmát azonban nem ismerte. 101. p. *Csorba László* forráskiadványának bevezetőjében szintén felhasználja a kézirat a tanulás ütemezésére vonatkozó adatait, de hivatkozás nélkül. *Teleki László* (1998): *Teleki László* (vál.: *Csorba László*) Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó 10. p. *Imre Sándor* (1925): Gróf *Teleki László* tanácsadása a nevelésről. In: *Protestáns Szemle*, 9. szám 603-608. p. *Fehér Katalin*: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. In: *Fehér Katalin* 1999: 48-65. p.

³⁹³ Idézi: *Imre op. cit.* 606. p. Vö.: *Fehér Katalin*, 1999: 55. p.

nevelés jelentőségét hangsúlyozza. A nevelés területeit – *Locke* beosztása nyomán – három szakaszra tagolja, a testi „*Educatio Physica*”, az erkölcsi „*Educatio Moralis*” és az értelmi „*Scientifica Educatio*” szakaszaira. Míg azonban *Locke* az értelmi nevelést az erkölcsi nevelés eszközének tekinti, *Teleki* a testi nevelést az értelmi és gyakorlatilag az egész nevelés feltételeként határozza meg: „Egészségtelen testben az elmébéli tehetségek vagy éppen nem [fejlődnek?], vagy sokkal gyengébben mint kellene, ezért azt tartom, hogy ez mint egy Basissa a Nevelésnek.”³⁹⁴

A testi nevelés terén az egészséges táplálkozás (nehéz ételek kerülése), a helyes testtartás, a tisztaság (kezek, lábak, száj és fogak rendszeres ápolása, tiszta fehérnemű), a célszerű ruházat és a test mértékletes edzésének fontosságát hangsúlyozza. Kerülni kell azonban a tunyaságot és kényeztetést. Az erkölcsi nevelés tekintetében az elsajátítandó és követendő tulajdonságok egész listáját közli, úgymint a tökéletes engedelmesség, Isten és a felebarátok szeretete, kegyesség, szülők és nevelők tisztelete, szelídség, jámborság, nyájasság, szemérmesség, mértékletesség, őszinteség, exterior vagy külső viselet (étkezési szabályok betartása, helyes testtartás), háládatosság, külső kellemesség, másokról való pozitív példavétel.³⁹⁵

A gróf a legterjedelmesebben az értelmi nevelésről elmélkedik írásában. *Teleki* felismerte, hogy az erkölcsi és az értelmi nevelés a nevelés önálló, de egymással összefüggő területei. Az értelmi nevelés során a fokozatosság elvének fontosságát hangsúlyozza. A rendszeres tanulás elkezdését öt- hatéves kortól ajánlja, amikor a gyermek már jól beszél az anyanyelvén. A tantárgyakra vonatkozóan elsőként az idegen nyelvekről szól, fontosnak tartja a német, a francia és az angol nyelvek elsajátítását.

„Ami [...] a Német Nyelvet illeti, azt [...] meg kívánom, hogy gyermekeim a tökéletességnek legfőbb grádusáig vigyék. [...] A Franczia nyelvet is gyermekeimre nézve elkerülhetetlen szükségesnek tartom mégpedig úgy hogy azt is a Némettel egy forma Perfectióig vigyék. [...] Vagyon még egy nyelv, a melynek meg tanulását nem igen merném gyermekeimmel elmulasztatni [...]. Ez a nyelv az Angol Nyelv, a melyen már a mai világban olyan sok nevezetes munkák vannak írva.”³⁹⁶

A tudományok területén a történelem, mathesis, metafizika, fizika, jog, statisztika, politika, esztétika, orvostudomány (medicina), pedagógia, teológia és testnevelés (lovaglás, tánc) tanulását írja elő. A tanítás során hangsúlyozza a gyermekek képességeinek és adottságainak figyelembe vételét tizenegy különféle metódust ismertet munkájában), a tanulás megszerettetését, az önálló tanulás jelentőségét, az értelmezés és értő olvasás kompetenciái-

³⁹⁴ Teleki László, op. cit. 5. p.

³⁹⁵ Ibid. 11-36. p.

³⁹⁶ Ibid. 45-46. p.

nak elsajátítását. A tanórák mennyiségét és elosztását illetően délelőtt két, délután pedig két-három órát javasol, a délelőtti órákban a könnyebb, s délutániban a nehezebb tárgyak sorrendjét ajánlja. A tanulmányok lezárásaként külföldi tanulmányutat ajánl a gróf, melynek hosszát és Európán belüli állomásait a növendékek anyagi helyzetétől teszi függővé. A tanulmányút során tartományok, országok, városok és kultúrák megismerését, intézmények (törvényház, fogház, bolondok háza, színház, képtár, kastélyok) látogatását, az udvar főbb méltóságainál való tiszteletételt, társaságba járást és olvasást tartja kívánatosnak. Felhívja továbbá a nevelő fokozott felelősségét ez idő alatt, hiszen az idegen környezetbe került ifjú hajlamosabb a kicsapongásra.³⁹⁷

A nevelési munka negyedik tematikai egysége a gyermekek nevelésének körülményeiről elmélkedik. Ennek során a gróf kifejti saját gyermekei nevelésére vonatkozó céljait. Azt vallja, hogy kezdetben, míg a szülők nem ismerik gyermekeik képességeit, ambícióit és attitűdjeit, általános nevelési elveket kell követni. A későbbiekben, amikor a gyermek a tanulási irányát és hajlandóságát maga megtalálta, a szülő kötelessége ezen célok elérésének a támogatása:

„Amíg a gyerekek nem döntenek arról, mely terület érdekli őket, általános nevelést kapnak, miután saját maguk döntöttek és választottak, az után azt a területet még alaposabban tanulják. [...] én őket választásokban nem csak nem gátolom, sőt az a célom, hogy szabadon választván, amennyire tőlem kitelik, választásukat annak utána mentől jobb moddal elő segítsem.”³⁹⁸

Végezetül mellékeli fia pontos lelki jellemzését, melyet nevelőjüknek is átadott. Eszerint a hétéves Ádám, szangvinikus temperamentummal bírt. „Ami az elmebeli tehetségeit illeti, mindent hamar meg fog, hamar meg ért, de hamar el is felejt. Memoriája kevés van. [...] haragja nagy [...], de nem sokáig tart.”³⁹⁹ A középső fiú, József, főként kolerikus jellem. „Ennek elméje nehezebben fog, de amit megfogott, méjjebben [sic!] is belé nyomódik. [...] haragja ritka, de magába tartsa és nagy mértékbe való. [...] érzékeny szivű.”⁴⁰⁰ A négyéves Samu természetét ismerte édesapjuk legkevésbé: „[...] mivel [...] a testvér Nénémnél lévén, nem volt annyi alkalmatosságom a természetét kitanulni. [...] rolla el lehet mondani azt Lassu víz partot mos: és azért ennek memoriája legnagyobb.”⁴⁰¹

³⁹⁷ Ibid. 70-73. p.

³⁹⁸ Ibid. 74. p.

³⁹⁹ Ibid. 75. p.

⁴⁰⁰ Ibid. 76. p.

⁴⁰¹ Ibid. 77. p.

A fiai lelki jellemzésén túl ezen a helyen ismerteti a jó nevelő tulajdonságainak listáját. Eszerint a nevelő legyen jámbor, józan és feddhetetlen életű, empátikus, Istenfélő és Istenkövető, jártas a tudományok területén. Ismerje meg a gyermeket, és a nevelést tekintse fő feladatának. „Én Szabó uramat már két esztendeje gyermekeim nevelőjének kiválasztottam, azért mert arra alkalmasnak találtam”⁴⁰² – írja saját fiainak nevelőjéről. *Teleki* gróf maga állította össze nevelési plánumát, amit átadott fiai nevelőjének. Ennek értelmében a gyermekeket 10-11 éves korukig otthon kívánja nevelni, majd három évre elküldi őket valamely erdélyi vagy magyarországi kollégiumba tanulni, azonban nem bentlakásos intézményt jelöl ki. 14 éves korukban két éven keresztül a pozsonyi evangélikus líceum diákjai legyenek, majd 16 éves korukban kerüljenek Pestre a pesti egyetem hallgatóiként, ahol egy éven át jogot hallgassanak, majd a következő évben jurátusi gyakorlatot szerezzenek. 18 esztendőskorukban a fiúkat egy évre Bécsbe irányítja, majd 19 éves koruktól kezdve valamely külföldi akadémián eltöltött hároméves stúdiumot javall. „Azután esztendeig vagy más félig utazzon, úgy hogy 23 esztendőskorukban mint kész emberek haza jöhessenek.”⁴⁰³

Gróf *Teleki László* kézírata rendszeres nevelés- és oktatásméleti munka, ami a korabeli művek sorában méltó helyet vívhatott volna ki magának.⁴⁰⁴

Bátyja nyomdokain haladva *Teleki László* öccse, *Teleki József*⁴⁰⁵ szintén megfogalmazta nevelésről alkotott gondolatait, melyek már nemcsak kézirat formájában maradtak fenn, hanem az „*Erdélyi Muzéum*” című folyóirat hasábjain 1818-ban nyomtatásban is megjelent „*Gyermekeim neveléséről való gondolataim*” címmel.⁴⁰⁶ Nevelési plánumát két idősebb fiának, Istvánnak és Károlynak, valamint a fiúkkal együtt nevelt *Bruckenthal Mihálynak* szánta. A családi hagyományokat követve *Teleki József* is előre kiválasztotta fiai számára a nevelőt, *Tompa Ádámot*, akit előbb Németországba küldött tanulni, majd *Pestalozzi*hoz irányította annak pedagógiai módszerei tanulmányozására.⁴⁰⁷ Tervezetében a korszak minden fontosabb pedagógiai célkitűzése megtalálható, ismerte korának jelentős pedagógiai műveit. *Saltzmann*, *Tissot* és *Niemeyer* munkáira hivatkozik, és valószínűleg olvasta *Campe*, *Trapp*, valamint a francia felvilágosult gondolkodók neveléssel foglalkozó írásait is.

⁴⁰² Ibid. 79. p.

⁴⁰³ Ibid. 78. p.

⁴⁰⁴ Erről lásd még: Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. In: Fehér Katalin, 1999: 48-65. p.

⁴⁰⁵ *Teleki József* (1777-1817), gróf.

⁴⁰⁶ Gróf *Teleki József* (1818): *Gyermekeim neveléséről való gondolataim*. In: *Erdélyi Muzéum*, 10. füzet 181-190. p.

⁴⁰⁷ *Döbrentei Gábor* (1818): Gróf *Teleki József*. In: *Erdélyi Muzéum*, 10. füzet 78-105. p.

A nevelés céljait a következőkben határozza meg: „1. egészséges, ép 2. jó keresztyén. 3. jó erkölcsű [sic!]. 4. tanult. 5. kellemetes társaságú. 6. jó polgárokat. 7. engedelmes jó fiakat, jó férjeket, jó apákat, jó atyafiakat, jó háztartó gazdákat”⁴⁰⁸ kell nevelni.

A szerző bátyjához hasonlóan a *Locke* által kijelölt nevelési elveket követi, azonban a testi nevelést az erkölcsi és az értelmi nevelés feltételeként határozza meg. A testi nevelésben a test épségének és egészségének megőrzését emeli ki. Fontosnak tartja, hogy a gyermekeknek állandó elfoglaltságuk legyen, akár tanulás akár játék formájában. Mértékletesen egyenek és igyanak, ennek felügyeletét a nevelőre bízza, aki: „[...] annak természete állapotját [...] kitanulván, ahoz szabja magát külön külön a diaetetica regulák meghatározásában. Arra ugyan csak közönségesen minden gyermekre nézve ügyeljen a Nevelő, hogy a gyermekek tisztán, jó izűn készült és tápláló eledelkekkél éljenek.”⁴⁰⁹ Ügyelni kell továbbá a helyes fekhely kiválasztására, a mozgásra, valamint felhívja a figyelmet a játék szerepére és a test meghűlésének kerülésére. „[...] legfelsőbb kötelessége a Nevelőnek a szüntelen való vigyázat, a gyermek testének és egészségének vizsgálása, a gyermekek azon bizodalmanak megnyerése, hogy a külsőképpen észre vehetetlen bajokat is nevelőjeknek minden tartózkodás nélkül jelentsék.”⁴¹⁰

Erkölcsi nevelés tekintetében a vallási princípiumok, az általános emberi értékek valamint a társasági normák megtartásáról külön ír a szerző. Jó keresztyén akkor válik az ifjúból, „ha a maga vallását jól megtanulja, és az abból vett princípiumokat mind az Isten, mind embertársai mind maga iránt való kötelességeire nézve szenteknek tartja.”⁴¹¹ A jó erkölcs kialakulásának feltételeit az érzékenységben, könyörületességben – mindkét esetben a középút megtartását javasolja –, a tiszta lelkiismeretben, a sorssal való megelégedésben és a jó indulatban látja. A társaság kellemes tagjává akkor válhat az ifjú, ha nyájas, okos, igazmondó, magaviseletében kellemes és soha nem tolakodó. „Minden embertől inkább tanulni mint mást tanítani igyekezzék, magánál idősebb emberek társaságában inkább kevesebbet mint igen sokat beszéljen.”⁴¹² Beszédének formája és tartalma egyaránt mindig legyen esztétikus és választékos.

Az értelmi nevelés területén a gyermek egyéni adottságainak figyelembevételét, a tanulásban a fokozatosság elvét, ill. az önálló tanulást hangsúlyozza. Fontosnak tartja, hogy a gyermeknek legyen ideje a rekreációra. „Tanuljon inkább lassabban és kevesebb félét, hanem

⁴⁰⁸ Teleki József op. cit. 181. p.

⁴⁰⁹ Ibid. 183. p.

⁴¹⁰ Teleki József op. cit. 184. p.

⁴¹¹ Ibid.

⁴¹² Ibid. 188. p.

a mit tanul tanulja úgy, hogy azt könnyen el ne felejtse.”⁴¹³ Ezért külön figyelmet szentel a rendszeres és alapos ismétlésnek, a tanulásban a progressziónak. A tantárgyak közül azokat részesíti előnyben, melyek a gyermek ítélő- és kritikai képességének pallérozására irányulnak, úgymint a filozófia, mathesis és irodalom. Elítéli a gyermekek körében a jutalmazás és büntetés olyan fokú alkalmazását, mely a versenyszellem kialakulásához vezethet, mert annak szerinte inkább demotiváló hatása lehet. Figyelmet szentel továbbá az anyanyelv alapos ismeretének, valamint a nemzeti szokások, a nemzeti öltözet és más nemzetek szokásainak tiszteletben tartásának is, mert csak akkor válhatnak a hazának jó polgáraivá, ha mindezeket már kisgyermekkorban elsajátítják.⁴¹⁴ Jó atyafiakká pedig akkor lesznek az ifjú grófok, ha

„[...] Lelkeknek és szíveknek kimívelését, ember társaik iránt való jó indulatot lehet jövőre benne reményleni, őket arra szoktatni, hogy még ezen gyenge korokban részt vegyenek azon kerületben élő személyeknek, melyekben ők vagynak, jó és rossz állapotjokból. Igyekezzenek azoknak rossz körülmény-állásokat jóra fordítani, a jókban pedig őket a mennyiben erejek engedi megtartani.”⁴¹⁵

Gróf *Teleki József* nevelési tervezete alkalmazkodott a korabeli magyar mágnással szemben állított elvárásokhoz, bár szellemét a gyermek egyéni tulajdonságainak figyelembevétele és a nemesi patriotizmus hatotta át.⁴¹⁶

A szintén erdélyi arisztokrata, gróf *Mikó György* 1815-ben vetette papírra a „*Rövid megjegyzések, egy férfi-gyermek neveléséről*” című írását, amelyet az „*Erdélyi Múzeum*” 1817-ben nyomtatásban is közreadott.⁴¹⁷ A gróf nem személyesen a saját gyermekei számára készített nevelési tervezetet, hanem általánosságban foglalta össze az arisztokrata ifjú nevelésének irányvonalait. Hangsúlyozza, hogy igen nagy jelentőséggel bír a meghatározott terv szerinti nevelés, valamint annak következetes betartása, ebben próbál a szülőknek segítséget nyújtani.

Mikó György a kisgyermeket születésétől hároméves koráig az édesanya gondjaira bízta, aki saját tejével táplálja gyermekét. Dajka bevonását csak olyan esetben engedélyezi, ahol az édesanya betegsége ezt indokolja, azonban a szoptató dajkát ilyenkor is körültekintően kell kiválasztani. A nevelésre vonatkozóan kerülni kell a túlzott kényeztetést és féltést, mert így a gyermekek könnyen fogékonnyá válhatnak a betegségekre. Ebben azt ajánlja, vegyenek a

⁴¹³ Ibid. 187. p.

⁴¹⁴ Ibid. 189. p.

⁴¹⁵ Ibid. 190. p.

⁴¹⁶ Erről lásd még: Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. In: Fehér Katalin 1999: 59-61. p.

⁴¹⁷ Gróf Mikó György (1817): Rövid megjegyzések, egy férfi-gyermek neveléséről. In: *Erdélyi Múzeum*, 7. füzet 5-21. p.

főrangú anyák a közrendűekről, s azok gyermekeiről példát.⁴¹⁸ A táplálásban is mértékletességre int; fogyasszon a gyermek mindent, mit megkíván, azonban a megfelelő testmozgás is szükséges.

Hároméves kor után a gyermek nevelését az apának kell átvennie, aki „[...] gyermekének 10 esztendő koráig legyen útmutatója, ettől 20-ig mestere, - ettől élte végéig jó barátja.”⁴¹⁹ Erre az időszakra mindenképpen házi nevelő alkalmazását javasolja, részint, mert nem minden apa képes a nevelési feladatok ellátására, részint pedig, még aki alkalmas is lenne rá, gazdasági vagy hivatalos ügyei gyakran elszólítják a gyermek mellől, aki állandó felügyeletet igényel. A nevelő kiválasztását ne bízsa a szülő a véletlenre, s abban soha ne csak önmaga döntsön, hallgasson az ismerőseire – javasolja Mikó gróf. Olyan személyt keressen, aki „[...] a tökéletességhez leginkább közelít. Légyen jó erkölcsű, kinyílt elméjű, a világgal ismeretes jó karakterű, inkább fiatal, mint vén, nyelvekkel ismeretes, tudományokat szerető, és azokban jártas, csinos, tiszta, embert-becsülő, szorgalmatos, jó-ízlésű, nemes ambitioval gazdag.”⁴²⁰ Ha a szülők megtalálták a megfelelő jelöltet, ne sajnálják a fizetséget, semmiképp sem a honorárium, hanem a rátermettség határozza meg választásukat.

Az édesapa ápoljon baráti viszonyt fia nevelőjével, ezáltal az ifjú is jobban tiszteli majd nevelőjét. A következőkben pontokba szedve rögzíti a neveltetés fundamentumát. Az apa és a nevelő rendszeresen beszélje meg és egyeztesse a tanulásban való előrehaladás irányát és módszereit. A gróf azt javallja, törekedni kell arra, hogy ugyanazon személy tanítsa a gyermeket mindvégig. Ne maradjon a gyermek őrizetlenül a cselédek társaságában, nehogy rossz példát lásson. Gondoskodni kell a gyermek állandó elfoglaltságáról, legyen az akár játék, akár tanulás, különben könnyen a henyéségre szokhatna. Mértékletességet kell tartani ételben, italban, sőt az alvásban is. Kerülni kell a trágár beszédet, gyakorolni a felebaráti szeretetet. A büntetésben legyen fokozatosság, a jó magaviseletért járjon dicséret. A gyermeket mindig őszinte kritikával illessük. A későbbiekben bővüljön a test gyakorlása futással, küzdéssel, úszással és táncsal, s a tanulásban is a fokozatosság elve legyen irányadó.

Mihelyt kiderül, milyen terület iránt érdeklődik az ifjú, tudatosan erre irányuljon a felkészítése. Fontosnak tartja az idegen nyelvek alapos ismeretét, valamint a testedzés keményebb formáinak – lovaglás, bajvívás, úszás, futás, tánc – gyakorlását. Itt első ízben találkozhatunk a németországi arisztokráciára még ebben az időben is jellemző lovagi elemekkel írott formában, noha magyar arisztokratáink mindennapjait is meghatározták az

⁴¹⁸ Gróf Mikó György op. cit. 10. p.

⁴¹⁹ Ibid. 11-12. p.

⁴²⁰ Ibid. 14. p.

egykori *septem probitates* egyes elemei. A művészetek közül elsősorban a festést és a zenét javasolja, különösen, ha az ifjúnak tehetsége is van hozzá. A fiatal arisztokrata a nevelés befejeztével „valami státuson szolgálatba lépik”⁴²¹, és Mikó György ezt az időszakot különösen veszélyesnek tartja az ifjak életében, hiszen már nem áll mellettük sem nevelőjük, sem pedig édesapjuk, így könnyen rossz társaságba keveredhetnek. A gróf ezen veszélyek alatt a mulatozásokat és a hölgyeket érti, így kíváncsún tartaná, hogy a nevelést bevégzett ifjat valamely kormányzó vegye a későbbiekben védőszárnyai alá. Végezetül az elsajátítandó és gyakorlandó tulajdonságok igen hosszú listájával zárja gondolatait a gróf, melyek közül csupán néhányat emelünk ki; hazaszeretet, kötelességtudás, istenfélés, takarékoság, szülők tisztelete és szeretete, virtus gyakorlása.

A klasszikus értelemben nem tartozik a nevelési tervezetek közé a „*Rendelések Festetics Leó számára 1819/20-ik esztendőre*” című kézirat, mivel nem az egész nevelés szellemiségét határozza meg, néhány részletét azonban megemlíti. A kézirat dátum és aláírás nélkül szerepel *Festetics Leó* iratanyagában, ezért készítője személyéről nincsenek információink. Elképzelhető, hogy a tervezet *Festetics Lászlótól* származik, aki az édesapa, gróf *Festetics Péter* halála után az ifjú *Festetics Leó* gyámja és gondviselője volt.⁴²² A főúr 23 pontban foglalta össze az ifjú számára az adott időszakra vonatkozó kötelezettségeit. Elsőként a tanítvány és nevelője szobájának bútorzatát határozza meg, majd a szállás és az ellátás tételes ismertetése következik. A 12. pontban a vizsgák kötelező sorrendjét ismerteti, eszerint elsőként a természetjog, majd az európai államok története, ezt követően a nemzetközi és magyarországi jog, végezetül pedig az európai országok statisztikája vagy esetleg elsőként az európai államok története, másodikként a politikai és kereskedelmi ismeretek, azt követően a pénzügy és általános egyházjog, végezetül pedig az európai államok statisztikája egzámenek abszolválását határozta meg. Az ifjút minden vizsga után honorárium illeti meg, aminek nagyságát a vizsga eredményességétől függ, az értékeket a gróf minden esetre pontosan rögzíti. Elvárja, hogy a fiú és nevelője minden hónap kiadásairól számlát készítsen, amit a hó végén összegezniük kell, csak így kaphatják meg a következő időszakra járó illetményt. Az ifjú növendék köteles minden hónapban latin nyelvű tájékoztatást írni tanulmányairól és olvasmányairól, a nevelőt pedig arra inti, havonta tegyenek látogatást a fakultás professzorainál. Szórakozás tekintetében *Festetics Leó* hetente két alkalommal tehet a

⁴²¹ Ibid. 19. p.

⁴²² MOL P 264. *Festetics Leó* iratai. A családi szálat igen nehéz ebben az esetben kibogozni, mert a családtörténeti munkák és leszármazási táblák egyike sem tett említést *Festetics Leó* édesapjáról és gyámjáról. A gyám neve hivatalosan a gróf 1822. júl. 13-án Bécsben kötött házassági szerződésén olvasható bizonyossággal, az édesapa pedig egy 1838. dec. 31-én Pesten kelt birtokeladási szerződésben, ahol az eladó, *Festetics Leó* apjaként van feltüntetve.

színházban látogatást nevelője kíséretében, bálokra, vadászatra és egyéb „lármásabb multságokra” pedig csak külön engedéllyel mehet. A nevelő szintén köteles tudósítani „a grófnak egészségbeli állapotját, erköltsi viseletét, társalkodását, „adósságcsinálástól” való örözkedését, vagy az ellenkezőt, olvasását, a tanulásban való előmenetelét.” A tanítás rendjét külön mellékeltek a rendelkezésekhez.⁴²³ A kézirat fénymásolata a 13. sz. mellékletben található.

4.5. A magyar és a német nevelési sajátosságok összevetése

Mindkét térség főnemeseinek neveltetéséről megállapítható, hogy kizárólagos házi neveltetésről egyik országban sem beszélhetünk. A német arisztokrácia esetében az alapfokú képzés az ifjak 10-13 éves koráig továbbra is családi körben, házitanító szerződésével folyt, azonban a középfokú oktatás színterét a nyilvános iskolák vették át. A gimnázium előtti képzés a magyar főrendek esetében is familiáris keretek között folyt magántanár irányítása alatt, de a tanításban több esetben maguk a szülők is tevékeny részt vállaltak. A gimnáziumi tanulmányok idején már megtörni látszik az addig egységes kép, mivel itt többen éltek továbbra is a magánnevelés lehetőségével, és a nyilvános iskolákban csupán a vizsgákat tették le az ifjak. Akadtak azonban szép számban a társadalmi osztálynak olyan képviselői is, akik felismerték a nyilvános intézmények nyújtotta előnyöket, és gyermekeiket bentlakásos intézetekbe írátták be. Ez azonban a legtöbb esetben nem vonatkozott a középfokú tanulmányok teljes idejére, gyakran évenként változtak a tanulási formák.

A német neveltetést az 1820-as évekig a francia szellem és műveltség hatotta át, a nemzeti nyelv és kultúra előretörése azonban utána a főrendek között is széles körben pártfogókra talált. A képzésben helyet kapott a német nyelv, a német irodalom és a történelem is, de továbbra is hangsúlyos maradt az idegen nyelvek, a zene, tánc, rajz – talentumtól függetlenül – és a lovagi erények gyakorlása. Magyarországon jóval kevesebben karolták fel az arisztokraták közül a nemzeti szellem és kultúra ügyét, akkor is főként azok, akik saját társadalmi osztályuk továbbélését és hatalmi pozíciójának megőrzését csak így látták szavatolni a kor változó rendszerében. A képzés elemeit tekintve annak irányát elsősorban a korabeli magyar arisztokrácia gazdasági igényei határozták meg, melyben fontos szerephez jutottak az idegen nyelvek, azonban a zene, tánc és rajz korántsem jelent meg olyan súllyal és kényszerrel, mint a német kortársak rendszerében. Az Elbától nyugatra még mindig

⁴²³ MOL P 264 Festetics Leó iratai.

elmaradhatatlan lovagi gyakorlatok nálunk csupán igény szerint épültek be az adott család hagyományaiba. A németeknél tapasztalt gyökeres változás a kortárs csoport jelenlétének biztosítására, nálunk vizsgált forrásaink egyikében sem tapasztalható.

Az Elbától nyugatra *Rousseau* és néhány esetben *Pestalozzi* pedagógiai munkássága hatott leginkább az arisztokrata szülőkre, míg Magyarországon elsősorban *Locke* eszmerendszere követhető nyomon a nevelés egyes szakaszaiban, de *Pestalozzi* is igen kedvelt volt a nevelési gyakorlatban, mindamellett ismerték a francia és német felvilágosodás irányzatait is. A test edzése és a kényeztetés elkerülése mindkét területen nagy hangsúlyt kapott a férfiak képzésében.

A német területeken a nevelés minden tekintetben közeledett a polgári normákhoz, Magyarországon ez a folyamat csupán a nyilvános iskolák látogatásával és a nemzeti identitás felvállalásával érzékelhető.

Kíváncsiak voltunk, megfigyelhető-e valamiféle determináltság az oktatási intézmények választásában. Igazolható-e, hogy a katolikus, főként dunántúli főnemesek Bécset, a protestáns, főként tiszántúli és erdélyi főnemesség a németországi (elsősorban szász) egyetemeket részesítik előnyben, Bécsnek mintegy ellenpólusát képezve? A gr. *Széchenyi*, gr. *Festetics*, gr. *Batthyány* és gr. *Reviczky* katolikus főnemesi családok esetében egyértelműnek látszik a bécsi orientáció, de ellenpéldaként említhetjük a protestáns br. *Jósika Miklós*, gr. *Teleki Ferenc* és id. br. *Vay Miklós* nevét, akik szintén a császárvárosban végezték vagy fejezték be tanulmányaikat. A gimnáziumi képzés idején az erdélyi főnemesség legjelentősebb családjai, a gr. *Haller*, gr. *Gyulay*, br. *Wesselényi*, gr. *Bethlen*, gr. *Wass*, gr. *Mikó*, br. *Kemény*, gr. *Teleki*, gr. *Vas*, gr. *Bánffy* és gr. *Mikes* családok tagjai a kolozsvári katolikus lyceum, a kolozsvári vagy a nagyenyedi református kollégium intézményeinek falai között tanultak.

Egyetem tekintetében legkedveltebb a pesti egyetem filozófiai és jogi fakultása volt, az intézetet földrajzi és vallási tekintet nélkül látogatták arisztokratáink. Míg a göttingeni egyetem az arisztokraták nevelőit vizsgálva valóban az egyik legfontosabb állomásként jelentkezik, addig a főrangúak csupán elenyésző száma fordul meg az európai híru universitason.

5. A nevelők

5.1. Előzmények

A főurak törekedtek a megfelelő nevelő kiválasztására, hiszen a nyilvános intézményekben tett magánvizsgák eredménye nagymértékben függött a tanár és tanítványa kapcsolatától, munkájától. Ha a 18. század második felének hagyományaira visszatekintünk, *Mályusz Elemér*⁴²⁴ arra utal, hogy a katolikus családok piarista paptanárokat szerződtek legszívesebben, a protestánsok pedig elsősorban valamelyik kollégium kiemelkedő diákjait, ill. más családoknál már bevált nevelőket bíztak meg gyermekeik tanításával. Az ilyen nevelők száma igen csekély volt, mivel a legtöbb értelmiségi pályát választó fiatal csupán átmeneti elfoglaltságnak tekintette a nevelőséget, legtöbbször a magasabb iskolázás vagy a külföldi tanulmányút költségeinek fedezésére.

Igen érdekes erre az időszakra vonatkozóan gr. *Teleki József*⁴²⁵ főispán példája. *Teleki* a kapcsolatait felhasználva nagyenyedi diákokat⁴²⁶ szerződttetett idősebb fiai mellé, külföldi nevelőt azonban igen körültekintő próbálkozásai ellenére sem sikerült megnyernie. A gróf felismerte a jó nevelő jelentőségét, ezért nagy gondot fordított arra, hogy a kiválasztott személyt kellően felkészítse majdani feladatára. Legidősebb fia mindössze két esztendő volt, amikor a számára kiszemelt diákot, *Kis Gergelyt*⁴²⁷ Svájcba küldte tanulni, hogy az kellően fel tudjon készülni fia tanítására. *Kis Gergely* teológiát, matematikát, fizikát és francia nyelvet tanult, tanulmányai ideje alatt részletesen beszámolt *Teleki*nek eredményeiről.⁴²⁸

Néhány évvel később, amikor legfiatalabb fia számára keresett nevelőt, választása a debreceni kollégium egyik növendékére, *Saátor Jánosra* esett, aki a gróf támogatásával öt évig külföldön, Göttingenben, Hollandiában és Svájcban tanult teológiát, alkalmazott matematikát, botanikát és kémiát. Hazatérte után éveken keresztül tanította a két ifjabb *Teleki Józsefet*, *Teleki* fiát és nevelt fiát. Tanítványai mellett volt a debreceni kollégiumi évek, majd a pozsonyi jogi tanulmányok ideje alatt, sőt nyugat-európai tanulmányútjukra is elkísérte

⁴²⁴ Mályusz Elemér (1939): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest, 52-54. p.

⁴²⁵ Teleki József, gróf (Huszt, 1738. dec. 21 – Szirák, 1796. szept. 1.): főispán, koronaőr.

⁴²⁶ Kis Gergely, Szabó Sámuel, Sipos Pál.

⁴²⁷ Kis Gergely (Backamadaras, 1738 – Székelyudvarhely, 1787. ápr. 25.): ref. főiskolai tanár. A marosvásárhelyi kollégium elvégzése után külföldön, Bázelen folytatta tanulmányait. 1768-ban hazatért és a székelyudvarhelyi kollégium tanára, majd igazgatója lett.

⁴²⁸ Kis Gergely pályájának további alakulásáról F. Csanak Dóra azt írja, hogy hazatérte után nem ismert okok miatt mégsem a Teleki fiú nevelője lett, hanem a székelyudvarhelyi iskolában kapott tanári állást, ahol élete végéig tanított. [F. Csanak op. cit. 326. p.]

őket. Hosszú szolgálatával ebben a tekintetben a rousseau-i nevelőeszményt valósította meg, hisz élete jelentős részét a nevelésnek szentelte.⁴²⁹

5.2. Nevelői szerződések

A tanárokat meghatározott időre szerződtették előre megállapított javadalmazás fejében az ifjak mellé. A nevelők fizetése életkoruktól és képzettségüktől is függött, a külföldiek általában magasabb honoráriumot kaptak.⁴³⁰ Ezen a helyen négy, a szülők és a nevelők között kötött szerződést kívánunk részleteiben bemutatni.

A legkorábbi szerződést gróf *Festetics György* és *László* fia nevelője, *Takács József* kötötte 1791-ben.⁴³¹ Az apa hét pontban foglalta össze a nevelő kötelezettségeit. *Takács József* a gróf által összeállított planum alapján köteles tanítványát a humanitási osztályokra „vagy kicsit tovább” – mivel a későbbi neveltetés idejére más nevelőt kíván megbízni – a tőle telhető szorgalommal és körültekintéssel felkészíteni. Ez idő alatt a nevelőt évi 300 forint tiszteletdíj illeti meg, valamint a szerződés idejének leteltével 400 forint penzió és könyvtárosi állás várja megbízója házában. Amennyiben a fiú meghalna, ezen összeg 200 forintra módosul, ha pedig a nevelő „displiensíába”⁴³² esne, 100 forint illeti meg. Az instruktornak módjában áll a szerződés ideje alatt is megbízatásából távozni, amennyiben gondoskodik minden szempontból megfelelő utódjáról. Külön fizetség jár a francia és más tárgyakban elért előrehaladásért, hangsúlyt kap továbbá a tanár felkészültsége az általa tanított tárgyakból. *Festetics György* kiköti, hogy *Takács József* a szerződés ideje alatt nem házasodhat meg.⁴³³

Festetics László következő nevelője *Kultsár István* lett, akit *Festetics György* hat évre szerződtet fia mellé, tevékenységének leírását a gróf tíz pontban rögzítette.⁴³⁴ Feladata az ifjú felkészítése a filozófiai és a jogi kurzusok vizsgáira. A neveltetés szigorúan csak az általa készített planum alapján történhet, a nevelő mindenhová köteles követni neveltjét. A szerződés idejére az évi 600 forintos fizetség mellett szállást és ellátást biztosít, „örökös remunerationként”⁴³⁵ pedig 6.000 forint fizetésére kötelezi magát. Amennyiben fia időközben meghalna, a gróf élete végéig 300 forint értékű penziót biztosít *Kultsárnak* és a „remuneration” arányos része is megilleti. Ha a nevelő elhagyná hivatalát, úgy minden juttatástól elesik,

⁴²⁹ Ibid. 317-350. p.

⁴³⁰ Ibid. 331. p.

⁴³¹ MOL P 246 5 csomó 9. tétel.

⁴³² Elégedetlen lenne.

⁴³³ A szerződés másolata a 14. sz. mellékletben olvasható.

⁴³⁴ Ibid.

⁴³⁵ Visszafizetés, viszonzás.

ellenben ha megbízója indokolatlanul mondana fel neki, úgy a „*remuneratio*” teljes összegét megkapja. A szerződés felbontását mindkét fél hat hónappal korábban köteles bejelenteni. A nevelő a szerződés ideje alatt évi tíz nap szabadságot kap saját ügyei intézésére.⁴³⁶

Ezt követően a családi hagyományokat követő *Teleki László*⁴³⁷ és *Erőss Sándor* között létrejött megállapodást nézzük meg.⁴³⁸ *Teleki László* legkisebb fia, László mellé szerződtette *Erőss*t. A fiú első tanítója *Medgyesy Pál* volt, aki református lelkésszé való választása miatt hagyta ott a *Teleki* családot.⁴³⁹ Az 1817-ben kelt dokumentum a kötelezettségeket hét fő pont köré csoportosítja. *Teleki László Erőss Sándort* három évre külföldi tanulmányútra küldi, melyből két évet Göttingenben kell eltöltenie, ahol filozófiát, történelmet, irodalmat, pedagógiát, egyéb nevelésre vonatkozó tárgyakat és nyelveket kell hallgatnia. A harmadik évben nevelési intézményeket kell felkeresnie, külön felhívja a figyelmet *Pestalozzi* yverdoni intézetének tanulmányozására, ezzel is elősegítve a felkészülését a nevelői pályára. *Erőss Sándor* hazatérése után az ifjú gróft a szellemi, erkölcsi és testi nevelés terén is kizárólag az apa utasításai szerint képezheti.

A gróf *Erőss*t a hazai nevelés tíz esztendejére és az azt követő három éves külföldi tanulmányút idejére szerződteti, mivel fontos számára, hogy a nevelést végig ugyanaz a személy irányítsa. A következőkben a fizetést és a különféle juttatásokat határozza meg mind az itthoni, mind a külföldi tartózkodás idejére, valamint a szerződési idő letelte után penziót biztosít *Erőss*nek élete végéig. A külföldi tartózkodás idején *Teleki* erőteljesebben bele kíván szólni a nevelésbe, ez idő alatt a tanítót rendszeres és gyakori beszámolókra, valamint intézkedéseinek végrehajtására kötelezi. Végezetül a jutalmazásról esik szó, amennyiben a korrepetitor munkáját megbízója megelégedésére látja el. A dokumentum tartalmából és rendelkezésből kiderül, hogy *Teleki László* atyjához hasonlóan szintén a rousseau-i nevelőképhez ragaszkodik, több ponton is hangsúlyozza a szerződésben az ugyanazon nevelő személyének fontosságát.⁴⁴⁰

Az időben utolsó, 1842-ben kötött szerződés gr. *Széchenyi István* és *Podhorszky Lajos* megállapodása, *Széchenyi* idősebb fiának, *Bélának* a neveltetéséről. Ez az írás az előzőektől eltérően nem határozta meg a szerződés időtartamát, csupán a nevelő javadalmazására tért ki részletesen. A gróf arra kötelezte magát, hogy a nevelőnek „Lesz a házban szabad lakása,

⁴³⁶ A szerződés betűhív változatát a 15. sz. melléklet közli.

⁴³⁷ *Teleki László*, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő, József főispán (1738-96) fia.

⁴³⁸ A szerződést közli: Écsy Ö. István. In: *ITK* 1941. 4. füzet 383-384. p.

⁴³⁹ Horváth op. cit. 34. p.

⁴⁴⁰ A szerződés teljes szövege a 16. sz. mellékletben olvasható.

fűtése, mosása, világítása, élelme és szolgálata. Fizetése évenként 400 (négy száz) forint.”⁴⁴¹ Az írás a továbbiakban a megbízás megszakadása esetére időarányosan lebontott díjazást ismerteti, ill. a nevelő feladatkörét feltételesen bővíti – ugyanekkora javadalmazás fejében, de egy nevelő-segéd alkalmazása mellett – a gróf kisebbik fia, Ödön nevelésével. Végezetül a kölcsönös hat hónapi felmondási időben állapodnak meg.⁴⁴²

A házi nevelők munkája és személye a korabeli sajtó hasábjain is helyet kapott. *Szepezdi Kiss János* a házi nevelőkről írt értekezésében⁴⁴³ hangsúlyozta, hogy a nevelő a nevelés alapelveiben minden esetben kérjen a szülőktől előzetesen útmutatást, mely nemcsak az oktatott tárgyakat, hanem a nevelő kötelességeit is magában foglalja.⁴⁴⁴ Tulajdonságait tekintve „Átaljában egy szelíd, mérsékelt temperamentum, nemes, nyíltszívű, erős character, s a legtisztább szándék, legyenek vezérei.”⁴⁴⁵ Ennek értelmében legyen mentes az előítéletektől, alázatos a tudományokkal szemben, alaposan és körültekintően járjon el, ne adjon okot a bizalmatlanságra, legyen tekintettel a körülményekre, tisztelje megbízóit és mindig a következetesség vezérelje, s ennek érdekében készítsen jegyzőkönyvet munkájáról.

A nevelőkkel szemben támasztott igényekről és a nevelő kiválasztásának alternatíváiról és nehézségeiről *Kovács Sámuel* írásában olvashatunk a Tudományos Gyűjtemény 1823. évfolyamában.⁴⁴⁶ A szerző azt javasolja, a nevelő megfelelő képzettséggel bírjon, ismerje jól a gyermekek természetét, erkölce legyen kifogástalan. Ilyen minden tekintetben megfelelő személyt azonban igen nehéz találni, hiszen a szülők leggyakrabban személyesen nem ismerik korábban gyermekük későbbi tanárát. Választásukban leginkább ismerősük ajánlására szorítkoznak, esetleg felveszik a kapcsolatot valamelyik iskola kiváló professzorával, aki vagy egyik atyafiát, vagy pedig egy egyik tanítványát ajánlja, aki bár az egzámenek letételekor ígéretesnek bizonyult, azonban a nevelés terén nincsenek tapasztalatai.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ OSZK Kézirattár Analekta 10.088. Széchenyi István szerződése Podhorszky Lajossal, gyermekei nevelőjével.

⁴⁴² A szerződés teljes szövege a 17. sz. mellékletben olvasható.

⁴⁴³ Szepezdi Kiss János (1830): A házi nevelőkről. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, jún. 161-174. p.

⁴⁴⁴ Szepezdi Kiss op. cit. 164. p.

⁴⁴⁵ Ibid. 170. p.

⁴⁴⁶ Kovács Sámuel (1823): Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Az iskolának hasznos és szükséges voltokról: A nevezetesebb és nagyobb iskolákról, és azok felállítatások idejéről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 18-42. p.

⁴⁴⁷ Kovács Sámuel op. cit. 28-29. p.

5.3. A nevelők és tanítványok kapcsolatáról

A nevelők és tanítványok kapcsolatát általában bensőséges, néhány esetben már-már atya-fiú viszony jellemezte, s a kapcsolat gyakorta tovább tartott, mint a neveltetés tényleges ideje. Az ifjú *Teleki László* első nevelője a később református lelkésszé lett *Medgyesy Pál* volt, akinek a fiú a gyermekkori napló tanúsága szerint annak új megbízatása idején is közvetlen hangú levelet írt 1821. szeptember 17-én:

„Édes Medgyessy Bátsi!

Engedjen meg, hogy olyan régen nem írtam. [...] Minden nap ki szoktunk menni sétálni és többnyire abba a Magának ismeretes völgybe, ahol Magával epret szedtünk volt, de ahol most nints eperj. De most egy néhány nap óta az esős idő nem engedte, hogy kimenjünk. Most német Gyermek Barátjába szerettem bele és azt mindég olvasom, mikor időm van. Most közelebből az Ezópus életét olvastam belőle, amely nekem nagyon tetszik, mert anekdótás. Minden nap írok jegyzőkönyvet is, de nem olyat ám, mint Julius Cézár írt. De már többet nem írok, csak azt említem, hogy én és Gusztai köszöntjük Magát: Ezzel maradok hiv tanítványa *Teleki László*.⁴⁴⁸

Nem maradt el a volt nevelő igen szívélyes hangvételű válasza sem:

Édes Latzikám!

Jósi bátsival⁴⁴⁹ küldött levelét nagy örömmel vettem, annál kedvesebb volt az, minél régebben nem vettem már magától semmi levelet, s annál fogva azt gondoltam, hogy talán már el is felejtkezett rólam. De látom, hogy hibás volt vélekedésem, mert Latzika engem most is szeret. De higgye el, édes Latzikám, én is szeretem magát és örömmel látom leveléből, hogy Latzika mind a szép, mind a jó írásban, mind pedig a helyes gondolkodásban naponként előre megyen s nem is állhatom meg, hogy azért a jó Conceptusért, amellyel levelét írta, meg ne ditsérjem. Igyekezzen édes Latzikám ezután is, mert csak úgy lesz maga édesmamának igaz öröme. [...] Magának pedig édes Latzikám, jóegészséget, a tanuláshoz állandó jókedvet és azokban boldog élelményt kívánok, tsókolom magát, és arra kérem, hogy el ne fejtkezzen rólam, ki is vagyok Szoboszló 6-a Octobris 1821.⁴⁵⁰

Teleki László második nevelője, a naplóban „Eröss Bátsi”-ként emlegetett *Eröss Sándor* a fiú életében talán a korán elvesztett édesapát is helyettesítette, hiszen id. *Teleki László* halálakor fia 11 éves volt, édesanyja, báró *Mészáros Johanna*, mindamellett, hogy az elhunyt apa képét ápolja fiában, felhívta a fia figyelmét, kikre támaszkodhat feltétel nélkül. Ezen személyek között a nevelő is helyet kapott. „Legyen bizodalmad hozzám, mert én szeretlek téged legjobban mindenek között. Csak egy, ki téged jobban szerette, de már az az Égben van. Mig énhozzám bizodalmad lesz, nem tsinálsz rosszat. Énutánam a te legjobb barátaid Ádám

⁴⁴⁸ *Teleki László* gyermekkori naplója. A naplót közli: Horváth op. cit. 2. kötet, 7-71. p.

⁴⁴⁹ *Teleki László* féltestvére, *Teleki József*, aki apjuk halála után öccse gyámja lett.

⁴⁵⁰ Horváth op. cit. 30-31. p.

bátsi, Samu bátsi, Jósi bátsi, Honi néni és Eröss bátsi.”⁴⁵¹ Az érzékeny fiú *Eröss*höz fűződő kapcsolatát a nevelő részéről mindenképp a szigor és fegyelem jellemezte, amire a gyerekkori napló olvasása közben számos helyen találunk utalásokat.⁴⁵² *Eröss* az ifjú grófot túlzottan szétszórtnak (tzertraist), becsvágyónak (ambitziósus) és vitatkozó kedvűnek (disputáló) ítéli, aki, hogy nevelője elvárásainak minél inkább meg tudjon felelni, ezen „hibái” leküzdésén fáradozik. 1822. febr. 25-i bejegyzésében olvashatjuk:

„Ma is tzertraist voltam és az én nagy tzertraistságom és figyelmetlenségem miatt megszomorítottam Eröss bátsit, mint máskor. Ez a hiba van Eröss bátsinak minden minden hibám között ellenére és ez az a hiba, amely bennem leginkább megvan minden hibám között. Oh bátsak lehetném minden hibámat és Édesmamát és Eröss bátsit sat. ne szomorítanám meg az én hibáim által.”

1821. dec. 18-án: „Nékem a hibáim ezek: az ambitzió, tzertraistság, disputálás kívánsága. Ezeket igyekszem, megvallom, levetkezni, mert ezek nagy, igen nagy és rut hibák, amelyek nagyon megvannak bennem.”⁴⁵³ Érdekes e sorok olvasása annak tudatában, hogy írója ekkor csupán tízesztendő. *Eröss* a modern nyelveken kívül, amire az ifjú *Telekit* édesanyja tanította, minden egyéb tárgyban képezte a fiút.⁴⁵⁴

Közös munkájuknak 1823-ban *Eröss Sándor* betegsége vetett véget, aki ekkor maga kérte felmentését a nevelői szerződésben rögzített feladatai alól.⁴⁵⁵ Volt tanítványával továbbra is kapcsolatban maradt, az beszámol neki többek között tanulmányairól,⁴⁵⁶ a külföldi útja elé háruló akadályokról.⁴⁵⁷

Az ifjú gróf életének következő meghatározó nevelője pesti tanára, *Petrovics Frigyes* volt. *Petrovics* Pozsonyban végzett bölcséleti és teológiai tanulmányok után ágostai hitvallású evangélikus lelkész lett. 1821-ben hivataláról leköszönve Pestre utazott, itt lépett a *Teleki* család szolgálatába. *Petrovics*ot *Schedius-Toldy Lajos* ajánlotta a grófnő figyelmébe.⁴⁵⁸ Tanítványával előbb Pesten, majd Sárospatakon jogot hallgatott. A fiatal *Teleki* két éves sárospataki jogi tanulmányai során *Kövy Sándor*⁴⁵⁹ és *Nyíry István*⁴⁶⁰ voltak a kedvenc tanárai.

⁴⁵¹ 1821. nov. 15-i naplóbejegyzése.

⁴⁵² Pl. az 1821. okt. 2., dec. 17., dec. 21., 1822. jan. 22., jan. 24. naplók.

⁴⁵³ Lásd még 1822. jan. 4. febr. 23. febr. 24-i naplóbejegyzést.

⁴⁵⁴ OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3011/I. IV. Ováry Avary Károly: Gr. Teleki László: Magyarország 1848/49. évi párizsi követének élete és katasztrófája. (Másik példány: MTA Kézirattár Ms. 10. 044/I-IV).

⁴⁵⁵ Horváth op. cit. 36-37. p.

⁴⁵⁶ 1825. márc. 20-án kelt levél.

⁴⁵⁷ 1833. jún. 4-én kelt levél.

⁴⁵⁸ Ováry-Avary op. cit.

⁴⁵⁹ Kövy Sándor (Nádudvar, 1763. júl. 15. – Sárospatak, 1829. júl. 24.): jogakadémiai tanár. Ügyvédi vizsgája után előbb főúri családoknál nevelő, majd 1793-tól haláláig a sárospataki ref. jogakadémián a hazai jog első tanára volt. A gyakorlatias jogi oktatás egyik legelső képviselője. Kövy Sándor professzorról írt: Ugrai János

„Mylord Kövyt, az öreg jogtudóst érdeklődéssel hallgatom. Gyakran megyek hozzá olyankor con amore tud diskurálni. [...] Sokszor politizálok vele, s boldognak érzem magam, ha néha néha egy liberális gondolkodású emberrel találkozom. Milyen élvezet az, ha az ember szabadon szidhatja Ausztriát” – írta anyjának.⁴⁶¹

Noha jogi tanárait igen bölcs és tiszteletreméltó embereknek tartotta, valódi szellemi társa és támasza továbbra is nevelője, *Petrovics* maradt. 1830-ban növendékével a nyugat-európai országokban tett hosszabb utazást, miközben a levéltárakban hazánk történetére vonatkozó adatokat gyűjtött. *Teleki* igen nagyra értékelte *Petrovics* szellemi kvalitásait, a kettejük között kialakult baráti, szeretetteljes kötődés miatt *Teleki* nehezen viselte nevelője 1836-ban bekövetkezett hirtelen halálát: „[...] porig lesujtva és árván hagyott, aki minden bajomban őrangyalom volt és egyetlen vigaszom” – kesergett anyjának.⁴⁶²

A nevelő és neveltje hosszú ideig fennmaradó kapcsolatára más helyen is találunk példát. Gróf *Széchenyi István* nevelője, *Lunkányi János* gyakorlatilag élete végéig egykori növendéke közelében maradt. *Lunkányi* mellett néhány tárgyat más magántanárok tanítottak, így *Révay Miklós* az architektúrát, egy *Poupar* nevű házi káplán pedig olasz és francia nyelvből adott órákat. *Lunkányi*, eredetileg *Liebenberg*, a pesti egyetem bölcsészkarán 1795-ben természettudományi tanulmányokat végzett, majd 1797-ig az orvosi karon tanult tovább. 1797-ben bölcsészeti doktorrá avatták. Tanársegédi kinevezése *Pasquich János* csillagász professzor mellé folyamatban volt az egyetemen, amikor gr. *Széchenyi Ferenc* megbízta István fia nevelésével. *Széchenyi Ferenc* 1798-ban *Tóth Farkashoz*, a soproni gimnázium igazgatójához fordult, segítsen fia számára megfelelő nevelőt találni, aki rögtön *Lunkányit* ajánlotta a gróf figyelmébe. *Lunkányi János* 1798-tól 1809-ig nevelősködött *Széchenyi István* mellett, 1809-től *Széchenyi Ferenc* titkára lett, 1814-től *Széchenyi István* csokonyai birtokának felügyelője, majd összes birtokainak jószágkormányzója élete végéig. *Széchenyi* és *Lunkányi* kapcsolata baráti, a volt nevelő *Széchenyi* biztatására változtatta 1830-ban *Liebenberg* családi nevét *Lunkányira*. A jószágkormányzósági idő alatt keletkezett igen sűrű és terjedelmes levelezésük teljességében hozzáférhető.⁴⁶³ A gróf magyarul ír egykori nevelőjéhez, esetenként hirtelen németre vált. A megszólítás a tárgytól függően igen hivatalos levelekben akár el is marad, esetleg „Édes Director Úr!”, de leggyakrabban a szívélyes: „Kedves Lunkányi!”, „Kedves Barátom!”, „Barátom!” formák váltakoznak. A birtokok

(2006): *Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában*. Sárospatak Kézirat. 3. és 5. fejezet.

⁴⁶⁰ Nyíry István (1776. máj. 9. Átány – 1838. aug. 27. Sárospatak): ev. ref. főiskolai tanár, a MTA rendes tagja.

⁴⁶¹ Idézi: Ováry-Avary op. cit. 22. p. 11. p.

⁴⁶² Ibid. 26. p. Vö.: Horváth op. cit. 58. p.

⁴⁶³ MOL P 624 1.1. *Széchenyi István levelei Lunkányi Jánoshoz*.

hivatalos ügyeinek intézésén túl a levelezésükben Széchenyi életének fontos epizódjai, állomásai is kirajzolódnak; pl. a „*Jelenkor*” című folyóirat megjelenése (1832. jan. 6.), a Casino ügyében folytatott aláírásgyűjtés állása, angliai útjának elhalasztása a kolera miatt (1832. máj. 2.), a „*Stádium*” című munkájának lemásoltatása (1832. aug. 13.), de viszonyukra jellemző, hogy Széchenyi egészségi állapotával kapcsolatos aggodalmait is megosztja barátjával:

„Barátom, megint igen közel voltam a koporsóhoz nem is 4 napig. Májgyulladásomban igen sok kinokat állottam ki! Most 10 napja, hogy nem mozdulok szobámbul, de most igen kellemesen és jól, csak gyengén érzem magamat. Fene dolog! De mit tegyek? Tünni mint lehet, 's pótolni Vallással, Philosophiával. – megint Balogh – a homeopatha – vagy a természet rántott ki.” (1839. febr. 5. Pest)⁴⁶⁴

A levelek között helyet kap a gyermekek születése is:

Feleségem, hála Isten, ma reggel egy egészséges, nagy fejű gyerekkel (Somogyi értelemben) megbabázott. Holnap keresztelik, Béla, István, Maria lesz a neve. [...]. (1837. febr. 3. Pest)⁴⁶⁵

A második fiú születését egy rövid levél adja hírül: „Barátom, hála az égnek, feleségem tegnap estve egy igen erős fiút szült. Neve Ödön. Épp most keresztelte a győri püspök. Isten áldja.” (1839. dec. 15.)

Hat év múlva, 1845. dec. 2-án a következő levelet intézi Lunkányihoz:

„Barátom, Ödön fiamat nemsokára ki kell vennem az asszonyok kezéből. Podhorszkival (sic!) némileg és legközelebbi napokra kibékültem. Gondolatom most ez: egy Instructort venni fel, ki Podhorszky segédje volna és ekkép némileg alatta állna. – E szerint mind a két fiamnak tulajdonképp csak egy nevelője volna, és pedig Podhorszky személyében. Már most az a kérdés, hol találhatnék ily Instructort? Én azhiszem, senki ilyet nemtalálhatna jobban, mint Ön, mert éppen olly (olvashatatlan) kellene neki lenni, mint azon írkokok, kiket Ön veszen magához [...]”

Széchenyi a továbbiakban a jelölttel szembeni elvárásait közli: „pápista” legyen, „mert Podhorszky lutheránus, és két akatholikust nem szeretnék [...] a háznál nevelőül tartani”, magyar származású és lehetőleg ne dunántúli „kimondás végett [...] a Biékásiék puokáját elvitte a róaka.” A segédnevelő ne legyen ifjabb 18-20 évesnél, fontos az egészséges, erős testalkat, a kellemes külső. Nem kell feltétlenül magasan kvalifikáltnak lennie, „mert

⁴⁶⁴ Erre vonatkozóan még: MOL 1838. nov. 8. Cenk.

⁴⁶⁵ A levél másolata a 18. sz. mellékletben található.

Podhorszky mellé még bizonyos mestereket is akarok és fogok venni. Egyébiránt meg lehet, hogy Béla nem sokára az iskolába menend!”⁴⁶⁶

Igen figyelemreméltó momentum, hogy a gróf milyen bizalommal fordul egykori nevelőjéhez a már saját, kisebbik fia neveltetésére vonatkozó kérdésben.

A gyermekek nevelője, *Podhorszky Lajos* már a szülői házban megtanult latinul, görögül és héberül, iskolai évei alatt pedig angolul és franciául. 1838-40-ben *Kempelen* báró családjánál nevelősködött, 1840-41-ben Pesten vívómesterként tevékenykedett. Az egyik versenyén jelen volt *Széchenyi István* gróf, és 1841-ben hat évre *Béla* és *Ödön* fiainak nevelőjéül szerződött. *Podhorszky* ekkor már majd valamennyi európai nyelven írt és beszélt, aminek nagy hasznát vette a növendékeivel tett utazásai során. Már a szanszkrit, óskót és skandináv nyelvekkel foglalkozott, amikor *Széchenyi* a finn nyelvre is felhívta a figyelmét. A szerződés lejártá után a gróf a „*Jelenkor*” című folyóiratnál ajánlott munkát *Podhorszky*nak, aki emellett a pesti nemzetőröknél századosként szolgált. Miután *Széchenyit* Döblingbe vitték, *Podhorszky* vívómester lett *Klapka* táborában. A későbbiekben a török, kínai, japán és mandzsu nyelveket is elsajátította, de sorsa igen méltatlanul alakult. Több állomás után végül Párizsban telepedett le fiával, ahol igen szerény körülmények között, megromlott egészségi állapotban magántanításból, fordításból és időnként versírásból tartotta fenn magát haláláig.

Báró *Podmaniczky Frigyes* és nevelője, *Hunfalvy Pál* kapcsolata igen meghatározó volt a báró életének későbbi epizódjaiban is. *Podmaniczky* nevelője kíséretében ment Miskolcra, egy ágostai hitvallású gimnáziumba, hogy a kor elvárásainak megfelelően az ifjú arisztokrata egy távolabb eső város nyilvános iskolájába járjon, törekedve ezzel a magyar nemzeti szellem megerősítésére.⁴⁶⁷ Az idegen környezetben sokat segített, hogy a *Podmaniczky* fiúkkal együtt *Hunfalvy Pál* öccse, *Hunfalvy János*, a későbbi budapesti Királyi Egyetem tanára, is együtt lakott és tanult, amivel a testvérek előrehaladására is ösztönzően hatott.

„Édesanyánk igen szívesen beleegyezett abba, hogy Hunfalvy Pál nevelőnk testvéröccse, János, velünk lakjék s neveltessen Miskolcon. Mint rendkívüli kitűnő szorgalmú s előmenetelű tanuló s nálunknál sokkal érettebb s fejlettebb szellemi tehetségekkel felruházott, s vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony hatással lehetett mireánk, gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ A levél teljes szövege a 19. sz. mellékletben olvasható.

⁴⁶⁷ Podmaniczky op. cit. 54-55. p.

⁴⁶⁸ Ibid. 77-78. p.

Hunfalvy segítségére volt a fivéreknek, hogy megszokják az új várost és egyáltalán a nyilvános iskolába járást, valamint az azzal járó, a különböző társadalmi réteghez tartozó kortárs csoport társaságát és olykor kritikáját. Ezzel gyakorta meg kellett küzdeniük, mert a szerényebb anyagi helyzetűek csúfolták az „elkényeztetett finnyás úrfiakat.”⁴⁶⁹ A köztük lévő gát áttörésére beiratkoztak a nyilvános étkezdébe, ezzel is bizonyítva hajlandóságukat a beilleszkedésre.

A miskolci nyilvános iskolai évek után tanulmányaik Pestre szőlítették őket, ahová nevelőjük kíséretében érkeztek, s ez az új kezdet mindenki számára új kihívásokat is hozott: „Magánleckéink beosztása s azok egyhangba hozása, a naponként öt teljes órát igénylő iskolai folyamattal, nem csekély gondjába került nevelőnknek, reánk pedig különösen az első időben szerfelett terhesnek látszó munkát hárított.”⁴⁷⁰

A jogi tanulmányokat megelőző utolsó (Physica) osztályt lezáró vizsga előtt néhány hónappal *Hunfalvyt* a késmárki ágostai hitvallású evangélikus lyceum jogtanárává nevezték ki. A család azonban ragaszkodott a tanár személyéhez, így ahelyett, hogy új nevelőt keresett volna az édesanya fiai számára, követték *Hunfalvyt* Késmárcra, s *Podmaniczky* itt kezdte meg később jogi tanulmányait.

„Valamint édesanyám, úgy mint mi is, annyira szerettük *Hunfalvyt*, s annyira őszintén ragaszkodtunk hozzája, hogy minden habozás nélkül, kéréseink által támogatva, édesanyánk elhatározta; hogy felhagyva minden eddig táplált pium desideriumokkal⁴⁷¹, *Hunfalvyt* fogjuk követni oda, hova tanári való felemeltetésénél fogva, neki távozni kötelességévé vált. Így jutánk Késmárcra, Szepes megye e csendes, művelt, par excellence⁴⁷² a tanuló ifjúság számára mintegy predestinált városkába.”⁴⁷³

1843. jún. 20-án *Podmaniczky* 19 éves korában tette le az utolsó vizsgáját, s ezzel nevelője teljesítette a kötelességként vállalt feladatát. Ekkorra azonban már olyan közeli kapcsolatba került tanítványával, hogy az a későbbiekben is támaszkodott személyére, barátságára:

„Nevelőmtől azóta soha meg nem váltam, öreg koromig tanácsadóm s barátom, és ami mindennél többet bizonyít, a kettőnk között fennálló viszony mellett, jóakaróm maradt. Aki némi emberismerettel bír, kénytelen lesz bevallani, hogy 54 év hosszú >próbaidő<.”⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ Ibid. 81. p.

⁴⁷⁰ Ibid 99. p.

⁴⁷¹ Jámbor jókívánságokkal.

⁴⁷² Különösen.

⁴⁷³ *Podmaniczky* op. cit. 126. p.

⁴⁷⁴ Ibid. 130. p.

Báró *Jósika Miklós* emlékirata többek között azért is tekinthető igen különleges forrásnak, mert csaknem mindegyik nevelőjéről említést tett írásában, ami a maga nemében egyedülálló, ráadásul röviden jellemezte is őket, függetlenül attól, hogy milyen hosszú ideig tartott kettejük közös munkája.

„Legelső nevelőm W... nevű volt, igen haszontalan, rosszjellemű, s emellett kegyetlen ember, kinek a büntetés legkedvesebb élvei közé tartozott. Többet mondhatnék e megromlott emberről, kit szerencsémre kedves nagyanyám jókor kiismert, s azonnal elutasított a háztól.”⁴⁷⁵

Bármennyire is elégedetlen volt azonban első nevelőjével, távozásakor mégis megsiratta, bár ezt később a gyermeki lélek sajátosságának tudta be. A rosszlelkű első instruktort páter *Mihálcz* követte a sorban, akinek *Jósika* szerint sem volt könnyű feladata, hiszen három igen élénk kisgyermek volt a gondjaira bízva. Kapcsolatuk nem volt zökkenőmentes, a gyermekek örömeiket lelték bosszantásában, azonban mivel igen jó képességűek voltak, minden esetben sikerült hamar kiengesztelniük felbőszített tanítójukat.

„Ez igen tekintélyes kinézésű férfiú volt, magas, vaskos, piros, szellemileg azonban kevés műveltséggel bírt, s csak magyarul és – igen jól – latinul beszélt. Nevelési elve a szigor volt, soha semmi legcsekélyebb hibát sem hagyott büntetlenül, természetesen, ha én és öcsém túl nem jártunk az eszén, ami igen gyakran megtörtént. Páter Mihálcz igen középserű szónok volt, de panasz ellene nem lehetett, s a nép mint nyájas, vidám embert nagyon szerette.”⁴⁷⁶

A nevelőiről általánosságban feljegyezte emlékirataiban, hogy noha előszeretettel alkalmazták nála büntetés erőteljesebb formáit is, maga is meglepőnek tartotta, hogy ennek ellenére szerették. A konviktusban töltött hét esztendő alatt *Gul János*, kegyesrendi pap, filológia tanár, később a kolozsvári konviktus rektora kísérte figyelemmel neveltetését.

„Szigorú, feddhetetlen erényű, s főleg tudományában igen jártas férfiú; erényeire és modorára valódi spártai; egyszerű, kevés beszédű, erélyes és férfias, minőt keveset ismertem. Egyébíránt magas, száraz férfiú”⁴⁷⁷ – írta róla elismeréssel a későbbiekben. További erényként említette, hogy nevelőjén nem lehetett kifogni, következetesen megbüntette a csínytevéseiért, melyek közül néhány igen érdekes és szórakoztató példát találhatunk emlékiratában.

⁴⁷⁵ Jósika op. cit. 24. p.

⁴⁷⁶ Ibid. 24-25. p.

⁴⁷⁷ Ibid. 35. p.

A báró egy későbbi, ideiglenes nevelőjéről, *Abbé Wichtr*ről is említést tesz. A svájci születésű férfiú tanítási módszeraival *Jósika* elégedett volt, hibájaként az ital iránti vonzalmát rótta fel neki.⁴⁷⁸

A következő nevelő egy ötvenes éveiben járó, a szabadkőműves eszméket valló és tanítványainak ezeket továbbadó *Lenoir Dubignon* lett. *Dubignon* művelt, kellemes társalkodó volt.

„[...] s én nevelőim közül, mi a míveltséget illeti, egyiknek sem köszönhettem többet, mint neki. Modora is egészen különbözött a többi – more patrio – nyírfa-berek nevelőkétől. Soha egy ujjal sem érintett bennünket, soha egyetlen goromba szavát nem hallottuk; de a tanulásra félreérthetetlen szabályosság s kitartás által rá tudott szorítani.”⁴⁷⁹

Báró *Jósika Miklós* utolsó nevelője egy *Holsmay* nevű nyugalmazott zászlótartó volt, aki a Weidenfeld gyalogezredben szolgált, majd a *Jósika* család szolgálatába szegődött. Először báró *Jósika Sámuel*t, a későbbi erdélyi kancellárt tanította, majd báró *Jósika Lajos*, a későbbi főispán nevelője lett, végül *Jósika János*, a későbbi tábornok nevelését folytatta, mielőtt *Jósika Miklós*t a gondjaira bízta. A báró életében ő bizonyult a legmeghatározóbbnak a nevelők igen népes táborából. Jó tanító volt, aki bizonyos rendszer alapján jelölte ki tanítványai számára az olvasmányokat, megszerettetve velük az olvasást. Az ő nevelősködése alatt a *Jósika* fiúk tetemes mennyiségű könyvet olvastak el, s ami ennél is fontosabb, tudásuk igen nagymértékben gyarapodott, mert *Holsmay*, ezek tartalmát vissza is kérdezte. Műveltsége elkápráztatta tanítványát:

„Holsmay ritka míveltségű férfiú volt, mégpedig tudományos, klasszikus míveltségű, latinul gyönyörűen beszélt és írt; németül jobban és tisztábban, mint azon időben a legtöbben; emellett jól és szépen beszélt franciául, olaszul, s ami az akkori időben igen ritka volt, angolul is tudott; legalább mindenesetre értett. Ez időben egész Erdélyben csak egy ember beszélt angolul, gróf Bánffy Dienes, a híres királyi kormányzó, gr. Bánffy György fia.”⁴⁸⁰

Vaskos egyénisége ugyan zavarta *Jósikát*, de még katona korában is levelezésben állt egykori nevelőjével. A báró tisztában volt a jó instruktor kiválasztásának jelentőségével. Azt vallotta, fel kell fedezni és fejleszteni a gyermek kiemelkedő tulajdonságait, és törekedni kell a kevésbé előnyös jellemvonások leküzdésére. Környezetében olyan esetekre is számos példát tapasztalt, ahol szerinte a nevelők a gyermekből „tökéletesen haszontalan lényt”⁴⁸¹ nevelnek.

⁴⁷⁸ Ibid. 37. p.

⁴⁷⁹ Ibid. 38-39. p.

⁴⁸⁰ Ibid. 40. p.

⁴⁸¹ Ibid. 23. p.

Nevelőinek munkájáról meglehetősen kritikusan állapította meg emlékiratában: „Azt hiszem én, hogy ami kevés jó van bennem, azt inkább atyámnak s az üdvös szigornak, mely nevelési rendszeréhez tartozott, köszönhetem, mint nevelőimnek.”⁴⁸² „Ha ennyi s ily különböző ember kallója és rostája alul kikerülve, valami maradt árva fejemben, a csudák közé tartozik.”⁴⁸³

Báró *Fiáth Ferenc* életében nem találkozhatunk a például *Teleki, Széchenyi* grófok és *Podmaniczky* báró esetében megismert szoros és intenzív nevelő-nevelt kapcsolattal. Kilenc esztendősen a szülői házból édesapja és bátyja kíséretében Győrbe utazott, hogy tanulmányait ott folytassa. Nevelője *Novák Antal* egyházmegyei áldozópap lett. Szabadidejében meg kellett tanulnia ministrálni, s ezt nap mint nap bizonyítani nevelőjének.⁴⁸⁴ Kapcsolatuk nem vált személyessé, az ifjú báró nagyon hiányolta a rendszeres individuális foglalkozást, a közös tanulást, mivel iskolai eredményei ekkor még nem voltak megfelelőek. „Nevelőnk nem sokat gondolt velünk, mert asztalunkhoz ültetett, hogy tanuljuk leczkénket s ő elment” – írja visszaemlékezéseiben.⁴⁸⁵ A nyári vakáció után Győrbe visszatérve a következő osztályban új nevelő foglalkozott a *Fiáth*-fiúkkal:

„Novák nevelőnk a vacatió alatt káplánná lett s mellénk Körmendy Sándor jött, zalamegyei nemes kisbirtokosnak szorgalmas, lelkiismeretes, jó szívű, de erélyes fia, ő másodéves jogász s ámbár elég szigorú volt, mégis igen szerettem. Ő tanított arra, hogy kell tanulni s ez évben már előbbre jutottam az eminensek közt.”⁴⁸⁶

Körmendy Sándor négy évig volt az ifjú báró nevelője Győrben. A fiú ekkor már belejött a tanulásba, könnyen és szívesen tanult, esténként pedig a magyar irodalom és az olvasás szeretetét oltotta az ifjúba:

„Körmendy magyar olvasmányt adott; akkor a nemzeti irodalom gyerekkorát élte még, s egy óráig mindennap lefekvés után az ágyban olvastam. Körmendy is így tett s ha ő eloltotta gyertyáját, nekem is el kellett oltanom, de e csekély idő is elég volt arra, hogy az akkori szépirodalmi termékeket csaknem mind megismerhettem, s úgy megszoktam az ágybani olvasást, hogy 55 éves koromig sohasem mulasztottam el, – ekkor is csak orvosom figyelmeztetése folytán hagytam abban.”⁴⁸⁷

14 esztendősen édesapja úgy döntött, fia már elég nagy ahhoz, hogy továbbra is nevelő foglalkozzon vele, így amikor Székesfehérvárra került, már egyedül utazott. „1829-ik

⁴⁸² Ibid.

⁴⁸³ Ibid. 40. p.

⁴⁸⁴ Fiáth op. cit. 22-23. p.

⁴⁸⁵ Ibid. 25-26. p.

⁴⁸⁶ Ibid. 27. p.

⁴⁸⁷ Ibid. 31. p.

esztendőben atyám úgy vélekedett, hogy nekem 14-ik életévemben nem kell már nevelő, – Székesfejervárra adott rhetoricába *Orsonics* senator családjához.”⁴⁸⁸

Érdekes, hogy saját nevelőinél sokkal nagyobb lelkesedéssel és elismeréssel beszélt öccse nevelőjéről, *Lang Ignácról*, akit közös vakációjuk alatt ismert meg, s akinek életét a későbbiekben is figyelemmel kísérte, tehetségét pedig respektálta.

„A vacatióra még Abára mentünk, megjött János bátyám Pestről, Lajos öcsém Győrből s elhozta magával Lang Ignác kitünő fiatal nevelőjét, ki mindenben ügyes, szép, tanult, előzékeny fiatal ember volt. Szívesen társalogtam véle s ő szívesen tanított s világosított fel; később hites ügyvéd s végre pesti főkapitány lőn, – a forradalom után ő is agyonlőtte magát! Nem tudom okát, nem az indokokat melyek folytán Lang és Molnár⁴⁸⁹ öngyilkosokká lettek, mert ők voltak a legélesebb eszü, éles ítélő tehetséggel, kitünő emlékezettel s magas erkölcsi érzettel bíró, testileg is egészséges fiatal emberek, kikkel az életben találkoztam, s így nem ítélem meg borzasztó tettüket, de szívből sajnálom korai halálukat, mert a tudománynak, a hazának s az emberiségnek nagy szolgálatot tenni voltak hivatva.”⁴⁹⁰

A filozófiai kurzus idejére a szülők br. *Fiáth Ferenc* bátyját Pestre küldték, mivel azonban annak bölcsészeti eredményeivel a szülők nem voltak megelégedve, úgy döntöttek, középső fiuk inkább magánúton készüljön fel a filozófiai kurzus vizsgáira, így megint új nevelőt kapott.

„Heteynek hívták nevelőmet, ki philosophiára Akán privatim tanított; a theologiát elvégezte, a philosophiából a doctoratust letette – de nem érezvén hivatást a lelkeszi pályára, a jogira lépett, a jogi éveket kitünőleg végezte s ez időszerint juratus és cinicus szoba-tudósna mondhatnám.”⁴⁹¹

Kapcsolatukról ebben az esetben sem tett említést memoárjában, csupán a magánvizsgák letételére találtunk utalást, ahová a nevelő is elkísérte.⁴⁹²

Korrepetitorainál sokkal melegebb hangon szól a báró tanáraitól. Győrben az első tanára *Czuczor Gergely* lett. „A második deák iskolában tanárom ismét *Czuczor Gergely*; a harmadikban *Vaszari Egyed*, ki még most is él, a negyedikben pedig *Hideghéti Bonaventura*; mind kitünően mívelt, nemesen gondolkodó, az ifjúságot szerető egyének.”⁴⁹³ Közeli kapcsolatba került pater *Leanderrel*, aki a német katekizmust tanította neki, s a kezdeti nehéz időkben segítette a fiú beilleszkedését társai közé. Pater *Leander* a későbbiekben, az ifjú jogi tanulmányainak ideje alatt is figyelemmel kísérte sorsát, mivel a zene további közös

⁴⁸⁸ Ibid. 32. p.

⁴⁸⁹ Korábbi kiváló tanuló társa.

⁴⁹⁰ Fiáth op. cit. 36-37. p.

⁴⁹¹ Ibid. 38. p.

⁴⁹² Ibid. 41. p.

⁴⁹³ Ibid. 27. p.

érintkezési formát teremtett számukra: „Később 1833. és 34-ben nagy barátságban éltem Leander tanár úrral, ki igen szép tenor hanggal bírt, s így a győri cathedralis templomban Richter karnagy vezénylete alatt s ennek felhívására sokszor énekeltünk együtt.”⁴⁹⁴

1829-ben Székesfehérváron új, stílusában, módszereiben és személyiségében az eddigiektől eltérő tanára lett *Fiáth Ferenc*nek, akiről a következőket olvashatjuk emlékiratában:

„Tanárom Szegh Pál a cisterci rendből – később tábori pap volt; nagy különbség volt közte s eddigi tanárain közt. Mig ezek szelid, jószívű, a gyermekeket szerető, elnéző s általunk tisztelt egyéniségek voltak, Szegh Pált szenvedélyes, kiméletlen, szeszélyes egyéniségnek ismertük, nem szerettük, de féltünk tőle; inkább lehetett volna jó huszárkáplár, de sihedereket nevelni s tanítani nem tudott.”⁴⁹⁵

A báró a Győrben töltött jurátus évek alatt mindössze két professzoráról emlékezik meg memoárjában:

„[...] professorom Albely a Jus naturae-t tanította, Kmetty a statisticát és jus romanumot; az első szép, bár negélyes tanult, jó előadásu fiatal tudor, gyönyörű diáksággal bírt s általunk tudományos tekintélynek ismertetett; a másik mindenben ennek ellenkezője; – számtalan pajkos tréfát engedünk meg magunknak irányában.”⁴⁹⁶

Úgy tűnik, báró *Fiáth Ferenc* esetében nem beszélhetünk sem a nevelők, sem pedig a tanárok esetében olyan személyről, aki az ifjú meghatározott idejű képzésén túl szellemi vagy erkölcsi téren a későbbiekben is meghatározóvá vált volna életében, pályája későbbi alakulásában.

Az ifjú báró *Orczy István* és nevelője, *Batsányi János*⁴⁹⁷ kapcsolatára és közös munkájára a családi levéltárakban nem találtunk utalásokat és adatokat, azonban amikor a fiú igen korán, 18 esztendőskorában meghalt, nevelőjét halála nagyon megrendítette, iratai között találtuk az alábbi, az ifjú István tehetségét és nemzetével szembeni kötelességtudatát, a nemzeti nyelv ápolását méltató gondolatokat:

„Báró Orczy István, a halhatatlan emlékezetű báró Orczy Lőrincnek [Orczy Lőrinc, báró (Tarnaörs, 1718. aug. 9. – Pest, 1789. júl. 28.): költő, István, József és László apja.] nagy reménységű harmadik fija, (Józsefnek és Lászlónak testvér öttse) s ezen poétai gyűjtemény szerzőjének néhai tanúlótársa és nem tanítványa, hanem szíves jó barátja, Életének 19-dik esztendejében halt meg.

⁴⁹⁴ Ibid. 25. p.

⁴⁹⁵ Ibid. 32. p.

⁴⁹⁶ Ibid. 54. p.

⁴⁹⁷ Batsányi János (Tapolca, 1763, máj. 9. – Linz, 1845. máj. 12.): a magyar felvilágosodás korának jelentős költője; a nagy francia polgári forradalom eszméinek követője. Az MTA r. tagja (1843). Orczy Lőrinc családjánál nevelő.

Különös nagy, és valóban ritka, elmebéli tehetséggel bírt. A régi görög és deák nyelveken kívül, az újabb Európai tudós Nemzetekét is mind megtanulta, s a legjelesebb Írók munkáját az eredeti nyelven olvasgatta, sőt részenként magyarra is fordítani kezdte. Hazáját, Nemzetét és nemzeti nyelvét buzgón szerette. Egyszóval: mind nagy elméjére, mind igaz magyar szívére nézve egy második Orczy Lőrinczet veszítettünk el benne!”⁴⁹⁸

A kézirat nem szerepel évszám, azonban valószínűleg 1808-ból származik.

Báró *Splény Béla* igen terjedelmes emlékirataiban több alkalommal tett említést nevelőiről. Az ifjú báró ötéves korában születésnapjára ajándékként azt kérte szüleitől, hogy ő is bátyja nevelőjénél tanulhasson.

„Itt Pátyon voltam ötödik évem elértével, és születésnapomon, nevezetes nap volt ez, reám nézve. Lajos bátyám, ki ekkor hét éves volt, már jó ideje tanult, és a helybeli iskolamester, Klapper járt hozzá, őt tanítani. [...] Amint tehát atyám kérdezt: mit kíván[nék] még születésnapomra, azt feleltem: Klappernél tanulni kezdeni. És ez meg is történt, jövő napon elkezdtem a tanulást, amely azután tizennyolc évig tartott egymás után.”⁴⁹⁹

Klapper iskolamesteréről a későbbiekben nem tett említést memoárjában. 1827-ben a tatai konviktusban kezdte meg tanulmányait, ahol fivére, Lajos, ugyanebben az évben a harmadik gimnáziumi osztályt végezte. Mivel *Splény Béla* saját bevallása szerint az elemi osztályok anyagában járatos volt ugyan, azonban a magyar nyelvben igen nagy hiányosságai voltak, úgy döntöttek, hogy beiktatnak egy olyan tanulóévet, amely során magyar nyelvismeretét pallérozhatja és az addig tanult tárgyak anyagát ismétli. Erre a feladatra a konviktus hatodik osztályának tanára, páter Lőrinc vállalkozott, akinek már nagy gyakorlata volt az ehhez hasonló felzárkóztatásban.⁵⁰⁰ A későbbiekben egy *Dölzer* nevű szabadságolt őrmestert említ, akit az egész család fájó szívvel búcsúztatott, miután a tábornok hadsegédjévé nevezték ki. *Splény Béla* *Dölzerrel* a nevelő haláláig levelezésben állt.⁵⁰¹ A következő instruktorkorábban a *Beckers* családnál alkalmazásban álló *Mátyás* volt, mivel azonban a Beckers fiú megszakította gimnáziumi tanulmányait és a bécsi hadmérnöki akadémiára ment, a *Splény* család örömmel szerződtette.⁵⁰² Bélát a gimnázium ötödik osztályától oktatta, és a kétéves filozófiai kurzus alatt is mellette volt. Kapcsolatukat a tanítvány így jellemezte: „Mátyással már ekkor inkább baráti, mint tanítványi viszonyban álltam, ez azonban őt nem tartotta vissza, hogy némely ferdeségeimre kimondja az ítéletet, mely azután annál nagyobb hatással

⁴⁹⁸ MTA Kézirattár K. 753. Batsányi János életére vonatkozó iratok I-IX. csomó.

⁴⁹⁹ *Splény* op. cit. 22. p.

⁵⁰⁰ *Ibid.* 33. p.

⁵⁰¹ *Ibid.* 123-124. p.

⁵⁰² *Ibid.* 134. p.

volt.”⁵⁰³ Későbbi tanulmányai során a szünidőben hosszabb időre is meglátogatta volt nevelőjét és annak családját.⁵⁰⁴

Az ifjú br. *Vay Miklós* és nevelője, *Váradi Szabó János*⁵⁰⁵ közös munkájára a báró naplójában több helyen is találhatunk utalásokat, így például az 1823-ban tett három hónapig tartó magyarországi utazása alkalmával: „Kissé lehangolva és magamba zárkózva társaim beszélgetésében eleinte keveset vettem részt, de *Váradi* oly érdekes tárgyakat választott s némelyikről oly eszesen és belátásteljesen szólott, hogy én is belevegyültem a beszélgetésbe” – jegyezte fel naplójában 1823. júl. 2-án.⁵⁰⁶

Váradi Sárospatakon kezdte tanulmányait, majd Heidelbergbe utazott. 1810-ben Yverdonban megismerhette *Pestalozzi* nevelési módszereit, egy évet töltött társaságában. Hazatérve a *Vay* családnál lett nevelő, s 1816-ban tanítványaival Pestre költözött. Az 1820-as években a sárospataki, később a debreceni és kolozsvári főiskola hívta meg tanárának, azonban gyöngye egészségi állapota miatt egyiket sem fogadta el. 1830-tól a debreceni salétromgyár felügyelője, majd főfelügyelője lett. Aktívan részt vett a kollégium ügyeinek intézésében, népszerűsítette a *Pestalozzi* elvei szerinti nevelést. A szabadságharc leverése után visszavonultan élt, írásai elsősorban a „*Nevelési emléklapok*” című folyóiratban jelentek meg. A politechnikai oktatás első magyar hirdetőjeként is számon tartják a nevelés és a munka összekapcsolásának újszerű gondolatáért.

Váradi Szabó a *Vay* család szolgálatában az ifjú Miklós nevelése mellett sem tévesztette szem elől a magyar nevelésügy helyzetét, felismerte annak hiányosságait: „Mennél nehezebb hazánkban is a mindenféle szükségtől s ezelőtti hibáitól nyomtatott szegényt a maga testi és lelki tehetetlenségében lévő Köznép, véle született emberi tehetségeiben emberré tenni, az emberi méltósághoz felemelni” – írta 1817. márc. 7-én kelt levelében a főkurátornak, akitől segítséget kért és remélt a falusi iskolák fejlesztésének ügyében, valamint az iskoláztatás szintjének, és a köznép műveltségi állapotának emelésében:

„Adja az Isten! hogy a Méltóságos Úr nálunk a nevelés dolgában Epochát tsinálván mind mi mind a maradék ditsekedhessék a Nagyságod érzelmeivel: különösen pedig hogy a köznép, amely most a maga elhagyatott állapotjában a nemesi indúlatokat nagy részént nem is esméri, a nagyságod neve hallásán tanulja meg a háladatosság indúlatját érezni.”⁵⁰⁷

⁵⁰³ Ibid. 184. p.

⁵⁰⁴ Ibid. 341. p.

⁵⁰⁵ Váradi Szabó János (Szilvásújfalu, 1783. aug. 27. – Debrecen, 1864. márc. 12.): pedagógus, a Vay családnál nevelő.

⁵⁰⁶ Vay op. cit.

⁵⁰⁷ Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos gyűjteményének Levéltára Sárospatak (TREL) H1-10 Szabó János levele 1816. márc. 7. Alsószolca.

A nevelő tanítványára tett hatásáról szólva feltétlenül meg kell még említenünk *Döbrentei Gábor* és tanítványa, báró *Wesselényi Miklós* kapcsolatát. *Wesselényi Döbrentei* hatására kiválóan ismerte korának magyar költőit, ami ebben az időben nem jellemezte arisztokratáinkat, és a külföldi irodalommal is az ő útmutatása alapján ismerkedett.

A nevelők és tanítványok jó kapcsolatának optimális feltételét *Mindszenty Dániel* abban látta, hogy a növendék feltétlenül engedelmeskedjen nevelőjének. Ez azonban csak akkor érhető el, amennyiben a szülők a gyermekük nevelőjét nem a család egyik cselédjének tekintik, hanem a rábízott felelősségteljes feladathoz mértén respektálják, és egyeztetik vele a neveltetés alapelveit.⁵⁰⁸

5.4. A szülők a nevelőkről

A szülők és nevelők levelezésére vonatkozóan sajnos a vizsgált korszakból igen kevés forrás maradt fenn, az 1848 utáni időszak ebből a szempontból sokkal gazdagabban dokumentált. A *Károlyi* családnál nevelősködő *Elenyák György* levelei között nyolc, a családhoz címzett francia nyelvű levelet találtunk, azonban ezek egyike sem érintette a gyermekek nevelésének konkrét kérdéseit.⁵⁰⁹ A naplókban és visszaemlékezésekben több helyen olvashatunk arról, hogy a szülők elégedettek voltak-e a nevelő munkájával, így pl. br. *Podmaniczky Frigyes*, esetében, ahol az egész család követte a nevelőt annak új állásba iktatása után, de *Jósika Miklós* is említést tett arról, ha valamelyik családtagja elégedetlen volt egy nevelővel, ami természetesen az érintett elbocsátását eredményezte. Ellenben azt sem rejtette véka alá, ha a nevelő elnyerte a szülők tetszését. „[Atyám] nagyon örült, hogy minket ily kitűnő ember kezére bízhatott. Lenoir Dubignon e bizalomnak meg is felelt.”⁵¹⁰ De édesanyja is rajongással beszélt *Lenoir Dubignoról*, aki remek társalgási stílusával főleg a hölgyekre tett nagy hatást.

Széchenyi István 1857-ben Döblingben, Béla fiához írott intelmeiben a következőket írta *Podhorszky*ről:

„Podhorszky volt a nevelőd. Nem vagyok teljesen jogosult ítéletet mondani róla, minthogy előbb őt magát kellene meghallgatnom és főleg alaposabban kellene vizsgálnom. Annyit azonban megállapíthatok anélkül, hogy igazságtalan lennék hozzá, hogy jellemében – lehet, hogy tudtán kívül – jócskán volt képmutatás. [...] Igen, Podhorszky alakoskodó volt, akit a sokszor emlegetett és igen kényelmes ’élelmesség’

⁵⁰⁸ Mindszenty Dániel (1832): A nevelésről némelly észrevételek. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, febr. 127-133. p.

⁵⁰⁹ MOL P 398 N 14165-14172. Elenyák György levelei.

⁵¹⁰ Jósika op. cit. 38. p.

vezérelt. Gyakran bántalmazott Téged, mert indulatos volt, és így haragján nem mindig tudott úrrá lenni; máskor viszont az egekig dicsért és magasztalt, és a legbensőbb ragaszkodást színlelte [...]. Mindezt nem sejtettem, azt legkevésbé, hogy Podhorszky ütleget. Elöttem mindig olyan kitűnő tanult ábrázatot öltött és úgy tudott viselkedni, hogy föl sem merem róla tételezni ilyen brutalitást. Anyádnak jobb szeme volt, gyakran meg is említette a dolgot; én azonban nem akartam igazán elhinni, Te pedig hallgattál [...]. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy nem nyílt, hanem zárkózott emberré lettél.”⁵¹¹

A fiú későbbi nevelőiről szintén *Széchenyi* fiához írott intelmeiben olvashatunk, bár a nevelők jellemzése és munkájuk értékelése ez esetben már sokkal szűkszavúbb a gróf:

„További képzésedet Deboeuf úr irányította. Én hiszem, hogy amilyen kicsi voltál, az ő vezetése alatt nagyszerűen használtad fel idődet. Alig győzött dicsérni Téged. - Harmadik mentorod, akire irányításod rábízott, Michl úr volt. Berlinben és Bonnban mindenki osztatlanul dicsért. És én meg is értem ezt; mert Te kedves, becsülésre méltó, ritka ember vagy!”⁵¹²

A külföldi tanulmányok során a gyermekből ifjúvá érett fiú jellembeli és személyiségbeli változásait értékelve *Széchenyi* nem nyíltan ugyan, de bírálja a fia mellett lévő nevelők munkáját, és a fiú személyiségfejlődésére gyakorolt hatását, amikor Béla fiában bizonyos karakterjegyek hiányát véli felfedezni:

„Eddig voltaképpen csak dicséretet hallottál: az igazságot - ha csak egy kicsit is keserű volt - állandóan elhallgatták előled. Podhorszky, Deboeuf többé-kevésbé csak agyba-főbe magasztaltak, Michl úr is, úgy látom, túlságosan jó és elnéző volt irántad; [...] Anyád meg én, sokszor és hosszan beszélgettünk és tanácskoztunk Rólad; bonni tartózkodásod óta egészen más ember lettél. Anyád ezt száz meg száz aprósággal bizonyította; és ha régebbi naplóidat olvasom és összehasonlítom mostani életmóddal - már amennyire ezt messziről megtehetem -, én is úgy látom, hogy nagyon megváltoztál.

A Te korodban különben ez egy bizonyos fokig érthető, hiszen természetes. Amikor Deboeuf úr volt melletted, sőt még Berlinben is, voltaképpen gyerek voltál és csak Bonnban serdültél ifjúvá.

Ha magamfajta férfi kísért el Bonnba, amikor másodszor voltál ott, akkor is bekövetkezett volna a változás, gyerekből ifjúvá lettél volna; de - nyíltan kimondom - nem lett volna olyan kedvezőtlen, mint amelyet Anyád meg én panaszunk, vagy inkább csak észreveszünk, mivel panaszra - hála Istennek - még eddig nem adtál okot.

Van valami nyugtalanság, türelmetlenség Benned, pocsékolod az időt és felületes vagy, s ez fel kell hogy tűnjék mindenkinek, akit jellemed érdekel.

Amióta Bonnból visszatértél, egyáltalán nem foglalkoztál semmiféle komoly dologgal, legalábbis semmiben sem mélyedtél el.

Itt volna az ideje, hogy számot vess magaddal; mert az olyan kiváló embernek, mint amilyen Te vagy, valamivel többnek kell lennie, mint a sok ezer naplopó, akik voltaképpen nem tesznek egyebet, mint „esznek, isznak, alusznak” és a legléghőbb módon szórakoznak.”⁵¹³

⁵¹¹ Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Budapest: Magvető, 1985. 14-15. p.

⁵¹² Ibid. 16. p.

⁵¹³ Ibid. 19-20. p.

Érdekes lenne arról is olvasni, hogyan értékelte *Széchenyi Béla* a nevelőjével együtt töltött éveket, azonban erre nem találtunk adatokat.

Váradi Szabó János munkájával a *Vay* szülők igen meg voltak elégedve, ezért 17 évi nevelőmunkájának befejeztével 1829-ben özv. br. *Vay Miklósné* szül. *Adelsheim Johanna* 4.000 Ft értékű birtokkal ajándékozta meg fiai nevelőjét:

„Meg tekintvén Szabó János Úr két kedves fijaink nevelésébe 17 esztendőig mutatott hűséges iparkodását és fáradozását, még ez előtt több esztendővel elvégeztük kedves meg boldogult Férjemmel, hogy ennek némi nemű képen való megjutalmazására nemcsak azon esztendőkre járó fizetését hagynánk néki élete napjáig, de azon felül [...] négy ezer forint Conventions pénzbe aquirált szabad fundust [...] szabad kerttel, [...] szabad pintzével, [...] szabad rétetskével, [...] szabad szállóval [...] együtt adnánk néki, oly móddal, hogy ő aztat, mint tulajdonát birtokolja és szabadon tetstálhassa is halála után a kinek néki tetszeni fog.”⁵¹⁴

5.5. A nevelők indíttatása, pályája

A 19. század elején a nevelők életrajzi adatait tanulmányozva az alábbi kép rajzolódott ki.⁵¹⁵ Származás tekintetében a polgári indíttatás számottevő, de a nemességi valamint jobbágyi származás is megjelenik. Az atyai példát követve többen választották a lelkészi, orvosi vagy tanári hivatást.

A tanulmányok ideje alatt hallgatott diszciplínák között a teológia, bölcsészet és jog foglalták el a legelőkelőbb helyeket, amit az orvostudományi, természettudományi végül a művészeti és műszaki stúdiumok követtek. Sokan több tudományterületen is képezték magukat, igen gyakori a teológia kiegészítése a bölcsészettudományi vagy jogi képzéssel, esetleg természettudományokkal, de az orvos- és bölcsészettudomány, festészet-testnevelés párosítására is találunk példát. A legtöbb diszciplínában br. *Podmaniczky Károly* gyermekeinek nevelője, *Hunfalvy Pál*⁵¹⁶ (filozófia, jog, teológia), a gr. *Bethlen* családnál nevelősködő *Brassai Sámuel* (bölcsészet- és természettudományok, zene), valamint gr *Széchenyi István* nevelője, *Lunkány János* (bölcsészet-, természet- és orvostudomány) folytatott tanulmányokat. A hazai egyetemek mellett többen tanultak Bécsben, de Göttingenben, Erlangenben, Jénában, Wittembergben, Lipcsében és Heidelbergben is megfordultak nevelőink.

Nyelvismeret tekintetében igen sokszínű a paletta, a túlsúlyban lévő magyar, latin és német nyelvek mellett a francia, angol, olasz, finn, görög, héber, orosz, szanszkrit, török, kínai, japán, koreai és mandzsu nyelvek is helyet kaptak. Ezen a területen *Orczy Elek* báró

⁵¹⁴ TREL. Kii. IV. 2.-HI. özv. Br. Vay Miklósné Adelsheim Johanna levele 1829. decemberében, Kelt: Tállya.

⁵¹⁵ A vizsgált nevelők névsora a 20. sz. mellékletben olvasható.

⁵¹⁶ A témáról ír: Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila (1986): *Hunfalvy Pál*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

nevelője, *Barsi József* (francia, olasz, angol, latin), a gr. *Bethlen* családnál nevelősködő *Brassai Sámuel* (nyugati nyelvek, orosz, szanszkrit, török, zsidó), a *Dessewffy Egyed* gróf házában tanító *Palcsó István* (német, héber, görög, francia, angol), a *Pálffy János* gróf családjánál, *Viczay* grófnál és *Batthyány Fülöp* grófnál nevelősködő *Révai Miklós* (német, francia, olasz, latin, görög, zsidó), valamint mindenekelőtt a korábban *Kempelen* báró családjánál tanító, majd *Széchenyi István* gróf *Béla* és *Ödön* fiainak nevelője, a nyelvész *Podhorszky Lajos* (latin, héber, valamennyi európai nyelv, kínai, japán, koreai, mandzsu) nyelvtudása tekinthető példaértékűnek.

A tanítás néhányuk esetében valamilyen formájában az egész életpályájukat végigkísérő tevékenység. Ide sorolható *Bulcsú Károly* (a gróf *Teleki* családnál nevelő), *Ege Sándor* (*Illésházy* grófnál nevelő), *Elenyák György* (a *Károlyi* családnál nevelő), *Király József Pál* (*Forgách* család mellett nevelő), *Kriebel János Sámuel* (a *Pulszky* családnál házi tanító), *Palcsó István*, *Révai Miklós*⁵¹⁷, *Sámi László* (a *Wesselényi* családnál nevelő), *Tántsits Ignác* (a gr. *Sztáray* családnál nevelő), *Tavasi Lajos* (báró *Prónay Albert* házában nevelő) és *Váradi Szabó János*⁵¹⁸ (a *Vay* családnál nevelő).

Legtöbben azonban életük átmeneti állomásának tekintették a nevelőséget, és pályájuk a szakrális, a tudományos vagy a művészi élet különböző területein teljesedett ki. Többen voltak a MTA levelező, tiszteletbeli vagy rendes tagjai, *Peregrinyi Elek* (előbb három évig *Andrássy Gyula* gróf nevelője, majd báró *Mednyánszky Alajos* házához kerül, végül *Károlyi György* grófnál nevelősködik) és *Brassai Sámuel* pedig egészen rendkívüli életművet alkotott. *Peregrinyi Elek* a külföldi, főként a német pedagógiát tanulmányozta. 1848-ban a magyar királyi egyetemen a nevelés tanárává nevezték ki, aminek 1866-tól magántanárára volt. 1849-ben közoktatási miniszteri tanácsos lett, 1857-ben Pesten fiúnevelő intézetet nyitott. Tagja volt a pesti egyetem bölcséleti karának, a rajnamelléki encyclopaediai társaságnak és a pesti állami tanítónőképző igazgatóságának, több éven keresztül töltötte be a kisdédóvó-egyesület tanügyi szakosztályának elnöki tisztét, a MTA levelező tagja.

Brassai Sámuel a nevelősködés után Kolozsváron megalapította a „*Vasárnapi Ujságot*”. 1837-ben kolozsvári unitárius főiskola tanára lett, ahol először történelmet és földrajzot, később mathesist és természettudományokat tanított. Kilenc éven át Pesten a *Gönczy Pál*-féle magán nevelő-intézet tanára, majd ismét Kolozsvárra visszatérve az unitáriusok főiskolájában bölcséletet és matematikát oktatott. Ebben az időszakban hívta meg az Erdélyi Múzeum-

⁵¹⁷ Az életéről lásd: Bánóczi József (1879): *Révai Miklós élete és munkái*. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala, Éder Zoltán (1972): *Révai Miklós*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Nyiredy Szabolcs (szerk.).

⁵¹⁸ A pályájáról írt: Lengyel Imre (1967): *Váradi Szabó János és Döbrentei Gábor*. Debrecen: KLTE.

egylet a természetrajzi tár őrének és a múzeum igazgatójának. A kolozsvári tudományegyetem megnyitásakor (1872) az elemi mathesis rendes tanárává nevezték ki, és azonnal prorektorra választották meg. Később dékán, majd végül egyetemi rektor lett, szanszkrit nyelvet és általános nyelvtudományt tanított, innen vonult nyugalomba 1884-ben. 1837-ben a MTA levelező, 1865-ben pedig rendes, majd 1887-ben tiszteletbeli tagjává választják. A bécsi császári királyi állat- és növénytan és a nagyszebeni természettudományi társaság rendes, a bécsi császári királyi birodalmi földtani intézet levelező tagja.⁵¹⁹

A nevelők tanári-nevelői munkájára a felvilágosodás [*Kászonyi Dániel* (*Vay Dániel* fiai mellett nevelő), *Cornides Dániel* (*Wesselényi István* gyermekeinek a nevelője)], a német pedagógia (*Peregrinyi*) és *Pestalozzi* (*Egger Vilmos*, *Tavasi Lajos*, *Váradi Szabó János*) gondolatrendszere volt hatással.

Megvizsgáltuk továbbá, folytatódik-e a 18. század második felének azon tendenciája, miszerint a katolikus családok piarista paptanárokat szerződtettek legszívesebben, a protestánsok pedig elsősorban valamelyik kollégium kiemelkedő diákjait, ill. más családoknál már bevált nevelőket bíztak meg gyermekeik tanításával. Ez a hagyomány a korszakunkban ilyen egyértelműen nem bizonyítható. A nevelők kiválasztásánál fontos szempont volt más családok, esetleg respektált személy ajánlása, néhány esetben maga az édesapa figyelt fel a jelöltre, annak valamely kiemelkedő tevékenysége kapcsán. A jelöltek felekezeti hovatartozása nem tartozott az alapvető alkalmazási feltételek közé.

Arisztokratáink nagy hangsúlyt fektettek a házitanító személyére, hiszen a nyilvános intézményekben tett magánvizsgák eredménye nagymértékben függött a tanár és tanítványa kapcsolatától. Néhány főúr esetében előfordult, hogy a kiválasztott korrepetitor tanulmányait is előírta, erre a *Teleki* családban találtunk példákat. Az instruktorok főként bölcsészeti, teológiai és jogi stúdiumokat folytattak, a nevelői megbízatást gyakran csak tanulmányaik költségeinek fedezésére vállalták. Ők diplomájuk megszerzése után választott hivatásuknak szentelték életüket, bár találtunk olyan képviselőket is, akik igen magas szintre emelve, élethivatásuknak tekintették a tanítást, mint pl. *Peregrinyi Elek* és *Brassai Sámuel*. A tanítók munkájukat a szülők által meghatározott elvek szerint végezték, több esetben előre összeállított nevelési terv alapján. A szülők a gyermek tanulmányi előrehaladása

⁵¹⁹ A témáról még: Gazda István (szerk.) (1997): *Brassai Sámuel emlékezete: tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról*. Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Nyiredy Szabolcs (szerk.) (1997): *Brassai Sámuel (1797-1897) emlékezete*. Budapest: Heltai, Mikó Imre (1971): *Az utolsó erdélyi polihisztor: Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről*. Bukarest: Kriterion, Köváry László (1897): *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái: 1797-1897*. Kolozsvár: Ajtai Ny.

érdekében rendszeres kapcsolatot tartottak fenn a nevelőkkel, esetleg írásos beszámolót is kértek az abszolvált vizsga eredményéről, a nevelt magaviseletéről. Amennyiben a tanítók hosszabb időt töltöttek együtt tanítványukkal, gyakran váltak azok személyes barátaivá életük későbbi szakaszában is, ilyen pl. *Lunkányi János*, *Váradi Szabó János* és *Hunfalvy Pál* növendékeikhez fűződő kapcsolata. Abban az esetben, ahol az iskolai tanulmányok során a gyermekek mellett sűrűn változott a korrepetitor személye, nem beszélhetünk meghatározó ideológiai vagy morális összefonódásról. A nevelés szellemiségében nyomokban tapasztalható a francia felvilágosodás, döntően azonban *Locke* és *Pestalozzi* hatása érezhető.

6. A magyar főrendű nők neveltetése

6.1. A nőnevelés helyzete. Nőnevelő intézetek.

A nők neveltetésének jelentőségét már az 1790/91-es országgyűlésen felismerték. Ezt követően Művelődésügyi Bizottságot alakítottak, mely 1791-1793 között működött, és ülésein a nemzeti nevelés kérdésein túl a nőnevelés ügyével is foglalkozott. A leánynevelésről szóló tervezetet gróf *Brunszvik Antal* terjesztette az országos közoktatási bizottság elé. A gróf jelentésében felmérte a magyar nőnevelő intézetek helyzetét, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek túlnyomóan főként idegen apácák kezén vannak. Feladatként tűzi ki, hogy az intézetek szellemét összhangba kell hozni a nemzeti nevelés elveivel, továbbá új leánynevelő intézet felállítását javasolta. Utóbbi abban a reményben, hogy a főrangúak ne külföldi intézetekbe küldjék leányaikat. Az 1806-ban kiadott *Ratio Educationis*, mely az országos közoktatási bizottság munkája alapján született meg, külön fejezetet szentelt a lánynevelésnek (*De Institutis Puellaribus. Cap. VII.*). Elrendelte, hogy valamennyi társadalmi osztályhoz tartozó leány erkölcsi és szellemi neveltetéséről gondoskodni kell, és amennyiben lehetőség van rá, el kell különíteni a lányok és a fiúk oktatási intézményét. A *Ratio* különbséget tett az egyes társadalmi osztályok rétegeinek művelődési elemei közt.⁵²⁰ Az előkelő családok gyermekei számára a köznép esetében is kötelezően oktatandó vallástan, olvasás, írás, anyanyelv, számtan és háztartás mellett a magyar, német, francia nyelveket, az Isten, a fejedelem, a rokonok a szülők és saját maguk iránti kötelességüket, Magyarország történetét és föld-

⁵²⁰ Lásd: Mészáros István (1981): *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar fordítása. Budapest: Akadémiai Kiadó.

rajzát, valamint a társadalmi állapotuk által megkívánt női munkákat írta elő.⁵²¹ Az intézkedések megvalósulása azonban sokáig váratott magára.

A Ratiok hatására a fiúk középfokú oktatása erőre kapott; egységesült a királyi gimnáziumok és akadémiák szervezete és tanterve, a tanítás módszere és fegyelme. A középfokú lánynevelés intézményesített rendszere ezzel szemben teljesen hiányzott. A lányok főként házi nevelésben részesültek francia vagy német nevelőnők mellett, esetleg idegen nyelvű apácazárdákban, vagy szintén idegen irányítás alatt álló magánnevelő intézetekben nevelődtek.

Szelényi Ödön *„Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiről”*⁵²² című munkájában a 19. század első évtizedeiben a nőnevelés helyzetének bemutatása mellett a korszak legkiemelkedőbb nevelő intézeteit is rangsorolta. Szelényi sajnálkozva jegyezte meg, hogy a viszonylag széles kínálatban csupán néhány igazán jó hírű magánnevelő intézet emelkedik ki. Tanulmányában három intézetet emelt ki, *Sennovitz Mátyás*, *Steinacker Gusztáv* és *Seltenreich Károly* leánynevelőit.

Sennovitz és felesége 1794-ben alapította intézetét Eperjesen. A tervezett 12 fő helyett kezdetben tíz növendékkel indult, s egészen 1868-ig állt fenn megszakítás nélkül. A szülőknek kiadott tudósítások kirajzolódnak alapján körvonalazhatók *Sennovitz* filantrópiz-mussal rokon vonásokat mutató nevelési elvei. Az alapító célja, hogy elvszerűen kifejlessze a lányok szellemi képességeit, s a gyakorlatok során a jövő asszonyi és anyai hivatásra készítse fel növendékeit. Elvetette az illemre szorító, csupán a tánc, rajz, hímzés és zongorázás felsőbbrendűségét hirdető nevelési irányt, helyette elsősorban a hasznos ismeretek és a jellem képzését állította a képzés homlokterébe. A *testi nevelés* tekintetében a tisztaságot, a szép járást és kiejtést hangsúlyozta, óva intett a torkoskodástól és a lomhaságtól. A *lelki nevelés* célja a hibák kiirtása és a jó tulajdonságok erősítése. Ennek feltételét a szigorú fegyelemben látta, ezért csak nyolc-tizenkét éves lányokat vett fel az intézetébe, mivel szerinte később már nehezen formálhatók. A leánypenzionátusban alkalmazott nevelési módszerek a növendékek individuumához igazodtak, nem alkalmaztak büntetést, a nevelést a gyermekek becsületére és az önérzetére alapozták.

A házirend a korai kelés és a napi négyszeri étkezés mellett a tanórák rendszerét is meghatározta; a tanítási órák reggel héttől tíz óráig, délután kettőtől négyig, este pedig hattól nyolcig tartottak. A növendékek hetente háromszor táncórákon vagy más közönséges

⁵²¹ Kornis op. cit. II. kötet, 482-488. p. Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei: fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Budapest: Gondolat, 123-126. p.

⁵²² Szelényi Ödön (1916): *Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiről*. In: *Nemzeti nőnevelés*, 1916. máj. 239-258. p.

szórakozáson vettek részt. Iskolai feladataikat ebéd és vacsora után végezték, a nap este tízkor imával zárult. Az oktatott tárgyak a következők voltak: magyar és német nyelv, erkölcsstan, vallás, hasznos könyvek olvasása, nép- és földrajz, történelem, természetrajz, természettan, aritmetika, szépírás, helyesírás, fogalmazás, zene, kézimunka, rajz. A tanulók létszáma évről évre gyarapodott. *Sennovitz* halála után az intézet vezetését *Schmidt András* vette át. *Sennovitz* nevelőjét sokan illették kritikával, hiányolták pl. a nemzeti szellem erőteljesebb jelenlétét, de bírálták többek között azt is, hogy tantárgyai kiválasztásánál csupán a hasznosság elvét tartotta szem előtt, s figyelmen kívül hagyta a női lélek sajátosságait. Valójában a házi nevelést akarta pótolni és kiegészíteni alaposabb, főként gyakorlati oktatással.

*Steinacker Gusztáv*⁵²³ evangélikus pedagógus egy modern lánynevelő intézet létrehozását tűzte ki célul, melynek terveit ki is dolgozta, megvalósítására azonban csak a debreceni református lányiskola keretei közt nyílt lehetősége 1838-1842 között. Irodalmi, műfordítói és pedagógiai tevékenysége ellenére – 1853-tól egy ideig *Weimarban* egy leánynevelő intézet igazgatója – élete végéig a lelkes pályán maradt. Fontosnak tartotta, hogy a lányok házi nevelését nevelőintézeti oktatás kövesse. *Sennovitz*hoz hasonlóan ő is elítélte korának divatos felületes műveltségi elemeit – francia és angol társalgás, zeneművek eljátszása, divat, tánc, kézimunka –, a képzés súlypontját mindezek helyett a nők sajátos feladataihoz mért műveltségi tartalmakra helyezné. Azt vallotta, a leányiskolákban a központi elem ne a képzés, hanem a nevelés legyen, a tanítást illetően pedig a természetes tehetség önálló kifejtése legyen a meghatározó.

Intézetét ő is 12 nyolc-tizenöt év körüli leányok számára tervezte, akiket három osztályba kívánt sorolni. Az első osztályt – ami tulajdonképpen az elemi képzésnek felelt meg –, nyolc-tíz éveseknek szánta. Itt az elemi fokon oktatott tárgyakat magyar, német és francia nyelvekkel egészítette ki. A 11-13 évesek számára indított második osztályban folytatódott a korábban megkezdett műveltségi vonal, de kiegészült a természet-, föld- és embertudomány, valamint világtörténelem tárgyakkal. A harmadik osztályt a 13 évesnél idősebb lányok látogatták. A képzés tartalmát vallástan, geometria, magyar történelem, magyar irodalom, francia, német és magyar nyelvtan, francia és német irodalom, női kézimunka, háztartás, ének, zene, rajz és tánc alkották. Kontempált intézetét bizonyos keretek között Debrecenben próbálta megvalósítani, de a belső működéséről nincsenek forrásaink. *Steinacker Gusztáv* a nőnevelésben kifejtett további nézeteiről a későbbiekben még szó lesz, ez alkalommal csupán a nőnevelő intézetére koncentráltunk.

⁵²³ 1836-38-ig Bánffy báró lányainak magánnevelője.

Seltenreich Károly már fiatalon Balassagyarmatra került *Bezegh Rozália* nőnevelő intézetébe, akit hamarosan nőül is vett. Nevelőjüket 1846-ban Pestre helyezték át, ami hamarosan jó hírnevet vívott ki magának. A német nyelvű intézet túlélte a szabadságharc megpróbáltatásait, és *Seltenreich* 1855-ben bekövetkezett halála után felesége egyedül vezette tovább. Az induló intézet programját *Seltenreich* a *Nevelési Emléklapok* 1848. évi 5. számában közölte. Az intézmény három osztályt indított, tanterve általános és különös képzési tárgyakból állt. Az 'általános képzési tárgyak' körébe, melyeket *Seltenreich* egymaga oktatott, a magyar nyelv, német nyelv, olvasás, szépírás, helyesírás, írásbeli fogalmazás, szavalás, vallás- és erkölcstan, női hivatás és háztartástan, természettan és annak története, közönséges földleírás, különösen Magyarországról, Magyarország története, egyetemes történelem, az emberi test ismerete, egészségtan, hitregetan, elméleti gyakorlatok, fej- és számjegyekkel való számolás, női házimunka és francia társalgás alkotott. Az ún. 'különös képzési tárgyak' az idegen nyelveket, rajzot, zenét, éneklést és táncot foglalták magukba. Ezeket a tárgyakat már bejáró tanárok tanították. Az oktatás nyelve részben német, részben pedig magyar volt, a gyakorlatorientált tanítást természetgyűjtemény, fizikai szerek, képtár és könyvtár segítette. A szülők külön fizettek gyermekeik rajz, zongora, tánc és francia óráiért.

Az intézet a hatvanas évektől egészen az elemi fokról 16-18 éves korukig vállalta a lányok képzését, ekkor már hat osztályban, 8-10 tanárt alkalmazva. A hetvenes években a tanulói létszám felduzzadt, az intézet fennállásáig, 1884-ig, 4.000 növendéket nevelt falai között. Jó hírének köszönhetően bizalmukkal a legelőkelőbb családok is megtisztelték *Seltenreich* leánynevelőjét.

Szelényi összegzéséből, aki jellemzően mindig csak az evangélikusokról írt, kimaradt néhány az arisztokrata hölgyek neveltetésében relevanciával bíró intézet, melyek közül néhányat megemlítünk. *Richmann János* és felesége 15 éven át foglalkozott Bécsben leányneveléssel, ilyen előzmények után nyitották meg 1804-ben hatósági engedéllyel leányintézetüket, mely 17 fővel működött. Az ellátás díja korabeli relációban igen magasnak számított.

A felsőbb katonai körök *Hajnis* tábornok özvegyének létesítményét részesítették előnyben, mely nyolc-tíz fiatal lány képzését vállalta. Szintén kis létszámmal működött özv. *Stomayerné* leányinternátusa, ami hasonlóan az előkelőbb társadalmi körök leányainak nevelésére törekedett. *Höhn Antalné sz. Schärer Éva* budai internátusa a 19. század első évtizedeinek kedvelt intézete volt, hírnevét tulajdonosnője kiváló pedagógiai érzékének köszönhetette. *Höhn Antalné* buzgón tanulmányozta *Pestalozzi* nevelési tanításait és jelentős érdemeket vívott ki az első kisdudóvó intézet létrehozásában is. Az internátusban a tanítás

nyelve a német volt, a növendékek ezen kívül magyart, francia nyelvet, történelmet, természetrajzot, rajzot és kézimunkát tanultak.

Végezetül *Folnesics János* 1813-ban alapított lánynevelő intézetét említjük, melynek tannyelve ugyancsak a német volt. *Folnesics* a nők neveltetésének bázisát a megbízható nyelvismeretben és a keresztény érzületben látta, nézete szerint az egyéb tudományos tárgyak a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség kifejlesztésének csupán eszközei. Úgy vélte, hogy a közép és felsőosztály oktatását felvállaló intézeteknek az a feladata, hogy bábok helyett értelmes anyákat képezzenek, a hangsúlyt pedig az igazi szellemi műveltségre helyezték a pusztá illemszabályok zene, tánc és idegen nyelvek 'külső műveltsége' helyett. Nézetait részletesen a „*Winke für weibliche Erziehungs-Anstalten meines Vaterlandes*”⁵²⁴ és az „*An meine Schülerinnen am Schlusse des Jahres 1814*”⁵²⁵ című munkáiban fejtette ki, ezek elemzésétől azonban eltekintünk dolgozatunkban.

Az intézet házirendjét a szigor és egyszerűség jellemezte; korai, gyors felkelés, étkezések alkalmával egyszerű de tápláló ételek fogyasztása, ájtatosság, hosszú séták, tanulás. Minden nap volt szabad foglalkozás, amiről a növendékek írásbeli beszámolót készítettek. Az igazgató kifejezetten ellenezte a hosszasan mechanikus kézimunkázást, ami mellett a lányok hajlamossá válhatnak az ábrándozásra.

A tananyagot hittan, erkölcsstan, magyar nyelv, német nyelv, számtan, mértan, földrajz, történelem, természetrajz, természettan, rajz és női kötelességek teljesítése alkotta. Az idősebb növendékek órarendjében a görög és római mitológia azon elemei is fellelhetők, melyek a modern klasszikusok műveinek megértéséhez szükségesek.⁵²⁶ Ebben a neohumanizmus áramlatát vélhetjük megnyilvánulni.

A nevelési rendszer hiányosságairól, valamint a nevelésben a nemzeti szellem iránti igény megjelenéséről egy későbbi fejezetben szólunk.⁵²⁷

⁵²⁴ Folnesics János (1815): *Winke für weibliche Erziehungs-Anstalten meines Vaterlandes*. Erstes Heft, Ofen, 59. p.

⁵²⁵ Folnesics János (1814): *An meine Schülerinnen am Schlusse des Jahres 1814*. Ofen.

⁵²⁶ Kornis op. cit. II. kötet, 520-530. p. A hazai nőnevelő intézetekről ír még Pukánszky Béla, azonban ő az 1845 utáni intézetekre koncentrál, így csupán Karacs Teréz és Teleki Blanka intézeteit említi munkájában. In: Pukánszky Béla 2006: 119-123. p.

⁵²⁷ A témáról még: Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.

6.2. Az arisztokrata hölgyek neveltetése a kortárs pedagógus szemével

A magyar nevelésügy helyzetéről, és azon belül a főrangú hölgyek neveltetéséről *Pius Desiderius*⁵²⁸ (*Gottfried Tobias Schröer*), író és tanár tollából olvashatunk összegző és elemző munkát. *Desiderius* műve tizenegyedik levelében foglalta össze az arisztokrata hölgyek neveltetésére vonatkozó instrukcióit és megfigyeléseit. Legfőbb elemeit az alábbiakban összegezzük: a nők – bármelyik társadalmi osztályhoz tartozzanak is – legfőbb feladata, hogy jó feleségek, anyák és háziasszonyok legyenek. Mivel azonban a főrangú hölgyek előkelő házastársai magas hivatali vagy társadalmi pozíciót töltenek be, a fiúgyermek nevelésében is erre kell a hangsúlyt fektetni. Ezért igen fontosnak tartja, hogy a hölgyek már fiatal korban alapos és gondos neveltetésben, de ne oktatásban részesüljenek, mert kevesebb természetellenes jelenséget tud a tanult nőknél és a művésznőknél elképzelni. Kiemeli annak szükségességét, hogy különböző ismeretekre tegyenek szert a férfiak és a nők neveltetésük során.⁵²⁹

A lányoknak Magyarországon nincs lehetőségük arra, – ennek okát a világ változásában látja – hogy az édesanyjuk közelében nőjenek fel. Hat-hétéves korukban a dajka kezei közül nevelő felügyelete alá kerülnek, aki műveletlen, képzetlen, a lányokkal franciául beszél, mivel a francia nyelv a nők neveltetésének alappillére. A legtöbb nevelő ráadásul a gyermekek tanítását is magára vállalja, és a francián kívül földrajzot, történelmet, mitológiát, természetrajzot és egyéb ismereteket oktat a régi francia iskola tanai alapján kérdések és válaszok formájában.⁵³⁰

A tanulás rendjéről a következőket írja: a lánygyermeket reggel korán keltik, majd fél óra imádság következik. A reggelit követően kezdetét veszi a tanulás, ami ebédig tart. A téli hónapokban ebéd után a lányok egy órát sétálnak a szabadban, majd a toalettet készítik el, végül egy órát üldögélnek a szigorú mama szeme előtt. Ez után folytatódnak a tanórák gyarkorta egészen este nyolc óráig. A nap imával ér véget. A lánykákat zene, rajz, idegen nyelv, olvasás, számolás és tánc tanárok tanítják, akik között gyakran képzetlen elemek is megfordulnak; egyetemisták, hajdani tisztek, kereskedők, színészek, akik Magyarországon akarják a szerencséjüket kipróbálni.⁵³¹ A nyári hónapokban a lányok vidékre költöznek, erre az időre tanáraikat a városokban hagyják, a zongoratanár kivételével, mivel a zene a francia

⁵²⁸ Desiderius, op. cit.

⁵²⁹ Az eredeti szöveg: „Darum sollen also Frauen aus höhern Ständen in der Jugend sorgfältig und gründlich unterrichtet werden, ohne jedoch gelehrt zu werden, denn zu den Unnaturnen des menschlichen Geschlechts gehören allerdings gelehrte Weiber und Künstlerinnen. Eine gewisse Grenzlinie muß immer zwischen männlichen und weiblichen Kenntnissen gezogen werden.” Desiderius op. cit. 65. p.

⁵³⁰ Desiderius op. cit. 66. p.

⁵³¹ „Denn für solche Leute ist Ungarn ein wahres Eldorado.” Desiderius op. cit. 67. p.

nyelv mellett a legelőkelőbb tantárgy, amit nyáron sem mellőzhetnek az ifjú növendékek. Függetlenül attól, van-e zenei hallása és tehetsége a lánynak, zongoraleckéi egészen a házasságkötéséig folytatódnak.

Desiderius azt vallotta, abból válhat a legjobb nevelőnő, aki nem a lányok tanítására törekszik, hanem munkája során kizárólag az anyai teendők ellátására szorítkozik. A következőkben megvizsgáljuk, mennyire adnak hitelt a források *Desiderius* megállapításainak.

6.3. A neveltetés a források alapján

6.3.1. Gróf Brunszvik Teréz

Az arisztokrata hölgyek neveltetésére vonatkozó legteljesebb forrásnak *Brunszvik Teréz*⁵³² grófnő naplóit és feljegyzéseit, valamint memoárait tekinthetjük. A grófnő az emlékirás két fajtáját is hátrahagyta, a naplót és az önéletrajzszerű emlékiratokat.

Brunszvik Teréz naplóit kronologikus rendben, kisebb-nagyobb időintervallum elteltével, de egyre fokozódó rendszerességgel vezette. A tájékozódást kezdetben megnehezíti, hogy az első 11 év eseményeit hely és évszám nélkül jegyezte be a grófnő, s a naplók ebben az időszakban nélkülözik a krónikás elemeket. Az írás az 1820-as évektől teljesebben ki. Írója már nem elsősorban belső énjére és a családi eseményekre koncentrál, hanem a kor megismerésére vonatkozó adatokkal is kiegészíti feljegyzéseit, mint pl. a korai nevelés és a gyermekvédelem külföldi tanulmányozása, a népnevelés és közjótékonyosság intézményei, hazafiúi gondolatok. A dokumentum német nyelven íródott, néhány helyen francia és angol nyelvű bejegyzések tarkítják. Stílusa a műfajnak megfelelően nem irodalmi, hiszen írója eredetileg nem kiadásra szánta. A naplót *Brunszvik Teréz* 1808-ban, 33 éves korában kezdte el vezetni, és halála előtt három évvel, 1858-ban zárta le.

Az 1846-1856 között írt, már kiadásra szánt memoárai önéletrajzi elemeket, különösen a kisdiednevelésre vonatkozó tevékenységeit foglalják össze, kiegészítve a napló esetleges hiátusait. Meg kell jegyeznünk, hogy a két forrástípus olvasása közben gyakran találni nem egyező dátumokat, ez főként a memoárokat jellemzi, azonban az események szempontjából az időbeli pontatlanságok miatt a dokumentum nem veszít forrásértékéből.⁵³³

⁵³² Brunszvik Teréz (1775-1861), grófnő, a magyar óvodai mozgalom megteremtője.

⁵³³ A naplót először Czeke Marianne, majd Hornyák Mária gondozta. Czeke Marianne (szerk.) (1938): *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, Brunszvik Teréz (1999): *"Magyarország, veled az Isten!": Brunszvik Teréz naplófeljegyzései, 1848-1849*. Sajtó alá rend., a bevezető

Brunszvik Teréz édesapja, *Brunszvik Antal*, a felvilágosodás eszméinek nagy rajongója volt, fogékony a művészetek és tudományok iránt, foglalkoztatták a kor elméleti és gyakorlati pedagógiai problémái. Királyi biztосként 1782-ben elvállalta a népszerűtlen kolostorfelosztató rendelet végrehajtásának irányítását. Az 1790-es országgyűlésen a helytartótanács iskolai osztályának vezetőjeként a nőnevelés megreformálására terjesztett be tervezetet. *Brunszvik Antal* a hivatalán kívül is érdeklődött a pedagógiai kérdések iránt, fontosnak tartotta gyermekei nevelését. Megszerettette velük a zenét, az irodalmat, különösen *Homéroszt* és a görög filozófusokat, de a szabadság iránti szeretetét is továbbadta nekik *Washington* és *Franklint* példaképként állítva. Az édesapa szerette családját, kifejezetten rajongott gyermekeiért, akik nehezen tudták feldolgozni apjuk korai halálát.

Az édesanya, báró *Seeberg Nanette*, az édesapával ellentétben igen földhözragadt, józan gondolkodású, gyakorlatias hölgy volt, a munkában kitartó és szívós. Férje halála után minden energiáját a birtok és az anyagi hagyaték gyarapítása kötötte le. „Anyám eredeti nő volt; a világpolgárok bizarrnak nevezték. [...] Korlátolt volt, hiszen a neveltetése miatt nem is lehetett egyéb” – írta róla Teréz memoárjában.⁵³⁴ Az apa halála után a család gyámolítója *Brunszvik Antal* öccse, *Brunszvik József* lett, aki ígéretes karriert futott be, egészen az országbírói méltóságig vitte, vagyona jelentős részét a művészet és tudomány támogatására fordította.

A családban Teréz volt az első gyermek. Az édesanya férjét minden utazására elkísérte, ilyenkor a csecsemőt anyjára, *Seeberg* bárónéra bízta, aki rendszeresen beszámolt a szülőknek levélben unokája fejlődéséről: „Hála Istennek üde és egészséges, már ül a kanapén” – írta levelében az elfogult nagymama a mindössze három hónapos unokájáról.⁵³⁵ A báróné később is rendszeresen referált a kislány állapotáról. Levelei alapján Teréz élénk csecsemő volt, mindent megértett, azonban türelmetlen, amennyiben a felnőttek nem találták ki kívánságait. Egyéves korában csupán egy foga volt.⁵³⁶ *Seeberg* báróné sorait mindenképp kritikával kell fogadnunk, adatait nem tekinthetjük hitelesnek. Teréz kétéves volt, amikor megszületett öccse, Ferenc (1777. szept. 25.), majd két évvel később húga, Jozefin (1779. márc. 31.). A család 1782-ben Charlotte születésével érte el teljes létszámát. A Teréz csecsemőkoráról szóló

tanulmányt és a jegyzeteket írta Hornyák Mária. Budapest: Argumentum. A témáról még: Hornyák Mária (1993): *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár. Martonvásár*: Magyar Tudományos Akadémia.

⁵³⁴ A memoárokat a naplók és feljegyzések között közli Czeke Marianne. Czeke Marianne (1938) (szerk.): *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. Az eredeti szöveg: „Meine Mutter war eine originelle Frau; die Weltleute nannten sie bizarr [...] Sie war beschränkt, wie es bei ihrer Erziehung nicht wohl anders möglich sein konnte.” Mem. 78. p. Czeke op. cit. 48. p.

⁵³⁵ In: Czek op. cit. 52. p. Az eredeti szöveg: „Sie ist Gott sei dank frisch und gesund, sitzt schon bei mir auf dem Canapé.”

⁵³⁶ MOL P 68 Brunswick család. Seebergné levele Pozsonyból, 1776. aug. 9-én. Az eredeti szöveg: „Sie ist recht frisch, da ist sie zuweilen ungeduldig wenn man nicht alles versteht was sie will, aber sie versteht Worthe was man ihr sagt. Ein Zanderl hat sie schon, aber das zweite will nicht heraus.”

leveleknek 1782-ben vége szakad (MOL), ezek után már csupán a memoárjaira és önéletrajztöredékeire támaszkodhatunk. Három éves koráról memoárjában azt írja, különösen gyenge és vézna kislány volt, ferde gerinccel.⁵³⁷ Talán ez is hozzájárult, hogy apja fokozott gondoskodásával tüntette ki.

Három esztendősen már zongorázni tanult *Mathias Rohringer* osztrák házitanítótól. A szorgalmas gyakorlás eredményeként a kislány hatévesen adta élete első zongoraversenyét zenekari kísérettel Pest és Buda arisztokráciája előtt.⁵³⁸ Teréz rajongással szerette apját, aki gyermekei szellemi fejlődését is szem előtt tartotta. Nyolcéves korában franciául olvasta fel lányának az *Odysseiat*, megismertette vele a klasszikusokat, különösen a görögöket, aminek hatására a gyerekek „kicsiben” megalapították Platón államát.⁵³⁹ Ilyen hatások következtében nem meglepő, hogy a kislány igen korán komoly gondolkodásúvá lett: „Már akkoriban belevésődött a lelkembe bizonyos komolyság és mélység” – írta memoárjában.⁵⁴⁰

Az édesapja tanításai és útmutatásai sokkal mélyebb nyomot hagytak képzésében, mint a bécsi nevelőnő tevékenysége, akinek négyéves munkája eredményeként földrajzból csupán Spanyolország provinciáit és folyóit sikerült elsajátíttatnia.⁵⁴¹

Valószínűleg ennek az oktatásbeli hiánynak a pótlására döntött úgy *Brunszvik Antal*, hogy lányát 12 éves korában *Madame Billig* bécsi nevelőintézetébe küldi másfél évre. Az intézetben zeneórákat vett *Josef Preindl* zeneszerzőtől, a Sankt Peterskirche karnagyától. Olaszul az olasz *Abbateo* tanította, de elégedetlen volt tanítványa előmenetelével.⁵⁴²

A naplók az időpontok tekintetében itt eltérnek a memoárban található terminusoktól:

„Tízéves koromig alapképzést kaptam. [...] Egy remek tanár, aki a tanítás végéig a házban maradt, általános tantárgyakat és zenét tanított, anyám pedig franciát. Tízéves koromban nevelőnőt kaptam, valamint egy rajz és egy tánc tanárt is alkalmaztak. – A kurzus csak három és fél évig tartott, a nevelőnő távozott, és a lányt még nem egészen 14 évesen felnőttek nyilvánították és bevezették a nagyvilágba.”⁵⁴³

⁵³⁷ Mem. 79. p. Czeke op. cit. 54. p. „Ich war äusserst schwächlich und zart; mit einem gekrümmten Rückgrat [...]”

⁵³⁸ Mem. 60. p. Czeke op. cit. 55. p.

⁵³⁹ Mem. 58-60. p. Czeke op. cit. 56. p.

⁵⁴⁰ Mem. 58. p. Czeke op. cit. 56. p. Az eredeti szöveg: „Schon damals ward meinem Geist ein gewisser Ernst, eine gewisse Tiefe eingepägt.”

⁵⁴¹ Mem. 61. p. Czeke op. cit. 56. p.

⁵⁴² Mem. 63. p. Czeke op. cit. 57. p.

⁵⁴³ Czeke op. cit. 57. p. Az eredeti szöveg: „Bis 10 Jahre war Elementarunterricht...Ein braver Lehrer, der bis an sein Ende im Hause war, gab Normalgegenstände, Musik; die Mutter französisch. Mit 10 Jahren kam eine Gouvernante, ein Zeichen- und Tanzlehrer wurde genommen u. s. w. – Nur 3^{1/2} Jahr dauerte der Cursus. Die Gouvernante kam weg, und die Tochter wurde mit noch nicht 14 Jahren erzogen erklärt und in die (?) grosse Welt eingeführt.”

Az eltérések ellenére megállapítható, hogy *Brunszvik Teréz* rendszeres neveltetése 14 éves korára befejeződött. Teréz a bécsi tanulmányok után hazatért Magyarországra és az egész család Nyitrára költözött, mivel *Brunszvik Antal*t nyitrai főispánná, valamint Bars, Trencsén és Pozsony megyék adminisztrátorává és az egész terület királyi biztosává nevezte ki *II. József* 1788-ban. A Brunszvik szülők nagy hangsúlyt fektettek az idegen nyelvek tanulására, angolra apjuk tanította gyermekeit. Teréz beszélt franciául, németül, olaszul és angolul, magyarul viszont nem tanult meg, hiába kezdte el idős korában művelni. Ez persze nem tekinthető kirívónak a kor arisztokráciájának körében, hiszen a főnemesi származású hölgyek idegen nyelven nevelkedtek. Míg *Mária Terézia* korában egyértelműen a francia prioritása emelhető ki, a későbbiekben a német vált uralkodóvá, azonban nem az irodalmi német, sokkal inkább a délnémet dialektus speciális bécsi németje, amibe gyakran francia kifejezéseket vegyítettek.

Brunszvik Antalné férje halála után a gazdaság ügyeinek intézésébe temetkezett, gyermekei neveltetésére igen kevés figyelmet fordítva. A neveltetés ettől fogva az évenkénti négy hónapi városi tartózkodás idejére korlátozódott, amikor a grófné Budán mestereket fogadott gyermekei mellé, bár a tanítás színvonala gyakran kifogásolható volt. „Mohón ittunk magunkba mindent, amit tanítottak, különösen a zongorát, rajzot és éneket” – írta később memoárjában.⁵⁴⁴ Szintén itt említi meg, hogy a tanulás meghozta gyümölcsét, mert zongorajátékát sokan dicsérték, valamint szép képeket festett. Az év további nyolc hónapjában, amit a család Martonvásáron töltött, a gyermekeknek nem volt több lehetőségük a képzésre, *Brunszvikné* ugyanis nem hitt a neveléstudomány személyiség- és műveltségformáló erejében. Ezen axiómáját szintén a memoárokból örököltette meg lánya.

„A nevelés és a tanítás egyáltalán nem formálja a jellemet és az intelligenciát. Az, hogy az ember milyen lesz, az eleve adott, mindenképpen olyanná is válik, és amit az ember ennek elérésére tesz, az gyakorlatilag semmi, vagy éppen káros.”⁵⁴⁵

Szellemi irányító hiányában a gyermekek tudása meglehetősen töredékes maradt, olvasmányaikat saját maguk igen rendszertelenül válogatták össze, főként *Seeberg* báróné könyveiből és Ferenc iskolai olvasmányjaiból. Az 1818-19-es naplójegyzetekben erről az időszakról a következő feljegyzést találhatjuk: „Szabad óráimban az volt a legkedveltebb elfoglaltságom, hogy öcsém iskolai könyveit nézegettem és fáradhatatlan szorgalommal

⁵⁴⁴ Mem. 63. p. Czeke op. cit. 59. p. Az eredeti szöveg: Wie verschlangen wir alles was sie uns lehrten, besonders Clavier, Zeichnen und Gesang.”

⁵⁴⁵ Mem. 63. p. Czeke op. cit. 60. p. Az eredeti szöveg: „Erziehung und Unterricht haben gar keinen Einfluss auf Character und Intelligenz; was der Mensch werden soll, wird er doch, das ist schon gegeben; was die Menschen dafür thun ist null oder schädlich.”

tanultam. [...] nem volt ember, aki irányított volna bennünket, a testemet alig ápolták, szellememet teljesen elhanyagolták.”⁵⁴⁶

A későbbiekben bátyjuk iskolatársai is rendszeresen látogatták őket, újabb és újabb olvasmányokat ajánlva figyelmükbe, például *Klopstock* ódáit, valamint *Matthisson* és *Salis* verseit. Ezek közül Teréz többet is megtanult, melyeket még idős korában is szívesen szavalt el mély beleéléssel.⁵⁴⁷ Olvasásra igen sok időt fordítottak, és bár maga a bárónő is többször utalt arra emlékirataiban, hogy ez csupán felületes, rendszertelen tevékenységet jelentett, mégis gyakran készített az elolvasott művekből a maga számára kivonatokat, főként az antik görög erényeket bemutató források álltak érdeklődése homlokterében.

Fiatal korában a művészi hajlamai mellett (zene, rajz), a gyors felfogás, éles megfigyelés és a jó memória jellemezte. Saját bevallása szerint egy angol regény elolvasása után már beszélt angolul.

Brunszvik Teréz 24 éves volt, amikor édesanyja 1799-ben nagyobbik húgával, az akkor 20 éves *Jozefinnel* együtt Bécsbe vitte leányait, hogy a kor akkori divatjának megfelelően látóköriük szélesedjen, és bevezesse őket a társaságba. Bécs akkoriban nem csupán a magyar, az osztrák és a lengyel mágnásokat vonzotta, hanem a művészvilág kiválóságait is, akik közül főként a muzsikások élvezték a főrangúak pártfogását. A császárvárosban töltött napok igen mozgalmasan teltek, a grófné képtárakba, gyárakba és műhelyekbe vitte lányait. Szórakoztatásukról a Bécsben élő apai nagynénjük, *Brunszvik Erzsébet* (Finta Józsefné) gondoskodott, akinek négy hasonló korú lánya volt. A lányok napirendjét kirándulások, színházlátogatás és esti táncos összejövetelek tarkították. A társas összejöveteleken a Bécsben élő magyar mágnások is képviseltették magukat, így pl. az *Apponyiak*, *Batthyányak*, *Erdődyek*, *Eszetrházyak*, *Grassalkovichok*, *Koháryak* és *Keglevichok*, közülük különösen *Keglevich Babettel* és *Erdődy Péterné sz. Niczky Mária Anna* grófnővel kerültek a *Brunszvik* nővérek jó barátságba.

„[...] Sétakocsikáztunk a Práterbe, a ligetbe és a dornbachi vidámparkba, ahol rendszerint meg is reggeliztünk. Színházba és esténként Fintáékhoz táncmulatságba jártunk. Hazafelé éjjelente 10-11 órakor fagyit ettünk, és sokat nevettünk. Hajnali négykor már ismét ébren, voltunk, ötkor pedig már felöltözve indultunk a szabadban lévő mulatságba – ez volt aztán az élet! Ráadásul meg kellett felelnünk Beethoven elvárásainak, aki szintén részt vett az összejöveteleken. Micsoda passzió! Így aztán éjszaka gyakoroltunk. A kétségbe esett szomszédok elköltöztek. Fiatalok voltunk, szépek és gyermekien naivak. Aki látott minket, megszeretett, imádoink is akadtak.”⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Czeke op. cit. 60. p. Az eredeti szöveg: „Meine liebste Beschäftigung in meinen freien Stunden war, die Schulbücher meines Bruders durchzumustern und mit unermüdenden Fleiss durch zu lernen. [...] Keinen Führer nirgends, kaum mein physischer Körper gepflegt, mein geistiger ganz vernachlässigt.”

⁵⁴⁷ Mem. 68. p. Czeke op. cit. 61. p.

⁵⁴⁸ Mem. 64-65. p. Czeke op. cit. 71-72. p. Az eredeti szöveg: „[...] Spazierfahrten: Prater, Augarten, Luscgarten in Dornbach. Überall wurde gefrühstückt. Theater, die Abende bei ihr (Finta) getanzt und noch um

A grófné a szórakozás mellett természetesen a legkiválóbb művészeket akarta megnyerni leányai tanítására, így pl. a mágánások körében igen keresett zenetanárt, *Beethovent*. A zeneszerző és a Brunszvik nővérek kapcsolatának regényes összefonódására nem szeretnénk kitérni, esetünkben csupán a zenetanulásra szorítkozunk. Mindkét nővér, Teréz és Jozefin is szorgalmasan gyakorolt a zongoraórákra, mivel nem akartak mesterüknek csalódást okozni.

A lányok bécsi útjának egyik nagy „eredménye” Jozefin eljegyzése lett az akkor már 51 éves gróf *Deym Józseffel*.⁵⁴⁹ A gróf a bécsi *Kunstgalerie* tulajdonosa volt, ahová *Brunszvikné* bécsi tartózkodásuk első napján elvitte lányait. A korosodó *Deym* már ekkor kiszemelte magának a csinos Jozefint. Bécsi tartózkodásuk alatt a hölgyek kísérőjévé szegődött, s összeköttetései révén a császárváros féltve őrzött gyűjteményei, még a császári gyűjtemények is megnyíltak előttük. A lánykéréstől a lányok kevésbé voltak elragadtatva, az örömanya és a vőlegény annál inkább.⁵⁵⁰

Brunszvik Teréz a házasságot illetően nem lépett húga nyomdokaiba. Életét, mint azt elég korán már naplójában is rögzítette, a haza és mások szolgálatába kívánta állítani. Látókörének tágítására európai utazásokat tett, ahol a különböző nevelési rendszerek sajátosságait tanulmányozta, hogy ezen tapasztalatok hasznosításával Magyarországon is előmozdíthassa a nevelés ügyét. Ezen tevékenységéről a 9. fejezetben lesz szó.

6.3.2. Gróf Teleki Blanka

Gróf *Teleki Blanka* gazdag református család sarja, melynek eredete a 12. századig vezethető vissza. Grófi rangra 1690-ben emelkedtek. Blanka édesapját, gróf *Teleki Imrét*, (1782-1848), *Brunszvik Teréz* így jellemezte naplójában:

„[...] bezárkózva dolgozószobájába, tudós munkálatokkal foglalatosskodott. Rendkívül eszes, elmés ember volt, a szavaiban csupa metsző gúny. Pompás fej! A jobbagyaival szemben igazságos és jószívű, de szeszélyes és elviselhetetlen otthon. Senkinek sem szabad írószobája küszöbét takarítás végett átlépnie. Ablakot nyitni nem szabad. Mindenben az ő akarata érvényesülhet.”⁵⁵¹

10-11 Uhr beim Nachhausegehen auf dem Graben Eis gegessen, geschäkert und gelacht. Um 4 Uhr morgens schon wieder auf, gekleidet sein um 5 Uhr in die Parthie ins Grüne – das war ein Leben, und doch musste Beethoven, der auch bei den Festen war, befriedigt werden, das war eine Passion! Also die Nächte geübt. Die Nachbarn verzweifeln und zogen weg. Wir waren jung, frisch, schön, kindlich naiv. Wer uns sah, liebte uns. Anbeter hatten wir auch.”

⁵⁴⁹ Deym József (1752-1804): gróf, császári és királyi kamarás.

⁵⁵⁰ Czeke op. cit. 75. p. 1820. évi naplófeljegyzések.

⁵⁵¹ A napló szövegét idézi: Hornyák Mária (2001): *Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke”: Teleki Blanka (1806-1862)* Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány Teleki Blanka Hölgklub, 10. p.

Az édesanya, gróf *Brunszvik Karolina* (Charlotte, Lotte) (1782-1843) katolikus, kevésbé tehetős, német eredetű család leszármazottja volt, amely *Mária Terézia* idején emelkedett az újarisztokráciába, s tagjai, mint grófok, főként államhivatalnoki pályán tevékenykedtek. Blanka dédapja és apja jogász volt, karrierjüket a királyi tanácsossáig és a főispánságig vitték. A nagyapa, ifj. *Brunszvik Antal* (Brunszvik Teréz édesapja) az 1790-es években az országgyűlés pedagógiai bizottságának tagja, fontos szerepe volt a nőnevelési reformjavaslat kidolgozásában.

Teleki Imre Bécsben ismerte meg feleségét, amikor göttingeni tanulmányai befejezése után hazafelé tartott, s 1805-ben Martonvásáron házasságot is kötöttek. A frigyből három gyermek született: Blanka (1806-1860), Emma (1809-1893) és Miksa (1813-1872).

A gyermekkoruk Hosszúfalván, Teleki nagynyjuk kendilónai kastélyában, telente Kolozsváron vagy Nagybányán telt, és időnként ellátogattak a másik nagymama, *Brunszvikné Seeberg Anna* martonvásári birtokára is. A szülők nevelőket, rajz- és zenemestert fogadtak gyermekeik mellé. Blanka különösen a rajzolás és a matematika területein jeleskedett, szabadidejében szívesen lovagolt. 19 éves volt, amikor 1825-ben felkerült Budára nagynyja és *Brunszvik Teréz* mellé, aki Blanka neveltetését a fővárosban kívánta kiteljesíteni:

„Teleki Imre két leánykája, Blanka és Emma ott növekedett atyja szemeláttára a hosszúfalusi birtokon: csak annyi nevelést adhatott nekik, amennyi a nevelőnk hiányos képességeitől tellett. Egyszer ünnepies hangú írást kaptam tőle: Igen kért, látogassam meg, s vigyem el leányát, Blankát, tartsam magamnál, hogy megismerkedjék azzal, amit világnak nevezünk, sajátítsa el a társaság szokásait és találjon oktatást tanítómestereknél. Blanka igen ügyes és tehetséges leány volt: különösen a szépművészetek: a zene, festés, irodalom érdekelték.”⁵⁵²

Pesten a tanulás mellett a reformországgyűlések híreit az irodalom és a tudományos kezdeményezések területeiről közvetlenül *Döbrentei Gábortól* hallhatta. *Döbrenteit* még Kolozsvárról ismerték, mivel a költő Blanka barátnőjének, *Wass Györgyné* (sz. Gyulay Fanni) öccsének nevelője volt.⁵⁵³

Brunszvik Teréz Pesten a legjobb tanárokat és mestereket fogadta Blanka mellé, emellett pedig saját maga is taníttatta. Különösen a festészet iránti vonzódását igyekezett kielégíteni, ezért Bécsből meghívott számára egy *Thugut* (művésznevén Bonifaz) *Heinrich* (1800-1860) nevű fiatal festőt.⁵⁵⁴ *Teleki Blanka* olajfestésbe kezdett, s műtermet rendezett be nagynyja

⁵⁵² A memoárt idézi: Hornyák op. cit. 11. p. Vö.: Teleki Blanka és köre. (vál.: Sáfrán Györgyi) Bukarest: Kriterion Könyvkiadó 1979. 8. p.

⁵⁵³ Teleki Blanka és köre, 9. p.

⁵⁵⁴ Hivatalnoki családból származott, a bécsi festészeti akadémián végzett. Brunszvik Teréz tanítványokat és neves megrendelőket is szerzett neki; megfestette többek között Brunszvik Ferenc arcképét és egy közös képet

házának kertjében, ahol elmélyülten, éjszakákba nyúlóan festett. A mester szinte családtagnak számított *Brunszviké*knál, tanítását a fiatal grófnő igen nagyra értékelte, így arra kérte egy levélfogalmazványban szüleit, hogy hívhassa meg *Heinrichet* Erdélybe, hogy testvéreit is taníthassa. Blanka betegsége miatt azonban fel kellett hagynia a festéssel. Ezt az űrt olvasással próbálta betölteni, majd húgával Kolozsváron rajztanításba kezdtek. A Kolozsváron töltött időről kicsit csalódottan írt nagynénjének 1836. febr. 4-i levelében:

„Apa elégedetlen velünk, mint mindig, amikor [...] valami mással is foglalkozunk, mint hogy csak a sarokban ülünk finoman és halkán, s a halottakról beszélgetve az élőkről – elfeledkezünk. Nagyon elszomorítja, hogy pontosan az, ami nekünk az életet jelenti: másokért élni, másoknak használni, számára semmit sem jelent. Szerinte másokért élni ostobaság és időpazarlás, így örökös harcban állunk. Sajnos ők az erősebbek, mert anyánk is osztja véleményét, s ő sincs megelégedve velünk.”⁵⁵⁵

Míg azonban Blanka a művészi ambícióinak akarta szentelni az életét, Emmát a férjhez menés foglalkoztatta. 1836. májusában *Teleki Blanka* és Emma *Brunszvik Terézzel* Németországba utazott. Az utazás során képtárakat, múzeumokat, műcsarnokokat látogattak, miközben Blanka festett. A telet nagynénjével Münchenben töltötte, ahol a távlatok optikáját tanulmányozta, *August von Bayer* építészeti festőtől, majd *Peter Corneliustól* vett leckéket és olaszul tanult.⁵⁵⁶ A festészetének tökéletesítésére 1840-ben Párizsba ment, ahol *Léon Cogniet* lett a mestere. Festészeti tanulmányait később is folytatta. 1843-tól Pesten *Ferenczy István* szobrász mintázni tanította: „A lelkes grófkisasszony [...] jól fest, rajzol, agyagból modellíroz” – írta Ferenczy egyik levelében.⁵⁵⁷ A grófnő művészi ambícióiról később *Karacs Teréz* is megemlékezett kéziratában:

„Nála [Teleki Blanka] időzésem alatt főfoglalkozása volt olvasás, szobrászati mintázás, mestere Ferenczy volt, kit műhelyében Budán sokszor meglátogattunk. [...] Minthogy a grófnő a festészetben is kitűnőség volt mint olyan, ki Münchenben, majd Párizsban az első művészeknél képeztetett, így az agyagmintázásban is könnyen haladt.”⁵⁵⁸

1845 körül *Barabás Miklóstól* vett leckéket, aki önéletírásában így emlékszik róla: „Nagy örömmel hallottam, hogy [a grófnő] úgy nyilatkozott, miszerint összes tanítóitól tíz év alatt nem tanult annyit, mint tőlem két hónap alatt.”⁵⁵⁹

Nyelvismeret tekintetében *Teleki Blanka* is a kor arisztokrata divatjának megfelelően

feleségével, valamint Kazinczy Ferenc portréját is. 1831-től Münchenben élt, ahol akvarelljei és művész arcképei révén vált ismertté. (Hornyák op. cit. 22. p.)

⁵⁵⁵ A levelet idézik: Hornyák op. cit. 12. p. Teleki Blanka és köre 10. p.

⁵⁵⁶ Brunszvik Teréz levele 1837-ből. Idézi Hornyák op. cit. Teleki Blanka és köre 11. p.

⁵⁵⁷ Idézi: Hornyák op. cit. 23. p.

⁵⁵⁸ Karacs Teréz: Megismerkedés Teleki Blanka grófnővel: Kézirat a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában. In: Teleki Blanka és köre 367-376. p.

⁵⁵⁹ Idézi: Hornyák op. cit. 23. p.

elsősorban németül és franciául beszélt. Gyermekkorában anyja németül beszélt vele, és a nevelői is idegen származásúak voltak. Később ugyan megtanult magyarul, de utazgatásai alatt igen megkopott a magyar nyelvtudása. Kolozsvárról *Malom Lujza* 1844. január 12-én így írt Döbrentének: „Igazán furcsa, hogy az igazi magyar érzelmű Blankát én is alig hallám egy pár szót magyarul beszélni.”⁵⁶⁰ A hölgy kezdetben azt hitte, hogy a jelenlévő *Stackelberg Minonára* való tekintettel társalog a grófnő németül, később azonban megjegyezte, akárhányszor kis cédulát írt neki, azt minden esetben németül tette.

Wesselényi 1838. ápr. 18-i naplóbejegyzése szerint, útban Pozsony felé az Árpád gőzösön franciául társalgott *Teleki Blankával*:

„Dél felé egy csinos és ösmerős, ’s valóban nem mindennapi képű leányt hallok egy idős asszonnyal franciául beszélni; én is a’ beszédbe elegyedtem. Az érdekes beszélő Erdélyről kezd szólni, ekkor ismertem Teleki Blache-ra. Ő egy asszonyságtól kísértetve utazni megy. Hová, nem kértem. Tavaly vagy két év előtt Olaszországot ’s Helvéciát járta fel. Lelkes és lángeszű leány; képzetű ’s nézeti nemesek, de fellengősök.”⁵⁶¹

Teleki grófnő tanulmányai befejeztével sem ment férjhez, életét a nevelésügynek szentelte. *Teleki Blanka* nevelésügyi tevékenységét a 7. fejezetben tárgyaljuk.

6.3.3. *Báró Jósika Rozália és Zsuzsanna*

A *Jósika* nővérek neveltetésére bátyjuk, ifj. *Jósika Miklós* emlékirataiban találunk utalásokat. Az erdélyi *Jósika* család bárói címét a 17. században kapta, így a legrégebbi erdélyi mágnáscsaládok egyike. Férfitagjai körében a katonai pálya már tradíciónak számított. A nagyapa, *Jósika Imre*, kezdetben a magyar testőrségnél szolgált, majd a székely huszároknál lett százados, de ezt a pályát követte fia, unokája, sőt dédunokái is. *Jósika Imre* a családi hagyományokat megtörve áttért a katolikus hitre. A régi családi vallást egyedül unokája, ifj. br. *Jósika Miklós* vette vissza.

Az édesapa, báró *Jósika Miklós*, jó katona, kitűnő lovas, művelt, olvasni szerető, és a közügyek iránt élénken érdeklődő férfi volt. „Atyám vidám társalgó volt, elmés ember lévén tele jó ötletekkel, s mindamellett, hogy hirtelen haragú, békülékeny, s a társaságban közszeretet tárgya” – írta róla emlékiratában a hölgyek testvére, ifj. báró *Jósika Miklós*.⁵⁶² Az édesanya, gróf *Lázár Eleonóra*, „[...] kedves, nem annyira szép, mint kecseljes [...] nő volt, ki most is szép fehér arcával és setét hollófürtjeivel előttem áll, mintha csak kedves szemeibe

⁵⁶⁰ Ibid. 25. p.

⁵⁶¹ Ibid. 19. p.

⁵⁶² Jósika op. cit. 22. p.

néznék.”⁵⁶³ A házaspárnak öt gyermeke maradt életben: Rozália, Miklós, Imre, Zsuzsanna és Samu. Édesanyjukat igen korán, 28 éves korában vesztették el, így a gyermekek nevelésének gondját a nagymamák vették át. Az apai nagymama, br. *Jósika Imréné*, sz. br. *Bornemissza Anna Mária*, „[...] a legkitűnőbb s -kedvesebb nők egyike volt Erdélyben. Jótevő, vendégszerető, vidám még késő öregségében is.”⁵⁶⁴ A másik nagyanya, gr. *Lázár Antalné*, sz. *Torma Éva*, „[...] igazi magyar nő, kissé akaratos, modorában nyers, de feddhetetlen erényű, ki egyébiránt a kalapot viselte a háznál.”⁵⁶⁵ Mivel mind az öt gyermek neveltetését egyik nagymama sem tudta vállalni, így elhelyezésüket megosztották egymás között; Rozália, Miklós és Samu az apai, míg Imre és Zsuzsanna az anyai nagyszülőkhöz kerültek. A neveltetésre mindkét házban igen nagy gondot fordítottak, a társalgási nyelv a magyar volt, de a nevelés egész szellemét a nemzeti tudat hatotta át. A gyermekek egymástól elszakadva éltek, nem találkoztak. A család csak gr. *Lázár Antalné* halála után egyesült újra, br. *Jósika Imréné* házánál, akire immár összes unokája felügyelete hárult.

A *Jósika* leányok első nevelőnője a bécsi születésű, német és francia műveltséggel rendelkező *Echardt Charlotte* volt, aki kb. 28-29 éves lehetett, amikor a család szolgálatába állt.

„Szép, magas hölgy, s az akkori idők igényei szerint a legmíveltebb személyek egyike; habár bécsi – németisége tiszta volt, s látszott rajta, hogy nyelvét elsőrendű írók után mívelte ki. Tökéletesen jól beszélt és írt franciául, de kiejtése igen rossz volt, úgyhogy e részben nővéreim, főleg Rozália, az első két év után túltettek rajta.”⁵⁶⁶

A nevelőnő jól bánt a lányokkal, konzekvensen tartotta magát a ház szigorához és rendszeréhez, az eleven gyermekeket mindig tanulásra bírta. A következő *gouvernante* a belga *madame Flamand* lett, aki szintén művelt hölgy hírében állt, és igen értett a neveléshez.

A *Jósika* nővérek Erdély társadalmának legmíveltebb hölgyei közé tartoztak. Rozália főként a női teendők területén tűnt ki, emellett kedves, kecses, okos teremtmény volt, társalgásával mindenkit elbűvölt. „Rozália, atyámnak kegyence, ritka műveltség mellett kitűnő női jellem is volt, nyugodt, elhatározott és erélyes. [...] Mint gyermek, vidám és kedélyes volt, [...] s mint serdülő leány iránt még nevelőnője is bizonyos tiszteletet érzett” – írta róla a valószínűleg okkal elfogult fivér.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Ibid. 12. p.

⁵⁶⁴ Ibid. 21. p.

⁵⁶⁵ Ibid.

⁵⁶⁶ Ibid. 25. p.

⁵⁶⁷ Ibid. 30-31. p.

A fiatalabb lány, Zsuzsanna, szintén jó eszű és olvasott hölgy lett, azonban a társas érintkezés formái nehezebbek estek, így kevesebb barátot tett szert. „Zsuzsanna sokban különbözött nénjétől, hevesebb volt, ítéleteiben élesebb, kevesebb volt benne a bensőség, hanem az alap nemes maradt, az ész már jókor kitűnt, s így történt, hogy még kevesebb szépség mellett, mint néne, nagyon tudott tetszeni.”⁵⁶⁸ Testvérük, aki rajongásig szerette húgait, így jellemezte őket:

„[...] nővéreim, habár egyiket sem lehetett a szó bevett értelmében szépnek nevezni, a legszebb s -kitűnőbb férfiakat nyerték férjekül. [...] Egy volt azonban, mi igen szép volt nővéreimben, a szem, a kezek és lábak s a gyönyörű termet, melynek arányai bármely szobrásznak mintául szolgálhattak volna.”⁵⁶⁹

A báró nem tért ki részletesen a neveltetés időtartamára és hangsúlyaira, csupán e két nevelőnőt említi a leánytestvérei nevelésében, majd házasságukról ír. A lányok igen fiatalon mentek férjhez. Rozália első férje a szintén nagyon fiatal, európai műveltségű – németül, franciául, olaszul, oláhul, latinul beszélő, olvasott és fuvalázni tudó – gróf *Wass Imre* lett, akit még harminc éves kora előtt Közép-Szolnok főispánjává választottak. Házasságuk jellemük erős különbözősége miatt csupán néhány évig tartott. Második férje, gróf *Kendeffy Ádám*, *Wesselényi Miklós* mellett igen aktív részese volt Erdély közéletének. *Kendeffy* is több nyelvet beszélt, (német, angol, francia), rendkívül lovagias férfi volt, remek vívó, lövő és lovas hírében állt, személyében Rozália jó férje és társra lelt. Zsuzsanna férje, *Barcsay János*, szintén nemes erényekkel bíró, tanult, olvasott, igyekvő gazda, remek férj és apa.

6.3.4. Báró Podmaniczky Júlia és Eliza

A *Podmaniczky* család a 18. században nyerte el a bárói címet. Az édesapa, báró *Podmaniczky Károly* a selmezbányai akadémián fejezte be tanulmányait, hivatali pályáján a bányatanácsosi rangig jutott. Az édesanya, *Noszticz-Jänkendorf Eliza*, *Noszticz-Jänkendorf Adolf* szász királyi miniszter lánya. *Podmaniczky Károly* a kor kedvelt alakjai közé tartozott, házasságkötése után lemondott hivataláról és evangélikus vallásáról, majd aszódi birtokára vonult vissza. A házaspár nyolc gyermeke közül öt maradt életben; Júlia, Eliza, Frigyes, Ármin és a korán elhunyt Mária. A *Podmaniczky* nővérek neveltetéséről csupán adalékokat találunk *Podmaniczky Frigyes* emlékirataiban. Rendszeresen vettek magyar nyelvből órákat, mivel a nemzeti nyelv megtanulására a kor magasabb köreinek gyakorlatában nem nyílt

⁵⁶⁸ Ibid. 31. p.

⁵⁶⁹ Ibid. 26. p. 31. p.

lehetőségük. Az első magyar tanáruk *Angyalffy Mátyás* – később a Georgikon tanára – volt, őt *Thaisz András*, a későbbi író és szerkesztő követte, majd *Zsivora György*, a majdani jogtudós folytatta munkájukat. Az igen előkelő tanári gárda tagjai Thaisz kivételével életük delelőjén az MTA tagjai lettek. „Zsivora György [...] nagy eredménnyel oktatta különösen Júlia nővéremet a magyar nyelvben; jó eredménnyel mondom, mert Júlia utóbb nem éppen megvetendő állást is vívott ki magának mint magyar írónő” – jegyezte le az emlékiratíró.⁵⁷⁰ Júlia később báró *Jósika Miklós* felesége lett, németre fordította férje regényeit, és maga is írásra adta a fejét, magyar és német nyelven egyaránt; „Éva” címmel regényt, „Közlések a külföldről” címmel pedig elbeszéléseket írt. Rendszeresen készített divattudósításokat a „Nővilág” című hetilap számára. A szabadságharc bukása után követte férjét az emigrációba, Brüsszelben csipkekereskedést nyitott. Húga, Eliza, *Majtényi Péter* felesége lett.

A báró követendő és egyedül üdvöztető megoldásnak tartja a lányok házi nevelését:

„A leánygyermek gondos jövőjének megfelelő nevelésben csakis otthon részesülhet anyja oldala mellett s családjá körében. Természetes, hogy ott, ahol az anya a családjában lábra kapott viszonyoknál fogva nem maradhat meg többé igaz védangyala leányának, el kell válnia legdrágább kincsétől, hogy azt mások őrizetére bízza.”⁵⁷¹

Érdekességgéppen mutatjuk be *Podmaniczky Mária* iskolai gyakorlatait az 1838-1840 közötti időszakból. Az MTA kéziratárában őrzött 68 lapból álló füzetecske magyar, latin és német nyelvű írásbeli gyakorlatokat, rövid versidézeteket, német igeragozási és fordítási feladatokat, vázlatos magyar történelmet (a népvándorlás korától Könyves Kálmán uralkodásáig), valamint magyar nyelvtudományi ismereteket tartalmaz. A történelmi rész magyar nyelvű, egyszerű, érthető, lényegretörő megfogalmazásokat, a nyelvtudományi rész rendkívül rendszeres és pontos definíciókat közöl. Példaként ezekből mellékelünk egy-egy oldalt.⁵⁷²

6.3.5. Báró Fiáth Louise és Erzsébet

Ugyancsak erősen fragmentális adalékokat tartalmaz az arisztokrata hölgyek nevelését illetően báró *Fiáth Ferenc* életrajzi írása. Az édesapa a gazdaság gondjait inkább feleségére bízta, jómaga „typusa a régi magyar aristocratiának; a mult század történelmét jól ismerte, legkedvesebb olvasmánya az 'Augsburger Allgemeine' volt, mely akkor szabad irányban ért.

⁵⁷⁰ Podmaniczky op. cit. 20. p.

⁵⁷¹ Ibid. 60. p.

⁵⁷² A történelem példa a 21. sz., a nyelvtudományi másolat a 22. sz. mellékletben található. MTA Kézirattára Egyház és Bölcelet 4-r. 99/6a-g. Podmaniczky Mária iskolai gyakorlatai. 1838-1840.

Nagyon szerette a zenét, igen szép bass-hanggal bírt, hegedűn és gordonkán játszott, vasárnapokon a templomban többnyire ő orgonált.”⁵⁷³ Az édesanya, báró *Luczenszky Fanny*, a női nemesség és vallásosság megtestesítője, gondos feleség és családanya. Az arisztokrata hölgyek azon kisebbségéhez tartozott, akik csecsemőjüket saját tejükkel táplálták. A házasságból nyolc gyermek született. Ferenc nagy veszteségként élte meg, amikor Louise nővére Győrbe került, *Geramb* bárónő lányneveldejébe: „Nagyobb ürt ütött családi életünkbe Louise nővéremnek távozása, mert ha nem sokat játszottunk is együtt, irányomban mindig jó és szives volt; elvitték Geramb bárónő leánynöveldejébe Győrbe.”⁵⁷⁴ A család minden második vasárnap meglátogatta a kislányt az intézetben, ahol „Madame Drescher minket is tanított táncolni, minden hóban ott a kis leánykákkal együtt táncoltunk” – írta visszaemlékezéseiben.⁵⁷⁵ Két otthon maradt kisebbik húga, Erzsébet és Mária neveltetéséről *Cristián Julie* nevelőnő gondoskodott, akit az egész család megkedvelt.

Erzsébetet később Pestre, *Lairitzné* neveldejébe adták szülei.⁵⁷⁶ Harmadik húga, Teréz, tízéves korában meghalt.⁵⁷⁷ A nevelés eredményéről Louise nővére esetében igen elismerő szavakkal szólt, nemes nevelést, finom ízlést és műveltséget szerzett.⁵⁷⁸

6.3.6. Gróf Lónyay Florentina, gróf Zichy Adél, Melanie és Emilie

Lónyay Jánosné, sz. *Lónyay Florentina* emlékirataiban⁵⁷⁹ olvashatjuk, hogy kilencéves korában hétéves húgával, Piroskával együtt – számukra megfelelő magyarországi intézet hiányában – szüleik, gróf *Lónyay Gábor*, Ung megye főispánja és báró *Prónay Piroska*, Bécsbe küldték a *Steinacker* családhoz. *Steinackerné* anyjuk gyermekkori barátnője volt. A gyerekekkel egy néhány évvel idősebb lányt is küldtek játszótársul. Különösen Florentina igen félénk, törékeny gyermek volt, így édesapja a nevelőintézettől félénksége leküzdését is várta. „Steinackerné [...] művelt asszony volt, hanem kevés nőiességgel bírt” – írta róla Florentina memoárjában.⁵⁸⁰ A hölgy a félénkséget, szelídséget, jószívúséget jellemhibának tartotta, így minden eszközzel törekedett arra, hogy ezeket felszámolja.

A leánykák egy szegényes, negyedik emeleti lakásba kerültek. Steinackerné szigorúan

⁵⁷³ Fiáth op. cit. 8. p.

⁵⁷⁴ Ibid. 18. p.

⁵⁷⁵ Ibid. 25. p.

⁵⁷⁶ Ibid. 79. p.

⁵⁷⁷ Ibid. 34. p.

⁵⁷⁸ Ibid. 39. p. 74. p.

⁵⁷⁹ *Töredékek nagyméltóságú Nagylónyai és Vásárosnaményi Lónyay Jánosné Lónyay Florentina úrnő emlékirataiból*. Budapest, 1891. s. n. A továbbiakban: Gróf Lónyay Jánosné op. cit.

⁵⁸⁰ Gróf Lónyay Jánosné op. cit. 2. p.

nevelte növendékeit, leszoktatta őket az ételekben való válogatásról, elvette zsebpénzüket, mondván, a szükséges mennyiséget ő biztosítja, végül hazaküldte játszótársukat. A változások és a rideg bánásmód miatt a *Lónyay* lányok igen elárvultnak érezték magukat Bécsben az atyai ház kényeztetése után. *Steinackerné* nevelési célkitűzéseit a következőkben lehetne összefoglalni: a lányok leszoktatása a túlérzékenységről és elkényeztetésről, helyette házias és igénytelen hölgyek nevelése. Három éve tartózkodtak Bécsben, mikor édesanyjuk meghalt, ez után teljesen elhidegültek *Steinackernétől*. Egyedül vallásitanítójuk, *Faisy* lelkész volt az, aki az emlékiratíró szerint a grófkisasszonyok erényeit emelte ki a gyengeségeik helyett.

Néhány év múlva a fiatal hölgyek már a bécsi társaságban forgolódtak, művészek, festők, írók és tudósok között. *Lónyay Florentina* 16 éves korában tért vissza Magyarországra, s a nevelőintézetben eltöltött idő eredményeként szépség, báj, kellemes modor és szelídség jellemezte. Tizenkilenc évesen már feleség és anya lett. Férje, *Lónyay János*, házasságukból négy fiú és egy lánygyermek született: Menyhért, Albert, János, József és Etelka. *Lónyay Jánosné* igen nagy gondot fordított gyermekei nevelésére, akik rajongásig szerették anyjukat.

Gróf *Zichy Adél*, a későbbi gróf *Keglevich Jánosné* naplója szerint neveltetése „teljesen bécsi stílusban történt”⁵⁸¹, s gyermekkori társaságát egy *Odelschalchi* hercegnő, *Khevenhüllerek*, *Zichyek*, *Batthyányak*, *Károlyiak*, *Lichtensteinek* és *Auerspergek* leánykái alkották. *Zichy Adél* azon arisztokrata hölgyek többségéhez tartozott, akik később sem tanultak meg magyarul. 1823. dec. 15-i feljegyzésében olvashatjuk: „Keglevichnek a nevenapjára gratulálnak [...] Németül köszöntötték fel, mert *Keglevichné* egyáltalán nem tudott magyarul.”⁵⁸² A grófnő naplójáról meg kell jegyeznünk, hogy bár sok hiányosság és tévedés tarkítja, mégis színes adalékként szolgál a reformkorszak társadalmi viszonyainak megismeréséhez.

Széchenyi István naplójában szintén tesz utalást az arisztokrata hölgyek neveltetésére, s soraiban már az állásfoglalását is olvashatjuk: „*Zichy Melanie* és *Emilie* jó asszony lesz, mint szinte minden Bécsben nevelkedett leány.”⁵⁸³ Az ugyan a későbbiekben sem derült ki, hogy a bécsi neveltetéssel szembeni elfogultságát mely különleges erények jelenlétére alapozta, valószínűleg a társasági normák elsajátítására gondolt.

⁵⁸¹ Gróf *Keglevich Jánosné Zichy Adél grófnő naplói a reformkorszakból* (1822-1836). Budapest: Franklin Társulat, 1938. Feldolgozta és jegyzetekkel ellátta Östör József.

⁵⁸² Gróf *Keglevichné* op. cit. 18. p.

⁵⁸³ *Széchenyi*: Napló, 1821. okt. 17-én.

6.3.7. Báró Adelsheim Johanna

A magyar származású arisztokrata hölgyektől némiképp eltérő nevelést kapott a német származású *Adelsheim Johanna* bárónő, akinek neveltetéséről emlékiratszerűen összegyűjtött leveleiben és önéletrajzában olvashatunk.⁵⁸⁴

Adelsheim Johanna családja apai és anyai ágon is az Odenwald canton hajdani birodalmi rendjébe tartozott. Apja, *Adelsheim Kristóf* (1745- 1784) tizennégy évesen apród volt badeni *Frigyes Károly* örgróf udvarában. Érdeklődött a természettudományok iránt, tizennyolc évesen kamarás úrfi lett, és helyet kapott az udvari asztalnál. 20 évesen főhadnagyi rangra emelték, 1775-ben pforzheimi főerdőmesterré, majd kamarássá nevezték ki. 1776-ban a Fekete Erdő lábánál fekvő badeni főörgrófságba, Candernbe helyezték. Anyja *Ellrichshaussen Luiza*, *Ellrichshaussen Frigyes* titkos tanácsos és Odenwald cantoni lovagtanácsos lánya. Házasságukból öt gyermek származott, akik közül az 1776-ban született Johanna volt a legidősebb. A kislány mindössze hatéves volt, amikor édesanyját 1782-ben gyermekágyban elvesztette. Johanna a betegágyánál ápolta és *Gelbert* dalait olvasta fel neki. Anyja a halála előtt a búcsúlevelében leírta leányának az életre vonatkozó legfőbb útmutatásait és tanításait:

„[...] Ezen tanítások legfőbbike az, hogy: szeresd és féljed az Istent; ebből az alaptól fejlőd ki minden egyéb erény. Erényeidnek az alázatosság legyen társa, mert nem erény az, a minek büszkeség a kutforrása. Biráld meg kedves leányom – midőn már ily elmélkedésre képes leszel – minden tetteted, hogy az Isten iránti szeretet, embertársaid jóvoltá és saját lelki üdvöd nem jön-e összeütközésbe azokkal s hagyd fel velük azonnal, a mint azt tagasztalod (sic!), hogy büszkeséged sugallatára vallanak; kérd egyszersmind a jó istent, legyen veled szent lelkével s vezéreljen az igazak útján. [...]
Különösen óvakodjál a henyéségre szoktatni magadat! Isten és ember előtt megvetésre méltóvá tesz a tunyaság. A folytonosan munkálkodó természet példája tanítson rá, hogy: soha ne légy foglalkozás nélkül. Egy nap se mulaszd el a szentírás olvasását, ezen kívül az eléggé fel nem dicsérhető Gellert dalaival és erkölcsi oktatásaival ismerkedjél meg. Ne mulassz el egy olyan alkalmat sem, midőn szüzködködkön tanácsal, vagy tettel segíthetsz. Saját megpróbáltatásod napjain pedig bizzál a jó istenben, s a hozzá intézett buzgó könyörgés mellett bíz magadat az ő bölcs vezetésére... Ő veled lesz és bölcsen gondoskodik majd rólad minden időben s édes anyád gondviselését is pótolja majd akkor, midőn az ő végzése folytán, örök jobblétre szenderül:
téged utolsó lehelletéig hűn szerető anyád,
Adelsheimné sz. Ellrichshaussen Luiza.”⁵⁸⁵

Az édesanya halála után a gyermekek néhány hónapot az atyai nagyszüleiknél töltöttek Assumstadtban, majd apjuk rövidesen újra megnősült, de ez a valószínűleg túl korán kötött második házasság nem hozott boldogságot a család életébe. Johannát édesapja gyakran vitte magával sétáira: „S míg más leányka babáival foglalkozott, nekem a rovarok, ásványok és

⁵⁸⁴ Jókai Etelke op. cit.

⁵⁸⁵ Ibid. 4-6. p.

növények szolgáltak játékszerül. Természetesen ezáltal korán sok olyan ismeretre tettem szert, minőről más gyermekeknek még fogalma sincs.”⁵⁸⁶ Két évvel az édesanya elvesztése után, 1784-ben *Adelsheim Kristóf* is meghalt, teljesen árván hagyva gyermekeit. Johannát a nagyszülei vették magukhoz másfél évre, és a helyi lelkipásztor gondoskodott a tanításáról:

„Ezután másfél évet töltöttem öreg szüleimnél, azonban mivel ott kiműveltetésemre nem lehetett elég gondot fordítani – addig a másfél évig a helység igen derék lelkipásztora tanítgatott – megboldogult anyámnak egyik igen nemes lelkű unokatestvére, Gemmingen Luiza, ki hajadonul maradva, családunk gyermekeinek valóságos őrangyalává lett – kieszközölte, hogy Kalsruhéba vigyenek, a kitünő képességű Drais kormánytanácsos házához.”⁵⁸⁷

A nagyszülőknél töltött idő után további tanulmányai biztosítására Kalsruhéba került *Drais* kormánytanácsos házához, akinek felesége Johanna keresztanyja volt. A keresztszülők magántanárokat fogadtak a kislány mellé, önéletírásában mégis azt írta, hogy az erőtlen és bátortalan keresztanya helyett inkább a kormánytanácsos társaságában eltöltött idő és közös beszélgetéseik jelentettek számára meghatározó élményt:

„Olyan szerencsés voltam, hogy a legkitünőbb tanároktól kaphattam órákat, azonban mégis csak akkor lett előttem minden egészen világossá, amit tőlük hallottam, mikor Drais papám sétáink alkalmával, vagy este a teázás után újra elmagyarázta a kérdésben forgó dolgot; egyszersmind az ő beszélgetését hallva győződtem meg arról is, hogy mily sok tanulni- és tudnivaló van még előttem.”⁵⁸⁸

A kislány rendszeresen felolvasott keresztapjának, leírta dolgozatait, valamint kivonatokat készített tudományos művekből, amiket azután közösen értékelték. Oktatása napi öt-hat tanórából és az ezekre való felkészülésből állt, bár a kormánytanácsos felesége nemegyszer kifogásolta, hogy a lányka hiányt szenved a nők valódi hivatására, a háziasszony és családanya szerepére való felkészítésben.

„Naponként öt, hat tanórám volt s mivel ezekre készülni is kellett, nőies foglalkozásra igen kevés időm maradt; e miatt nem egyszer vitatkoztak együtt gyámszülőim, mert jó keresztanyám azon aggódott, hogy elhanyagolják a valódi hivatásomra való előkészítést, bárha maga oly jól össze tudta egyeztetni háziasszonyi teendőivel a folytonos önművelést, hogy már csupán az ő példáját látva is meg kellett tanulnom, hogy minőnek kell lenni a jó háziasszonynak és családayának.”⁵⁸⁹

A karlsruhei évek alatt gyakran vendégeskedett *Schlosser* badeni titkos tanácsos házánál, akinek Lulu nevű lánya jó játszópajtása volt, emellett magánórákat is vettek közösen. 1790-ben *Drais* új hivatalt kapott és elköltözött Karlsruhéból, azonban gondoskodni akart

⁵⁸⁶ Ibid. 7. p.

⁵⁸⁷ Ibid. 10-11. p.

⁵⁸⁸ Ibid. 11. p.

⁵⁸⁹ Ibid. 12. p.

keresztlánya neveltetésének befejezéséről. A kislányt egy évre a *Schlosser* család gondjaira bízta, hogy annak lánygyermkeivel együtt teljesezhessék ki neveltetése:

„Az én neveltetésem még nem volt befejezve. Az volt hát a kérdés, megelégedjünk-e azzal, mit eddig tanultam, s visszatérjek öreg szüleimhez? vagy megkérjük Schlosserékat, hogy fogadjanak egy évre családi körükbe? saját anyagi körülményeim nem fedezték elég jól e változott körülményekkel járó költségeket, pedig keresztapám igen óhajtott neveltetésem teljes befejezését [...]”⁵⁹⁰

A nagyhercegnő – akivel édesanyja halála után találkozott, s heti rendszerességgel esténként vendégül látta – 14 éves korában az udvarhoz hívta, ahol lányaival, Amáliával, Karolinával és Luizával együtt taníttatta. A fiatal bárónőnek időbe telt, amíg beletanult az udvari etikettbe, s megtalálta helyét új környezetében. Ebben az idősebb hercegnők svájci nevelőnője volt segítségére, aki pártfogásába vette Johannát és felvértezte a konvenciók furcsaságai ellen:

„[...] én azonban nem voltam vele egyhamar tisztában, hogy voltaképpen mi a kötelességem s hogyan viseljem magamat. Csak akkor hallottam szigorú szót Moser kisasszonytól – az idősebb hercegnők nevelőjétől, ha az etiquette ellen vétettem; nem is tudtam soha megszeretni. [...] Több bizalommal viseltettem mademoiselle d’ Arvay, Friderika és Mária (későbbi svéd királyné és braunschweigi hercegné) hercegnők nevelőnője iránt. Ez a kedélyes és természetes sveiczi nő figyelmeztetett rá, hogy igyekezzem egyformán derült kedélyhangulatra szoktatni magamat, fojtsam magamba kissé nagyon is élénk érzelmeimet, ha ebben a légkörben előmenetelt óhajtok, s ne legyek oly érzékeny sem a dicséret sem a gáncs iránt. Igaza volt, hisz már ötödik éves koromban figyelmeztetett kedves jó anyám, hogy ezt a hibát kerüljem; igyekeztem hát, hogy lehetőleg uralkodjam magamon.”⁵⁹¹

Adelsheim Johanna szorgalmasan és könnyen tanult, a tanárai dicsérték, ily módon motiválva a hercegnőket a tanulásban. Tanulótársai azonban elhidegültek tőle, bölcsésznek, tudósnak, pedánsnak nevezték. Rokonszenvüket csak úgy tudta visszanyerni, hogy őket is segítette a tanulásban. Az oktatott tárgyak között vallástan, történelem, geometria, rajz – ezeket a három nővérrel együtt tanulta – szerepelt, ezen kívül Luizával naponta vettek francia nyelv és irodalom órát, amit *Tissot* tartott.⁵⁹² „Ily sok oldalú elfoglaltság közt töltöttem el gyermekkorom gondtalan éveit, azonban szabad óráimban a társasélet élveiben is volt elég részem” – írta később önéletrajzában.⁵⁹³

1792 fordulópontot hozott az ekkor 18 éves Johanna életébe. A 13 és 14 éves Luiza és Friderika hercegnőket Szentpétervárra küldték *Katalin* orosz cárnő kérésére, aki fia, *Sándor*

⁵⁹⁰ Ibid. 13. p.

⁵⁹¹ Ibid. 14. p.

⁵⁹² Ibid. 15. p.

⁵⁹³ Ibid.

nagyherceg számára keresett feleséget. Távozásuk után a másik két hercegnőt is nagykorúvá nyilvánították, Johanna pedig az udvarhölgyük lett. Ettől kezdve, bár képzésük a délelőtti órákban tovább folytatódott, bevezették őket a társasági életbe:

„Reggeli óráink tovább képeztetésünknek voltak szentelve s a helyett, hogy mint eddig – hetenkint csak kétszer ebédeltünk volna a főhercegi asztalnál – ezentul naponkint jelen voltunk az ebédnél s a délutánokat és estéket az uralkodónő termeiben töltöttük, nagyobb társaság körében.”⁵⁹⁴

Johanna az udvarnál ismerkedett meg *Puky*⁵⁹⁵ gránátos kapitánnyal, aki a német császári sereget segítette, a franciák betörése alkalmával. *Puky* a hetente többször tett látogatást az udvarnál, és kártyázásai után minden alkalommal felkereste Johannát is. A fiatal lány élvezte a már tapasztalt korú férfi társaságát és a vele folytatott beszélgetéseket:

„Társalgása nagyon vonzó hatással volt rám; nem az az üres szóhalmaz volt az, mint a mivel a fiatal emberek rendszeren az időt ölteni szokták: szellemes, sokoldalú műveltségről és világismeretről tanuskodó volt beszélgetése; az igaz, hogy nem is volt már fiatal s én magamra nézve azt hittem, sans consequence élvezhetem társaságát.”⁵⁹⁶

A kapitány hamarosan megkérte a bárónő kezét, amibe a nagyapja a halálos ágyán beleegyezett, a frigyet az udvar is támogatta, az esküvőre 1796. jan. 10-én került sor. Ezzel hivatalosan is befejeződött a bárónő felkészítése feladatára. *Puky András* feleségét Magyarországra akarta vinni, de Johanna férje elfoglaltsága miatt egyedül vállalkozott az útra. A férj 1797. ápr. 18-án, 15 hónapnyi házasság és 9 hónap távollét után egy sebesülésben életét vesztette. Johanna egy ideig Bécsben maradt ügyeit intézni, majd tovább indult Magyarországra. Útközben egy magyar nyelvtan segítségével megtanult magyarul olvasni, elsajátította az igeragozást és néhány magyar szót is.⁵⁹⁷ Sógora, *Puky Sándor* családjával Kassára utazott, ahol kapcsolatba került a helyi földbirtokosokkal is. Itt ismerkedett meg br. *Vay Miklóssal*, akihez kétévi özvegység után ment nőül.

A bárónő rendszeresen írt leveleket br. *Draisnak*, akihez apjaként ragaszkodott. Erről tanúskodnak a levelekben előforduló „Kedves Papa!” megszólítások és az „örökké hű leánya *Puky Johanna*, engedelmes leánya *Jeanette*” búcsúzó formulák is. Már Kassán élt, amikor még mindig hálával gondolt vissza nevelőapja útmutatásaira. 1798. november 16-i levelében írta:

⁵⁹⁴ Ibid. 18. p.

⁵⁹⁵ Báró Pucky/Bucky András.

⁵⁹⁶ Jókai Etelke op. cit. 22. p.

⁵⁹⁷ Ibid. 43. p.

„Kedves papám egykori szóbeli tanításai megmutatták nekem a boldogságomra vezető utat, most levelei által is arra ösztönöz, hogy haladjak azon az uton akkor is, midőn az néha zord vidékeken kanyarog velem s ha mindjárt fájdalommal kell is azt képzelnem, miszerint jobb sorsra volnék hivatva.”⁵⁹⁸

Az olvasás szeretetét szintén gyámapja hagyományozta rá. Emlékirata alapján eredetiben olvasta a francia történeti munkákon és költeményeken túl *Salzmannt* és a felvilágosodás íróit. Ezek mellett praktikus ismeretekre is szert tett, mint írja: „Sok gazdasági és vegytani munkát olvasok (hogya férjemnek segíthessek így szerzett tapasztalatom által) sőt Daubanton „Juh-tenyésztési cathekismusát” le is fordítottam magyarra, parasztjaink használatára.”⁵⁹⁹

Adelsheim Johanna bárónő neveltetése a tanult tárgyak és a nyilvános intézmények mellőzése tekintetében sok hasonlóságot mutat magyarországi társaival. Esetében azonban képzése nem ért véget 14 éves korára, hanem egészen férjhez meneteléig folytatódott.

6.4. A német és magyar sajátosságok összevetése

A magyar arisztokrata leánygyermek korai nevelését idegen származású, elsősorban francia vagy német ajkú nevelőnőre bízta, akitől a gyermek az idegen nyelvet anyanyelvi szinten elsajátíthatta. A *gouvernante* kompetenciája a legtöbb esetben ezzel ki is merült, mert igen elenyésző azon nevelőnők száma, akik egyéb műveltségi területeken is jártasak lettek volna. A német és francia nyelveket tehát a leánykák vagy nevelőnőjüktől, vagy pedig szintén külföldi származású édesanyjuktól sajátították el, bár néhány esetben a ház ura is részt vállalt a lányok nyelvi képzésében. A nevelőnők mellett a gyermekek mellé házitanítókat fogadtak, akik a francia és német kultúra elemei által meghatározott műveltséget közvetítették tanítványaiknak. A legtöbb lánygyermek egyáltalán nem beszélt és értett az „anyanyelvén”, bár néhányan közülük a későbbiekben vagy meggyőződésből, vagy pedig férjeik hivatalviselése érdekében valamilyen szinten igyekeztek elsajátítani a hazai nyelvet.

A házi neveltetést a legtöbb esetben leánynevelő intézeti képzéssel egészítették ki, ahová a gyermekeket legkésőbb 12 éves korukban küldték. Az arisztokraták számára európai műveltséget biztosító megfelelő színvonalú hazai leánynevelő intézet hiányában a legtöbb arisztokrata főként Bécsbe küldte leányát tanulni, ahol további neveltetésüket a társadalmi konvenciók elvárásai irányították, miközben megismerkedtek a korszak jeles művészeivel és a közélet befolyásos köreivel.

Az arisztokrata hölgyek tervszerű neveltetése legkésőbb 16 éves korukra befejeződött, és

⁵⁹⁸ Ibid. 79. p.

⁵⁹⁹ Ibid. 91. p.

megszerzett műveltségük birtokában néhány éven belül férjhez mentek, s anélkül, hogy tudásukat valamiféle szinten is felhasználhatták volna, rögtön elsősorban anya és feleség vált belőlük. Akadnak persze pártában maradt hölgyek is, akik tapasztalataikat és ismereteiket valamilyen nemzeti vagy társadalmi probléma megoldásában, de legtöbbször filantróp célok megvalósításában kamatoztatták.

A műveltség tartalmának irányát a korszak arisztokratákkal szemben támasztott elvárásai determinálták, a grófi vagy bárói származás a tanulmányok jellegét és idejét nem befolyásolta. A mégis kimutatható különbségek főként az adott család társadalmi és politikai, esetleg regionális pozíciójából adódnak, ill. individuális igények és tradícióik is cizellálhatják.

A német főrangú lányok neveltetését szinte kizárólag francia nevelőnőkre bízták, akik igen gyakran maguk is csupán szerény tudás birtokában voltak. A nevelés egész szellemét a francia műveltség hatotta át. Házitanítót csak igen ritkán szerződtettek a szülők a lányok mellé, általában megelégedtek a *gouvernant* által biztosított oktatással, míg magyarországi társnőik képzésének szerves részét alkották a házitanítók. Az olvasmányokat még a 19. század első éveiben is a francia szerzők művei határozták meg, majd a húszas évektől fokozatosan a német klasszikusok és a romantika képviselői is helyet kaptak, s ezzel együtt a német nyelv is visszanyerte eredeti fényét. Magyarországon hasonló tendencia volt jellemző, megfelelő magyar irodalom hiányában, hölgyeink főként francia és német, esetleg angol klasszikusokat olvastak, míg a reformkor beköszöntével a magyar írók munkái is helyet kaptak a könyvespolcokon, és – bár főként az állandó kritika hatására – több család felkarolta a magyar nemzeti nyelv elsajátításának ügyét.

Az elemi ismeretek oktatásán túl mindkét nemzet leányai esetében nagy hangsúlyt fektettek a zene, az idegen nyelven való társalgás, a rajz, a tánc és a különböző kézimunkák tökéletes elsajátítására, ami társadalmi szerepükre készítette fel a hölgyeket. A német arisztokrata hölgyek neveltetésében sokkal hangsúlyosabb szerepet szántak viszont a test edzésének, hiszen a lányoknak, fiútestvéreikhez hasonlóan, a lovagi játékokban is ki kell próbálniuk magukat, ami valószínűleg a lovagi hagyományok német továbbélésére vezethető vissza. Lényegi különbség tehát csupán a testi nevelés terén és a házitanító kérdésében tapasztalható a két nemzet hölgyképviselőinek neveltetésében, az egyéb területekre ugyanazon tendenciák hatnak.

7. Az arisztokrata hölgyek nemzeti szellemű neveltetése. Paradoxon vagy paradigma?

7.1. Szükséges-e az arisztokrata hölgyeknek a „tudományokat tanulni”?

A hatodik fejezetben bemutattuk a főrendű nők neveltetésének színtereit, most összegyűjtjük azokat a különböző kortárs véleményeket, melyek a korszak neveltetési és műveltségi eszményének kialakításában irányadóak voltak. Nem kívánjuk a nőmozgalom minden állomását kiemelni, és nem elemezzük az emancipáció törekvéseit sem, csupán a kutatásunk aspektusából releváns irányok bemutatására vállalkozunk.⁶⁰⁰

A 18. század végétől egészen a 19. század közepéig hallatták hangjukat azok a hazafias költők és írók, akik a magyar nemzeti nyelv hiánya, a lánynevelés idegenszerűsége, a francia és német minták és divat utánzása, a sajátos magyar szokások elhanyagolása ellen emeltek szót írásaikban. A nők neveltetésének és műveltségének emeléséért folytatott mozgalom Magyarországon már a kezdetektől összefonódott a nemzeti szellem erősítésének szempontjával. A mozgalom első színtere az irodalom volt, ahol felismerték, akkor lehet felébreszteni a magyar hölgyekben a magyar nemzet és kultúra iránti igényt, ha számukra olyan irodalmi alkotások születnek, amik felveszik a versenyt a francia, német és angol irodalmi művekkel, melyek ez idő tájt szinte kizárólagosan meghatározták az arisztokrata hölgyek lektúrjeit. Ezen felbuzdulva tehát a magyar irodalom jelesei az elhatározás nyomán olyan irodalmi remekekkel álltak elő, melyek reményeik szerint a hölgyek magyar nyelvű szellemi táplálékává válhatnak, és segítségükkel kibontakozik a szívükben a magyar nemzeti érzés, a magyar kultúra és nyelv iránti szimpátia. Ilyen céllal született pl. *Kármán József* „*Fanni hagyományai*”, *Kazinczy Ferenc* „*Bácsmegyei*” és *Kisfaludy Sándor* „*Himfi szerelmei*” című műve. Utóbbi munka nagy népszerűsége tett szert a nőolvasók körében, így írója méltán lehetett büszke a sikerére. *Kazinczynak* írt levelében 1808-ban azt emelte ki, hogy legnagyobb vívmányának a magyar nők lelkének megnyerését tartja, „[...] aki anyatejével szivhatja gyermekinek véribé nyelvünket, aki által nemzeti nyelvünk természetesen legnagyobb foganattal terjedhet és tétethetik közönségesse külömbféle fajtájú, szavú, gondolkodású és érzésű korcs magyarok által széjjel szaggatott hazánkban.”⁶⁰¹

⁶⁰⁰ A nők művelődési jogainak sajtóvitáját az 1821-1827 közötti időszakban Fehér Katalin is bemutatja. Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 281-288. p. Pukánszky Béla legújabb könyvében szintén feldolgozta a témát, azonban ő a 19. század második felére koncentrált munkájában. Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei: fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Budapest: Gondolat, 134-138. p.

⁶⁰¹ Kisfaludy Sándor munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetővel ellátta Heinrich Gusztáv. Budapest: Franklin, 1903-1905 149. p.

A kezdeti lépések nem hoztak azonban érzékelhető áttörést az olvasási szokások terén, a főrendű hölgyek továbbra is főként német és francia regényeket ill. folyóiratokat olvasgattak, ezért a kiadók a továbbiakban arra törekedtek, hogy gyarapítsák a hazai folyóiratok kínálatát. Erről részletesebben Bánóczy József „Nőnevelés és női olvasmányok e század elején”⁶⁰² című munkájában olvashatunk. „A győri főbb rendű leányoknak [...] a *Journal des dames et des Modes* folyóiratot járatják szüleik. [...] Igen ám, de mikor a magyar irodalom [...] alig nyújthatott ekkor még valamit, mert a mi volt, nem nekik való, vagy igen középszerű volt.”⁶⁰³ 1794-ben Decsy Sámuel kiadott egy statisztikai és történeti tartalmú *Magyar Almanachot*, amit csupán két kiadás követett. Horváth István szerkesztésében 1812-ben indult meg a *Magyar Dámák Kalendáriumja*. Az igényes kötésű kiadvány naptári és genealógiai magyarázatokat, a kor jeles íróinak írásait és nevezetesebb magyarországi vásárok lajstromát tartalmazta, de a kalendárium csak három kiadást élt meg. A közönség várta volna az igényes olvasmányokat, azonban a nyelvújítás korának írói és költői főként versekkel és fordításokkal lepték meg közönségüket, így a kiadók – Kiss István, Landerer és Eggenberger – regénytárakkal kívánta kielégíteni olvasóközönsége igényeit.⁶⁰⁴

A nők műveltségének kérdésében visszatükröződött a rendi társadalom nőeszménye, miszerint a nőket elsősorban jó feleségekké és háziasszonyokká kell nevelni.⁶⁰⁵ Még azok is, akik a nők magasabb művelődési szintjéért küzdenek – Kazinczy, Berzsenyi –, ennek lehetőségét elsősorban az irodalom és művészet terén látták, a tudományos élet egyéb területeit teljesen mellőzték, s csak később irányult a figyelem a tudományos műveltség teljes körére.

Jakabfalvy András „Rövid értekezés az asszonyi nem tudományos pallérozódásáról”⁶⁰⁶ című tanulmányában már a nők tudományos művelődéshez való joga mellett foglalt állást, elutasítva a korábbi, a nők ismereteit csak a háztartásra korlátozó véleményeket.

„[...] a Természet; éles elmével és könnyű ésszel ajándékozta meg a szép nemet, mellyel a nagy és magas képzetek felfogására frissebb mint a férfi nem, kinek lassú komolysága az időben bizonyos pauzát huz, – okos ítélő tehetséggel, mellyel a jó és rossz elhatározásában bír, – érzékenyebb lélekkel pedig mint a férfi nem; ez oka, hogy életét tisztább örömek édesítik, távul a gyakori nyughatatlanság, mindennapos a megelégedés.”⁶⁰⁷

⁶⁰² Bánóczy József (1882): Nőnevelés és női olvasmányok e század elején. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 86-92. p.

⁶⁰³ Bánóczy op. cit. 88. p.

⁶⁰⁴ Ibid. 90. p.

⁶⁰⁵ 1796 és 1799 között két erdélyi írónő, Máté Jánosné. sz. Ujfalvy Krisztina, és Molnár Borbála verses és prózai levelezésében a két ellenpólus, a szélső korabeli feminista, valamint az erősen konzervatív álláspont kardváltása követhető nyomon a lánynevelés és női műveltség kérdésében. Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.

⁶⁰⁶ Jakabfalvy András (1825): Rövid értekezés az asszonyi nem tudományos pallérozódásáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 23-31. p.

⁶⁰⁷ Ibid. 25. p.

Ezen megállapításának alátámasztására az antik világból kölcsönzött példákat. Később meglepedéssel írja, hogy manapság egyre több jelét látni a hölgyek tudományos műveltség iránti igényének, és ezen törekvésük új lendületet és színezetet ad a társalgásoknak: „[...] ma mennél gyakrabban lépünk magyar szépeink társaságába, mennél beljebb jutunk biztos barátságokba, annál több jeleire találunk a Tudományos pallérozottságnak.”⁶⁰⁸

A „*Felső Magyar Országi Minerva*” című folyóiratban megjelent „*A főrendű asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni*” című cikk szintén a mellett foglal állást, hogy a nők elméje a férfiakéhoz hasonlatosan igenis képes a tanulásra, sőt bizonyos területeken tehetségesebbnek is bizonyulnak az erősebb nemnél.⁶⁰⁹

„Sokszor csudálom, mi lehet az oka, hogy a tudományok tanulása nem teszi egy tulajdonképpen való részét a fő-rendű és gazdag asszonyok nevelésének. Az ő elméjük nem kevesebbé alkalmas a tanulásra, mint a férjfiaké: miért kellene az egyik nemnél az okosságot egészen magára, és vesztébe hagyni; a másíknál pedig minden lehető gonddal formálni? Sőt vagynak némelly olyan okok is, mellyeknél fogva a tudományok, mellyek a szép nemet jobban látszanak illetni mint a miénket.”⁶¹⁰

Az okok felsorolása során a cikk írója a következő területeket jelölte meg; a nőknek több szabad idejük van, ami több lehetőséget nyújt a művelődésre, verbális képességeik fejlettebbek a férfiakénál, végül, – meglepő módon – a férfiek esetleges műveletlenségét említette:

„Minthogy pedig a beszéllés dolgában oly nagy bőséggel és gazdagsággal vagynak megáldva, nem volna e kár, ha ezen gazdagságot és bőséget haszontalanul vesztegetnék el. Ha az asszonyi nyelvek oly örömet pörögnek, miért nem szoktatjuk őket arra, hogy okosan pörögjenek. [...] Egy szóval: ha a szép mesterségek és adományok elméjüknek fontosabb tárgyakat adnának; nem lenne ez sokszor kéntelen költeményeket kigondolni. [...] Még egy harmadik okért is óhajtjuk, hogy az Asszonyok magokat a tudományok tanulására adják; azért tudniillik, mert férjeik azokban sokszor járatlanok és idegenek. Már pedig felette szánakozásra méltó dolog az, ha valamelly fő-rendű házban a tudománynak még csak híre sincsen.”⁶¹¹

A nők művelődési jogának egyik jeles képviselője *Takács Éva*, aki a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain szállt síkra cikksorozatában a női nem neveltetésének ügyében.⁶¹² Felháborodottan ír a jelenségről, mely különbséget tesz a férfiak és nők művelődése között:

⁶⁰⁸ Ibid. 27. p.

⁶⁰⁹ A főrendű asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1826. jún. 739-740. p.

⁶¹⁰ Ibid. 739. p.

⁶¹¹ Ibid.

⁶¹² Takács Éva (1825): Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 62-77. p. Takács Éva (1826): Barátnémhoz írt második levelem ismét nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet, 73-96. p.

„Sirni kellene azért lelkem nem bosszankodni, hogy a 19-dik század első negyedének szinte a végén találkozik olyan valaki, a ki azzal az állítással mer elő állani, hogy minden okos teremtesnek nem egyforma jussa van gondolni, s gondolatjait szóval, vagy írással ki jelenteni. Sirjál édes barátném azon, hogy fiaink, vagy atyáink közül találkozik ebben a felvilágosodott században olyan gyarló, aki azt akarja elhíttetni velünk, hogy a nemek különbségénél fogva a mi egyiknek virtusa, az a másikon vétek volna.”⁶¹³

Visszautasította továbbá azokat a nőkkel szemben általánosan támasztott elvárásokat, hogy ne írjanak, ne kössenek fegyvert az oldalukra és ne politizáljanak. Ezek cáfolatára igen reprezentatív ellenpéldákat és példaképeket vonultatott fel írásában az irodalom és a történelem kiemelkedő alakjai közül. Amennyiben viszont az asszonyokat csak az anyaság, a házimunka és a gyermek nevelése köti le, s elméjüket nem pallérozzák közben, úgy a későbbiekben saját gyermekeik nevelésénél is csak a testi nevelés színterére koncentrálnak:

„Rendszerént csak annyira is szoktak menni ebben, hogy gyermekeiket jól meghizlalják, mert felőlők való gondoskodások nem igen mehet feljebb annál, hogy ételek, és tiszta ruhájok legyen mikor szükséges, és a kotsi el ne tapodja, vagy a kutba ne essenek. Épen az ilyen anyák által nevelt gyermekekből válnak azok, a kik az emberi méltóságot soha nem tudják illendő tekintetben tartani, a kik szeretnék meghatározni, hogy felebarátjaik gondolkodása tovább ne menjen mint az övéké.”⁶¹⁴

A nők alacsonyabb műveltségi szintjének okát egyértelműen a magasabb fokú szellemi műveltség hiányában látta. Kifogásolta, hogy a leánynevelés gyakorlatilag kimerül a háztartási ismeretek, tisztasági és udvariassági normák, a zene és kézimunka elsajátításában, amely tartalmakat – bár saját bevallása szerint is nélkülözhetetlenek a leánygyermek nevelésében, – más elemekkel is bővíteni kell, hogy a lányok szellemi táplálékhoz juthassanak képzésük során. A szellem pallérozását persze csak megfelelő leányiskola fennállása biztosíthatná, amivel a korabeli Magyarország nem dicsekedhetett. Felháborodottan utasította vissza levelében a nők művészetben való tájékozatlanságának vádját azzal az érveléssel, hogy eme hiány csak abban az esetben kérhető számon a magyar hölgyeken, amennyiben számukra megfelelő képzést biztosító képzőművészeti intézmény is rendelkezésükre áll. A továbbiakban fenntartotta a hölgyek jogát az irodalmi és a politikai életben való részvételre is.

Takács Éva cikke nem maradt visszhang nélkül. Legélesebb bírálója Sebestyén Gábor volt, aki 1826-ban megjelent *„Mennyből jött kirekesztő privilégium”* című írásában a Biblia alapján keres igazolásokat arra, miszerint a nőket semmiféle jog nem illeti meg a tudomány, irodalom, művészet és politika berkeiben.⁶¹⁵ Takács Éva következő „levelében” inkriminálta, – miközben a cikkben mindvégig gúnyosan csak *Tudós Író*-nak aposztrofált Sebestyén Gábor

⁶¹³ Takács Éva 1825: 62-63. p.

⁶¹⁴ Ibid. 66-68. p.

⁶¹⁵ Sebestyén Gábor (1826): *Mennyből jött kirekesztő privilégium*. In: *Tudományos Gyűjtemény*, II. kötet 124. p.

műveltségét ostromozta – miért nem élnek a férfiak tudományos privilégiumaik adta lehetőségeikkel, s gyarapítják írásaikkal a hazai tudományos szakirodalom palettáját.

„Nemünk nevelésére figyelmeztetés végett amit írtam, az által nem csak a magam Nemének, hanem mind a két nemnek igyekeztem használni; mert én arról vagyok meggyőződve, hogy ha minden nevelő egy Pestalozzi vagy Salzmann lesz is, a ki a férfiak nevelése körül szíves gondoskodással foglalkozkodik, fáradozásainak érdemlett jutalma az erkölcsök és gondolkodás módja megjobbítása által nem lesz addig, míg az asszonyi Nem nevelésére olyan figyelem nem fordítatik, a millyent ezen Nem emberi méltósága érdemel, és a millyent a másik Nem maga és ez eránt való kötelessége parantsol. [...] a mi nemünk éppen olyan alkalmas a lélek akármely munkáját is végbeinni, mint a férfiak, és valósággal emberi méltóságunk ellen való véték nélkül nem eshetik meg nemünk lelki tehetségei kifejtődésének valamely határt szabni.”⁶¹⁶

Őszintén bízott abban, hogy hamarosan felismerik a nőnevelés jelentőségét. Akkor végre a női nemnek is lehetősége nyílik talentumának igazolására. Azt vallotta tehát, hogy nem létezik különbség a férfiak és nők elméleti képességei között, s ha mindkét nem számára a már említett területek mindegyikén azonos esélyeket biztosítanak, a nők is képesek a férfiakéhoz hasonló szerep kivívására az egyes tudományterületeken.

A feminizmust érintő további vitákat ezen a helyen nem ismertetjük, csupán a női és férfi intelligencia differenciálásának két példáját idézzük. *Kovács Pál*, az első magyar rendszeres nőnevelési munka szerzője, a nemek tipikus lelki különbségeiből kiindulva sajátos játékformákat különböztetett meg az eltérő nemű gyermekek esetében.⁶¹⁷ Hasonlóan konzervatív nézeteket vallott *Szilasy János* „*A nevelés tudománya*”⁶¹⁸ című munkájában. Haszontalannak tartotta a lányok nevelőintézeti nevelését, mert mint vallotta, a gondos háziasszonnyá váláshoz nélkülözhetetlen tulajdonságokat egyszerűbben szerezhetik meg a házi nevelés keretei között a lányok. Legfeljebb két éves intézeti nevelést ajánl, ahol a növendékek a rajz, ének, zene, idegen nyelvek és a tánc területein is jártasságot szerezhetnek.⁶¹⁹ *Szilasy* művében differenciáltan tárgyalta az egyes rendbeli lányok neveltetését, a közép- és főrangú gyermekek esetében a képzést az idegen nyelveken túl történelemmel, természetrajzzal és gazdaságtannal egészítené ki.

⁶¹⁶ Takács Éva 1826: 90-91. p.

⁶¹⁷ A nevelés tekintetében, mivel a két nem esetében a szellemi képességek terén is különbözőségeket állapított meg, eltérő értelmi nevelést ajánl a fiú-és leánygyermekek számára. A kisfiúk nevelésében a tudomány, míg a lányok esetében csupán az írás, olvasás és vallási ismeretek közvetítését ajánlja művében [Kovács Pál (1833): *A nevendék nőnem. Pest*], amely esetében feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a középosztálybeli nők neveltetésére koncentrál.

⁶¹⁸ Szilasy János (1827): *A nevelés tudománya*. Buda.

⁶¹⁹ Szilasy op. cit. 230. p.

7.2. A házi neveltetés kritikája. Az intézményes nőnevelés ideái.

A lányok házi nevelését és a megfelelő szintű intézményes leánynevelést szintén sok kritika érte már az 1820-as évek kezdetén. A házi nevelés hiányosságaira *Kulcsár István* irányítja a figyelmet „*A Leánykák házi neveléséről*” című írásában.⁶²⁰

„[...] most az Asszonyok, és Leánykák nem elégszenek meg a tsendes házi étellel, a házi foglalatosságokkal, a munkás magányossággal, s nem hitetik el magokkal, hogy éppen ezek által teheti magát mind az Anya, mind a Leányka tiszteletre és szeretetre méltóvá: hanem ők inkább zajos multságokat keresnek, mindenkor magokat fitogtatni, s mindég fényeskedni vágyódnak. Ebből ered, hogy fő dolgok a piperéskedés, a Világnak tetszeni vágyás, s a közönséges multságok óhajtsa s gyakorlása.”⁶²¹

A változás következményének tekintette a lányok neveltetésében az erkölcsök lazulását. „Aki mind ezeket megfontolja, [...] lehetetlen, hogy általjában a házi nevelésnek megjobbítását, vagy az ezt kipótló nevelő Intézeteknek jól el rendelését ne óhajtsa.”⁶²² – folytatta szemrehányását. Felrótta továbbá az anyáknak, hogy az ő feladatuk lenne lányaik nevelgetése, terelgetése, jellemük formálása, tudásuk irányítása, azonban ők a gyakorlati haszonnal bíró ismeretek helyett az életben mellőzhető tanításokra pazarolják energiáikat:

„De sok Anyák, nem hogy a szükséges, és hasznos tehetségeket kifejlesszék, nem hogy a gyenge elméknek tudni vágyását jövőendő életükben hasznos és szükséges ismeretekre vezetnék, inkább olyanokban gyakoroltatták, mellyek tsupa fitogtatásra valók. ilyen a piperéskedésben való válogatás, költeményeknek declamálása, Románok olvasása, a Görög és Római hamis Istenek történeteinek el papolása, Klaviron, Guittáron való mesteri játék, a rendkívül való tánczoknak különös üzése, és olly idegen nyelveknek megtanulása, mellyekben soha igaz tökéletességre nem mehetnek, vagy azoknak rendszerént hasznukat nem veszik.”⁶²³

Kulcsár István cikkére *Takács Éva* reagált „*Némely észrevételek tekintetes Kulcsár István Úrnak, azon értekezésére, mellyet 1822-dik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről*” című írásában a „*Tudományos Gyűjtemény*” hasábjain.⁶²⁴ A cikk írójának bevallása szerint általánosságban valóban jellemzi a női nemet, hogy nem elégszik meg pusztán a csendes házi élet adta örömeikkel és lehetőségekkel, hanem multságokba vágyik. Írásában ennek okait kutatta. Elsőként a társaság férfi tagjait teszi a változás felelőssévé:

⁶²⁰ Kulcsár István (1822): *A Leánykák házi neveléséről*. In: *Hasznos Multságok*, 28. szám 220-223. p.

⁶²¹ Ibid. 220-221. p.

⁶²² Ibid. 221. p.

⁶²³ Ibid. 223. p.

⁶²⁴ Takács Éva (1822): *Némely észrevételek tekintetes Kulcsár István Úrnak, azon értekezésére, mellyet 1822-dik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről*. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XII. kötet 36-42. p.

„Nem tsuda tehát, hogy sok szerentsétlen anyák önnön meggyőződések ellen azokban gyakoroltatják nevendékeiket, a mellyek tsupa fitogtatásra valók, mert a magokat fitogtatni tudó asszonyok érdemlik meg a legelső tekintetet. Betsűljék a férfiak a valóságos Asszonyi érdemeket, ekkor az Anyák bizonyosan azt igyekeznek leányaiknak megszerezni.”⁶²⁵

Takács Éva írásában a lánynevelő intézeteket is bírálta. Különösen a fölött az igazgató fölött tört pálcát, aki hirdetésében intézményét oly módon népszerűsítette, hogy bár az intézet polgári származású lányokat is felvesz, a főrangúak nem találkozhatnak velük. Felháborodottan vetette papírra:

„[...] a Fő rendű Dámáknak, nem tsak a magok sorsú embereket kell esmérni, hanem a náloknál alábbvalókat is, vagy talán azt gondolja, hogy azok más emberi nemből valók, és nem birnak azokkal a gyengeségekkel a mellyekkel a Polgári rendből valóknak gyermekei. [...] egy fő rendű Dámának nem tsak az a kötelessége, hogy a Polgári rendből valókat tekintetere méltóztassa, hanem az is hogy több ezrekből álló jobbágyait jóltéví gondoskodásával boldogítani igyekezzen.”⁶²⁶

Olyan leánynevelő intézet felállítását javasolta, melyben a magyar szellem uralkodik és a növendékeket megfelelő szinten képzi, s így a magyar férfiak méltán lehetnek majd büszkék asszonyaikra, nemcsak azok dekoratív megjelenése és társasági szerepe miatt.

A középfokú lánynevelő intézeteket *Takács Éva* és *Pius Desiderius* is bírálja írásában. Desiderius már korábban idézett munkája azonban nem maradt visszhang nélkül a magyar sajtóban. Kovácsóczy Ádám „Észrevételek Pius Desiderius könyvére a nevelésről”⁶²⁷ című, a „Tudományos Gyűjteményben” közölt tanulmányában erős kritika alá vetette Desiderius művét, és sok esetben még a magyar viszonyok alapos ismeretét is megkérdőjelezte, főként a nevelésügy történetiségének bemutatását illetően. Bírálta továbbá, hogy Desiderius túlságosan lesújtó képet festett a magyarországi oktatás helyzetéről, ami bár valóban gyerekcipőben jár, azonban mégis túlzónak tartotta, „[...] hogy a ki azt olvassa, és Hazánk állapotját e pontban nem esmérí, nem képes egyebet felőlünk gondolni, mint, hogy mi Európában a legidomtalanabb nép vagyunk, és vad tulkoknál egyebet nem nevelünk.”⁶²⁸ A cikk további részében védelmébe vette a könyv szerzője által kifogásolt tanítási módszereket, a nyilvános vizsgák létjogosultságát, a latin nyelv színvonalát, amit Desiderius „konyha és huszár deáksággá” degradált, és pártfogolta a mágánások jelenlétét a nyilvános oktatási intézményekben. „Más Nemzeteknél még az uralkodó Fejedelmek fiai is gyakran részt vesznek a

⁶²⁵ Ibid. 38. p.

⁶²⁶ Ibid. 39-40. p.

⁶²⁷ Kovácsóczy Ádám (1833): Észrevételek Pius Desiderius könyvére a nevelésről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 183X. kötet 46-63. p.

⁶²⁸ Ibid. 52. p.

nyilvános tanításban; miért nem tehetnék ezt a magyar fő nemesek fiai is?”⁶²⁹ Értetlenül állt továbbá *Desiderius* kifogása előtt, miszerint túlzónak tartja, hogy Magyarországon néhányan magyar nevelőre kívánják bízni gyermekük neveltetését külföldi helyett, amit *Desiderius* egyszerűen „hungaromaniának” bélyegzett.

A középfokú lánynevelés céljáról, melyet a hatodik fejezetben említettünk, *Steinacker Gusztáv* elmélkedik írásaiban.⁶³⁰ „*Házi leánynevelésünk állapotjáról, s annak a köz leányneveléshez viszonyáról*” című értekezésében a nevelés fő célkitűzéseként, annak helyszínétől függetlenül a következőket jelöli ki:

„Minden nevelésnek, tehát az asszonyi nevelésnek feladata is általánosan nem egyéb, mint a gyermekben szunnyadó testi, szellemi s erkölcsi tehetségek természeti olly kifejtése; hogy az mind közönséges mind különös rendeltetésének [sic!] lehető legnagyobb tökélyvel megfelelni alkalmas legyen.”⁶³¹

A továbbiakban a nevelés általa definiált területeit részletes tartalommal tölti meg, valamint a gyermek anyjához és nevelőjéhez való viszonyát fejtegeti. A főrangúakra ez esetben nem tesz külön említést, így az általános érvényű megállapítások összegzésétől eltekintünk.

Steinacker „*Nőnevelés’ s nőnevelő intézetek*”⁶³² című munkájában elengedhetetlennek látta egy kétéves nőnevelő intézet felállítását, mely a házi neveltetést hivatott kiegészíteni. Az intézet családias légkörében a növendékek a hagyományos tudományokon alapuló tárgyak mellett a női műveltség elemeit is elsajátíthatnák. A szerző felvázolta kora problémáit cikkeiben és elérhető megoldások keresésére törekedett.

Steinacker kortársa, *Seltenreich Károly*, akinek a nevét a korábbiakban leánynevelő intézetének ismertetése kapcsán említettük, pedagógiai nézeteit elsőként „*A női hivatás képezésének fontosságáról*”⁶³³ című cikkében fejtette ki. Megvalósítandó célul tűzte ki, hogy a magyar társadalomnak ne csupán a kiváltságos rendjei érhessék el a műveltség magasabb fokát, hanem terjesszék azt ki általános érvénnyel a többi társadalmi osztályra is, és ezáltal ők is a művelt nemzet részévé válhassanak. *Herbartot* idézve ő is azt vallotta, hogy a nevelés

⁶²⁹ Ibid. 58. p.

⁶³⁰ *Steinacker Gusztáv* (1837): A lányok neveléséről és tanításáról Magyarországon, egy Pesten felállítandó nevelő intézet tervével együtt magasb és közép-rangú protestans leányok’ számára. In: *Figyelmező*, 17. szám 1837. okt. 24. 257-262. p. *Steinacker Gusztáv* (1840): Házi leánynevelésünk állapotjáról, s annak a köz leányneveléshez viszonyáról. In: *Athenaeum*, júl. 12. 4. szám 49-59. p. júl. 16. 5. szám 65-71. p. júl. 19. 6. szám 85-88. p. júl. 21. 7. szám 203-107. p. *Steinacker Gusztáv* (1841): Nőnevelés’ s nőnevelő intézetek. In: *Athenaeum*, 6. szám jan. 14. 81-87. p.

⁶³¹ *Steinacker* 1840: 52. p.

⁶³² *Steinacker Gusztáv* (1841): Nőnevelés’ s nőnevelő intézetek. In: *Athenaeum*, 6. szám jan. 14. 81-87. p.

⁶³³ *Seltenreich Károly* (1848): A női hivatás képezésének fontosságáról. In: *Nevelési Emléklapok*, 82. p.

elsősorban a család feladata, azonban mivel az édesanyák ezzel a kihívással nem tudnak megbirkózni, így ezt a nevelői feladatot az iskolák, zárdák és magánintézetek próbálják megoldani. A nevelés azonban ezen intézmények közül egyedül a magánintézetek keretei között valósul meg, amennyiben bizonyos velük szemben támasztott elvárásoknak képesek megfelelni. Fontosnak tartotta, hogy az intézet minden társadalmi rangú növendék számára elérhető legyen, és képzési programja független maradjon heterogén közönsége elvárásaitól. Egy későbbi írásában továbbment a követeléseiben, és az államtól remélte a nők neveltetésének megoldását.⁶³⁴

Noha már az 1790/91-es országgyűlés is felismerte, hogy a magyar nyelvű és szellemű nőnevelés a nemzeti szellemű művelődés megvalósításának lehetséges eszköze lehet, évtizedekig mégsem történt előrelépés ez ügyben. Az 1825. évi országgyűlés már élesen bírálta, hogy a magyar lányok a nemzeti nyelv helyett idegen nyelven képeztetnek, és a magyar viszonyok helyett a külföld természetrajzával, történelmével és kultúrájával ismerkednek meg, s így nem válhat belőlük magyar asszony, aki képes magyar hazafiakat nevelni.⁶³⁵ A probléma természetesen valós, hiszen még a harmincas és negyvenes években is az arisztokrata hölgyek túlnyomó része idegen szellemben nevelődött, értékrendjét a német és francia kultúrához és adottságokhoz igazította, így egyenesen primitívnek tartotta a magyar viszonyokat. Nem csoda hát, hogy a reformkorban új lendületet kapott a nemzeti szellemű neveltetés szükségességét követelő irány, melynek költők, írók és a közélet szereplői egyaránt szószólóivá váltak. *Széchenyi „Hitel”* című művében egyenesen a hölgyeket szólította meg, a magyarság becsületének visszaszerzéséért. *Vörösmarty* és *Petrisevich Horváth Lázár* már éles hangon kifogásolta a hölgyek magyartalanságát:

„Ugyan hány van, mit gondolsz, honunk főfő asszonyai közt, ki Vörösmartynak csak a hírét is hallotta, vajjon hány tudja közülről, hogy volt s mi volt egy Kazinczy Ferenc? S ha erdélyi Scottunk regényeit emlegetik is itt-ott egy-egy elegáns szalónban, hol a szerzőt, Jósika bárót személyesen ösmerik: vajjon hány cremistát számíthatsz, ki azokat olvasta is?”⁶³⁶

A kritika hatására érzékelhető változások mentek végbe a reformkorban: bizonyos körökben újra divat lett magyar viseletet öltetni és magyarul társalogni, az arisztokrata házaknál a magyar nyelv is helyet kapott a tananyagban, a nemzeti nyelv terjesztésére olvasóegyletek alakultak, már nem volt szégyen magyar színház előadásait látogatni,

⁶³⁴ Seltenreich Károly (1848): Reform és nőnevelés. In: *Pesti Divatlap*, márc. 649. p.

⁶³⁵ Kornis op. cit. II. kötet, 534-535. p.

⁶³⁶ Petrisevich Horváth Lázár (1842-1844): *Petrisevich Horváth Lázár [munkái] Kaleidoskop, vagy: Levelek Emiliához, élet, irodalom, politica és művészet körben*. Buda: Gyurián és bagó Ny. V. kötet, 10. p.

nőnevelő és kisdédóvó intézetek megvalósítását maguk az arisztokraták kezdeményezték. Még maga *Wesselényi Miklós* is a kisdédóvó intézetek elterjedésétől várta a lakosság egészének megmagyarosodását.

Fáy András „*A Bélteky-ház*” című irányregényében több témát is felölelt; a férfiak és nők neveltetésének alapvető elveit, a házi és iskolai nevelés különbségeit, a művészeti nevelést és a lánynevelő intézetek fogyatékosságait. Mi most az utóbbit ragadjuk ki. *Fáy* azt vallotta, hogy a nőnevelés elmaradott helyzetéért a nevelők, szülők és a törvényhozás mellett az európai kormányok is felelősek, mivel nem vonják a nőnevelést állami fennhatóság alá, így az a magánkezdeményezések szintjén rekedt meg.

„*Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhajba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra*”⁶³⁷ című, az *Athenaeumban* megjelent cikksorozatában, mely később „*Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztességes karuak' leánykákra*”⁶³⁸ címmel kiadásra is került, gyakorlati tanácsait adta közre a nőneveléssel foglalkozó szakembereknek és a szülőknek egyaránt. Munkájában azt kutatta, milyen eszközökkel emelhető a magyar viszonyok között a nőnevelés szintje. Első lépésként a főrangú nők neveltetésének nemzeti szelleművé alakítását tartotta, mert szerinte ez a többi társadalmi réteg számára is példaként állhatna.

A továbbiakban a magyar lánynevelés hibáit taglalta; a lányokat nem nevelik arra, hogy megelégedjenek sorsukkal és lehetőségeikkel, túlságosan elkényeztetik őket, a nevelésből fakadóan a nők nem tesznek eleget a későbbiekben anyai kötelességüknek. Gyakran az anya helyett dajka szoptatja és neveli a csecsemőt, s gazdasszony vezeti a háztartást. A felserdült leánykát nevelőintézetbe küldik, ahol kézimunka, idegen nyelvek, társalgás, zene, tánc és helyes testtartás áll a tanítás fókuszában, miközben elsikkad a valódi hivatására való felkészítés. *Fáy* nem tartotta előnyösebbnek a házi nevelést sem, mivel a nem megfelelő műveltséggel bíró külföldi nevelőnők kezei közül kikerült leánykák igen távol kerülnek a magyar érzületről és hazaszeretettől, hazájuk megbecsülésétől. *Fáy* munkájában megalkotta a műveletlen, álművelt és túlművelt nők tipikus lelki jegyeit is. Ideálja a művelt asszony, de a műveltség alatt nem a tudományos nevelést értette, hanem a józan ész, érzelmeket, tapintatot

⁶³⁷Fáy András (1840): *Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhajba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra*. In: *Athenaeum*, aug. 9. 12. szám 177. p. aug. 13. 13. szám 193-200. p. aug. 16. 40. szám 211-217. p.

⁶³⁸Fáy András (1841): *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztességes karuak' leánykákra*. Pest: Trattner-Károlyi.

a világ történései iránt, és a jó erkölcsöket. A tudományoknak ezeket az irányokat kellene alátámasztania. Javaslatait pontokba foglalva rögzítette.

A nőnevelés kérdését álláspontja szerint állami költségeken kellene megvalósítani. Állami nevelőnő (tanítónő) képző intézet felállítását javasolta, amelynek tervét egy országos bizottság hivatott kidolgozni. Ugyancsak az állam, a megye kerület vagy város létesítsen leánynevelő intézeteket. Az első felállítást Pesten tervezi, de ezen kívül az ország négy nagyobb városában is szükségesnek tartja létrehozásukat. Az intézetekben folyó tanítás nyelve a magyar, és az idegen nyelvet oktatókon kívül kizárólag magyar tanárokat alkalmazhatnak. Az oktatás időtartama legalább négy év, a növendékek összlétszáma 40-50 fő, egy nevelőnő azonban 10-21 gyermeknek viselheti gondját.

Tananyag tekintetében az az alapgondolata, hogy a tanterv a magasabb rendű elméleti alapok helyett inkább életszerű ismereteket közvetítsen. Tervezetében a következő tantárgyakat írta elő: vallástan, erkölcsstan, földrajz, statisztika, fizika, történelem, egészségtan, háztartástan, magyar nyelvtan és irodalom, életbölcsségek, francia nyelv, tánc. Ezeken kívül a lányok szabadon választhatják a hímzést, zenét, éneket és rajzot. Reformjának fő vonásai tehát a következőkben ragadhatók meg: a nevelés a nők hivatásához és a női lélek természetéhez igazodjon, ne tudományos, hanem gyakorlati elemekre épüljön, érzésvilágát a magyar szellem hassa át, valamint fenntartását az állam biztosítsa.⁶³⁹

7.3. A főrangú hölgyek és a magyar nemzeti szellem

Láthattuk, hogy a leánynevelés kérdése már a húszas években is élénken élt a köztudatban, így nyilvánvaló volt, hogy az 1825. évi országgyűlés közoktatási reformtervezetében is helyet kellett kapnia. A tervezetet báró *Mednyánszky Alajos* készítette el. *Mednyánszky* tervezetét a rendi társadalom műveltségi igényeihez idomította, így három különböző leányiskola létrehozását tervezte, a parasztság, a polgárság és a magasabb rendűek leányai számára. A főrangú lányoknak vallástan, erkölcsstan, bibliai történetek, magyar, német és francia nyelv szépírás, helyesírás, természetrajz, földrajz, egyetemes és magyar történelem, fizika, gazdasági és technológiai ismeretek, számtan és kézimunka obligatórius, valamint a rajz, zene tánc fakultatív tanítását ajánlotta.

⁶³⁹ A leányok neveléséről, a leányiskolákról és a nőnevelők képzéséről reformkori sajtó vitáit Fehér Katalin összegezte. Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 289-303. p.

A báró félévenként iktatott be számonkéréseket, az intézetek a fenntartók szerint községi, patronátusi, kolostori és magániskolák is lehetnek, a felügyeletet felettük a helyi igazgatók, kerületi felügyelők és főigazgatók gyakorolják. *Mednyánszky* kívánatosnak tartotta a leány- és fiúiskolák elkülönítését. Az osztrák tanulmányi bizottság néhány módosítással kiegészítve elfogadta a tervezetét, a főrangú lányok tantervét azonban változtatás nélkül helybenhagyták. A nőnevelés ügye 1844 januárjában került az államtanács elé, ahol két pontját kifogásolták. Fölöslegesnek tartották a főrendű családok lányai számára a nyilvános iskolát azzal az indokkal, miszerint ezt az igényt az angolkisasszonyok, a Notre Dame és az Orsolya-apácák kielégítik. A másik kifogásolt pont az volt, hogy *Mednyánszky* minden iskolatípusban kötelezővé tette a magyar nyelvet, nemzetiségre való tekintet nélkül. Végül a király a magyar nyelv tanításának kivételével jóváhagyta az iskolák javasolt szervezetét.⁶⁴⁰

Karacs Teréz a meglévő leánynevelő intézeteket szintén bírálat alá vette, szerinte a fennálló intézmények száma igen kevés, ráadásul az ott folyó oktatás meglehetősen drága. Kifogásolta továbbá az idegen szellemiség közvetítését, ezért *Fáy András*hoz hasonlóan ő is magyar oktatási nyelvű intézet felállítását javasolta. A tananyag Magyarország történelmére, földrajzára és alkotmányára, természeti ismeretekre és a háztartásban is hasznosnak bizonyuló testi gyakorlatokra szorítkozik, az idegen nyelvek választható elemei a képzésnek.

A főrangú nők neveltetését éles hangon bírálták a kortársak. A hatodik fejezetben már ismertettük *Pius Desiderius* kritikai észrevételeit, azonban a harmincas évek végétől már a magyar arisztokrácia köreiből is felmerült az igény a főrendű nők nemzeti szellemű neveltetése iránt.

A *Felső Magyar Országai Minerva* 1825. decemberi számában egy főrangú tollából megjelent írás saját rendbéli arisztokrata hölgytagját marasztalta el:

„Gyermekeket adott az Isten Ngodnak, Anya Ngod, és még is anya nyelvének mást tétszen elibe! – Feleségem minden nap vagy ír, vagy fordít, vagy olvas valamit magyarul. Hitesse el magával Ngod, hogy nem fog a Magyar Nemzet és nyelv elenyészni, ha édes Hazánk annyai úgy szeretendik hazájokat, valamint hazájoktól szeretettnek.”⁶⁴¹

Hajnik Károly a magyarországi arisztokratákkal szemben előtérbe helyezi az erdélyi mágánásokat a nemzeti nyelv és szokások fenntartásának újra felmerülő igénye miatt. Az erdélyi hölgyekről a következőképpen vélekedik: „A mellett, hogy az erdélyi urhölgyek

⁶⁴⁰ Kornis op. cit. II kötet 557-560. p.

⁶⁴¹ Gr. D. J. Ö Ngának B. P. Ö Nagyságához írt levele a magyar nyelv ügyében. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, 1825. dec. (12. füzet) 494. p.

kirekesztőleg magyarul társalogtak, tisztán beszéltek németül, francziául, sőt angolul is, mikint az mivelt urhölgyekhez illik.”⁶⁴²

Pulszky Terézia visszaemlékezései megerősítik *Hajnik Károly* azon véleményét, miszerint a magyar arisztokrata hölgyek csupán hézagosszerű ismeretekkel rendelkeznek hazájukról, főleg azok, akik az év jelentős részében nem is Magyarországon élnek. A hölgy Bécsben egy magyar szerző német cikkét olvasva annak írójáról a következőket jegyezte be emlékiratába:

„Vajon valóban létezik olyan magyar, aki ennyire jól ír németül, s egyben ennyire fanatikus magyar is? – vetődött fel bennem. Minthogy tökéletes stílusban ír, minden bizonnyal nem lehet túlságosan fiatal, hiszen nem anyanyelve a német, s feltehetőleg hóbortos alkat is, ha ilyen különös elképzelések éltetik. A képzetem szülte egyén természetesen öregedő, vad külsejű, pergamenbőrű volt, s patrióta öltözetében leginkább egy medvére emlékeztetett. Ez az alak még csak nem is hasonlított ahhoz az életerős, kicsattanóan egészséges eredetihez, aki hamarosan frakkban jelent meg előttem, s öltözködését még az is megirigyelhette volna, aki a legújabb francia módit követi.”⁶⁴³

Ezen persze nem csodálkozhatunk annak tudatában, hogy korábban Magyarországról elég lesújtó véleménnyel találkozott:

„Azt mesélték, hogy műveletlen, lapos és néptelen földek uralják azt az országot [...] – ország, amely a rejtett kincsek, a barbarizmus démonának féltve őrzött országa, amelyet a civilizálódó németek csak úgy tudtak megmenteni, hogy visszaűzték népét a Tisza határáig, az európai civilizáció Mississipijéig.”⁶⁴⁴

Néhány angol utazó, akik vagy csak felületesen, vagy pedig el sem jutva Magyarországra, azt a véleményt alakították ki a magyar nőkről, hogy tudatlanok, műveletlenek és saját nyelvükön kívül nem beszélnek idegen nyelvet. Ezeket a véleményeket megbotránkozva cáfolta *John Paget*:

„[...] a magyar nők műveltsége, ami a nyelvtudást illeti, messze felülmúlja az azonos társadalmi osztályba tartozó angol vagy francia hölgyekét, sőt, ami azt illeti, az urakét is [...]. Magyarország nagy szerencsétlenségei közt szokás emlegetni, hogy a családok legtöbbszörében nem a magyar, hanem a német nyelvet használják, a fővárosi szalonokban pedig német, francia vagy akár angol szót gyakrabban hallani, mint a magyart.”⁶⁴⁵

Az erdélyi hölgyekről így vélekedett: „Az erdélyi asszonyok némelyikét műveltsége és csiszolt modora a világ bármely társaságának díszévé tenné.”⁶⁴⁶

⁶⁴² Hajnik Károly (1856): *Visszaemlékezések. Jelenetek és adomák a magyar életből*. Pest, 70. p.

⁶⁴³ Pulszky Terézia (1986): *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Budapest: Magvető Kiadó, 12-13. p.

⁶⁴⁴ Ibid. 12. p.

⁶⁴⁵ Paget. op. cit. 281. p.

⁶⁴⁶ Ibid. 250. p.

A megítélés az esetek többségében helytálló, ellenpéldákat csupán csekély számban találhatunk. A nem magyarországi születésű hölgyek esetében a magyarul beszélők aránya még elenyészőbb, bár br. *Adelsheim Johanna* és *Splény Béla* francia származású felesége is megtanult magyarul. A báró egyik levelében meg is dicsérte hitvesét igyekezete miatt: „[...] igen szép és igen dicsérlek érte, hogy magyarul írtál. Én franciául fogok írni, hogy én is gyakoroljam magamat.”⁶⁴⁷

Gróf *Dessewffy Aurél* 1839-ben „*A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere*”⁶⁴⁸ című tanulmányában felismeri a nők hazafias érzelmei feltámasztásának jelentőségét: „Leányaink szíveibe pedig szükség, hogy oly érzeményeket plántáljanak, melyeknek befolyása alatt ezek jó hazafiakat nevelni, s hozzátartozóiknak a közügyekbeni törekvéseiket érdemek szerint méltányolni, s értelmes részvéttel kísérni képesek legyenek.”⁶⁴⁹ Fájlalta azonban, hogy ezt a főrangú hölgyeknek szánt szerepet az érintettek az adott szituációban nem tölthették be. Ennek okát abban látta, hogy mivel nem értik, nem olvassák a magyar nyelv ügyében született munkákat, és az országgyűlés eseménysorozatába – bár azon jelen vannak – csak tolmácsuk által készített kivonatok révén nyernek bepillantást. Az ily módon közvetített magyar hazafiság a gróf megítélése szerint nem lehet elég hatásos.⁶⁵⁰ A szerző tisztában volt azzal, hogy sok arisztokrata külföldről választ feleséget, ami ellen nem is emelt kifogást. Elvárta azonban az immár magyar feleségként hazánkba került külföldi főrangú hölgyektől, hogy azonosuljanak második hazájuk kultúrájával és szellemiségével.⁶⁵¹ Az anyák – *Dessewffy* által kijelölt – feladata, hogy fiaikat „úgy nevelik, hogy hazájoknak hasznos polgárai lehessenek.”⁶⁵² Szeretné azt az állapotot megérni, amikor a főrangú anyák büszkén tekintenek a nemzet ügyeit képviselő fiaikra.

„Minden lelkes anya, ha már teljességgel választani kellene két veszedelem közt, melegebben fogja szíve dobogását érezni, ha fia, hazája törvényhozásának termeiben lelkesen szólalt meg, minha a bálban a francia quadrillet ritka mesterséggel tudta eltánczolni, egy francia vaudvilleben pedig gyönyörűen figurázott.”⁶⁵³

⁶⁴⁷ MOL P 1059 4. csomó 16. tétel.

⁶⁴⁸ Gróf *Dessewffy Aurél* (1839): *A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere*. In: *Gróf Dessewffy Aurél összes művei*. Sajtó alá rendezte Ferenczy József. Budapest: Méhner 1887 322-336. p.

⁶⁴⁹ Ibid. 323. p.

⁶⁵⁰ Ibid. 332. p.

⁶⁵¹ Ibid. 333. p.

⁶⁵² Ibid. 334-335. p.

⁶⁵³ Ibid. 335. p.

A nemzeti szellem teljes hiánya ellen emelt szót Teleki Blanka grófnő „*Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*”⁶⁵⁴ című cikkében a „*Pesti Hírlap*” hasábjain 1845-ben. A grófnő meghatározónak tartja a gyermekek neveltetésében a szeretetteljes családi háttérrel és hazafias nevelést, ami kiiktathatná az idegen származású nevelőnők alkalmazását, azonban ez az ideális állapot kevés arisztokrata családnál valósul meg. Sokkal általánosabb, hogy a gyermekek gondozását gouvernantokra bízják.

„Alig lép ki a fő rendű leány a gyermekkorból, alig ismerkedik meg az élet azon részével, melyet az ugynevezett nagy világ szűk körében szemlélhet, már nő – már anya. Maga még fél gyermek, s már környezi egy kis csoport, melly testi lelki jólétet tőle vár. Forró szeretet köti kisdedeihez, társalgási viszonyai azonban, fényes háztartása, szünet nélkül elszakítják tőlök.”

A fiúgyermekek előtt jobbra már kitaposott ösvény van, melyeken ők is megtehetik kezdeti lépéseiket, a leánykák számára azonban anyjuk először gondosan nevelőt választ, többnyire külföldről, mivel Magyarországon nem képeznek nevelőket.

„Idegen neveli tehát a magyar fő rendű leányt, idegen első vezetője a 'szellemi világ' ösvényein. [...] Idegen nyelven gondolkodik, szól a magyar leány, idegen sympathiák gyökereznek szívében, számkiűzött köréből a magyar szó, magába szívta a hajlékony gyermeki elme az undort ezen német vagy angol ajkakon ki nem ejthető s ezért 'barbár' nyelv iránt.”

A nevelés szomorú következménye pedig: „Három, négy idegen nyelvben jártas Magyarország leánya, akármely más nemzet történetét, mostani állapotát jól ismeri – de nemzeti nyelvét nem érti, hona hajdanából nincsenek képei, hazája jelen küzdelme pedig gyakran mint guny tárgya tűn fel előtte.” A grófnő várakozva tekint egy olyan kor elé, melyben már nemzettudattal rendelkező, magyarságukra büszke anyák adják át hazaszeretetüket gyermekeiknek. Addig azonban csupán az adhat okot bizakodásra, hogy bár elenyésző számban, de akadtak arisztokrata hölgyek, akik hazájuk ügyét és boldogulását szívkön viselték és felkarolták. Azonban, hogy a szebb jövő képe ne csupán délibábként lebegjen a nemzet szeme előtt, lépéseket kell tenni a nevelés ügyében, mégpedig az arisztokratáknak: „A fő rend vezette tévutra honunkban a nőnevelést, neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni. Önként követik a példáját a többirendűek.” *Teleki Blanka* tehát egy példamutató, közvetítő szerepet szánt kora arisztokratájának, mely a nevelés reformjának

⁶⁵⁴Teleki Blanka (1845): *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*. In: *Pesti Hírlap*, 587. szám (dec. 9.) 93. p.

kezdetét jelenthetné, melyet a következő lépések követnek. Ennek megvalósítását a következőkben láttuk:

„Két út nyílik előttünk, melyen célt érhetünk. Vagy állítsunk intézetet, melyben magyar nevelőnek képeztesse, hogy tökéletesen pótolhassák azon külföldieket, kik most kizárólag minden főrendű család leányait nevelik. – Vagy ha erélyesebben akarunk fellépni, magok a főrendű leányok számára nyissunk egy nagyszerű nevelőintézetet, melyben az anyai nyelvvel együtt a haza szent szeretete oltassék a leány szívébe, hol a külföldi míveltséget a haza iránti kötelesség érzetével egyesítve, tanulhassa a magyar ivadék az idegent becsülni, a hazait forrón szeretni.”

Mivel *Teleki Blanka* cikkének viharos visszhangja lett, *Karacs Teréz* vette védelmébe „*Visszhang a magyar főrendű nők nevelése ügyében emelt szózatra*”⁶⁵⁵ című írásában, melyet a nagyobb nyomaték kedvéért *Tóth István* álnév alatt jelentetett meg.

7.4. Az új utas *Teleki Blanka* nevelési tevékenysége

Teleki Blanka kapcsolata a neveléssel 1836-ra nyúlik vissza, amikor májusban nagynénjével és húgával német földre utazott, ui. itt a festészet mellett a nők nevelésének kérdését is tanulmányozni akarták. Útközben Pozsonyban találkoztak *Wesselényi Miklóssal*, aki naplójában 1836. május 4-én a következőket írta a *Teleki* lányokról:

„Brunswick Theressel egy pár nap előtt felérkezett *Teleki Blanca* és *Emma*, de én csak most estve tudtam meg itt létüket, történetesen tanálkozván velök a' berekben.”⁶⁵⁶ *Lelkes* két leány, ők most Németországba utaznak, az asszonyi nevelést akarják figyelmők, valamint egész életük céljává tenni. Minő fenséges cél; szentül fogadtam nekik ezen idves törekvésükben hív segédjök lenni.”⁶⁵⁷

Brunszvik Teréz többször tett említést naplójában *Teleki Blanka* gyermekszeretetére. 1844 novemberében azt írta, *Blanka* Regensburgba utazott, hogy elhozza magához télre húgának, *Emmának* a nyolc hónapos kislányát, *Antoninát*.⁶⁵⁸

Nyilvános fellépésének kezdete 1845. dec. 9. Ekkor jelent meg a „*Pesti Hírlapban*” a „*Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*” című írása, *Egy főrangú hazafi* aláírással, mellyel az idegen szellemben nevelkedett, s magyarul nem, vagy csak alig beszélő arisztokratákat célozta meg, s főbb pontjait az imént foglaltuk össze.

1846 nyarán fellebbentette a talányos aláírásról a fátylat, felfedte személyét, és részletesen

⁶⁵⁵Karacs Teréz (1846): *Visszhang a magyar főrendű nők nevelése ügyében emelt szózatra*. In: *Életképek*.

⁶⁵⁶Pozsony kedvelt sétálóhelye.

⁶⁵⁷Idézi: Hornyák op. cit. 19. p.

⁶⁵⁸Ibid. 15. p.

ismertette intézetalapítási szándékát és nevelési tervét „Nyilatkozat”-ában. Az írás a cenzúrába ütközött, s csupán a *Honderü* 1846/24. számában jelenhetett meg. Munkájában hangsúlyozta a nők nevelésének kiemelt szerepét, a nőnevelés helyzetének fogyatékosságait, a nemzeti nevelés szükségességét, és felajánlotta személyét egy nemzeti nőnevelő intézet létrehozására.

„A múltan okulva állítjuk már most, hogy a nőnevelésnek is, mint sok egyébnek e hazában, nemzeti alapon kell nyugodni. Mindenfelől hallani azon óhajást, bár keletkeznének közöttünk oly nőnevelő intézetek, melyek a magasb műveltség igényeit kielégíthetnék a nemzeti szellem fölálldozása nélkül. – Addig, míg a hatalmasbak hozzájárultával nagyszerű alakban létesülhetne egy nemzeti nőnevelő intézet, a dolgot magánkörben egyeseknek kell megkezdeni. Azért azon szülők előtt, kik az eddigi nevelés hiányait érzik s engem bizalmukkal megtisztelni méltóztatnak, ezennel késznek nyilatkozom leányaink nevelését bizonyos föltételek alatt magamra vállalni, s azt a legjobb oktatók segélyével személyes fölügyelése alatt vezérelni, fő célul tűzvé ki magamnak nevendékeim szellemi, erkölcsi s esztétikai kiképzését, nemzeti érzelm s hon iránti kegyelet fönttartásával.”

A nevelési tervben rögzítette az intézetben folyó oktatás legfontosabb alapelveit. Az oktatást nyolc- tizenkét éves leánygyermeknek szánta, akiket egy nevelőnő és több tanár tanít a következő tárgyakra: világtörténet, hazai történet, általános és hazai földleírás, természetismeret, természettan, tábla- és szószámvetés, mitológia, szépírás, magyar nyelvtan, helyesírás, francia, német nyelvtan és társalgás, fogalmazás e három nyelven, irodalom, vallás minden felekezettulajdon papja által, rajzolás, tánc, kézimunkák. A szülők kívánsága szerint külön díj mellett zongora, ének, olasz nyelv tanulásának lehetőségét is biztosítják az intézetben. Az oktatás nyelve a magyar, de az idegen nyelvek is helyet kapnak a tananyagban. A grófnő a továbbiakban hangsúlyozza a testi nevelés fontosságát és a természetes körülmények biztosítását. Elveti az ünnepélyes és teátrális nyilvános megmérettetéseket, helyette gyakoribb, szintén nyilvános egzámeneket ajánl tervezetében. A ruházatban, bútorzatban az egyszerűség és célszerűség elve a mértékadó. A *Nyilatkozat* és a *Nevelési terv* alapvonásai teljes terjedelmükben a 23. sz. mellékletben olvashatók.

Barátnőjének, *Wassné Gyulay Franciskának* 1846. júl. 4-én kelt levelében küldetéséről a következőket írta:

„Hogy azonban siker fogja-e koronázni igyekezetemet, az kétséges. Sokan elismernek, sokan ellenségesen állnak velem szemben. Ha itt az ideje, vállalkozásom sikerülni fog. Ha túl korán kezdtem hozzá, akkor is megteszem a magamét, és előkészítem a talajt annak, aki utánam a hazafias női nevelés gondolatát felfogja s magáévá teszi. E gondolat erőt ad nekem és nyugalmat.”⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ A Román Akadémia Kolozsvári Levéltára német nyelvű levelét Lakatos Gézánné fordította. In: Teleki Blanka és köre, 363-364. p. Vö.: Hornyák op. cit. 26. p.

Karacs Teréz kéziratában elismeréssel szól *Teleki Blanka* kezdeményezéséről és annak fogadtatásáról:

„Mihelyt a főrendűekhez eljutott Teleki Blanka grófnő nemes vállalatának híre, azonnal többen üdvözölték őt e téren, még Széchenyi István és nője is személyesen tisztelegtek nála.

Teleki Blanka nemcsak magyar nyelvet értő és beszélő leányokká akarta rangtársnőit nevelni, hanem olyanokká is, kik a magyar haza javára képesek és akarnak is élni.”⁶⁶⁰

A grófnő terve iránti lelkesedése nem meglepő, ugyanis korábban megütközve tapasztalta a főúri szalonokon belül a főrendű nők neveltetésének szembetűnő fogyatékokait:

„Teleki Blanka és Brunszvik grófnő által több előkelőségénél bemutattattam, s minő nagy együgyűséget, mennyi ismerethiányt fedeztem fel itt-ott a fényezett pallójú selyemkárpitos termekben! Ha én ilyen fájdalomérzettel megróttam, ilyenformán szólt bánatosan a derék Teleki Blanka grófnő:

– Lásza ön, ezért kell a magyar főrendű nők nevelését nem külföldi bérencekre bízni, ők a szalonnak idomítják tanoncaikat, nem a nemzetnek nevelnek, nem a haza iránti kötelességre tanítanak.

Teleki grófnő a főrendű nőket olyanná kívánta képeztetni, ki ivadékanak valódi irányt tud szabni, olyanná, ki többet szeret és tud gyermekei lelkülete kifejtésével foglalkozni, mint piperéjével, olyat, ki a hazát ösmervén, annak műveltsége előmozdításán és vagy legalább akar munkálni, s arra áldozni úrnői kötelességének tartja, vagy legalább úri passziói közé sorozza. Azaz benne Teleki vér buzgott, kik alapítványaikkal mindenkor tényleg buzgón járultak a nevelésüghöz s ezáltal nemzetük fejlődéséhez, megneveléséhez.”⁶⁶¹

Blanka 1846. aug. 15-én a cenzúráról, támogatókról és a növendékekről írt barátnőjének:

„[...] Egyike a legnagyobb nehézségeknek az, hogy a cenzúra megakadályozza a program nyomtatásban való terjesztését. Egyedül a Honderűben, mely fölöttébb jelentéktelen és keveset olvasott lap, engedték megjelentetni. A Pesti Hírlapban, az Életképekben, a Divatlapban stb. kihúzták a nyilatkozatot, s ismételt folyamodás ellenére sem engedélyezték. A nyomorultak attól félnek, hogy néhány év múlva egy tucat hazafiasan gondolkodó nővel több lesz Magyarországon. Így nem marad más hátra, mint magánúton terjeszteni a programot, mely természetesen meglassítja a dolgot [...]”⁶⁶²

A levél teljes szövege a 24. sz. mellékletben található.

Teleki grófnő augusztusban kibérelte a Sétatér 2. sz. (ma Szabadság tér 3.) alatt álló ház második emeletét, ahová hamarosan megérkezett *Lővei Klára*, a nevelőnő. Eredetileg *Karacs Terézt* akarta szerződtetni, de ő már korábban elkötelezte magát, így nem tudta elfogadni a felkérést, s maga helyett a fiatal *Lőveit* ajánlotta a grófnő figyelmébe.

⁶⁶⁰ Karacs Teréz: Megismerkedés Teleki Blanka grófnővel: Kézirat a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában. In: Teleki Blanka és köre, 367-376. p.

⁶⁶¹ Ibid.

⁶⁶² A Román Akadémia Kolozsvári Levéltára német nyelvű levelét Lakatos Gézáné fordította. In: Teleki Blanka és köre, 365-366. p. Vö.: Hornyák op. cit. 26. p.

Az első növendék *Deák Ferenc* keresztlánya, *Puteáni Rózsa* volt, más jelentkező azonban egyelőre nem akadt. A tanítás 1846. dec. 1-én indult két tanítvánnyal. A fizető növendék mellett a másik tanuló az alacsony sorból származó *Erdélyi Erzsi* volt, akiből *Brunszvik Teréz* akart magyar nevelőnőt képeztetni. *Teleki Blanka* egy évre szerződtette *Fejér (később Vasvári) Pált*⁶⁶³ tanárnak. A szerződésben ez állt:

„Én Fejér Pál magamra vállalván méltóságos *Teleki Blanka* grófnő által nevelésbe vett kisasszonyok tanítását, kötelezem magamat a legcélszerűbb, és a növendékek által könnyen felfogható módon tanítani a világtörténetet, hazai történetet, az általános és a magyar földleírást, természettant és természetleírást, a magyar nyelvtant és helyesírást, mely tudományokat [...] hetenkint 14 órában fogom nekik előadni [...] mind magyar nyelven.”⁶⁶⁴

1846. decemberében *Teleki Blanka* működési engedélyért folyamodott egy kérvénytervezetben a nádorhoz ill. a helytartótanácsához, ami nem került a címzettekhez, mivel *József nádor*, akinek támogatásában a grófnő bízott, hamarosan meghalt. Az intézet így engedély nélkül működött.

1847 augusztusa után újabb növendékek érkeztek és a tanári kar kibővült. *Vasvári Pál* mellett *Hanák János* piarista természettudós, *Thern Károly* zenész, *Heissat* úr francia nyelvtanár, *Argai* mennyiségtanár és *Bereczki Máté*, a későbbi gyümölcsész neveivel találkozhatunk, utóbbi a forradalom idején lépett Vasvári helyébe.⁶⁶⁵ *Teleki* grófnő maga is foglalkozott a növendékekkel, felolvasott nekik, kirándulni vitte őket a budai hegyekbe, ahol *Vörösmarty Szózatát* szavalgatták. Az intézetet, aminek soha nem volt tizenegy főnél több növendéke, 1848. december végén oszlatták fel.

A forradalom után *Teleki Blanka* 1849 őszén egyik családi birtokukra, Pálfalvára vonult vissza, ahol külföldi klasszikusokat fordított magyarra, rajzolt, festett, kosarat font. 1851. május 13-án letartóztatták, vele együtt *Lővei Klárát* és *Erdélyi Erzsébetet* is. Azzal vádolták őket, hogy forradalmi elvek szerint nevelték növendékeiket, lázító tartalmú könyveket, iratokat és képeket terjesztettek a nép között, a forradalom számára tagokat toboroztak, és veszélyes tartalmú könyveket fordítottak magyarra.⁶⁶⁶

1853. jún. 22-én született meg a haditörvényszéki ítélet: Blankát tízévi, *Lővei Klárát*

⁶⁶³ Fejér Pál ekkor 20 éves egyetemi hallgató, szerény anyagi helyzetű köznemesi család sarja, apja görög katolikus lelkész.

⁶⁶⁴ A szerződés szövegét közli: Hornyák op. cit. 27. p.

⁶⁶⁵ Ibid. 28. p.

⁶⁶⁶ *Teleki Blanka* francia forradalom eszméinek híve volt, éveket töltött Párizsban, ahol az ideológiával közvetlenül is kapcsolatba került, de sógora, *de Gérando Ágost*, francia történész, és *Vasvári Pál* hatása sem hanyagolható el szemlélete kifejlődésében. *Brunszvik Teréz* 1848. november 28-án megjegyezte naplójában, hogy *Blanka* két nagyobb tanítványával és *Lővei Klárával* a francia forradalomról olvasott, *Lamartine*, *Cabet*, *Louis Blanc* és *Robespierre* munkáit.

ötévi, *Erdélyi (Bernvallner) Erzsébet*et 13 hónapi vizsgálati fogságra ítélték, és a kufsteini börtönbe szállították.⁶⁶⁷ A grófnőt *Lővei Klára* szabadulása után 1856 novemberében *Laibachba* (ma Ljubljana) vitték, ahonnan végül 1857. május 9-én szabadult, miután május 9-én a politikai perek elítéltei általános amnesztiát kaptak. Szabadulása után sokat betegeskedett, a börtönben meggyengültek a szemei, ezért az orvos eltiltotta az olvasástól. Később mellhártyagyulladását kapott. Önkéntes száműzetése során Münchenbe, Stuttgartba majd Drezdába utazott. 1862. okt. 28-án Párizsban halt meg.

A bemutatott viták, és egymásnak gyakran ellentmondó, akár antagonisztikusnak tűnő korabeli vélemények világosan példázzák a korszak problémáit, változásait és megoldási kísérleteit. Többen és több úton keresték a megoldást, mely egy új, más szellemű kor elvárásainak volt már hivatott megfelelni. Az útkeresés során megjelentek *Herbart*, *Pestalozzi*, *Salzmann*, *Locke* példái, a felvilágosodás és a romantika egyes elemei, azonban ezek minden esetben a magyar sajátosságokkal találták szembe magukat, így tiszta mintakövetésről nem beszélhetünk. A nevelés kérdésében a nemzeti szellem megjelenése nem tipikus magyar tendencia, korábban láthattuk ezt a német példa esetében is. A nőnevelés a kor kihívásaira választ adó reformja akarva-akaratlanul Magyarországon a kezdetektől összefonódott a magyar nemzeti érzés, a magyar nyelv és a hazával szembeni felelősségvállalás kérdésével. A változás mindenképpen elkerülhetetlen volt, kérdéses csupán az lehetett, mely társadalmi réteg legyen a mintaadó.

Paradoxon tehát vagy paradigma? Az arisztokrácia szerepét éppen a két főrangú származású útkereső, gróf *Teleki Blanka* és gróf *Dessewffy Aurél* fogalmazta meg, miszerint az arisztokráciának kell a folyamatban az első lépést megtennie, hogy mintát adjon az átalakulásban a társadalom többi rétegének is, azaz megnyissa az utat, hogy ne csupán művelt arisztokratakról, hanem művelt magyar társadalomról lehessen beszélni. Ezt a nézetet képviselte gróf *Széchenyi István* és *Fáy András* is. *Dessewffy* ebben kijelölte az arisztokrata hölgyek szerepét, az új nemzedék főrangú ifjainak hazafiúi nevelését.

⁶⁶⁷ A haditörvényszéki ítélet szövegének hosszabb részletét a 25. sz. melléklet tartalmazza.

8. Magánnevelés versus köznevelés

8.1. A magánnevelés kritikája a korabeli sajtóban

A nevelés kérdésében sem Erdélyben, sem pedig Magyarországon nem jutott kifejezésre a nemzeti szellemű nevelés szükségességének az igénye. Az arisztokratákat általában idegen nevelők idegen érzés- és gondolatvilágban nevelték, s mivel nem jártak nyilvános magyar iskolába, utána pedig egy részük hosszabb-rövidebb ideig külföldön élt, ezért valójában a nemzeti érzést nem ismerték, valamint a sajátos magyar étellel sem voltak tisztában.

„És, ha jövendőben, unokájink okát keresik szerencsétlen hanyatlásunknak, bennetek fogják feltalálni, bennetek, kik Hazátok jusaival és hasznaival éltetek, de annak szokásait, becses nyelvét és öltözetét megvetettétek. Szólottatok a törvény mellett, midőn abban hasznatok volt, de a nemzetnek nyelvcsinosítása által való fennmaradásáról hidegen vélekedtetek- Ti ástátok-meg hát magatoknak s maradékitoknak a nemzeti megszűnés sírját” – írja az Erdélyi Muzéum 1817-ben.⁶⁶⁸

Az 1825-27-es országgyűlés ezért az arisztokraták magánoktatását még élesebb kritikával illette, mint az 1791. évi országgyűlés. A főuraknál a magyar nemzeti szellem, a magyar nyelvtudás, a nemzettel szembeni felelősségtudat hiányát a valóságtól hermetikusan elzárt nevelésben látták. Egyre inkább nőtt azoknak a tábora, akik elvetették a *Locke-féle* felfogás szerinti nevelést – ti., hogy a gentleman-ideált csak magánúton lehet kinevelni –, és helyette a nyilvános iskolák mellett szóló érveiket sorakoztatták föl. Az 1824-1845-ig terjedő időszakban az országgyűléseken többször is napirendre került a magánnevelés és köznevelés kérdése. Az egymásnak feszülő vélemények kereszttüzében az ellentétes álláspontot képviselők abban minden esetre egyetértettek, hogy a házi nevelés kérdését kormányzati szinten nem lehet szabályozni, azt azonban követelték, hogy a magántanulók is nyilvános vizsgát tegyenek. 1845. jún. 16-án rendeletileg is szabályozták, hogy csak az kezdheti meg tanulmányait az alsó fokú iskolák negyedik osztályában, valamint a gimnáziumokban, aki nyilvános iskolában tett vizsgáját bizonyítvánnyal is igazolni tudja.⁶⁶⁹

A korabeli sajtóban is éles visszhangra lelt a nyilvános iskolák és a magánnevelés vitája. Ennek bemutatására négy folyóirat, az „*Athenaeum*”, a „*Figyelmező*”, az „*Erdélyi Muzéum*” és a „*Tudományos Gyűjtemény*” 1814-1844-ig megjelent⁶⁷⁰ évfolyamait vizsgáltuk. A

⁶⁶⁸ Hogy kell a haza iránti vonzódást tekinteni, s miért szükséges a végett buzgóságot ébresztetni? In: *Erdélyi Muzéum*, 1817. 9. füzet 189. p.

⁶⁶⁹ A témáról még: Bényei Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken*. Debrecen: Csokonai.

⁶⁷⁰ Az *Athenaeum* 1837-44, a *Figyelmező* 1837-1840, az *Erdélyi Muzéum* 1814-1818 és a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-1844 között megjelent évfolyamait tekintettük át.

kutatásunk szempontjából legrelevánsabb írásokat a „*Tudományos Gyűjtemény*” közölte. A fejezetben a témára vonatkozó cikkek főbb pontjait ragadjuk ki.⁶⁷¹

Szilágyi Ferenc „*A közönséges iskolai nevelésnek a házival való összevetéséről*” című írása az „*Erdélyi Múzeum*” 1817. évfolyamában jelent meg.⁶⁷² Szilágyi⁶⁷³ már a cikk elején letette voksát a nyilvános iskoláztatás mellett, amit a történeti tapasztalat, a tanulási folyamat és a tanulás módszerei, valamint a jutalmazás és büntetés körülményeinek vizsgálatával indokolt. Szilágyi úgy vélte, kizárólag a nyilvános iskoláztatás képes a haza számára vitéz és kiművelt polgárokat képezni. A nyilvános iskola egyik fő érdeméül emelte ki, hogy egy ilyen intézmény nem magánkezdeményezésre jön létre, fenntartását központi szervek szavatolják, tanítási rendjét szakavatott bizottság határozza meg, s mindezek betartását felügyelik, így az intézményben való oktatás kontinuitását sokkal inkább biztosítottak látja, mint egy magánszemély által alapított intézetét, melynek elvei és tanrendje többnyire alapítója kompetenciájának függvénye, s léte hosszabb távon nem minden esetben biztosított.

A nyilvános iskolákat „kisded köztársaság”-hoz⁶⁷⁴ hasonlította, melynek tagjait bizonyos rendszabályok betartására kötelezik, így a növendékek megtanulják, hogy: „A rendtartás, függés, engedelmesség, szorgalmatosság olyan virtusok, melyek nélkül a polgári Társaságban nem lehet jól lenni.”⁶⁷⁵ Mivel az iskolában a társadalom több rétege is képviselteti magát, akik regionálisan, nemzetiség és vallás tekintetében is különbözőek, így a diákok látóköre egymás megismerése és elfogadása során korán szélesedik, ami hozzájárul a sokszor negatív előítéletek levetkőzéséhez. A közösség biztosítja a tanulók számára a társas érintkezési normák elsajátítását – így formálja jellemüket, személyiségüket –, a szabadidő együttes eltöltését, a növendékek megtanulják az elfogadás, a tisztelet és az alkalmazkodás erőit.

⁶⁷¹ A magánnevelés és köznevelés korabeli sajtóvisszhangjáról Fehér Katalin írt még. Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó 128-135. p. Ő az Erdélyi Múzeum és a Tudományos Gyűjtemény 1777-1849-ig megjelent évfolyamait tekintette át, így írásából kimaradt Horváth Zsigmond, Horváth József Elek, Kovács Sámuel és Endrődy János cikke. Mivel a szerző átfogóan vizsgálja a kérdést, így munkájában itt említi Teleki József és Mikó György írásait is, amit mi a munkánk során a nevelési tervezetek szintjén vizsgáltunk.

⁶⁷² Szilágyi Ferenc (1817): *A közönséges iskolai nevelésnek a házival való összevetéséről*. In: *Erdélyi Múzeum*, 6. füzet 110-143. p.

⁶⁷³ Szilágyi Ferenc (1762 – 1828): a kolozsvári, leideni és göttingeni egyetemi tanulmányai lezárása után hazatérve gr. Bethlen Pál unokái mellett nevelősködött. 1794-től Kolozsváron lelkész, 1799-ben a kolozsvári református kollégium történelem tanára lett. Történeti, teológiai munkái, valamint tankönyvei jelentősek.

⁶⁷⁴ Szilágyi op. cit. 115. p.

⁶⁷⁵ Ibid. 115-116. p.

„A fővebb rendű gyermekek megtanulják ott az alsóbb állapotokat jobban esmérni, és inkább becsülni. Az alsóbbak hasonlóképpen helyesebb esméretet szereznek a felsőbbekről, és érdemen épült állandó tisztelet öntetik beléjük. A felsőbb rendű gyermekek emberibbek, és jobb szívek lesznek, midőn a köznevelésben inkább elhullatják a születési, állapot, és vagyoni kevéséget, mely belső nemesüléseket annyira akadályoztatja. [...] Nagyon hasznos pedig mindenkire, de kiváltképpen a főrendűekre nézve, ha ők idején megnyitják szíveket minden állapotbélieléhez, és okosan s szelíden hozzájuk közelíteni megtanulnak.”⁶⁷⁶

Az egymásnak való példaadás, a versenyszellem kialakulása jobb eredményekre ösztönzi a diákokat – vallja a cikk írója. A nyilvános iskolákban a tanulókat több tapasztalt és jól felkészült tanár is tanítja, így a diák könnyebben találhat olyan tanítóra és segítségével tudományágra, mely területen később tovább kívánja magát fejleszteni. A több oktató további előnye, hogy közösen könnyebben orvosolják a felmerülő problémákat és váratlan helyzeteket, mint az esetleg pályáját éppen most kezdő, csupán egy tudományterületen kiművelt, még tapasztalatlan házi tanító. „[...] ha a házi egy Tanítónak, nevendékjével ellenkező tudománybéli hajlandósága van, együtt nem sokra mennek. [...] A [sic!] sem lehet, hogy egy Tanító sokféle tudományt hasonló foganattal tanítson.”⁶⁷⁷ Megjegyzi továbbá, hogy nem minden család engedheti meg a házi nevelés során sem, hogy több tanárt is szerződtessen gyermekei mellé, így az ifjak tudományos kiművelése csorbát szenved. Amennyibe a nevelő és a neveltje között nem alakul ki a megfelelő kapcsolat, az szintén negatívan befolyásolja a tanulási folyamatot. A házi nevelésben oktatott gyermek nem részesülhet a tanulás során a kortárs gyermekcsoport ösztönző erejében, részvétlen marad a társadalom többi rétege irányában. Az iskolában továbbá olyan szemléltető eszközök alkalmazása – fizikai, kémiai és ásványi gyűjtemények, könyvtár – segíti elő a tanulás hatékonyságát, melyek a házi nevelés esetében nem állnak rendelkezésre. Az iskolai oktatásban igen erősen szabályozott a büntetés és dicséret eszköztára, így nem kell olyan nevelői túlkapásokról tartani, mint esetleg a familiáris körben.

A főrendű szülők egyik általuk nyomósnak tartott ellenérve a közoktatás ellen, hogy főként az alsóbb osztályokban nagy számmal képviseltetik magukat a szegényebb néprétegek gyermekei, akik negatív erkölcsi hatása kihathat gyermekeikre. A következő ellenérvük, hogy a felsőbb osztályokban nagyszámú, különböző képességekkel és célokkal bíró növendék tanul együtt, ami nem biztosít mindenki számára megfelelő előmenetelt. *Szilágyi* ezt a valós problémát a differenciált tanítás lehetőségével javasolja megoldani. Megvallja ugyan írása végén, hogy a nyilvános iskolai nevelés sem mentes a fogyatékosoktól, azonban hozzáfűzi:

⁶⁷⁶ Ibid. 124-125. p.

⁶⁷⁷ Ibid. 121. p.

„Éppen nem erősítem, hogy házi neveléssel is sok derék emberek ne formálódna; sőt magam is esmérek és tudok olyanokat; de nem merném csak ugyan mondani, hogy azok is közönséges neveléssel még derekabbak ne lettek volna.”⁶⁷⁸

Horváth Zsigmond a *Tudományos Gyűjteményben* sorakoztatta fel a házi neveléssel szembeni ellenérveit.⁶⁷⁹ A családi nevelés első hibájaként azt róta fel, hogy a szülők nem szentelnek figyelmet kora gyermekkorban a nevelés következetességének, aminek a későbbiekben nem várt következményei lehetnek. A csecsemőkorban az anyák szerepét, a szoptatás, étel és öltözet jelentőségét emelte ki. Felhívta továbbá a figyelmet a gyermekek lelki fejlődésének formálására, a tanításban a folyamatosságra, állandóságra és konzekvenciára:

„A szükséges és hasznos esméreteket nem lehet egyszerre s mintegy töltéssel fejökbe tölteni, ahhoz hosszas idő, huzamos tanítgatás, vesződség, gyakorlás kívántatik. A tisztaság erköltsöknek magvait is csak apródonként lehet szíveikbe hintetni, természeteknek jó igazítást adni, akaratjokat a virtus elfogadására készíteni, s indulataikat oktatás, intés s példa adás által megnevelni.”⁶⁸⁰

Következő hibaként a durva bánásmódot, vagy éppen ellenkezőleg, a túlzott kényeztetést említette. Mindkét végletet egyaránt veszélyesnek tartja, előbbi azért, mert ilyen nevelésben részesülve a gyermek cselekedeteit a későbbiekben a retorziótól való félelem, és nem a meggyőződés irányítja, utóbbi kockázatát pedig abban látja, hogy betegeskedő, finnyás, korhely és haszontalan tagokat nevel a társadalom számára. A familiáris neveltetés harmadik veszélyforrásának a társasági élet szabályai által meghatározott normák túlsúlyát tekintette az erkölcsi nevelés rovására. „Hajladozni, módizni, piperéskedni, tántolni, muzsikálni, theátrumba járni, románokat olvasni” mindenki tud, „de kérdés, ha ezek mellett indulataik s erköltsök olly jók, tiszták és fedhetetlenek-e, mint kellene lenniök.”⁶⁸¹ Fontosnak tartja persze, hogy az arisztokrata ifjak és hölgyek „szalonképesek” legyenek, azonban nagyobb nyomatókat adna az erkölcsi normák rögzítésének. „Öntsétek belé fiaitokba a munkásság, nemzetiség, anyai nyelv, a tudomány és a virtus szeretetét – s jobban megköszönik azt a jövőben, mintha e nélkül őket legnagyobb Gavallérokka, s egész Uradalmaknak örökösseivé tennétek.”⁶⁸² Következőként a vallásos nevelés elhanyagolását róta fel, végezetül pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a gyermek pályaválasztásánál annak irányát az érdeklődés és a tehetség határozza meg.

⁶⁷⁸ Ibid. 136. p.

⁶⁷⁹ Horváth Zsigmond (1825): A házi nevelésnek hibáiról, és azoknak orvoslások módjáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XII. kötet 45-99. p.

⁶⁸⁰ Ibid. 54. p.

⁶⁸¹ Ibid. 60. p.

⁶⁸² Ibid. 61. p.

Írásában nem csupán kritikát gyakorolt a házi nevelés fogyatékoságait illetően, hanem megoldási javaslatot is kínált ezek kiküszöbölésére. A gyermekekre nézve ideálisnak tartaná, ha tízéves korukig a szülők maguk gondoskodnának nevelésükről. Amennyiben ennek valami folytán nem tudnak eleget tenni, úgy biztosítsanak megfelelő nevelőt vagy házitanítót, akik kiválasztásánál körültekintően járjanak el. Amennyiben a szülők ez utóbbi lehetőséget választják, kísérik figyelemmel folyamatosan gyermekük és a nevelő közös munkáját, járjanak elő jó példával. A gyermek nevelésénél az emberi fejlődési szakaszokat figyelembe véve, annak megfelelően kell a neveltetésben a hangsúlyokat helyezni. Az első néhány évben a gondoskodás és a beszédtanítás álljon a középpontban. Három-négy éves korban már azt ajánlja, ismerkedjék meg a gyermek a betűkkel: „Eleven nyílt eszű nevendékkel három s négy esztendő korában néhány napok alatt játszva megismertetheted a betűket; de azt ingyen se gondolja, hogy tanul, különben bele únhatna, hanem tsupa multság gyanánt vegye.”⁶⁸³ Ezt követi a számok elsajátíttatása. A tanítás során kiemeli a gyermek kíváncsiságának folyamatos kielégítését, a szabad levegőn való tartózkodást és az értelmes játék szerepét. A következőkben a konkrét oktatási tartalmakat fejtette ki a cikk szerzője. Hangsúlyozta az anyanyelv tökéletes megtanítását szóban és írásban egyaránt, ami a későbbiekben az idegen nyelvek elsajátításának jó alapjául szolgál. Idegen nyelvek esetében a németet és a latint említette, azonban az egyszerűbb szavakat több nyelven is megtanulhatják a növendékek. Az elme fejlesztésére különböző nyelvű memoritereket ajánl, majd a természet, földrajz és történelem progresszív megismertetését javasolja.

A következő sarkalatos pontként az erkölcsi nevelés területeit – szeretet, hálásság, jó szívűség – nevezi meg, majd a vallási nevelés alapelveit rögzíti. Negyedik pontként a jutalmazás és büntetés különböző formáit említi, s azok következetes végrehajtását javasolja, végezetül a szülői példamutatás jelentőségét hangsúlyozza.

Horváth József Elek szintén a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent tanulmányában fejtette ki nevelésről alkotott gondolatait.⁶⁸⁴ A cikk írója az iskolai nevelés alapját a szülői nevelésben látta, de sajnálattal jegyzi meg, hogy akadnak ugyan olyan apák és anyák, akik gyermekeik első éveinek neveltetését saját irányításuk alá vonják, és maguk oktatják csemetéiket, azonban „Vagynak t. i. még Nagyjaink között is némelyek, [...] kik jobbnak állítják gyermekeiket holmi idegen, szabad gondolkodású, s gyakorta vallástalan, néhány

⁶⁸³ Ibid. 70. p.

⁶⁸⁴ Horváth József Elek (1829): Az iskolai nevelésről Magyar országban. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet 75-100. p, II. kötet 23-42. p.

nyelveket ugyan fecsegő, de nem próbált tudományú Nevelőkre bízni.”⁶⁸⁵ Megkülönbözteti továbbá azokat a szülőket is, akik szem előtt tartják fiaik nemzeti szellemű neveltetését, s neveltetésükről szintén maguk gondoskodnak, míg nyilvános iskolába nem íratják őket.

A nyilvános és a házi nevelés kérdésében ő is az előbbi prioritását nyilvánította ki munkájában, amit az alábbi érvekkel támasztotta alá: A nyilvános intézmények vezetői tapasztalt, a nevelésben járatos férfiak, akik munkájukat szigorú központi szabályozás szerint végzik, így abban az önkény jelei nem jelenhetnek meg, míg egy házi tanító saját princípiuma alapján tanít, ami nem feltétlenül helytálló. Ezzel a gondolattal már *Szilágyi Ferenc* írásában is találkozhattunk. A következő fogyatéksága a házi nevelésnek, hogy a tanulásban a versenyszellem hiánya nem ösztönzi a nevelteket a minél kimagaslóbb eredmények elérésére. Ez a megállapítás is szerepelt *Szilágyi Ferenc* korábban ismertetett okfejtésében. Új gondolatként csupán az jelenik meg ezúttal, hogy míg a nyilvános iskolákban a tanulók tisztelik tanáraikat, a házi nevelő tekintélyét a szülők gyakran csorbítják, így a nevelt sok esetben nem respektálja tanárát, ami pedig a sikeres munka alapvető feltétele lenne. *Horváth József Elek* az érvek felsorakoztatása után nyomatékosan adott véleményének, miszerint csak a nyilvános iskolából kikerültek válhatnak a társadalom hasznos polgáraivá. „Hogyan fogja bátran kimondani ítéletét s vélekedését az az akármely Törvényhatóságnak Tagja, vagy Birója, ki szüntelen magányban neveltetvén, társaságban csak megszólamlani is alig nyerhete alkalmatosságot?”⁶⁸⁶ – zárta a témával kapcsolatos gondolatait a szerző.

Kovacsóczy Ádám „Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról” című tanulmányában⁶⁸⁷ azt kifogásolta, hogy a szülők a házi nevelés során a külsőségekre és a külföldi normarendszer utánzására koncentrálnak, miközben nem jut kifejezésre a hazafiság és a valódi értékek közvetítése. Ellenezte a kényeztetést, a gyermek önállóságának kialakítását hangsúlyozta.

*Ferenczy János*⁶⁸⁸ írásában⁶⁸⁹ a nevelők gyermekek előtti tekintélyét emelte ki. A gyermek nevelését meggyőződése szerint hároméves korig az anyának kell végeznie, csak ezután bízhatják a nevelő gondjaira. A nevelés két legfontosabb területének az erkölcsi és a testi nevelést tartja. Kiemeli a gyermek engedelmességre tanítását, melyet szoktatás és példaadás

⁶⁸⁵ Ibid. 78. p.

⁶⁸⁶ Ibid. 84. p.

⁶⁸⁷ Kovacsóczy Ádám (1825): Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról”. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet 31-47. p.

⁶⁸⁸ Ferenczy János (? – 1836): Szombathelyen majd Pesten végzett tanulmányai befejeztével br. Laffert Vince fiainak nevelője, később ügyvédként tevékenykedik.

⁶⁸⁹ Ferenczy János (1827): Némely észrevételek a férjfi gyermekek házi neveléséről a tapasztalás, s néhány Fenék törvényeknek (Principiumoknak) megállapítása a józan okosság szerint. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VIII. kötet 43-63. p.

útján kíván elérni. A nevelés kérdéseiben *Campe* és *Salzmann* műveit ajánlja a szülők és nevelők figyelmébe.

Endrődy János értekezésében⁶⁹⁰ az erkölcsi romlás okait kutatta, ami a nevelés területén is érzékelhető, hiszen nagyobb hangsúly helyeződik a gyermekek „külső kiművelésére”, mint belső gyarapodására.⁶⁹¹ *Endrődy* az erkölcsök lazulásának egyik fő okát a házi nevelésben látja. A közösségtől hermetikusan elzártan neveltetve elszigetelődnek a gyermekek a társadalom egyéb csoportjaitól: „Igy csak észrevehetetlenül beléje oltjuk egyebeknek megvetésöket, magának nagyobbra tartását, mellyet idővel is nehezen, vagy soha nem teszen le.”⁶⁹² Kizártnak tartja továbbá, hogy a magánoktatás keretei között a diákok egyetlen tanáruktól mindazt a tananyagot elsajátíthatják, amire az iskolában lehetőség nyílik. Az iskolatársak példaadása és ösztönzése szintén nagyobb húzóerőt jelent a gyermeknek, mint tanára szüntelen nógatása. A familiáris körben nevelt ifjú nem tanulja meg, milyen a szabályok betartása, a másokhoz való alkalmazkodás, társalkodás, hogyan kell kezelni a társadalom sokféleségét. Ezen ellenérvek mindegyikét korábban már *Szilágyi Ferenc* írásában is olvashattuk, igaz ő akkor ezeket egy másik nézőpontból sorakoztatta fel.

Kovács Sámuel tanulmányában⁶⁹³ a tudományok művelésének és a műveltség színvonalában a házi nevelést preferálta a nyilvános oktatással szemben. „A mi pedig az Eruditiót⁶⁹⁴ vagy Tudósságot illeti, itt is a magános oktatás némineműképpen több hasznú volna talán a közönségesnél.”⁶⁹⁵ Megjegyezte azonban, hogy igen nehéz megfelelő nevelőt találni. A nevelő kiválasztásának az alábbi lehetőségeit említi: vagy egy ismerős ajánlja a tanárt, ill. a szülő levélben fordul valamelyik professzorhoz segítségért, aki általában nem a legalkalmasabb személyt ajánlja, sokkal inkább valamelyik rokonát vagy ismerősét. A professzor választása esetenként egy olyan tanítványára esik, aki valamely vizsga letételekor jeleskedett ugyan, azonban a neveléshez nem ért.⁶⁹⁶ *Kovács* mindegyik fentebb említett alternatívában talált kivetnivalót.

⁶⁹⁰ Endrődy János (1822): A mái, akár mi mértékben el harapozott, erkölcsi megromlottságnak fő okairól. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 3-34. p.

⁶⁹¹ Ibid. 15. p.

⁶⁹² Ibid. 30. p.

⁶⁹³ Kovács Sámuel (1823): Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Az oskolának hasznos és szükséges voltokról: A nevezetesebb és nagyobb oskolákról, és azok felállítatások idejéről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 18-42. p.

⁶⁹⁴ Műveltség, képzettség, olvasottság.

⁶⁹⁵ Kovács Sámuel op. cit. 25. p.

⁶⁹⁶ Ibid. 29-30. p.

8.2. Hogyan értékelték neveltetésüket az arisztokraták?

Érdekes szempont lehet a továbbiakban annak vizsgálata, hogyan vélekedtek neveltetésükről maguk az érintettek. Gr. *Széchenyi István* „*Önismeret*” című művében így nyilatkozik:

„Oda haza nevelve, hizelgő cselédektől környezve és a rossz példának elkerülése végett izoláltan tartva.... ugyan mikép nyilhattak volna fel szemeim? Ha nyilvános tanodába járok, és nevelőim nem csak nem hátráltatják, sőt előre mozdítják, miszerint tanuló társaimmal contactusba jöjjenek, és ezeknek nagyobb része néha-néha irgalmatlanul földhöz vág [...] élhettem volna-e tovább, kérdem, azon kéjábrándban [...], hogy én legerősb, vagy csak igen erős is vagyok? [...] Lelki tehetségeim igen lassan fejlődtek, igen későn érleltek, úgy hogy felette nehezen és keveset tanultam, és ekképp az, mit tudtam, engem nyilvános tanodában igazság szerint okvetlen a számpadra emelt volna. Ámde azért mert 'datur modus in rebus' minden examen után [...] elmúlhatatlanul stereotip ezen nagy igazság vagy jobban mondva óriási hazugság ragyogott tanodai bizonyítványaim lapjain: 'calculus eminentiae meruit'. És ha nyilvános tanodába járok, ilyes történhetett volna-e? Viellicht ex gratia nem 2 classis, de eminens bizonyosan nem.”⁶⁹⁷

Egyértelmű tehát, hogy nemcsak a rá jellemző öniróniájából fakadóan van negatív véleménnyel a magán-oktatási rendszerről, hanem világosan látta annak hátrányait, mint ahogy az egész nevelési rendszer alapvető fogyatékosságait is. 1814. évi naplójában ezt találjuk: „[...] a mi országunkban, ahol a nevelés szinte mindenütt hiányzik [...] az atya és fia közt feltűnő hidegség és idegenség is ebből következik.”⁶⁹⁸ *Teleki Domokos* édesapja, *Teleki József* hátrahagyott jegyzeteiben a következőket olvashatjuk:

„Hazánk tanintézetének általános fogyatkozása ama korszakban abból állott, hogy míg az alsóbb tanosztályok a középtanodák igényeinek nem feleltek meg, addig a felsőbbek, a középiskola és az egyetemi legfelsőbb tanrendszer közt, egy nehezen betölthető középtéren állottak. Ide járult még az alsóbb - osztályokban a szakrendszer teljes hiánya, az ugynevezett köztanítók fiatalsága s évenkénti változása. Ily körülmények között a tanítás az alsóbb osztályokban felette hiányos volt. Az alsóbb osztályok a felsőbbekkel nem állottak szakadatlan folytonosságban. [...] A felsőbb osztályok tantárgyai túlhaladták a gyengébbek felfogását és tehetségét, mindazáltal a szorgalmas és nagyobb tehetséggel megáldott ifjak művelődésére szép tér volt nyitva.”⁶⁹⁹

A gróf, noha hazai mércével az igen művelt főurak közé tartozott, már külföldi tanulmányútja során érzékelte műveltsége hiányosságait, aminek okát a házi nevelésben látta. Az erdélyi nagyenyedi kollégiumban tanult gróf *Teleki Domokos* élesen bírálja az ottani oktatási rendszer hiányait és meggyőződéssel állítja, hogy a magánnevelés sokkal több hasznosítható ismeretet jelentett volna számára, mint amennyit a kollégiumban kapott. Viszont azt is hozzáteszi:

⁶⁹⁷ Széchenyi István (1875): *Önismeret*. Budapest: Athenaeum 8-9. p.

⁶⁹⁸ Oltványi Ambrus (szerk.) (1982): *Széchenyi István. Napló*. Budapest: Gondolat, 1814. szept.

⁶⁹⁹ Idézi: Deák Farkas (1881): *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 5. p.

„A közoktatás hiányait magán-szorgalommal pótoltam [...]. És ha mindemellett sok fáradsággal is kevesebb ismeretet gyűjthettem, mint talán magán-nevelés mellett tehettem volna, bőven kárpótolva érzem magamat az által, hogy korán megszoktam az emberi társaság polgára lenni s annak jóllétébe, felvirágzásába és becsületébe helyezni legfőbb örömemet, jóllétemet, becsületemet. És miként kortársaim nagy részét, és pedig különböző sors- és helyzetbelieket. Korán megismertem, megtanultam velök szorosabb összeköttetésben lenni, azok érdekeit a magaméi, az enyémeiket az övéik közé szőni. A nélkül, hogy az ő előnyük által irigységre, a magamé által túlbizakodásra ragadtattam volna, anélkül, hogy akár őket magamnak önzőleg alárendelni kívántam volna, akár függetlenségemet, magasabb meggyőződésemet kelletén túl korlátozni kénytelen lettem volna.”⁷⁰⁰

Báró *Podmaniczky Frigyes* szükségesnek tartotta a családi körben történő nevelés biztonságot adó kezdeti szakaszát, azonban ezt mindenképpen kiegészítené a későbbiekben nyilvános iskolák látogatásával, hogy a gyermek a szülői házból kikerülve más gyermekekkel együtt nevelkedve épülhessen tovább. Megjegyzi azonban, hogy Magyarország nagy hiányt szenved megfelelő szintű képzést biztosító intézményekből.

„A fiúgyermeknek nemcsak kedélyét s háziasságát, de ami éppen oly szükséges reája nézve, életrevalóságát is ki kellend fejteni. Az elsőbbit a család körében sajátítván el másod- természetűt, ha egyszer az élettel magával jó érintkezésbe akár szellemi, akár testi fejlődése folytán, okvetlenül kell hagynia szülei házát, hogy ismeretlen emberek között nevelkedjék emberré.”⁷⁰¹

Báró *Splény Béla* emlékirataiban a magántanulás fölényét abban látta, hogy az így a diáknak több lehetősége nyílik az adott tudományágban való elmélyülésre:

„A magántanulásnak azon nagy előnye van, hogy a tanuló, ha tudnillik valóban tanulni akar, sokkal mélyebben hat be tárgyába, mert minden kételyt feloszlatni, minden hiányt pótolni igyekszik tanárjához nyomban intézett kérdések által, és mivel az, még ha kellően képezve van is, sok kérdésre mégsem felelhet, hanem [mégis] átlátja, mi a megállapított, mi a kétes az illető tudományban.”⁷⁰²

Báró *Fiáth Ferenc*, aki a házi nevelés éveit után Győrbe folytatta immár nyilvánosan tanulmányait, átértékelte a gyermekek nyilvános iskolalátogatásának szükségességét és eredményeit, mégis megértette apja félelmét, hogy fiait a család kötelékéből és biztonságából kiragadván idegen városba küldje. „[...] most elismerem atyám bölcsességét, azon korban egy még gyermekembert, ki eddig mindig szülei szeme és felügyelete alatt növekedett, felügyelet s jó barát nélkül Pestre küldeni – ha a fiú korosabb s ha higgadtabb is mint én voltam, mindig erkölcsi vagy egészségi veszéllyel jár” – írta visszaemlékezéseiben.⁷⁰³

⁷⁰⁰ Ibid. 6. p.

⁷⁰¹ Podmaniczky op. cit. 61. p.

⁷⁰² Splény op. cit. 183-184. p.

⁷⁰³ Fiáth op. cit. 38-39. p.

Gróf Teleki László „A nevelésről” című kéziratában⁷⁰⁴ szintén elkülöníti a nevelés rendszerén belül a privát vagy házi nevelés, és a közönséges vagy iskolai nevelés kategóriáit. Teleki gróf a házi nevelés jelentőségét a nyilvános nevelés fölé helyezte, azzal a kitételrel, hogy a familiáris nevelést ki kell egészíteni az iskolai neveléssel.

„Hogy pedig az különös Házi nevelésről való Tudomány elsőbb a másiknál [...] az [...] tsak abból is ki tetszik, hogy először otthon nevelik a gyereket, és ennek a nevelésnek az elősegítésére állítatnak fel az iskolák. [...] nem lehet a közönséges iskolákat olyan jó móddal[?] igazgatni, hogy a Házi Nevelésre is szükség ne legyen. Másfelől igaz, hogy a szülői ház nevelését is ki kell egészíteni egy iskolai tanulással.”⁷⁰⁵

A nagyközönség előtt az elsők között Fáy András „A Bélteky ház” című pedagógiai irányregénye érvelt meggyőzően a nyilvános nevelési rendszer általánossá tétele mellett. Fáy András regényéről a 7. fejezetben már említettük, hogy a kerettörténetbe ágyazva szinte önálló tanulmányokat sző bizonyos pedagógiai problémák köré, melyek egyike a magánnevelés és köznevelés kérdése is. A regény egyik szereplője nevelőként érkezik egy nemesi családhoz, és azonnal döntőbíróként kéri fel egy vitában, melynek két ellenpólusát a ház ura és a lelkész képviselik. Előbbi a házi, utóbbi pedig a nyilvános iskolázás mellett száll síkra.

A házi nevelés mellett szóló első érv, hogy a tanuló sajátosságait, tehetségét és lelki alkatát, ami mindenféle nevelés fundamentuma kell, hogy legyen sokkal inkább figyelembe veszi, mint a közönséges iskola, ahol a diákok nagy létszáma ezt nem teszi lehetővé. Otthon nevelődve nemcsak a tudományokat sajátíthatja el az ifjú, hanem a mindennapi élet fontos mozzanatait, a férj és apa, valamint a gazda szerepeket. Az iskolában ezzel szemben csupán a tudományok terén pallérozhatják elméjüket a növendékek, de sajnálatos módon a későbbi életpályáktól függetlenül azonos tantárgyakat kell tanulniuk, így egyik sem tekinthető igazán felkészültnek választott szakterületén.⁷⁰⁶

Ezt követően a szerző a nyilvános nevelés melletti érveit sorakoztatja fel. A családi nevelés egyik fogyatékosága, hogy a nevelő nem minden esetben kapja meg növendékétől a kellő tiszteletet, s a tanítás a szülők igényei által befolyásolt folyamat. Otthon nevelkedve az ifjú nem ismeri meg kortársait, nem tehet szert emberismeretre, és kimaradnak életéből az iskolás évek alatt szövődő baráti kapcsolatok. Elszigetelődve a gyermek érzésvilágát saját önkénye és szükségletei szabják meg, nem tanul meg alkalmazkodni a közösség igényeihez.

⁷⁰⁴ MTA Kézirattára RUI 4°133/II. 52. p.

⁷⁰⁵ Teleki László op. cit. 52-53. p.

⁷⁰⁶ Fáy András (1832): A Bélteky ház. Pest: s. n. I. kötet, 12-13. p.

„Ellenben az iskolában megszakadnak a rang közfalai, egyedül a tanító szab rendet, személyes érdem becsülést, s a lerangoztatott urfítska ön-érdem után kénytelen törekedni, melly egyedül képes megkülönböztetni a kapás fiától. [...] Szorosabban köttetik idővel a Karzathoz. Kiismervén idegen érdemeket is, s tanúlván egyébbnek is köszönhetni valamit, mint csupán születésének, rangjának, szüléinek.”⁷⁰⁷

Fáy az imént felsorolt érvek említése esetén *Szilágyi Ferenc* és *Horváth József Elek* gondolatait ismétli. Míg a házi nevelés inkább szűk kör igényeihez mérten neveli az ifjút, addig a nyilvános iskola a haza és a világ polgárának készíti fel, hangzik Fáy utolsó érve a nyilvános iskolázás előnyeinek felsorolásában.

Csupán abban az egyetlen esetben részesíti a házi nevelést előnyben a közneveléssel szemben, amennyiben az ifjú már egészen zsege korától célirányosan egy meghatározott pályára készül, mert így a számára esetleg fölösleges ismeretek helyett a házi tanító professzionálisan irányíthatja választott célja felé.

8.3. A nemzeti szellemű nevelés megjelenése, gróf Dessewffy Aurél nevelési tervezete

Az európai arisztokrácia többféle síkon is szoros kapcsolatban állt egymással, aminek hatására a kultúrák is keveredtek, és egy közös európai stílus kezdett kialakulni, kijelölve az arisztokratáknak szánt művészet- és irodalom-mecénási szerepet. A nemzetközi mércéhez a magyar mágnásosztály is felzárkózott, műveltsége már bármely más nemzetbeli társaival felvehetette a versenyt, ez a felzárkózás azonban a nemzeti jelleg és vonások elmosódásával, csaknem teljes kihalásával járt, mivel a főrangúak jelentős része nemzeti nyelvét teljesen elfelejtette, gyermekeiknek nem is tanította. A kortárs angol utazó, *John Paget* a férfiakra így vélekedik:

„Valamennyien beszélnek magyarul és németül, néhányan franciául és angolul is. Viselkedésük egyszerű, talán kevésbé pallérozott, mint velük azonos rangú és korú angoloké. Klasszikus műveltségük, kiváltképp latin tudásuk felér a miénkkel, országuk törvényeit pedig jóval aprólékosabban ismerik, mint mi a mieinket.”⁷⁰⁸

A reformkorban éles szakadék képződött a fentebb jellemzett arisztokraták és a nemzetiségüket ismét felvállaló mágnások között. *Széchenyi István* meglehetősen pesszimistán látta az arisztokrácia szellemi állapotát: „A szokás, az erkölcs, az életmód kiszorítja belőlünk a természetet, az erőt, az erényt.”⁷⁰⁹ Az erdélyiekről, akiket naplójában már

⁷⁰⁷ Ibid. 15. p.

⁷⁰⁸ Paget op. cit. 18-19. p.

⁷⁰⁹ Széchenyi naplója 1814. nov. 10-én.

korábban is úgy jellemzett, hogy „rajtuk van az erdélyiek bélyege”⁷¹⁰, a következőket jegyezte be: „Mindazokról, akiket Erdélyben láttam, megállapíthatom, hogy az ismeretség első pillanatában tetszésünket megnyerik, mert vendégszeretők – később azonban kicsinyes eszméik és előítéleteik folytán elviselhetetlenné válnak.”⁷¹¹ Mindezek ellenére *Eszterházy Károlynak*⁷¹² címzett egyik levelében 1828. okt. 8-án már arról írt, hogy régi mágnástársai kihalóban vannak, s új, hazafias indulatú nemzedék van felnövőben. Erre igen nagy szükség van, mert „annyira elromlottak Mágnás Társaink s Nemeseink egyáltalában, hogy nem is érzik s nem is sejdítik, mennyire elaljasodtak, s mennyire rosszak. [...] hazánkfiainak nagy része korcs, azaz se magyarok, se németek, se francziák, se angolok. Ez ám a mi nagy bajunk!”⁷¹³ Éppen ezért reméli, hogy gróf *Eszterházy Károly* „szélesvállú fiai[d]ból igazi magyar emberek lesznek, de nem ám betyár, pipás, káposztaevő magyarok, hanem a Nemzetiség jeles és nemes értelemben.”⁷¹⁴

Gróf *Dessewffy József* versei között gyakran találunk utalásokat a magyar nyelv és nemzeti érzés felébresztésének szükségességéről, ennek egy példája az „*Egy fiatal urfi emlékkönyvébe*” című 1819-ben keletkezett írása:

„Ahogy a nyelv a szív a gondolkodásnak
Eleven jelképe ' s élénk bélyege
Ne légy azok közül kik annak [olvashatatlan] ásnak.
A magyar dús érzést magyar szánk csevegje
Külső hang szívünket saját erejétől
Megfosztja idegen szint mázsol lelkünkhöz
szeressünk gerjedni a külsők [olvashatatlan]
de maradjunk hívek személyünkhöz
Ama majmogatott majmát csak kacagja
A sajátság szesze szül ' s tart fel nemzetet
Nézd minden okos nép nyelvét mint faragja
Azért él, virágzik ' s el nem temettetett.
A már nekünk hajtott gyalázó veszély(lyel?)
Ha meg menekszeni dísz mellett a karunk,
Még nem késő, de ne távozzunk a czéllal
ha egy lesz a nyelvünk, számtalan lesz karunk.”⁷¹⁵

A nemzettel szembeni felelősségtudat hiányáról gróf *Dessewffy József* özvegye, gróf *Sztáray Eleonóra* a következőképp vélekedett férje halála után mondott gyászbeszédében, mely az *Athenaeum* hasábjain jelent meg:⁷¹⁶

⁷¹⁰ Széchenyi naplója 1821. júl.21-én.

⁷¹¹ Széchenyi naplója 1821. júl.28-án.

⁷¹² Eszterházy Károly (1799-1856): császári királyi kamarás, Győr vármegye főispánja.

⁷¹³ Széchenyi István (1889): *Gr. Széchenyi István levelei*. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. I. kötet Budapest: Athenaeum 103. p.

⁷¹⁴ Ibid. 102. p.

⁷¹⁵ MOL P 95 Gróf Dessewffy József versezetei III. kötet 737. p.

⁷¹⁶ Gr. Desöffy Józsefné (1843): Levél Veröczeyhez. In: *Athenaeum*, 2. kötet 126-128. p.

„A mi mostani úgynevezett nagy embereink ellenben, sokkal többet gondoskodnak önmagok, hiúságok, finacziák, s kevélységek, mintsem hazájok felől. – Elkábítják a sokaságot, kivált a tapasztalatlan s ingerlékeny ifjúságot, szépen csengő, pompás mondásokkal, sophismákkal s valóságos szemfényvesztésekkel. – Ők – nyomorúlt szabadtírói és reformátorai e hazának! – pedig terveiknek ártalmas semmisége csak hamar tapasztalható – s eltűnő szappanbuborék gyanánt – Szerintem közölök egyiksem bir valóban egészen tiszta és nagy szándékokkal – egyiksem áldozza fel olly egészen magát, anyagi jólétét, idejét s erejét a hazának”,⁷¹⁷

mint ahogy azt férje tette 36 esztendőn keresztül. A grófnő méltatlannak érezte, hogy hitveséről nem emlékeztek meg méltóan halála után, a lap főszerkesztője ezért engedélyezte a gyászbeszéd közlését.

Soltész János írásában⁷¹⁸ azt fájalta, hogy igencsak háttérbe szorul a tanítás során az erkölcsi normák kialakítása a tudomány egyéb területei mellett.

„A gazdagabb osztályok gyermekei a tanulmányok sokaságával nyomatnak el, mellyek még legtöbbnyire holt nyelven adatnak elé és csak az emlékezetbe vitetnek. [...] Elfelejtünk a gyermeki indulatnak erkölcsi irányt adni, hogy ez által a szabad akaratos értelmet uralkodásra bírják, és minden nemesebb szenvedélyek iránt fogékonytá tennők.”⁷¹⁹

Az új nemzedék egyik képviselője gróf *Dessewffy Aurél* is, aki tanulmányokban foglalkozott az arisztokrácia magyar nemzeti szellemű nevelésének kérdésével, és programot szerkeszt, hogyan lehetne a magyar nemességet visszamagyarosítani, rajtuk keresztül a magyar művelődést nemzeti szintre emelve az egész nemzetet művelté tenni. *Dessewffy* érzékelte a külföldért rajongó arisztokrácia ellen egyre fokozódó ellenszenvet, valamint a birtokok egyre növekvő feldarabolását is. Amennyiben az arisztokrácia elő akar készülni a közügyek átalakulására, nagyobb mértékben kell részt vennie a közéletben, ami viszont a hazai nyelv és állapotok ismerete nélkül lehetetlen. A gróf az arisztokrácia politikai és társadalmi jelentőségének a jövőben való biztosítására legfőbb teendőül az ifjú generáció nemzeti nevelését tűzte ki. Ennek módzatait és eszközeit „*A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere*” című 1839-ben megjelent tanulmányában fejtette ki.⁷²⁰ A nemzeti szellemű nevelés egyik eszközét az jelentheti, ha az arisztokrata gyermekek nevelését magyar nevelők biztosítják. A társalgásnak mind a gyermekek, mind pedig a felnőttek körében magyarul kell folynia: „[...] a magyar nyelv nem jó társasági nyelv, mert feszes, feszes pedig, mert nem a jó társaságé.”⁷²¹ A nemzeti nyelv bárdolatlansága miatti kirekesztését két érveléssel is megcáfolta; egyfelől Erdély példájával, ahol a magyar nemcsak hogy társasági nyelv, hanem

⁷¹⁷ Ibid. 127. p.

⁷¹⁸ Soltész János (1839): Erkölcsi műveltség. In: *Athenaeum*, 28. szám ápr. 7. 432-437. p.

⁷¹⁹ Ibid. 435. p.

⁷²⁰ Dessewffy Aurél op. cit. 322-336. p.

⁷²¹ Ibid. 322. p.

itthon nem ismert fordulatokban is gazdag, másfelől pedig a kritika létjogosultságát kérdőjelezte meg, miszerint az többnyire olyan emberektől származik, akik a magyar nyelvet nem, vagy csak éppen bírják. *Dessewffy* bírálta, hogy a mágnes ifjú kisgyermek korában csak magyar dajkától hall magyar szót, utána pedig olyan bel- vagy külföldi nevelő veszi át a nevelését, aki a nevelést nem nemzeti gondolat- és érzelmvilágban folytatja. A gyermek németül, franciául és angolul tanul, a szülőktől alig hall magyar szót, ráadásul mindennapi társaságát is németül beszélő gyerekek alkotják. Az ifjak egy héten maximum háromszor vesznek magyar nyelvórát, és a rövid magyar történelem, valamint a nevelés vége felé megtanított felületes magyar törvény mellett teljesen hiányzik a magyar írók olvasása, a hazai körülmények és a jelen állapotának ismerete. A nevelésre szánt idő többi részét a szülők igényei szerint testi és általános tudományi művelés tette ki. A szerző alapvető hibaként értékelte, hogy ez a nevelési rendszer a magyar műveltséget az általános műveltség alá rendeli. Feladatként tűzte ki:

„Előkelő magyar szülőknek tehát, ha csak valami különös hivatás miatt kivételes pályára nem szánták gyermekeiket, azon kell lenniök, hogy fiaikból műveltlelkű és szívű, a külföldön becsülettel felléphető, hazájuk dolgaiban jártas, királyunkhoz hív, politikai helyzetünket józanon felfogó, honunkat melegen szerető hasznos polgárokat képezzenek, – tökéletesen alkalmasakat arra, hogy a hazai állapotokban voltaképpen, és hathatósan gyakorolják azt a befolyási részt, mely polgári helyzetükhöz a törvény által kapcsolva van. Ezen főczélban kell magyar ifjak nevelésében minden törekvésünknek összpontosulni.”⁷²²

Dessewffy gróf nem tántorított el az idegen nyelvek tanulásától, sőt megerősítette annak szükségességét, azonban jelentőségét nem a társalgásban, hanem az ismeretek közvetítésében látta. Felhívta továbbá a figyelmet Magyarország állapotának alapos ismeretére, mert hiába vesznek részt arisztokratáink külföldi tanulmányutakon, azok a szórakozáson túl csak akkor bírnak valódi haszonnal, ha az utazó a két ország sajátosságait és kultúráját kontrasztív szemlélettel képes tanulmányozni. Azt vallja, a főrangúak feladata a példaadás, mintájukkal a műveltség terjesztése a többi népréteg felé, a nemzeti nyelv ügyének felkarolása és a nemzetiség felemelése.

„[...] fogják fel a nyelvet, a maga egész fontosságában mint eszközt, hatni a nemzetre, ismereteket szerezni, nemzetiséget emelni, szíves közlekedésben maradni honosainkkal. Szabaduljanak ki penészes előítéletek s asszonyos babona félelmek békóiból, s győződjenek meg, hogy csak tőlük függ megvalósítani előmenő évkorunk symbolumát: a művelt nemzetiséget, s a nemzetesedett műveltséget.”⁷²³

⁷²² Ibid. 323. p.

⁷²³ Ibid. 325-326. p.

Dessewffy Aurél nem csupán kritikával illette rangtársai neveltetését, hanem 1835-ben oktatási tervezetet szerkesztett 9-14 éves korú fiúk számára.⁷²⁴ *Dessewffy* itt is fő feladatul tűzte ki, hogy műveltté kell tenni a nemzetet és nemzetivé a művelődést, de e két paradigmát nem látja antagonistikusnak. A neveltetés korabeli sajátosságaként említi, hogy a monarchia fővárosától távolabb élő, szerényebb anyagi kondíciókkal rendelkező arisztokraták nem helyeztek akkora hangsúlyt gyermekeik neveltetésében a külsőségekre, az európai műveltségre, míg a Bécsben cseperedő, vagyonosabb főrangú családokból származó ifjak képzése teljességgel nélkülözte a magyar elemeket. Az oktatásban kiemelte a gróf az önálló gondolkodás kifejlesztését a gyermekekben: „czélszerű és alapos tanulmány által kellően előkészíteni őket, hogy azon korban, a midőn hivatva lesznek részt venni a közügyekben, minden előforduló kérdésben önálló ítéletet alkothassanak.”⁷²⁵ Hangsúlyozta a magyar nevelő szerződtetésének fontosságát, különösen azokban a házakban, ahol a mindennapi társalgás nyelve nem a magyar. *Dessewffy* a nevelés időtartamára azt javasolta, kerüljék az ifjak a kortársak társaságát, kizárólag a rokonokkal és a testvérekkel érintkezzenek, hogy elkerüljék a káros hatásokat, melyek a későbbiekben negatívan befolyásolhatják erkölcsük és modoruk fejlődését.

A gróf abból a feltételezésből indult ki, hogy a gyermekek kilenc éves korukra már beszélnek magyarul, németül és franciául, helyesen írnak, és jól számolnak. Nagy hangsúlyt fektet továbbá az önművelés igényének kialakításán túl a vallásos nevelésre. Az erkölcsi nevelés egyik sarkpontját a helyes szexuális pedagógiában látta. Eszerint fontos, hogy a fiú tudjon önuralmat gyakorolni – ennek érdekében el kell távolítani a környezetéből minden ingerlő könyvet, festményt, és 60 évesnél fiatalabb csinos hölgyet. A nemi felvilágosítást az apára vagy az orvosra bízta. Ennek időpontját természetesen a fiú egyéni fejlettsége, testi és szellemi érettsége, vagy valamely konkrét eset szabja meg.

Az oktatásban a nagy hangsúlyt helyez a nyelvekre, főként a latinra (közjogi szempontból) és a magyarra. Javasolja, hogy néhány diszciplínát idegen nyelven tanuljon a gyermek, de kizárólag azon, melyen már hibátlanul beszél. A 9-től 14 éves korig terjedő képzésben a természettudományoknak is helyet kell kapniuk.

A szerző különös gondot fordított a test nevelésére, tornára, táncra, lovaglásra, úszásra, de a túlzások elkerülése mellett. A szünidei utazásokat bel- és külföldön egyaránt ajánlotta, mint

⁷²⁴ Dessewffy Aurél: Töredékgondolatok egy nevelési tervezet felől. In: Dessewffy Aurél (1887): *gr. Dessewffy Aurél összes művei*. Sajtó alá rendezte, életrajzzal és jegyzetekkel kísérte Ferenczy József. Budapest: Méhner 304-312. p.

⁷²⁵ Ibid. 310. p.

ahogy a rajz- és zeneoktatást is szükségesnek tekintette, bár az utóbbit főleg azok számára, akik muzikálisak voltak.

Az alapképzést 14 éves kor után már a szakszerű oktatásnak kell felváltania. Ekkor két-három év nyilvános iskoláztatás, gazdasági-technológiai képzés, esetleg műegyetem látogatása ajánlatos. Erre az időszakra már nem készített részletes tervezetet, de kihangsúlyozta, hogy a tanulmányok körét ekkor már a pályaválasztás szempontjainak kell meghatároznia. A diplomáciai pályára készülőknek főként nyelveket, az európai államok történetét és államjogi tanulmányokat ajánl, a leendő katonákat rögtön a katonai akadémiára irányítja, a későbbi polgári tisztviselőknek pedig néhány év nyilvános iskola után alapos jogi, statisztikai és nemzetgazdasági stúdiumokat javall.

A fejezet címében felvetett probléma tekintetében a kortársak szinte egybehangzóan a nyilvános nevelésre voksoltak a házi neveléssel szemben. Fő érvként a nyilvános iskolák szakmai tantervét, központi irányítását és felügyeletét, a tanárok elhivatottságát és kompetenciáját, a kortárscsoport által nyújtott előnyöket – versenyszellem a tanulásban, baráti kapcsolatok kialakulása –, a látókör kiszélesedését, a hatékonyabb tanulási feltételeket, a normákhoz való alkalmazkodást, a szociális érzékenység kifejlődését és a társadalmi rétegek egymással szembeni előítéleteinek leküzdését jelölik meg.

Az arisztokrácia többsége szintén elismeri a nyilvános iskolák nyújtotta előnyöket, és ha sok esetben nem is találunk forrásainkban erre való utalásokat, néhány képviselőjükkel már találkozhatunk az intézmények falain belül. Az arisztokrácia köreiben nem beszélhetünk kizárólagos magánoktatásról, mert noha a főrangú gyermekek jelentős része a gimnáziumi osztályokat magántanulóként végezte, a felsőbb tanulmányaik idején az egyetemeken már ők is részt vettek a nyilvános előadásokon és vizsgákon. Ez persze nem jelenti azt, hogy felsőfokú tanulmányaikat ne segítette volna továbbra is nevelőjük, azonban a korábbi, csupán a vizsgákra való felkészítést már nem tudták vállalni, mivel az már a tanult diszciplína professzionális ismeretét kívánta meg. Így a főrendűek is kénytelenek voltak az előadásokat látogatni, esetleg az egyetem professzoraitól vettek egy-egy tárgyból magánórákat.

A nemzeti szellem kérdésében erősen megosztott a társadalmi réteg, haladóbb képviselőik felismerték a nemzetük felvállalásának, a közügyekben való tevékeny részvételüknek szükségességét, ami elképzelhetetlen a nemzeti nyelv és szokások újraélesztése nélkül. Ebben a kérdésben a magyarországi minta eltér a német arisztokrácia esetében megfigyelt iránytól, ahol az 1820-as évektől kezdődően szintén megfigyelhető a német nemzeti szellem térhódítása, a nemzeti nyelv újjáélesztése és irodalmivá tétele. A német tartományokban

azonban ebbe a folyamatba a főrangúak jelentős része bekapcsolódott, míg Magyarországon csupán az arisztokrácia haladóbb csoportja ismeri fel a probléma jelentőségét. „Ha erre körülményeink hideg megfontolásában, s tulajdon helyzetök minden oldali megtekintésében elegendő okot, s állandó erőt még most sem találnak: Úgy én hazám aristocratiáját gyógyíthatatlan betegnek vagyok kénytelen kinyilatkoztatni”⁷²⁶ – mondta ki főrangú társai felett az ítéletet gróf *Dessewffy Aurél*.

9. Az arisztokrácia tudományos, kultúrpolitikai és közéleti szerepe

9.1. A pályák alakulása, méltóságok

A szülők nem kívánták meg gyermekeiktől, hogy kövessék az atyjuk által választott pályát, azonban néhány esetben előírták az alapvetően elvégzendő kurzusokat, esetleg későbbre halasztották az ifjú pályaválasztását, mint pl. báró *Splény Béla* esetében. Az ifjú báró már igen korán a családi hagyományokat követve a katonai pályára készült, azonban édesapja, mivel fiát tehetségesebbnek vélte, inkább a papi vagy hivatalnoki pályára szánta.

„Szüleim ugyan, mivel látták, hogy a tudományok érdekelnek, szerették volna, ha én akár a papi, akár a hivatalnoki pályára készültem volna, de akkor még hajlamom a körömben látott számos példa folytán képződött, és én is azt feleltem, ha azt kérdezték, hogy mi akarok lenni: katona. Atyám eszerint rám nézve elhatározta, hogy mindenekelőtt a gymnasiumot és philosophiát elvégezzem, addig pedig a katonai pályára szükséges előkészületeket se hanyagoljam el.”⁷²⁷

Splény Béla megfogadta az atyai tanácsot, és a kor szellemének megfelelően előbb elvégezte a kétéves jogi kurzust, csak ezután döntött 19 éves korában a tényleges pályaválasztásról.

„Énreám nézve, aki még mindig azt állítottam, hogy katona leszek, elhatároztatott, hogy mivel multhatatlanul szükséges, hogy a család egy tagja jogi ismeretekkel bírjon, be fogom végezni az akadémián a kétévi jogi cursust, és akkor megyek csak, ha emellett maradok, a katonai pályára. Miután addig a katonai tudományokat is tanultam, tizenkilenc éves koromban az nem lesz késő, atyám állására tekintve.”⁷²⁸

⁷²⁶ Dessewffy Aurél: A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere. In: Dessewffy Aurél (1887): *gr. Dessewffy Aurél összes művei*. Sajtó alá rendezte, életrajzzal és jegyzetekkel kísérte Ferenczy József. Budapest: Méhner, 336. p.

⁷²⁷ Splény op. cit. 104. p.

⁷²⁸ Splény op. cit. 205. p.

Az idősebb báró Vay Miklóst katona nagybátyja mérnöknek szánta, így amikor a fiú is kedvet kapott a katonai pályához, ragaszkodott hozzá, hogy előbb zárja le sárospataki majd bécsi mérnöki tanulmányait. Báró Vay Miklós saját gyermekei pályáját nem vezette határozott elképzelés szerint, a pályaválasztás irányát a fiúk hajlamai szabták meg, az életben vérmérsékletük, szellemi tehetségük és kedélyük alapján indultak: Miklós a közpályán, Lajos a polgári és családi élet köreiben. Anyjuk, *Adelsheim Johanna* a gyermekek indíttatásáról igen felvilágosult szellemben így ír 1820-ban: „[...] fiaim még nem határoztak a felett, miféle pályát válasszanak, de nem is sürgetjük őket; időt adunk nekik, hogy a jót és rosszat minél jobban megismerhessék. A jogot minden esetre tanulni fogják, mert azt minden magyar nemesnek tudni kell, hogy sajátjokat megoltalmazhassák.”⁷²⁹

A nevelési tervezetek és a tanulmányok során teljesített egzámenek alapján is megerősíthető, hogy a legtöbb arisztokrata ifjú a korabeli magyar mágnás szükségleteihez alapvetően hozzátartozó jogi ismereteket beépítette képzésébe. A diplomás ifjú főúri lehetőségeit báró *Fiáth Ferenc* édesapja a következőkben látta:

„Haza mentem szülőimhez, atyám nagyon örült szép diplomámnak. Most már önálló ember vagy fiam; válassz magadnak pályát; elmehetsz Bécsbe a cancelláriához, vagy Budára a helytartótanácsához, tiszteletbeli fogalmazónak; vagy ha inkább kívánsz, vezess az akai gazdaságot, az abait új évre átadom bátyádnak, ennek már megígértem. Őcséd elvégezte a jogot, de hajlamát követve katona akar lenni, ezt elvisszük január 1-jén az ezredhez, akkorra határozd el magad te is, addig pedig élvezzétek a szabadságotokat s éljetei közöttünk gond nélkül. Ezek voltak jó atyám igazán atyai szavai.”⁷³⁰

Tanulmányaik befejezése után viszonylag kevesen éltek a polgári pályák lehetőségeivel. A mágnás ifjú, ha nem vonult vissza birtokaira, jogi doktorátust szerzett, ritkább esetben vármegyei pályán is elindulhatott, legtöbbször azonban a központi kormányzati hivatalokban folytatta karrierjét. A szerényebb anyagi helyzetűek családjából sok katonatiszt került ki, különösen akkor, ha az apa példája is lelkesített.

Korszakunkban 87, a közéletben tevékeny szerepet játszó arisztokratát vizsgáltunk. Közülük a legtöbben, majdnem minden második (42,5 %), a központi kormányzati hivatalokban töltött be magas állami tisztséget, elsősorban az országbíró (*Cziráky Antal Mózes, Orczy Béla, Széchényi Ferenc, Zichy Károly*), tárnokmester (*Zichy Nándor, Cziráky Antal Mózes, Eötvös Ignác, Zichy Ferenc*) főtárnokmester (*Cziráky János*), királyi főlovászmester (*Zichy Ödön, Ráday Gedeon*), császári és királyi kamarás (*Batthyány-Strattmann Ödön, Festetics György, Fiáth Ferenc, Orczy József, Teleki Sámuel*), főkamarás (*Zichy Károly*),

⁷²⁹ Vay op. cit. 13. p.

⁷³⁰ Fiáth op. cit. 103-104. p.

főudvarmester (*Károlyi György, Reviczky Ádám, Szapáry János*), koronaőr (*Teleki József, id. Vay Miklós, Károlyi György, Ráday Gedeon*), alkancellár (*Reviczky Ádám, Teleki József*), királyi kancellár (*Batthyány Vince*), főkancellár (*Reviczky Ádám*), erdélyi fejedelmi (fő)kancellár (*Teleki Sámuel*), valamint a nemesi testőrség kapitánya (*Esterházy Miklós*) főméltóságokat.⁷³¹

Vármegyei pályán a főrendek 17 %-a (kb. minden hatodik) indult, Néhány főúr esetében nevük az előző kategóriában is föllelhető, ez azzal magyarázható, hogy a legtöbben vármegyei szinten kezdték tevékenységüket, és a későbbiekben váltak központi hivatalviselővé. Így azoknak a száma, akik valóban csak a vármegyei pályán futottak be karriert, az előzőekhez képest elenyésző.⁷³²

Katonai pályára a főnemések 19 %-a adta a fejét, köztük azonban generációkra visszavezethető, kifejezett katonacsaládot csupán két esetben, a báró *Jósika* és a báró *Splény* családokban találtunk. A *Jósika* család férfitagjai körében a katonai pálya már tradíciónak számított. *Jósika Miklós* nagyapja, *Jósika Imre*, kezdetben a magyar testőrségnél szolgált, majd a székely huszároknál lett százados, de ezt a pályát követte fia, unokája, sőt dédunokái is. A *Splény* család tagjai szintén elsősorban a katonai pályán értek el sikereket már a 17. századtól kezdve. *Splény Béla* szépatyja saját költségén állított fel huszárezredet, őt követően töretlenül folytatódott a pálya. Fiai közül Gábor altábornagy, Mihály pedig gárdaalkapitány lett. *Splény Béla* édesapja és három fiútestvére szintén a hadseregben szolgált, és sokáig maga is e pálya mellett érezte magát elhivatva. Bátyja, *Splény Lajos*, szintén a katonai hivatást választotta.⁷³³

Mindössze hatan (7 %) választották kizárólagosan a családi birtok igazgatását, ezzel elsősorban a gazdaság ügyeire korlátozva tevékenységüket.⁷³⁴ Diplomataként szintén csupán 7 %-uk szolgálta hazáját, az *Apponyi* család tagjai között több diplomatát is találtunk.⁷³⁵ Arisztokratáink közül minden hetedik (15 %) választott művészeti (író, költő, zeneszerző, szobrász) hivatást, közülük *Eötvös József*, *Jósika Miklós*, *Kemény Zsigmond* írók és *Festetics Leó* zeneszerző váltak művészetük révén a legismertebbek.⁷³⁶ Nyolc főrangú tevékenykedett publicistaként vagy közgazdászként, legjelentősebb a *Dessewffy* fivérek publicisztikai tevékenysége.⁷³⁷ Mindössze ketten lettek történészek: *Bethlen Elek* és *Teleki József*⁷³⁸, szintén

⁷³¹ A teljes lista a 26. sz. mellékletben található.

⁷³² A főurak névsora a 26. sz. mellékletben olvasható.

⁷³³ A katonai pályát választók listáját a 26. sz. melléklet közli.

⁷³⁴ Lásd 26. sz. melléklet.

⁷³⁵ A teljes névsort lásd a 26. sz. mellékletben.

⁷³⁶ A művészek névsorát a 26. sz. melléklet közli.

⁷³⁷ A publicisták névsora a 26. sz. mellékletben olvasható.

ketten indultak műszaki pályán, *Vay Miklós*⁷³⁹ és *Splény Béla*. Legritkább esetben esett a választásuk a geológus (*Mednyánszky Dénes*) és a matematikus (*Teleki Ferenc*) hivatásra.

9.2. Közéleti szerepvállalás

A közéletben betöltött szerepek vizsgálata során a politikai, mecénási, intézetalapítói, a tudományos és főgondnoki tevékenységeket, valamint a gazdaságban és közlekedésben elért eredményeket vizsgáltuk. Minden harmadik (34,5 %) főrangú vállalt szerepet a politikai élet aulikus-konzervatív (pl. gr. *Dessewffy Emil*, *Dessewffy József*, gr. *Apponyi György*, gr. *Czirák János*, *Czirák Antal Mózes*, gr. *Zichy Ödön*, br. *Ambróczy Lajos*, *Eötvös Ignác*, *Szapáry János*) vagy a liberális ellenzék soraiban (pl. a *Károlyiak*, *Andrássyak*, *Széchenyiek*, *Batthyányak*, br. *Wesselényi Miklós*, br. *Jósika Miklós* és később a *Zichyek*, *Esterházyak*, *Wenckheim*, gr. *Teleki László*, br. *Eötvös József*, gr. *Ráday Gedeon*). Egyes családokon belül ellenpólusok is kialakulhattak, példa erre a br. *Mednyánszky* családban János és Alajos, előbbi 1791-1806 között az udvarnál besúgó szolgálatot teljesített, amelynek során még konzervatív főurakat és nemeseket is forradalmi szövetezéssel vádolt, sőt feljelentéseket készített a számára ellenzékinek tűnő emberekről. Utóbbi közoktatásügyi reformjavaslatai már jól ismertek számunkra. A *Jósika* családban Sámuel az aulikus konzervatív irány képviselője, 1848-ban ellenezte Magyarország és Erdély unióját, *Apponyi Györggyel* és *Dessewffy Emmillel* együtt a szabadságharc leverésére ösztönözte a bécsi udvart, míg Miklós az ellenzék soraiban harcolt. 1848-49-ben Kossuth feltétlen híve, valamint tagja volt az Erdély és Magyarország unióját előkészítő bizottmánynak. A báró *Eötvös* családon belül az aulikus Ignác és a reformpolitikus József képviselik a két ellenpólust, míg a gróf *Dessewffy* családban nem ilyen éles a megosztottság. Mindhárom *Dessewffy* fiú a konzervatív politika híve, azonban ezen belül Aurél a „fontolva haladók” óvatos reformjainak képviselője.⁷⁴⁰

Bár a közszerepléssel a szülők nevelési tevékenysége formálisan is lezárult, egyes esetekben azonban még ekkor is féltő szemmel kísérték útjukon gyermekeiket. Erre ifj. báró *Vay Miklós* példáját említjük, akinek édesanyja, báró *Adelsheim Johanna* 1827. október 18-án, a fia alispánná választásakor a következő gondolatokat jegyezte fel:

⁷³⁸ Teleki József, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).

⁷³⁹ Vay Miklós, báró (Zsolca, 1756. szept. 6. – Pest, 1824. máj. 11.): dandártábornok, hadmérnök, folyószabályozási kir. biztos.

⁷⁴⁰ A politikai életben résztvevő arisztokraták névsorát a 26. sz. melléklet közli.

„Három körülmény van fiam ellen míg ellenjelöltjeinek éppen ez a szerencsájuk. Először is az, hogy mágnás; a mágnásokban pedig nem igen bízik a nemesség, azt véelve, hogy a főúrok mindenben csak az urakkal tartanak. Ötven alispán közt eddig csak egyetlen főúr van. Másodszor: Miklós még csak huszonöt éves; arra pedig még nincs példa, hogy ilyen fiatal embert állítottak volna valamelyik megye élére. Többnyire csak 40-50 éves férfiakat szokott érni ez a kitüntetés. Végre pedig az is igen nagy akadály, hogy fiam protestáns, a mi Magyarországon minden alkalommal igen nagy hátrány. Ha mégis megválasztatik, akkor teljesül rajta boldogult jó atyjának áldása: „légy kedves isten és emberek előtt!” Ez volt neki szokott mondása, mikor az élénk jószívű fiú valami örömet okozott neki. Nagyon megható azt látni, hogy kisebbik fiam Lajos, ki a gazdaságnál maradt, mint igyekszik egyengetni teljes erejéből bátyjának útját, mintha nem is volna ennél egyéb gondjuk. [...] Ez a szép testvéri szeretet és egyetértés annyival jobban esik nekem, mert igen ritkán látok ehhez hasonlót s szentül hiszem is, hogy az ég áldása fogja őket kísérni érte.”⁷⁴¹

Mecénási szerepet minden hetedik főúr vállalt a korszakban (15 %), ezen felül intézetalapítóként 14 %-uk tevékenykedett. Közülük csupán néhány példát emelünk ki: *Esterházy Miklós*, a művészetek pártfogója, újra alakította a kismartoni zenekart. Képtárát az állam 1871-ben megvásárolta, s ez lett az alapja az Országos Képtárnak. *Ráday Pál* a magyar színjátszást támogatta, *Teleki József*⁷⁴² 25.000 kötetes könyvtárát az MTA-nak ajándékozta, *Batthyány Kázmér* és bátyja, *Batthyány Gusztáv* birtokaikon óvodákat, iskolákat hoztak létre, családjuk rohonci könyvtárát az MTA-nak adományozták, valamint *Károlyi Lajos* gróffal Rohoncon gazdasági tanintézetet alapítottak. *Festetics György* Csurgón gimnáziumot létesített, megalapította a keszthelyi gazdasági főiskolát, a Georgikont, *Festetics Leó* nevéhez az első vidéki kisdudóvó (Tolnán) létrehozása fűződik.

A felsorolásból nem maradhat ki *Orczy József*, az első nyilvános park, az Orczy-kert létrehozója, *Teleki Sámuel*, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár (Teleki Téka) megalapítója, *Széchenyi Ferenc*, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és könyvtárának alapítója, valamint fia, *Széchenyi István* sem. Az ifjabb *Széchenyi* nevéhez számtalan már közismert tevékenység fűződik, Pesten meghonosította a lóversenyeket, 1825-ben létrehozta az Első Lótenyésztő Egyesületet, 1825-ben jövedelme kamatának felajánlásával lerakta a Magyar Tudományos Akadémia alapjait, 1827-ben Pesten megalapította a Nemzeti Kaszinót. Ezen a helyen nem tudjuk az összes alapítói és mecénási tevékenységet megemlíteni, így ezeket a 26. sz. melléklet közli részleteiben.

A gazdaság és közlekedés területén az arisztokraták 10 %-a tevékenykedett sikerrel. *Andrássy György* fontos szerepet töltött be a magyar mezőgazdaság fejlesztésére indított mozgalomban, támogatta a Lánchíd és az első vasút építését. A *Károlyi* család tagjai közül *Károlyi György* az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) egyik alapítója,

⁷⁴¹ Vay op. cit. 21. p.

⁷⁴² Teleki József, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).

birtokainak mintagazdaságai országos hírének a korban. *Károlyi Sándor* a Magyar Gazdaszövetséget hívta életre. *Széchenyi István* tevékenysége ezen a területen is kiemelkedő, részese volt a dunai gőzhajózás beindításának (1831), a pesti Hengermalom és a Kereskedelmi Bank alapításának. Létrehozta Pest egyik első nagyipari üzemét, az óbudai hajógyárat és a téli kikötőt (1836), elősegítette a bortermelés és selyemhernyó-tenyésztés fejlesztését. Királyi biztosként az Al-Duna szabályozását és a később róla elnevezett al-dunai út építését (1835-37) irányította, valamint nevéhez fűződik a Lánchíd építése is. Id. br. *Vay Miklós* Angliából korszerű ekék, vető- és aratógépek terveit, és a fonógép modelljét hozta magával. Szabolcsban meghonosította a burgonyát, postakocsira szerelhető fordulatszámoló berendezéssel helyesbítette a korabeli postaúttérképeket, valamint alsózsolcai birtokán belterjes gazdálkodást vezetett be.⁷⁴³

A főgondnoki tevékenységre kitérve a dunamelléki református egyházkerület főgondnokságát a Rádayak közül *Ráday Gedeon*⁷⁴⁴, *Ráday Pál* és *Teleki László*⁷⁴⁵ töltötte be, a tiszamelléki református egyházkerület és a sárospataki kollégium főgondnoka *Teleki József*⁷⁴⁶ volt, a tiszáninneni református egyházkerület főgondnoki tisztét *Vay Béla* töltötte be, míg a tiszántúli református egyházkerület főgondnoki teendőit *Vay Miklós*⁷⁴⁷ látta el, akinek fia, a legifjabb *Vay Miklós*⁷⁴⁸ a sárospataki református főiskola gondnoka volt.

A tudományos élet területén újításaikkal többen is maradandót alkottak, elég, ha néhány arisztokrata irodalmi, zenei, történetírói, mezőgazdasági vagy publicisztikai tevékenységére gondolunk, de megemlíthetjük gróf *Teleki Ferenc* nevét is, aki az addigi nehézkes szögmérő készülékek helyett feltalálta az egy kézben tartható szögmérőt, melyet később a bécsi *Voigtländer* cég gyártott. Kiemelkedő tudományos tevékenységükért huszonketten lettek a MTA rendes, levelező vagy tiszteletbeli tagjai. Névsorukat a 26. sz. mellékletben olvashatjuk.

Az arisztokraták pályáját és közéleti szerepvállalását összegző táblázatot a 27. sz. melléklet közli. A táblázat elkészítésekor a forrásokon túl *Szinnyei József*⁷⁴⁹ művére és a Magyar Életrajzi Lexikon adataira támaszkodtunk.

⁷⁴³ A teljes felsorolást lásd a 26. sz. mellékletben.

⁷⁴⁴ Ráday Gedeon, gróf (Pest, 1806. jún. 23. – Bp., 1873. júl. 12.): reformpolitikus.

⁷⁴⁵ Teleki László, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.

⁷⁴⁶ Teleki József, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).

⁷⁴⁷ Vay Miklós, báró (Alsózsolca, 1802. ápr. 29. – Bp., 1894. máj. 14.): politikus, kancellár, főrendiházi elnök, koronaőr, nagybirtokos, az MTA ig. tagja (1841).

⁷⁴⁸ Vay Miklós, báró (Golop, 1828. dec. 24. – Golop, 1886. jan. 28.): szobrász.

⁷⁴⁹ Szinnyei József (1891-1914): Magyar írók élete és munkái. Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda.

9.3. Arisztokrata művelődéspolitikusok nevelési reformprogramjai

A nevelési programok közül *Széchenyi István*, *Wesselényi Miklós* programját és báró *Mednyánszky Alajos* nevelési reformtervezetét ismertetjük. Az elődök között *Festetics II. Pál*⁷⁵⁰ nevét is megemlítyük, aki a Festetics család legjelentősebb közéleti pályáját mondhatta magáénak, fontos javaslatok és tervezetek szerzője. Ezek közül az oktatás egész szervezetét felölelő, a politikai kerületek beosztásában a nemzetiségi szempontokat is figyelembe vevő latin nyelvű kézíratos és nyomtatott tervezetét emeljük ki.⁷⁵¹ *Festetics II Pál* tervezetében nyolc kerületet/régiót (Posonien, Neosolien, Buden, Jaurien, Quinque-Ecclesien, Magno-Varedien, Kassovien, Ungvarien) különített el, pontosan meghatározva a kerülethez tartozó városok és az ott működő iskolatípusok (Academia Regia, Majora Gymnasia, Minora Gymnasia, Capitalis Nationalis Schola, Universitas Regia) jegyzékét, az egyes iskolatípusokban tanítandó tantárgyakat táblázatos formában mellékelte.

Széchenyi István nem foglalkozott külön munkában a nevelés és az oktatás ügyével, hanem a „*Hitel*” (1830), a „*Világ*” (1831), „*Stádium*” (1833), „*Hunnia*” (1835) és „*Önismertet*” című műveiben foglalta össze gazdasági, politikai és nevelési programját. Fő munkáiban a feudális rendszer válságát elemezte és az ország társadalmi rendjének polgári átalakítását tűzte ki célul a feudális nagybirtok kapitalizálása során. Mindezen változtatásokat az arisztokrácia irányításával kívánta megvalósítani. Nevelési tervét, melynek sarkpontjai, a „polgári erény”, „nemzetiség” (nemzeti öntudat), „koncentráció” (erőegyesítés) és a „kiművelt emberfő”, ennek reményében állította össze. Az egymásra épülő tényezők feltételezik egymást. Az erőegyesítés feltétele a nemzeti öntudat kifejlődésének, melyre a polgári erény épül. Az egyes ember kiművelése így teszi lehetővé a nemzet tökéletesedését, emelkedését, a művelt nemzet kialakítását.

Széchenyi nevelési programjának lényeges feladata, a kiművelt emberfőkön keresztül a nemzet és emberiség haladásának szolgálata. A gróf felismerte, hogy a nemzetiség kialakításának alapvető feltétele a nemzeti nyelv ápolása. Több helyen ostromozta munkáiban a magyar főurakat és főrangú asszonyokat a magyar nyelvtudás hiánya miatt. Tisztában volt azonban azzal, hogy a magyar nyelv erőszakos terjesztése veszélyekkel jár. Emellett kritikával illette a magyar magasabb iskolázás korszerűtlen tananyagát és latin nyelvűségét: „Más nemzetek – úgymond – az idő szükségéhez és életéhez szabják nevelésüket, míg a szegény

⁷⁵⁰ Festetics II. Pál, gróf (1722-1782): Először Sopron megye alispánja, majd Baranya megye főispánja, később országgyűlési követ (1751). Előbb a bécsi udvari, majd a magyar kamara tanácsosa, 1772-től alelnöke.

⁷⁵¹ MOL P 245. 11. csomó IV. 13. Festetics II. Pál Iskolázási ügyek.

magyar még mindig a konyhadeákban botorkál, és húszévi tanulása után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud.”⁷⁵²

Legfontosabb feladatul a nemzeti nyelv és a haza és valláserkölc s szellemében megvalósított nevelést tűzte ki, melynek raelizálása a szülők feladata. *Széchenyi* a test és a lélek harmonikus képzését ajánlja, azonban rangsorában a lélek képzése a testi nevelés előtt áll. Felhívja továbbá a figyelmet a helyes arányok betartására.⁷⁵³

A gróf a nevelés általános problémáin túl az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem fejlesztése érdekében a szakoktatás ügyét is támogatta. Szorgalmazta a reáltanodák (ipari, mezőgazdasági szakiskolák) felállítását, támogatta a műegyetem, majd a helyette előtérbe kerülő ipartanoda létrejöttét.⁷⁵⁴

Báró *Wesselényi Miklós* azt vallotta, hogy a magyar társadalom műveletlensége akadályozza a reformok megvalósítását, amiért elsősorban a nevelést tette felelőssé, ugyanis annak a feladata lenne a haza iránti kötelességet a gyermekekbe plántálni. Fő célkitűzése a gyermekeket hű hazafivá és hasznos polgárokká nevelni. Ennek fokozatos megteremtését már gyermekkorban ajánlatos elkezdni, amikor a gyermekek hazájukról tanulnak. Ekkor kell az ifjaknak megtanítani a hazafiúi és polgári jogokat és kötelességeket. A serdülőkorba érve újabb, részletesebb ismeretek közvetítése következik, úgymint Magyarország lakosságának életmódja, a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, tudományok és művészetek területei, kritikai szempontok alapján, a külföldi viszonyokkal való összevetés segítségével. Ebben az időszakban ajánlja a polgári alkotmány alapjainak megismertetését is, a végső szakaszban pedig a nemzet polgári és társadalmi létének fejlődését javasolja megtanítani. Mindezen állomások során *Wesselényi* a fokozatosság elvét hangsúlyozza.

Hőn óhajtott továbbá egy olyan népnevelési rendszer kidolgozását, ami a hazai viszonyokhoz alkalmazkodik. Olyan törvényalkotást kívánt, ami egy népnevelési kormányval a népiskolák, kisdóvók fejlesztését és felügyeletét biztosítaná. A báró felkarolta az óvodai mozgalmat, a testnevelést, erdélyi birtokán óvodát és népiskolát létesített.⁷⁵⁵

Báró *Mednyánszky Alajos* nevét a leánynevelés tekintetében már említettük, amikor az 1825. évi országgyűlés reformtervezetének elkészítéséről írtunk. 1841. január 31-én a helytartótanács, mint a tanulmányi bizottmány elnökét a közoktatás átfogó reformjának kidolgozásával bízta meg. *Mednyánszky* reformtervezete két alapelven nyugodott, az egyik a

⁷⁵² *Széchenyi István* (1958): *Hunnia*. Pest 50-52. p.

⁷⁵³ *Parcsetich Vince* (1910): *Széchenyi István gondolatai a nevelésről*. In: *Magyar Középiskola*, 1910. 201-204.

⁷⁵⁴ *Horváth Márton* (szerk.) (1988): *A magyar nevelés története I. kötet*. Budapest: Tankönyvkiadó, 262-263. p.

⁷⁵⁵ *Ibid.* 264-265. p.

reál és a humán műveltségek egyensúlyát kívánta megteremteni, mégpedig úgy, hogy a gyakorlati-realisztikus elv az elemi, az ipari iskolákban, valamint a politechnikumokon érvényesüljön, a humanisztikus irány pedig a gimnáziumok, egyetemek és akadémiák képzési profilját határozza meg. A második alapelv a műveltség és a társadalmi osztályok szükségleteinek szempontja. Eszerint bizonyos ismeretek mindenki számára szükségesek, ezt biztosítják az alsó fokú elemi iskolák. Más ismereteket már csak szűkebb kör igényel, ezeket a felsőfokú iskolák nyújtják, innen a tanulmányok színvonalában fokozatosan felfelé haladva megkülönbözteti a gimnáziumok és ipariskolák, végül az egyetemek szintjét.

Mednyánszky a gimnáziumok feladatát abban jelölte ki, hogy az értelem pallérozásával tanítványait a főiskolai tanulmányokra készítse elő. Hogy az intézmény erre alkalmas legyen, a növendékeket csak a négy elemi elvégzése után kívánja felvenni. A hagyományos négy grammatikai és két humanitási osztály helyett új tagolást javasol; három grammatikai és három humanitási osztályt, ezáltal biztosítva látja a növendékek alaposabb felkészítését a filozófiai kurzusra. Minden osztály tannyelve a magyar. A tananyagot tekintve továbbra is a latin nyelv és irodalom az egyik központi tárgy, de a német is helyet kap az órarendben. Itt azonban nem a nyelvtudás, hanem a német irodalmi nevelés lenne a főcél. Javasolja továbbá a vallástan, magyar nyelv, számtan, földrajz, magyar történelem, világtörténelem és természetrajz tanulását, azonban a magyar történelmet csupán a világtörténet részeként a humanitási osztályok keretei közt valósítaná meg. A humanitási osztályok tárgyai között a retorika, poétika, logika, a harmadik évtől görög és esztétika kapnak helyet. A gimnáziumi tervezet részletes tantervi vázlatát *Kornis Gyula* ismerteti munkájában.⁷⁵⁶

Báró *Mednyánszky* tervezetében a tanárképzés is hangsúlyosan jelenik meg, a gimnáziumokban kizárólag olyan tanárokat kíván foglalkoztatni, akik a filozófiai tanfolyam elvégzése után a tanárképző kollégiumot is abszolválták. Az udvari kancellária *Mednyánszky* javaslatát szakvéleményezésre az osztrák bizottsághoz küldte tovább, miután javaslatot tett néhány módosításra.⁷⁵⁷ A bizottság szakértői a továbbiakban a valláserkölcsi nevelés háttérbe szorulását és a kizárólagos magyarnyelvűséget kifogásolták, hivatkozva a szlávok magas arányára a gimnáziumokban. A nádor felszólította *Mednyánszkyt*, dolgozza át tervezetét a bécsi tanulmányi bizottság javaslatainak figyelembevételével. A báró beiktatta módosításait; a gimnáziumi felvételt három elemi osztály elvégzéséhez kötötte, már a második és harmadik grammatikai osztályban helyet kap a magyar történelem tanítása, valamint a németet a rendkívüli tárgyak körébe helyezte át.

⁷⁵⁶ Kornis op. cit. II. kötet, 49-50. p.

⁷⁵⁷ A német csupán rendkívüli tárgyként jelenjen meg, a magyar történelem ne integrálódjon a világtörténelembe.

1844. június 17-én királyi kézirat rendelte el a közép- és főiskolák magyar tanítási nyelvét, azonban báró *Mednyánszky Alajos* szintén ezen a napon hunyt el, így személyével az egész középiskolai reform továbbra is csupán gondolati síkon maradt és csak 1848 tavaszán nyert újra aktualitást.

A gimnáziumi reformtervezeténél sikeresebbnek tekinthető az ipariskolákra vonatkozó terve, melyet a helytartótanács 1842. márc. 8-án terjesztett a király elé. Az ipariskola a középfokú szakoktatás három irányát, a mezőgazdaságot, ipart és kereskedelmet foglalta magában. A növendékek ezt az intézményt is a négy elemi osztály sikeres elvégzése után látogathatják, a tanítás nyelve ebben az esetben is a magyar, csupán néhány tárgyat tanítanának németül a nemzetközi kapcsolatok miatt. A király a javaslatot a kancelláriával a bécsi politechnikai intézethez küldette szakvéleményezésre, a népiskolákra vonatkozó részt pedig a bécsi tanulmányi bizottságnak.

A bizottság német oktatási nyelvet, valamint egy közös előkészítő osztály felállítását javasolta, mely mindhárom ágazathoz szükséges alapismereteket közvetítené a növendékeknek. Mednyánszky elfogadta a kiegészítő osztályra tett javaslatot, de a magyar tannyelvhez továbbra is ragaszkodott. Emellett a német kötelező, a francia, angol, olasz nyelvek pedig fakultatív tárgyként jelentek meg. A király 1844. június 12-én megerősítette a tervezetet, de gyakorlati megvalósulását, a József-ipartanoda megnyitását (1846. nov. 1.) már nem élte meg a báró.⁷⁵⁸

9.4. Intézmények

9.4.1. Kisdedóvó intézetek

A vizsgálati korszakunkban az arisztokraták kezdeményezésére, vagy támogatása segítségével létrejött intézetek közül a hetedik fejezetben már szóltunk gróf *Teleki Blanka* leánynevelő intézetéről ezért ezen a helyen pusztán utalunk tevékenységére és neveldejére. Igen meghatározó volt azonban nagynénje, gróf *Brunszvik Teréz* pedagógiai munkássága, aminek a korábbiakban nem szenteltünk még figyelmet. Tevékenysége rendkívül sokrétű volt, támogatta unokahúga leánynevelő intézetének létrehozását, kivette részét a nők egyenjogúságának küzdelmeiből, de ebben az alfejezetben kisdedóvó intézetéről emlékezünk meg.

⁷⁵⁸ Kornis op. cit. II. kötet, 41-63. p. OSZK Kézirattára Quatr. Lat 2336. *Analecta Mednyánszkyana*. Fol. Lat. 3959. Fol. Lat. 3961. Mednyánszky Alajos.

Amikor 1808-ban egyik húga négy gyermekkel megözvegyült, magára vállalta a feladatot, hogy a gyerekek számára megfelelő nevelőintézetet keres. Bejárta Európát, és utazása során Yverdonban találkozott *Pestalozzival*. Tőle hallott először a gyermek értékeiről, méltóságáról, ennek hatására határozta el *Brunszvik Teréz*, hogy a gyermeknevelésnek szenteli az életét. Visszatérve Magyarországra hozzálátott tervei megvalósításához *Pestalozzi* és *Wilderspin* pedagógiai munkájának alapján kisgyermekeket óvó intézet létrehozását tűzte ki célul. Kezdeményezését értetlenség, sőt gúny fogadta. Sem az arisztokrácia, sem a helytartótanács támogatását nem sikerült megszereznie. Ennek ellenére széles körű gyűjtést szervezett, míg a szükséges összeg a rendelkezésre nem állt, és Teréz kitartó munkájának eredményeként 1828. június 1-jén, Budán a Krisztinavárosban, a Mikó utcában, megnyitotta kapuit az első magyarországi óvoda, az „angyalkert”. Ebben az esztendőben még Európában is kevés ilyen intézmény létezett, a Habsburg Birodalom területén az első *Brunszvik* grófnő intézete volt. Irányadónak *Samuel Wilderspin* 1823-ban közreadott első, a kisgyermek neveléséről szóló munkáját tekintette. *Brunszvik Teréz* a budai és pesti kisdédóvók mintájára az ország többi városában is további intézetek létrehozását tervezte. Elképzelésének első eredménye a besztecebányai óvoda megnyitása volt, ezt követte 1830-ban még két pozsonyi, egy kolozsvári, majd 1832. nov. 5-én a nagyszombati intézet⁷⁵⁹. *Brunszvik Teréz* közreműködésével tizenegy, az ő szorgalmazásával pedig haláláig nyolcvan óvoda létesült Magyarországon.⁷⁶⁰ A kisdédóvás ügyét arisztokratáink közül gróf *Festetics Leó* is felkarolta, ő alapította Tolnában az első vidéki kisdédóvót. Gróf *Batthyány Kázmér*⁷⁶¹ és bátyja, gróf *Batthyány Gusztáv*, valamint báró *Wesselényi Miklós* birtokaikon óvodákat és iskolákat hoztak létre, de a budai gyermeknevelő intézet tagsági oklevele hölgyek pártfogását is tanúsítja, köztük a főnemesek közül gróf *Apponyi Antalné Nogarola Teréz* nevével találkoztunk.⁷⁶²

Az első óvoda működésére, az intézmények berendezkedésére, a tanítók pedagógiai szemléletére, a foglalkozások tartalmára és módszereire, a növendékek összetételére vonatkozó dokumentációt az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.⁷⁶³ Az angyalkerteket a gyermekek kétéves kortól hétéves korig látogathatták, utolsó évben elemi

⁷⁵⁹ Nagyszombat városa nem vállalta az alapítás költségeit, ezért erre és az intézmény fenntartására fenntartó egyesületet szerveztek. Az egyesület elnökségi tagjai között arisztokrata hölgyek és polgárasszonyok voltak. Kiemelkedő szerepet töltött be Apponyi Józsefné sz. Serbelloni Teréz grófnő, aki több évtizeden keresztül patronálta és esetenként vezette az intézményt.

⁷⁶⁰ Az első óvodák működésére vonatkozóan lásd: Bilibok Péterné – Sebestyén Istvánné – Zibolen Endre (1984): *Első óvodáink életéből. 1829-1833* Budapest: Tankönyvkiadó.

⁷⁶¹ Batthyány Kázmér, gróf (1807. jún. 4. – Párizs, 1854. júl. 12.): nagybirtokos, reformpolitikus, külügyminiszter.

⁷⁶² MOL P 364 Apponyi Antalné Nogarola Teréz 1. csomó a. Budai gyermeknevelő intézet tagsági oklevele, jegyzetei, levélfogalmazványai.

⁷⁶³ OSZK Kézirattára Quatr. Germ. 1390/1-9. Fol. Hung. 2332 Brunszvik Teréz Kisdédóvónőképző Intézet.

ismereteket sajátítottak el. Az óvoda vezetését angliai mintára férfi tanítók látták el, bár a grófnő már a kezdetekben meg volt győződve arról, hogy erre a feladatra elsősorban a nők alkalmasak. A krisztinavárosi intézményben a szellemi foglalkozásokat rendszeres tornagyakorlatokkal kötötték össze, amire délelőtt és délután is egy-egy órát szántak. Amennyiben az időjárás lehetővé tette, sokat tartózkodtak a gyermekek a szabadban. A foglalkozásokon nem vehettek részt beteg gyermekek. A szellemi elfoglaltságok terén a legnagyobb hangsúlyt a változatosságra helyezték, a cél a gyermekek figyelmének, felfogóképességének és emlékezetének párhuzamos fejlesztése volt. 1829-ben *Brunszvik Teréz* a krisztinavárosin kívül még három óvodát nyitott meg Felsővárosban, Lipótvárosban és Vizivárosban. A négy intézmény növendékeiről csupán 1830-ból az újonnan felvett gyermekek esetében maradtak fenn adatok. Ezek alapján megállapítható, hogy az intézményeket nem a leginkább rászoruló rétegek – ahogyan eredetileg a grófnő tervezte⁷⁶⁴ –, hanem inkább a városi kispolgárság gyermekei látogatták. Legkisebb számban az értelmiségi és hivatalnoki családok csemetéi vették igénybe a lehetőséget.

Brunszvik Teréz még ebben az évben megalapította az óvodából kikerülő, hét éven felüli leányok számára a krisztinavárosi ipariskolát, ahol a növendékek kézműipari jártasságot sajátítottak el. Ez az intézmény azonban mindössze egy évig állt fenn. 1836-ban a nemesi ellenzék haladó szellemű képviselőivel – *Kossuth Lajossal*, *Bezerédj Istvánnal* – megszervezte a Kisdédóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesületet, melynek vezetőségi tagjai között *Eötvös József*, *Festetics Leó*, *Jósika Miklós*, *Teleki László* és *Wesselényi Miklós* nevével is találkozhatunk. A nádor azonban kivette Teréz kezéből az Egyesület irányítását. A grófnő külföldi útjain (Drezda, München, majd Stuttgart; Svájc után Itália, Franciaország és Anglia) egyfelől új óvodák létesítését szorgalmazta, másfelől a már fennállókat tanulmányozta, s tapasztalatait igyekezett a magyar óvodák munkájában hasznosítani.

Az Európában is első, 1837-ben alapított óvóképző intézetbe Tolnán csak férfiakat vettek fel. A Kisdédóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1845-ben készítette el az óvóképzés szabályzatát. Az intézményt 1892-től csak leány növendékek látogatták.⁷⁶⁵

⁷⁶⁴ Lásd: Czeke op. cit. 308. p.

⁷⁶⁵ A témáról még: Hornyák Mária (2003): *Első óvodánk története: Buda-Krisztinaváros, 1828-1867*. Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány.

9.4.2. Kaszinók, olvasóegyletek

A magyar közéletben 1827-ig hiányzott egy olyan színtér, ahol a szellemi és születési arisztokrácia szabadon találkozhatott volna egymással, és ami egyfajta közeledést tehetett volna lehetővé a polgárság és az arisztokrácia tagjai között. Széchenyi utazásai során találkozott az angliai egyesületekkel és klubokkal, s meggyőződött azok társadalmi és művelődési jelentőségéről. 1826-ban hazánkban is aláírásgyűjtési akcióba kezdett, egy magyarországi kaszinó létrehozásához szükséges anyagi bázis megteremtésére. 1832. jan. 6-án kelt levelében tájékoztatta *Lunkányi Jánost* az aláírók számáról, akik ekkor már 115-en voltak, köztük *Metternich* és *Reviczky*.⁷⁶⁶

A Pesti Kaszinó alapító ülésére 1827. jún. 10-én került sor a Dorottya út 5. sz. alatti Vogel-házban br. *Brudern József* elnökletével olyan céllal, hogy „az előkelő, jobb nevelésű, értelmes férfiak”, a társadalom minden rétegéből „barátságos beszélgetés végett”⁷⁶⁷ találkozzanak vagy olvashassanak ill. hogy az ideje nagy részét külföldön töltő arisztokráciát Magyarországra csalogassák vissza. Egyik állomása volt ez a *Széchenyi* által elgondolt folyamatnak, amellyel Pestet európai szintű fővárosi rangra kívánta emelni, szellemi, kulturális és politikai központtá alakítani, hogy az arisztokráciának mindezen igényeit ne külföldön, hanem Magyarországon is sikerüljön kielégíteni. A tagdíj 100 ezüst forintot tett ki. A kaszinó első arisztokratái között gr. *Széchényi Ferenc*, gr. *Károlyi Lajos*, gr. *Keglevich Gábor*, gr. *Teleki József*, gr. *Dessewffy Aurél*, br. *Jósika Miklós*, br. *Orczy László*, br. *Podmaniczky Károly*, br. *Wesselényi Miklós* is ott voltak, valamint az értelmiség és a pesti polgárság tekintélyes tagjai, irodalmi kiválóságok és a művészvilág képviselői, pl. *Bajza József*, *Bugát Pál*, *Döbrentei Gábor*, *Fáy András*, *Egressy Gábor*, *Hild József*, *Kisfaludy Károly*, *Szalay László*, *Toldy Miklós*, *Vörösmarty Mihály* stb. Az arisztokraták egy része azonban ellenszenvvel nézte a nem nemes tagokat, ezért a nem nemes pesti írók és értelmiségek Nemzeti Kör néven külön egyesületet alapítottak. *Paget* kiemelte a különféle nézetek elterjedésének és összehangolódásának lehetőségét, „a tagok modora pallérozódását”⁷⁶⁸ ill. az európai újságok hozzáférhetőségének jelentőségét.

Az 1830-tól Nemzeti Casino néven működő egyesületben valóban megtalálhatók voltak a korabeli európai folyóiratokon kívül a hazaiak is; a tudományos lapok: a „*Tudománytár*”, a „*Jelenkor*”, a „*Tudományos Gyűjtemény*”, a „*Kritikai Lapok*”, az „*Athenaeum*” és mellék-

⁷⁶⁶ MOL P 624 1.1. Széchenyi István levelei Lunkányi Jánoshoz.

⁷⁶⁷ Ilk Mihály (1927): A Nemzeti Casino százéves története: 1827-1926. Budapest: Franklin.

⁷⁶⁸ Paget op. cit. 75. p.

lapja, a „Figyelmező”, valamint más jellegű lapok, a „Regélő”, a „Rajzolatok”, a „Pesti Hírlap”, a „Világ”, a „Nemzeti Újság”, a „Hetilap” (az Iparegyesület közlönye), a „Pesti Divatlap”, a különösen a főnemesség körében kedvelt „Honderü”, az „Életképek”, a „Budapesti Szemle” és a „Magyar Szépirodalmi Szemle” is. A fentebb említett „Honderü” különösen az arisztokrata hölgyek rokonszenvét vívta ki Európára kitekintő divat- és egyéb tudósításaival, valamint a magyarországi estélyekről készült rendszeres és részletes beszámolóival.

Az időszaki sajtó és a folyóiratok mellett a kaszinó könyvtára is lehetőséget nyújtott a hazai és külföldi irodalom olvasására. Ezt *Széchenyi* 338 ajándék-kötettel alapította, de 1848-ra már 2000 mű található a könyvtárban, ebből 900 német, 700 magyar, több mint 300 francia és 100-100 angol, görög, valamint latin nyelvű. Műfajilag tekintve a legtöbb irodalmi és történeti munka.

A kaszinó belső kialakításáról *John Paget*nél olvashatunk: „[...] igen csinos épület, rendkívül elegáns oszlopcsarnokokkal.” Miután beírták a nevüket a vendégkönyvbe, beléphettek a kaszinó termeibe.

„Ezek az épület teljes első emeletét elfoglalják. Amint belép az ember, azonnal jól öltözött inasok serege fogja körül; az egyik elveszi a vendég kalapját, a másik bevezeti a biliárdterembe. Itt falak mentén rekeszek sora húzódik, mindegyiken egy-egy tag neve, ábécé sorrendben. Ide helyezik az illető számára érkezett leveleket, névjegyeket és csomagokat [...]. Beljebb az egyik oldalon két olvasóterem és könyvtár, a másikon két-három társalgó nyílik. Középpütt igen szép bálterem helyezkedik el, ahol a kaszinó három-négy bált is ad telente, ezen túl szeparék hosszú sora következik. Az ebédlő, s hozzá egy igen jó szakács tesz még tökéletesebbé Európa egyik legjobban szervezett klubját.”⁷⁶⁹

Paget meglepően tapasztalta, hogy „a kaszinó nagyvonalúan, idegenek előtt is nyitva áll, nem úgy, mint a mi, szűkkeblű szabályok alapján igazgatott angol klubjaink többsége.”⁷⁷⁰ A harmincas években heti egy alkalommal kamarazenei előadásokat szerveztek, amelyeken 1835-ben már nők is megjelentek, de ezek a kamarazenélések 1846-ra megszűntek.

A Nemzeti Kaszinó példáját követve az ország számos helyén kaszinók jöttek létre, valamint megkezdődött az olvasóegyletek szerveződése. Ezek 1833-ra szinte már az egész ország területét behálózták, s közülük néhány, például a békéscsabai kaszinó és a beregszászi olvasóegylet minden rendű és rangú ember számára nyitva állt. Léteztek azonban olyan helyek is, ahol a különböző társadalmi rétegek külön-külön egyleteket hoztak létre, mint például Nagykörösön. 1841-ben Debrecenben is különvált az ún. Polgári Kaszinó az 1833 óta létező kaszinótól a társadalmi ellentétek miatt. A legtöbb arisztokrata névvel a pesti, budai és

⁷⁶⁹ Ibid. 83. p.

⁷⁷⁰ Ibid. 84. p.

marosvásárhelyi kaszinókban találkozhatunk, az utóbbiban azonban az 1840-es években kisebbségbe szorultak az arisztokraták a városi értelmiség és tisztviselői, valamint a vidéki kisbirtokos réteg beáramlásával.⁷⁷¹ Az 1833-ban létrehozott nagyváradai kaszinó nemcsak a műveltebb társalkodást és időtöltést tette lehetővé, hanem több egyesület és intézet létrehozója is volt, pl. a koldusárpóda és takarékpénztár is a tagok kezdeményezésére és gyűjtése határára született meg.⁷⁷² A kb. 200 főt számláló kolozsvári kaszinó nem vívta ki a helybéli hölgyek elismerését. „Panaszkodnak is a hölgyek, hogy kaszinó megnyitása óta szalonjaik konganak az ürességtől, a pipa, a kártya, a biliárd, a társalgás és a könyvek együttes vonzereje, úgy látszik, felülmúlja szépségét.”⁷⁷³

A nők a kaszinóknak csak a mulatozásaiban vehettek részt, tagok nem lehettek, ellenben az olvasóköri körökbe ők is beléphettek. Kolozsváron 1839 óta működött egy csak arisztokrata hölgyek számára fenntartott olvasóegyesület, ahol eléggé meglepő módon nem gyűjtöttek magyar nyelvű könyveket. A Kolozsvári Olvasótársaságnál 1847-ben szintén *Heine, Goethe, Schiller, Kotzebue, Cooper, Walter Scott* és *Byron* művei domináltak. A kolozsvári *Polgári Társalkodó* és a győri olvasótársaság könyvtáraiban ezzel szemben *Kotzebue, Calderon, Balzac, Cooper* és *Dickens* művei mellett *Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai, Petőfi, Vörösmarty, Kisfaludy, Tompa, Szigligeti* és *Kölcsey* művei is helyet kaptak.

9.4.3. Georgikon

Gróf *Festetics György* fiatal korától 18 éven át szolgált a hadseregben. 1791-ben leköszönt rangjáról és családi birtokára, Keszthelyre vonult vissza. Zala vármegyében töltött be ellenzéki szerepet, ezért *I. Ferenc* 1798-ban megfosztotta kamarásságától és eltiltotta az udvarától is. A gróf bőkezűen pártfogolta a nemzeti kulturális törekvéseket. Saját 162 ezer holdas birtokán tapasztalta a magyarországi mezőgazdaság elmaradottságát, ezért korszerűsítésre törekedett. Ennek érdekében *Nagyváthy Jánost* hívta meg jószágkormányzónak. 1792-ben Csurgón gimnáziumot létesített, 1797-ben pedig *Nagyváthy* tanácsára megalapította a Georgikont, Európa egyik első mezőgazdasági főiskoláját, amelyet 900 holdas tangazdasággal látott el. Az intézmény megalapításakor kikérte *Albrecht Thaer*⁷⁷⁴ és *Tessedik*

⁷⁷¹ Fülöp Géza (1978): *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁷⁷² Szárazberky Nagy József (1931): *Emlékjegyzetei*. Budapest.

⁷⁷³ Paget op. cit. 252. p.

⁷⁷⁴ A porosz származású Thaer hasonló intézményt tervezett 1798-ban, azonban tervei csak 1802-ben váltak valóra.

Sámuel tanácsait is. A főiskolát kezdetben csak néhány hallgató látogatta, 1819-ig összesen 483 növendék végzett falai között.

A keszthelyi intézetről és *Festetics* grófról *Richard Bright*⁷⁷⁵ angol orvos és geológus is megemlékezett 1815-ben tett magyarországi útjáról készült útleírásában.⁷⁷⁶ Magyarország gazdasági helyzetéről és a Georgikon jelentőségéről a következőket jegyezte fel naplójában: „Jóllehet Magyarország nem tartott lépést [a gazdálkodásban] Csehországgal, Stájerországgal, vagy Morvaországgal, mégis ennek az országnak a főurai most versenyre keltek egymással, és gróf *Festetics* gazdasági intézetének megalapítása korszakalkotónak tekinthető Magyarország anyagi boldogulásának történetében.”⁷⁷⁷ Keszthelyi tartózkodása során a *Festetics* család vendégszeretetét élvezte.

„A gróf a megtestesült udvariasság volt. Nagyon örült, hogy Keszthelyen üdvözölhet. Csakhamar az itteni legfontosabb látnivalókra terelte a beszédet, majd felhívatta a növénytan és az állatorvostan tanárait és arra kérte őket, hogy legyenek velünk. Végül a két tanárnak és a prefektusnak gondjaiba ajánlott és egyelőre búcsút vett tőlünk.”⁷⁷⁸

A Georgikonban tett látogatása során alábbi tagozatokat jegyezte fel munkájában: 1. Általános gazdasági iskola a gazdasági elmélet és a vele kapcsolatos tudományok részére. 2. Jogtudományi iskola a gazdasággal kapcsolatos, továbbá a földesúr és a parasztság között fennálló viszonyokból folyó jogi kérdések számára. 3. Gazdasági népiskola a parasztság részére. 4. Az erdészetet és vadászatot érintő tudományok minden ágát felölelő iskola. 5. Lovász iskola és lovagló iskola. 6. Háziasszony képző leányiskola.⁷⁷⁹ *Bright* feljegyzése ezen a ponton elég megbízhatatlannak bizonyult. A Magyar Országos Levéltárban az intézményről őrzött iratok az 1810 és 1820 közötti időszakra vonatkozóan (tehát abban az időben, amikor *Bright* is látogatást tett az intézetben) a *Bright* által leírt hat különböző tanfolyam helyett nyolc tanfolyam hallgatóit regisztrálták. Ezek alapján a líceumi tanulók, filozófiai hallgatók, praktikánsok, pristaldusok és jogi hallgatók, mezőgazdasági hallgatók, építészeti, zenei, francia nyelvi, természettudományi és történelmi hallgatók, költészeti hallgatók, végül a

⁷⁷⁵ *Bright, Richard* (Bristol, 1789 – London, 1858): angol orvos és geológus. Külföldi útjai (Hollandia, Belgium, Németország, Ausztria, Magyarország, Itália, Franciaország) után Londonban telepedett le, a Guy-klinikán tartott előadásokat. Orvostudományi munkáiban agy és idegrendszeri bántalmakkal foglalkozott, ő regisztrálta az ún. Bright-féle eseteket (vesebetegségek), melyet róla neveztek el Bright-kórnak.

⁷⁷⁶ *Bright, Richard* (1935): *Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt. Szemelvények Richard Bright 1815. évi útleírásából.* Ford., bev. és jegyzetekkel ellátta Szerecz Imre. Keszthely: Sujánszky László Könyvnyomdája. Az mű eredetileg „Travels from Vienna trough Lower Hungary, with some remarks on the state of Vienna during the congress in the year 1814.” címmel 1818-ban jelent meg Edinburghban és Londonban, és a szerző bécsi és magyarországi tartózkodásának naplószerűen rögzített útleírását tartalmazza.

⁷⁷⁷ *Bright* op. cit. 46. p.

⁷⁷⁸ *Ibid.* 11. p.

⁷⁷⁹ *Ibid.* 13. p.

falusi gazdasági tanfolyam hallgatói látogatták az intézményt.⁷⁸⁰ Csupán érdekességképpen említjük meg, hogy a kimutatásokat, osztályzatokat és névsorokat böngészve a mezőgazdasági tanfolyam vizsgázói között 1817 és 1818-ban két *Festetics*, *Festetics Ernest* és *Festetics Leó* névre bukkantunk, a többi tanfolyamon és évfolyamon nem találkoztunk arisztokrata nevekkel.

Az angol utazót nem csupán a vendégszeretet, a figyelmesség nyugozta le, de fejet hajtott *Festetics* gróf műveltsége és könyvtára előtt is.⁷⁸¹ Benyomásairól ezt írja:

„Érdekes megfigyelní, hogy a grófot, amint elhajt az emberek között, micsoda tisztelettel köszöntik nemcsak saját emberei, hanem a piaci járók-keől is, és micsoda szeretetreméltósággal viszonozza ő is köszöntésüket. Nincs ember, aki le nem venné kalapját. Az állandó kölcsönös hajlongásokból az idegen inkább arra gondolna, hogy az angol képviselőválasztás egyik biztos jelöltje halad el, semmint a környék örökös és teljhatalmú földesura.”⁷⁸²

Gróf *Festetics György* a mezőgazdaság korszerűsítésén túl a tudományok és az irodalom mecénása is volt. 1817-től Helikon néven évente irodalmi ünnepeket rendezett, amelyre a legismertebb költőket hívta meg. Nagy pártfogója volt a tudományoknak, a göttingeni tudós társaság tagja.

9.4.4. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia, Teleki Téka

A Magyar Nemzeti Múzeumnak és könyvtárának megalapítása gróf *Széchenyi Ferenc* nevéhez fűződik. A gróf *II. József* reformtörekvéseinek híve, a jozefinista politika támogatója volt. 1799-ben főkamrásmester, majd 1800-tól országbíró-helyettes lett. A főúr jelentős összegekkel támogatta a művészetet és a tudományt.⁷⁸³ 1802-ben gróf *Széchenyi Ferenc* engedélyt kért *I. Ferenc* császártól, hogy a nemzetnek ajándékozhassa gazdag gyűjteményét. *I. Ferenc* beleegyezését adta, így az 1802. nov. 25-én kelt adománylevelével hivatalosan is átadta könyvekből, kéziratokból, metszetekből, térképekből és érmekből álló *hungaricum-gyűjteményét*, amivel a mai OSZK megalapítója lett.

A múzeum anyagát kezdetben az egykori pesti pálos kolostorba, majd a napóleoni háború után a régi egyetem épületébe helyezték. Az 1807. évi országgyűlés az új intézményt a

⁷⁸⁰ MOL P 283. 12. csomó Georgicon. Kimutatások, osztályzatok, névsorok (1810-1820).

⁷⁸¹ Ibid. 31. p. Erről lásd még: Bright, Richard (1970): *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815*. Vál., ford., bev. Szerecz Imre. Veszprém: Veszprém M. Múzeumok Igazgatósága 51. p.

⁷⁸² Bright op. cit. 54-55. p.

⁷⁸³ A pártfogoltak sorában találjuk pl. Révai Miklós, Batsányi János, Hajnóczy József, Vályi András, Csokonai Vitéz Mihály, Tessedik Sámuel nevét.

nemzet tulajdonába vette, a magyar lakosságot pedig közadakozásra szólította fel a gyűjtemény gyarapítása céljából. Az adományok közül az egyik legjelentősebb *Festetics Juliannának*, *Széchenyi Ferenc* feleségének értékes ásványgyűjteménye volt, amellyel a későbbi Természettudományi Múzeum alapját is lerakta. *Széchenyi* gróf a múzeumot életében saját maga tartotta fenn. Az 1832-36-os országgyűlés megszavazta az intézmény új, önálló épületének felállításához szükséges összeget, melynek tervezésével *Pollack Mihályt* bízták meg. Az építési munkálatok 1837 és 1847 között folytak.⁷⁸⁴

1825. november 3-án, a pozsonyi országgyűlésen, *Széchenyi Ferenc* gróf fia, *Széchenyi István* birtokainak egyévi jövedelmét, 60 ezer forintot ajánlott fel a Magyar Tudós Társaság – a mai Tudományos Akadémia – létrehozására. Kezdeményezését a többi főnemes is jelentős összegekkel támogatta. Az alapításhoz gróf *Andrássy György*⁷⁸⁵ több mint tízezer forinttal, gróf *Vay Ábrahám*⁷⁸⁶ nyolcezer forinttal járult hozzá, de gróf *Czirák Antal Mózes*⁷⁸⁷, gróf *Dessewffy József*⁷⁸⁸, gróf *Károlyi György*⁷⁸⁹ is az alapító tagok közé tartozott. Gróf *Lónyay János* évi 8000 forinttal támogatta az Akadémiát.⁷⁹⁰ *Teleki László*⁷⁹¹ lett a Tudós Társaság előkészítő bizottságának az elnöke. A létesítést 1827-ben iktatták törvénybe, a társaság megalapítását az országgyűlés a XI. törvénycikkben (*A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról*) mondta ki.

A Magyar Tudományos Akadémia tényleges működését 1830-ban kezdhette meg, s még ugyanebben az évben Tudós Társaság igazgatósága megtarthatta első ülését Pozsonyban. A társaság első elnökévé gróf *Teleki Józsefet*, alelnökévé pedig *Széchenyi Istvánt* választották, valamint kinevezték a Társaság első 23 rendes tagját is. A szervezeti szabályzat értelmében a társaság 42 rendes, 24 tiszteleti és meghatározatlan számú levelező tagot fogadhatott tagjai közé. Az alábbi osztályokat hozták létre: nyelvtudományi, bölcséleti, történeti, matematikai, természettudományi és törvénytudományi osztály. Az Akadémia első titkára *Döbrentei Gábor* lett, őt *Toldy Ferenc* követte, majd *Szalay László* és 1865-től *Arany János* töltötték be a tiszteket. 1831-től az intézmény elnöke báró *Eötvös József*, aki igen fiatalon, 22 éves korában

⁷⁸⁴ Lásd még: Fraknói Vilmos (1902): *Gróf Széchenyi Ferenc*. Budapest; Gillemot Katalin (1933): *Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre*. Budapest; Bártfai Szabó László (1913): *A Széchenyi-család története*. Budapest.

⁷⁸⁵ Andrássy György, gróf (Kassa, 1797. febr. 5. – Bécs, 1872. dec. 17.): gazdasági szakíró, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1833) és egyik megalapítója.

⁷⁸⁶ Vay Ábrahám, gróf (Alsózsoltca, 1789. júl. 13. – Berkesz, 1855. márc. 3.): földbirtokos, az MTA egyik alapító és ig. tagja (1830).

⁷⁸⁷ Czirák Antal Mózes, gróf (Sopron, 1772. szept. 8. – Pozsony, 1852. febr. 22.): országbíró, az MTA egyik alapító tagja, I. tag (1830).

⁷⁸⁸ Dessewffy József, gróf (Krivány, 1771. febr. 13. – Pest, 1843. máj. 2.): politikus, publicista, költő, nagybirtokos, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).

⁷⁸⁹ Károlyi György, gróf (Bécs, 1802. márc. 28. – Bp., 1877. nov. 9.): politikus, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1832).

⁷⁹⁰ MOL 468 Lónyay János.

⁷⁹¹ Teleki László, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.

került az Akadémia tagjai közé. A Társaság elsődleges feladatának a nyelvművelést és a tudományok anyanyelven való művelését tekintette, tudományos és irodalmi pályázatait által a szellemi élet fő meghatározója lett.

Gróf *Teleki József*⁷⁹², aki maga is tevékeny részt vállalt az MTA szervezési munkálataiban, és 1830-tól haláláig annak első elnöke volt. *Teleki* az Akadémiának adományozta 25.000 kötetes könyvtárát, megalapozva ezzel az Akadémiai Könyvtárat. Alapítványainak kamatát halála után drámai művek jutalmazására (Teleki-díj), a könyvtár fejlesztésére, ill. a történettudományi osztály céljaira rendelte. Az MTA könyvtárát gróf *Batthyány Kázmér* is gyarapította, aki családjának jórészt nagyatya, *Batthyány Tódor*⁷⁹³ által gyűjtött rohonci könyvtárát adományozta az akadémiának.⁷⁹⁴

Az 50.000 kötetnél többre becsült marosvásárhelyi Teleki-könyvtár (Teleki Téka) alapítása gróf *Teleki Sámuel*⁷⁹⁵ nevéhez fűződik. A gróf ifjú korában tett külföldi utazásai alatt (Bázel, Párizs, Utrecht és Leiden) is főként könyveket gyűjtött. Már ebben az időben foglalkoztatta a könyvtáralapítás gondolata. *Teleki* szakszerűen válogatott az európai könyvkínálatból, s arra törekedett, hogy megszerezze minden tudományág legjelentősebb műveit alakuló könyvtára számára. Már egyetemi évei alatt hozzáfogott a könyvvásárláshoz és kialakította beszerezési hálózatát.⁷⁹⁶ Tanulmányútjáról hazatérve birtokán, Sáromszékén folytatta a könyvgyűjtést. Tevékenysége az erdélyi protestáns közoktatás megreformálására is irányult, az erdélyi tudományos-művelődési törekvések, tudósok és külföldön tanuló erdélyi diákok mecénása volt. 1787-ben Erdély alkancellárja lett, majd 1791-től haláláig főkancellárja, ezért *II József* császár Bécsbe rendelte. Bécsi tartózkodása remek alkalmat teremtett számára önként vállalt kulturális küldetésének teljesítésében, biztonságosabban tájékozódhatott Európa könyvkínálatában, beszerzési köre nagymértékben bővült. Mintegy hat évtizedes rendszeres gyűjtőmunka eredményeként sikerült megszereznie az alapvető tudományos műveket. Gyűjteménye a felvilágosodás eszméit közvetítette, a nagy francia enciklopédia két kiadása mellett a legjobb szaklexikonokat, az európai tudományos társaságok, akadémiák közlönyeit is megvásárolta. Nem soroljuk fel a bibliotéka teljes állományát, csupán néhány értékes darabját emeljük ki; az ókori világ művészeti hagyatékát, képzőművészek alkotásaival illusztrált könyveket, a kézi színezésű térképeket, növény- és

⁷⁹² Teleki József, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).

⁷⁹³ Batthyány Tódor (Tivadar), gróf (1729. okt. 26. – 1812): nagybirtokos, műszaki-gazdasági terveiről ismert főúr.

⁷⁹⁴ A témáról még: Bényei Miklós (1998): *A nemzeti és polgári kultúra felé: tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéről*. Debrecen: Csokonai.

⁷⁹⁵ Teleki Sámuel, gróf (? 1739. nov. 17. – Bécs, 1822. aug. 7.): erdélyi kancellár.

⁷⁹⁶ Deé Nagy Anikó (1995): A marosvásárhelyi Teleki Téka. In: *Könyvtári Figyelő* 41. évf. 2. szám.

állattani albumokat, régi városképeket, híres emberek portréit, corvinát, ősnymtatványokat, ritka könyveket, első kiadásokat.

A Téka igen értékes részét képezte *Teleki Sámuel* feleségének, *Bethlen Zsuzsannának*⁷⁹⁷ kétezer kötetes magyar nyelvű gyűjteménye, mely teljes épségében fennmaradt. *Teleki Sámuel* maga állította össze és tette közzé négy kötetben könyveinek katalógusát, mely a könyvtár működésének szabályzatát is tartalmazta. Az intézmény alapkövét 1799. április 24-én tették le.⁷⁹⁸

Az arisztokraták a reformkorban bár nem azonos arányban, de a politikai élet aulikus-konzervatív és reformer-patrióta pólusain is megtalálhatók. Szerepvállalásuk objektív, gazdasági oka talán abban a felismerésben rejlik, hogy a gazdaság modernizációja bár önérdek, de egyben része annak a feltartóztathatatlan polgári átalakulásnak is, ami az ország egészét érinti. A főnemesség az átalakulás folyamán ragaszkodott vezető pozíciójának megőrzéséhez. Abban, hogy a főrendek erre a bécsi udvar, vagy a polgári liberális ellenzék soraiban láttak nagyobb esélyt, a gazdasági modernizációba való bekapcsolódás esélyei és mértéke, a regionális és családi tradíciók, de leginkább a személy egyéni hajlama tűnt meghatározónak. Akadtak azonban olyan képviselői a csoportnak, akik őszinte hívei lettek a kor szabadelvű gondolkodásának, liberális eszményeinek, és személyes kapcsolatait ill. életmódját tekintve saját osztályát elhagyva egyfajta polgári-értelmiségi életformára tért át.⁷⁹⁹

A század eleji országgyűléseken egyre nagyobb számban jelentek meg a felvilágosodás eszméit és a kor szellemi irányzatait ismerő főnemesek, akik világot látott, egyetemeket látogatott, könyvtárat és tudományos intézetet alapító, angolkertet építő, mecénás szerepet vállaló főrangúak voltak. Az 1796-1812 közötti időszak országgyűlésein, noha az arisztokraták gyakran aggódtak a szegény adózó nép terhei miatt, mégsem léptek fel a jobbágyrendszer ellen és még csak fel sem merült a nemesi előjogok eltörlése, a szabadság, a tulajdon, a közteherviselés, a népképviselés és a törvény előtti egyenlőség gondolata. A politikai elit energiáit a nemesi identitás taglalása, az udvar és a rendek pozícióinak kijelölése, néha egy-egy királyi óhaj visszautasítása kötötték le.

⁷⁹⁷ Bethlen Zsuzsanna, gróf (1754-1797).

⁷⁹⁸ A témáról még: Teleki Sámuel (1976): *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. A leveleket válogatta, bev. és jegyz. ellátta Deé Nagy Anikó. Bukarest: Kriterion, Budapest: Európa. Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakacs Szilárd (szerk)(2002): *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802-2002*. Marosvásárhely: Mentor.

⁷⁹⁹ Csorba – Velkey op. cit. 57. p.

10. Összegzés

Dolgozatunkban a magyarországi arisztokrácia neveltetését vizsgáltuk az 1790-1848-ig terjedő időszakban. Mivel ennek az európai mércével mérve is igen magasan kvalifikált társadalmi rétegnek a haladó gondolkodású tagjai – főként a reformkortól kezdődően – jelentős szerepet vállaltak a kultúra és a művelődés ügyének felkarolásában, kíváncsiak voltunk, hogy milyen neveltetési sajátosságok alapozták meg műveltségüket. Választ kerestünk arra a kérdésre, hogy milyen tendenciák érvényesültek a házi neveltetés különböző irányjaiban, valamint hogy hogyan reagált a magánnevelés a 19. század első felének politikai, társadalmi és szellemi kihívásaira, változására.

A főrangúak korszakunkban familiáris nevelésben részesültek. Kicsi koruktól jellemzően külföldi dajka és nevelőnő gondoskodott róluk, annál is inkább, mivel Magyarországon ebben az időben még nem működött nevelőnőképző intézet. Bár a külföldi nevelők képzettsége és műveltsége az esetek többségében erősen megkérdőjelezhető, a gyermekek neveltetése öthatéves korukig az ő gondjaikra volt bízva. Tőlük, ill. néhány esetben az idegen ajkú édesanyától sajátították el a német vagy a francia nyelv alapjait, képzésük első éveiből így teljesen kiszorult a magyar nyelv és érzésvilág jelenléte. Az oktatásba több esetben a szülők is bekapcsolódtak, az idegen nyelvek, az olvasás és írás tanításába többnyire az édesanya, mint például ifj. gr. *Teleki László* és ifj. br. *Vay Miklós* esetében, zömében viszont az édesapa irányította az ifjak tanulását, ahogyan azt br. *Fiáth Ferenc* és gr. *Dessewffy Aurél* példáján keresztül is láthattuk.

A legmarkánsabban azonban azok a szülők határozták meg a neveltetés szellemiségét, akik saját maguk dolgoztak ki pedagógiai programot gyermekeik számára, mint például gr. *Festetics György*, gr. *Teleki László*, gr. *Teleki József* és gr. *Mikó György*. A plánumok alapján megállapítható, hogy a főrangúak neveltetésének pedagógiai irányát a felvilágosodás eszmerendszere hatotta át, a nevelés területeinek felosztásában leginkább *Locke* hatása érvényesült, bár a szellemi, testi és erkölcsi nevelés esetenként más-más hangsúlyt kapott. Szinte minden esetben kimutatható a gyermek egyéni sajátosságainak figyelembevétele, a fokozatosság elve, valamint az önálló tanulás jelentőségének felismerése. Mindezekon túl azonban a tanult diszciplínákat tekintve a képzés tartalmát elsősorban a korabeli magyar mágnás gazdasági érdekei határozták meg.

Az iskoláskort elérve a szülők házitanítót/nevelőt szerződtettek gyermekeik mellé. Beigazolódtott az előzetes feltevésünk, miszerint a nevelők kiválasztásában a szülők igen körültekintőek voltak. Kollégiumi professzorok ill. respektált ismerőseik segítségét és

véleményét kérték, néhány esetben korábban is ismerték a kiszemelt házitanítót, akik között megtalálható a piarista paptanár, neves kollégiumok kiemelkedő diákja, külföldről érkezett, szerencsét próbáló, tanulmányait már befejezett teológus, bölcsész, orvos és jogász is. A fennmaradt dokumentumok igazolták, hogy a nevelőket meghatározott időre (általában a kitűzött osztályok vagy egzámenek abszolválásáig), előre megállapított javadalom fejében szerződtették. A megállapodások rögzítették a megbízás időtartamát, a fizetés nagyságát és a nevelő kötelezettségeit. Ezek közül az alábbiak voltak a legfontosabbak: a szülők instrukcióinak figyelembe vétele és folyamatos tájékoztatása a gyermekek előrehaladásáról, az ifjú felkészítése a kitűzött vizsgákra, a gyermek sajátosságainak érvényesítése a módszerek megválasztásában, a tanítványok szellemi és erkölcsi gyarapodásának elősegítése, testi szükségleteinek irányítása, külföldi tanulmányok esetén az ifjú fokozottabb felügyelete és ellenőrzése. Az egyezségek rendelkeztek továbbá a felmondási időről és a végkielégítés összegéről is. Egyes esetben a nevelő családi állapota (gr. *Festetics György*) és az előzetes tanulmányok szabályozása (gr. *Teleki*) is az alkalmazás kritériumaként jelent meg.

A korrepetitorok többsége nem életpályájának tekintette a nevelői állást, csupán egy átmeneti állomásnak, mely magasabb fokú tanulmányai finanszírozásához segítette őket, így valóban előfordult, hogy ugyanazon nevelő több család gyermekének instruktora is volt és a megbízó családnál vállalt köteletség teljesítése után egy másik arisztokrata előkelőségnél folytatta munkáját, mint pl. *Szabó András*, *Kultsár István*, *Peregriny Elek* és *Révai Miklós*. Az olyan mágnás családoknál, ahol egymást követve több nevelő végezte az ifjak felkészítését, nem nagyon találtunk példát közeli kapcsolat kialakulására, így pl. báró *Fiáth Ferenc* és báró *Jósika Miklós* esetében sem.

Csupán kisebb számban említhetünk olyanokat, akik számára a nevelés életük hivatását is jelentette. Az eredmények beigazolták feltevésünket, miszerint az ifjak és tanítóik kapcsolata, amennyiben közös munkájuk hosszabb időintervallumot ölelt fel, általában nem szakadt meg a hivatalos, szerződésben rögzített idő elteltével, hanem sok esetben baráti kapcsolattá teljesedett ki, és az egykori nevelő az ifjú későbbi életében is valamilyen formában jelen volt. Példa erre gróf *Széchenyi István* és *Lunkányi János*, báró *Podmaniczky Frigyes* és *Hunfalvy Pál*, ifj. báró *Vay Miklós* és *Váradi Szabó János* kapcsolata, melyben az egykori nevelők az ifjak szellemiségének alakulásában meghatározó szerepet játszottak. Baráti kapcsolatra több példát is találtunk, előfordult azonban, hogy a barátság a nevelő vagy az ifjú korai halála miatt nem válhatott hosszú életűvé, mint például az ifj. *Teleki László* és rajongva tisztelt nevelője, *Pertovics Frigyes* vagy az ifj. báró *Orczy István* és instruktora, *Batsányi János* esetében.

Felsőfokú tanulmányaik során a házitanítók közül sokan több tudományterületen is képezték magukat. Igen gyakori a teológia kiegészítése a bölcsészettudományi vagy jogi képzéssel, esetleg természettudományokkal, de az orvos- és bölcsészettudomány, festészet-testnevelés párosítása is előfordult. Többen tanultak a hazai egyetemek mellett Bécsben, de Göttingenben, Erlangenben, Jénában, Wittembergben, Lipcsében és Heidelbergben is megfordultak nevelőink. Nyelvismeret tekintetében a magyar, latin és német nyelvek meghatározó szerepe mellett a francia, angol, olasz, finn, görög, héber, orosz, szanszkrit, török, kínai, japán, koreai és mandzsu nyelvek ismeretére is találtunk példákat. Az instruktorok munkájukat a felvilágosodás jegyében végezték, de a német pedagógia és *Pestalozzi* gondolatrendszere is nyomon követhető.

A főnemesek tanulmányairól az alábbi megállapításokat tehetjük: A gimnáziumi osztályok (a kezdetben három grammatikai és két humanitási osztály később hat osztályra bővült) tananyagát a főrangú ifjak vagy magánúton sajátították el és csupán a vizsgák idejére jelentek meg az adott intézményben, vagy pedig konviktusban tanultak. A katolikus családok gyermekei körében már nem a Theresianum látogatása volt a legelterjedtebb, hanem inkább valamely piarista vagy bencés gimnáziumban (Tata, Buda, Győr Sopron, Pest, Sátoraljaújhely) tették le esedékes vizsgáikat. Az egyes osztályok teljesítését igazoló egzámeneknél azonban nem minden esetben ragaszkodtak ugyanahhoz az intézményhez. A református családok fiai az igen népszerű sárospataki kollégium mellett esetenként a debreceni és a kecskeméti kollégiumokat választották. Az erdélyi arisztokraták középfokú tanulmányaikat elsősorban valamelyik erdélyi intézményben végezték, egyik részük Kolozsváron a katolikus lyceumban vagy a református és unitárius kollégiumban, másik csoportjuk a nagyegyházi református kollégiumot látogatta. A képzés gerincét a hittan, latin, számtan, történelem, földrajz, természetrajz, természettudományok, természetrajz, mennyiségtan, idegen nyelvek (német, francia, angol) alkották, ami a lovagi műveltséghez tartozó elemekkel – rajzzal, táncsal, vívással, lovaglással, hangszeres játékkal – egészült ki.

A felsőfokú tanulmányok feltételét jelentő filozófiai kurzust minden esetben elvégezték arisztokratáink, jelentős részük a jogi tanfolyamot is teljesítette, leggyakrabban a pesti egyetemen. Népszerűségben ezt Sárospatak, Pozsony és Kassa követte, de Kecskeméten, Késmárkon, Győrben és a Theresianumban is megfordultak mágnessaink. Az egyetemek közül egyértelműen a pesti egyetem volt a leggyakrabban látogatott, a külföldi intézmények sorában a bécsi, berlini és göttingeni univerzitások fordulnak elő, de túlnyomóan inkább csak egy tanulmányút keretei között. Az egyetemi képzés idején a főnemesek továbbra is igényelték nevelőjük segítségét és az egyetem tanárainak magánóráit, azonban a nyilvános előadásokat is

egyre nagyobb számban látogatták, ami valószínűleg a speciális ismeretekre irányuló hiányzó magánnevelői professzióval is magyarázható.

A főrangú ifjak stúdiumaik lezárásaként hosszabb-rövidebb tanulmányúton vettek részt, melynek időtartama és iránya a család anyagi helyzetétől függött. Érinthette Európa nagy részét, esetleg csak egy-egy országot. A fiatalok az utazások során a hivatalos tisztelettel, viziteken és intézménylátogatásokon túl általában külföldi egyetemi tanulmányokkal egészítették ki addig megszerzett ismereteiket. Felismerték a külföldi utak jelentőségét, s ennek eredményeként más szemmel tekintettek hazájuk állapotára és viszonyaira.

Igazolható tehát az a feltételezésünk, hogy a 19. század első évtizedeire nem jellemző az a tendencia, miszerint a katolikus, főként dunántúli főnemesek Bécset, a protestáns, főként tiszántúli és erdélyi főnemesség a német (elsősorban szász) egyetemeket részesítik előnyben, Bécsnek mintegy ellenpólusát képezve. A gr. *Széchenyi*, gr. *Festetics*, gr. *Batthyány* és gr. *Reviczky* katolikus főnemesi családok esetében például egyértelműnek látszik a bécsi orientáció, de ellenpéldaként említhetjük a protestáns br. *Jósika Miklós*, gr. *Teleki Ferenc* és id. br. *Vay Miklós* nevét, akik szintén a császárvárosban végezték vagy fejezték be tanulmányaikat, ahol az intézmények már előttük is nyitva álltak, sőt a főhivatali pozícióhoz jutás lehetősége szintén elérhető a protestánsok számára is.

A történészek körében történtek kísérletek a főnemesség meghatározott (területi és vallási, a méltóságok szerzésének ideje, vérségi keveredés szerinti) szempontok alapján történő klasszifikálására. Kíváncsiak voltunk, a nevelési rendszer aspektusából kialakíthatóak-e jellegzetes csoportok, és amennyiben igen, ezek egybeesnek-e a már létezőekkel. A neveltetés szempontjából meg kell állapítanunk, hogy annak irányát és szellemiségét nem elsősorban regionális és vallási szempontok, ill. a szülők által betöltött hivatali pozíciók és főméltóságok, esetleg a politikai szerepvállalásuk határozták meg, sokkal inkább a családi hagyományok követhetők nyomon, így tipikus különbségek nem rajzolódtak ki. Élesen csupán az erdélyi és magyarországi határvonal húzható meg.

A tanulmányok irányának megválasztásában az előzetes hipotézisünk ellenére nem találtunk meggyőző és általános érvényű példákat a családon belüli normativitás bármilyen megnyilvánulására. Néhány esetben mérvadó az édesapa vagy a család valamely meghatározó férfitagjának a példája, mint az id. br. *Vay Miklós* és a *Splény* család esetében: előbbi a nagybátyja pályáját, utóbbi a családi tradíciót követte, azonban inkább a gyermekek egyéni hajlama döntötte el a tanulmányok irányát.

A magyarországi arisztokrácia neveltetési hagyományait igyekeztünk nemzetközi összefüggésbe helyezni és a német főrangúak jellegzetességeivel összevetni mind a férfiak,

mind pedig a nők esetében. Bár módszeres összehasonlításra az eltérő forrásadottságok miatt nem vállalkozhatunk, az urakat illetően megállapítható, hogy kizárólagos házi neveltetésről egyik területen sem beszélhetünk. A német tartományokban a családi körben történő alapfokú képzést követően a középfokú oktatás színterét a nyilvános iskolák vették át. A magyar főrendek gimnázium előtti képzése szintén familiáris keretek között folyt. A gimnáziumi tanulmányok idején azonban már megtörni látszik az addig egységes kép, mivel itt többen éltek továbbra is a magánnevelés lehetőségével, és a nyilvános iskolákban csupán a vizsgákat tették le az ifjak. Akadtak viszont szép számban a társadalmi osztálynak olyan képviselői is, akik felismerték a nyilvános intézmények nyújtotta előnyöket, és gyermekeiket bentlakásos intézetekbe írátták be. A tanulási formák (nyilvános-magán) a középfokú tanulmányok idején gyakran évenként változtak.

Az Elbától nyugatra eső területeken a neveltetést az 1820-as évekig a francia szellem és műveltség hatotta át, a nemzeti nyelv és kultúra előretörése azonban a főrendek között is széles körben pártfogókra talált. Magyarországon az arisztokraták közül jóval kevesebben karolták fel a nemzeti szellem és kultúra ügyét, akkor is főként azok, akik saját társadalmi osztályuk továbbélését és hatalmi pozíciójának megőrzését csak így látták szavatolva a kor változó rendszerében. A képzés irányát elsősorban a korabeli magyar arisztokrácia gazdasági érdekei határozták meg, melyben fontos szerephez jutottak az idegen nyelvek, azonban a zene, a tánc és a rajz kisebb hangsúlyt kapott. A német területeken még mindig elmaradhatatlan lovagi gyakorlatokra Magyarországon csak elvétve találtunk példát. Elterést tapasztaltunk a kortárs csoport jelenlétének megítélésében. Míg az Elbától nyugatra felértékelődött a szerepük, addig nálunk ez egyáltalán nem volt tapasztalható. Mindkét területen nagy hangsúlyt kapott a test edzése és a kényeztetés elkerülése.

A német területeken *Rousseau* és *Pestalozzi*, Magyarországon elsősorban *Locke* eszmérendszere követhető nyomon a nevelés egyes szakaszaiban, azonban *Pestalozzi* is igen kedvelt volt, és ismerték a francia és német felvilágosodás irányzatait is. Lényeges különbséget jelentett, hogy míg az Elbától nyugatra a nevelés közeledett a polgári normákhoz, Magyarországon ez a folyamat csupán a nyilvános iskolák látogatásával és a nemzeti identitás felvállalásával érzékelhető.

A magyar főrangú leányok korai nevelését idegen származású, elsősorban francia vagy német ajkú nevelőnőre bízta, akitől a gyermek az idegen nyelvet anyanyelvi szinten elsajátíthatta. A nevelőnők mellett a gyermekek mellé házitánítókat fogadtak, akik a francia és német kultúra elemei által meghatározott műveltséget közvetítették tanítványaiknak. Ahogyan korábban feltételeztük, ily módon nevelkedve a gyermekek valóban kifogástalanul társalogtak

németül és franciául, ez azonban megpecsételte saját hazájukhoz fűződő érzelmi viszonyulásukat is. A legtöbb lányka egyáltalán nem beszélt és értett az „anyanyelvén”, bár néhányan a későbbiekben vagy meggyőződésből, vagy pedig férjeik hivatalviselése érdekében valamilyen szinten igyekeztek elsajátítani a magyar nyelvet. A külföldi származású feleségek esetében, bár jóval ritkábban, de szintén találhatunk erre példát, mint például id. báró *Vay Miklós* felesége, a német származású *Adelsheim Johanna*, vagy báró *Splény Béla* francia származású hitvese, akik mindketten írtak és beszéltek magyarul.

Az 1806-ban kiadott *II. Ratio Educationis* már külön fejezetet szentelt a lánynevelésnek és elrendelte, hogy valamennyi társadalmi osztályhoz tartozó leány erkölcsi és szellemi neveltetéséről gondoskodni kell, ennek ellenére teljesen hiányzott a középfokú lánynevelés intézményesített rendszere. A lányok főként házi nevelésben részesültek, amit több esetben intézeti képzéssel egészítettek ki, esetleg idegen nyelvű apácázárdákban, vagy szintén idegen irányítás alatt álló magánnevelő intézetekben. A hazai intézetek közül a naplók tanúsága szerint Győrben és Pesten működött az arisztokraták által is látogatott magánkézben lévő leánynevelő intézet, a legtöbb főnemes azonban főként Bécsbe küldte leányát tanulni, ahol további neveltetésüket a társadalmi konvenciók elvárásai irányították. Az elemi ismeretek oktatásán túl nagy hangsúlyt fektettek a zene, az idegen nyelven való társalgás, a rajz, a tánc és a különböző kézimunkák tökéletes elsajátítására, ami társadalmi szerepükre készítette fel a lányokat. Nem kérdőjelezhető meg tehát a magyar arisztokrata hölgyek európai műveltsége, azonban ami a nemzetközi viszonylatban erényként fogalmazódott meg, az nemzeti szinten hátránynak számított, és alapját képezte mindazon kritikáknak, melyek a nemzeti szellem és a magyar állapotok ismeretének hiányát támadták. Az első, kifejezetten a főrangú lányok – már nemzeti szellemiségű – neveltetését felvállaló intézet csak 1846-ban, *Teleki Blanka* grófnő kezdeményezésére valósult meg.

A hölgyek tervszerű neveltetése általában 16 éves korukra befejeződött. Néhány éven belül férjhez mentek, és rögtön anya ill. feleség vált belőlük anélkül, hogy tudásukat valamiféle szinten felhasználhatták volna. Néhányan ismereteiket valamilyen nemzeti vagy társadalmi probléma megoldásában, de legtöbbször filantróp célok megvalósításában kamatoztatták.

A nők neveltetésének eredményei is akkor igazán értékesek, ha összevetjük a német tapasztalatokkal. Ebben az esetben is hivatkoznunk kell az eltérő forrásadottságokra, hiszen teljességre csak a magyar viszonyok feltárásánál törekedhettünk. A magyar és a német hölgyek esetében is külföldi dajka és nevelő vigyázta és irányította a gyermekek első éveit, azonban míg nálunk a német vagy a francia származás volt a döntő, a német főrangú lányok

neveltetését szinte kizárólag francia nevelőnőkre bízta, házitánítókat csak igen ritkán szerződtettek a szülők a lányok mellé. A nevelés szellemiségét a francia műveltség hatotta át. Magyarországon a házitánítók a képzés aktív szereplői voltak. A német tartományokban az olvasmányok terén a francia szerzők egyeduralkodói a 19. század húszas éveiktől fokozatosan a német klasszikusok és a romantika képviselői váltak meg. Nem fedeztünk fel érdemi különbséget Magyarországon sem; megfelelő magyar irodalom hiányában a hölgyek főként francia, és német, esetleg angol klasszikusokat olvastak, míg a reformkor beköszöntével a magyar írók munkái is helyet kaptak a könyvespolcokon.

Mindkét esetben az elemi ismeretek oktatásán túl nagy hangsúlyt fektettek a zene, az idegen nyelven való társalgás, a rajz, a tánc és a különböző kézimunkák tökéletes elsajátítására. A német arisztokrata hölgyek neveltetésében sokkal nyomatékosabb szerepet kapott a test edzése, mert a lányoknak a lovagi játékokban is részt kellett venniük, ami valószínűleg a lovagi hagyományok német továbbélésére vezethető vissza. Lényeges eltérést tehát a testi nevelés terén és a házitánító kérdésében tapasztaltunk, az egyéb területekre ugyanazon tendenciák hatottak.

A 19. század húszas éveitől kezdődően mind a férfiak, mind a nők neveltetésében érzékelhetővé vált a nemzeti öntudatra ébredés ösztönző ereje, ami az arisztokrácia neveltetését fokozatosan a nemzeti szellem irányába terelte. Ezen kívül a reformországgyűléseken is egyre élesebb kritikával illették az arisztokraták magánnevelését, és a magyar nemzeti szellem, a magyar nyelvtudás, a nemzettel szembeni felelősségtudat hiányát a valóságtól hermetikusan elzárt nevelésben látták. Egyre inkább nőtt azoknak a táborának, akik elvetették a *Locke*-féle felfogás szerinti nevelést – ti., hogy a gentleman-ideált csak magánúton lehet kinevelni –, és helyette a nyilvános iskolák mellett szóló érveiket sorakoztatták föl. A korabeli sajtóban is nagy visszhangot kapott a nyilvános és magánnevelés vitája. Az egymásnak feszülő álláspontok bemutatására az „*Athenaeum*”, a „*Figyelmező*”, az „*Erdélyi Múzeum*” és a „*Tudományos Gyűjtemény*” 1814-1844 között megjelent évfolyamait választottuk. A kortársak szinte egybehangozóan a nyilvános nevelés mellett foglaltak állást. Az érvek között a nyilvános iskolák szakmai tantervét, központi irányítását és felügyeletét, a tanárok elhivatottságát és kompetenciáját, a kortárs csoport által nyújtott előnyöket, a szélesebb látókört, a hatékonyabb tanulási feltételeket, a normákhoz való alkalmazkodást, a szociális érzékenység kifejlődését és a társadalmi rétegek egymással szembeni előítéleteinek leküzdését említették. A kritika hatására változások is érzékelhetőek a reformkorban: bizonyos körökben újra divat lett a magyar viselet és társalgás, helyet kapott a tananyagban a magyar nyelv is az arisztokrata házaknál, olvasóegyletek alakultak a nemzeti nyelv

terjesztésére, és már nem számított szégyennek a magyar színház előadásainak látogatása. Maguk az arisztokraták kezdeményezték a nőnevelő és kisdedóvó intézetek megvalósítását, melyek elterjedésétől a lakosság egészének megmagyarosodását várták.

A nevelés kérdésében a nemzeti szellem megjelenése nem tipikus magyar tendencia, korábban láthattuk ezt a német példa esetében is. A nőnevelés a kor kihívásaira választ adó reformja akarva-akaratlanul Magyarországon a kezdetektől összefonódott a magyar nemzeti érzés, a magyar nyelv és a hazával szembeni felelősségvállalás kérdésével. Az arisztokrata hölgyek felé megfogalmazott elvárás lett, hogy ismerjék meg a magyar állapotokat és kultúrát, hogy fiaikat a nemzeti érzés szellemében neveljék hazájuk hasznos polgáraivá.

Az arisztokraták közül – feltételezésünket igazolva – többen felismerték a nyilvános iskolák előnyeit, néhányan közülük már nemcsak magántanulóként látogatták az intézményeket, mint például br. *Podmaniczky Frigyes*, br. *Fiáth Ferenc* és gr. *Teleki Domokos*. Noha ezzel a felismeréssel nem voltak egyedül, a többség mégis fenntartotta a társadalom többi rétegétől való elhatárolódását. Ki kell emelnünk gr. *Desseffy Aurél* nevét, aki az arisztokrácia politikai és társadalmi jelentőségének a jövőbeni biztosítását az ifjú generáció nemzeti nevelésében látta. Megfogalmazta rangtársai szerepét, miszerint a főrangúak feladata a példaadás, a műveltség közvetítése a többi népréteg felé, a nemzeti nyelv ügyének felkarolása és a nemzetiség felemelése. A nemzeti szellem kérdésében erősen megosztott volt a társadalmi réteg. Haladóbb képviselőik felismerték a nemzetük felvállalásának, a közügyekben való tevékeny részvételüknek szükségességét, ami elképzelhetetlen a nemzeti nyelv és szokások újraélesztése nélkül.

A kutatás kezdetén azt feltételeztük, hogy a főrangúak jelentős része a központi kormányzatok hivatalaiban vagy vármegyei pályán futott be karriert, a polgári pályák lehetőségével kisebb számban éltek, miként kizárólagos gazdálkodást is csak néhányan folytattak birtokukon. Az arisztokraták karrierjének és pályájának alakulását vizsgálva 87, a korszakban aktív szerepet vállaló főrangú tevékenységét elemeztük az életpálya és a közéleti szerepvállalás területeire koncentrálva. A kutatási eredmények beigazolták hipotézisünket. A főnemesek mindössze megközelítőleg 7 %-a vonult vissza tanulmányai befejeztével birtokára, hogy gazdasága ügyeire korlátozza tevékenységét. A legtöbben (42,5 %) a központi kormányzatok hivatalában töltötték be magas állami tisztséget, elsősorban a következő főméltóságokat: országbíró, tárnokmester, főtárnokmester, királyi főlovászmester, császári és királyi kamarás, főkamarás, főudvarmester, koronaőr, alkancellár, királyi kancellár, főkancellár, erdélyi fejedelmi (fő)kancellár, valamint a nemesi testőrség kapitánya. A főrendek 17 %-a indult vármegyei pályán, ez azonban nem jelentette azt, hogy a

későbbiekben ne kaptak volna magas állami méltóságot. Minden ötödik arisztokrata (19 %) a katonai hivatást választotta, bár – feltételezésünk ellenére – a báró *Jósika* és *Splény* családokon kívül nem találtunk több nemzedékre visszavezethető katonacsaládokat. Diplomataként mindössze 7 % tevékenykedett, az *Apponyi* család tagjai között több diplomatát is találtunk. Művészeti tevékenységet (író, költő, zeneszerző, szobrász) a főrendek 15 %-a folytatott, nyolc arisztokrata (kevesebb, mint 1 %) publicista vagy közgazdász lett, ketten a műszaki, szintén ketten a történészi hivatást választották. A geológusok és a matematikusok között egy-egy főnemest találtunk.

A főnemesek szerepvállalásáról a 19. század első felében elmondható, hogy igen jelentős részük tevékenyen bekapcsolódott a közélet különböző területeibe. Leginkább politikai tevékenységük domborodik ki, hiszen megközelítőleg egyharmaduk aktív részt vállalt a politikából, vagy az aulikus-konzervatív oldalon vagy a liberális ellenzék soraiban. Egyes családokon belül ellenpólusok is kialakulhattak, példa erre a br. *Mednyánszky*, br. *Jósika* és a br. *Eötvös* családok. A tudomány és a művészetek területein a főurak mintegy egynegyede alkotott maradandót, helyet kapva ezzel az Akadémia exkluzív tagjai között, de ezen kívül az ipar, a közlekedés, a mezőgazdaság ágazataiban is a haladás ügyét képviselték kezdeményezéseikkel és újításaikkal. Szintén ilyen arányban vállaltak mecénási szerepet, jelentős pénzösszegekkel támogatva a művészetet, a tudományt, a szórakozást és a művelődést, valamint a kulturális és oktatási intézmények létrejöttét. Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy bár a főrangúak közül többen pártfogolták az oktatás, a művelődés és a kultúra ügyét, de ez a tevékenység bizonyos családokra korlátozódott. A tapasztalatok alapján a mecénási szerepvállalás azokat a famíliákat jellemezte, akik felismerték, hogy európai műveltségük, jogi, politikai és gazdasági helyzetük következtében ők képviselik az egyetlen olyan társadalmi erőt, amely képes a kultúra közvetítésére, a mintaadásra és ez által a nemzeti művelődés szintjének emelésére.

Ha az arisztokrácia egyik legfőbb szerepének azt tekintjük, hogy kultúrát teremtsen, ezen feladatának a magyar főnemesség – bár nem egyenlő mértékben – igyekezett eleget tenni, nemcsak öncélúan, hanem javait valóban a társadalom haladásának és műveltségének szolgálatába állítva. Természetesen nem lenne valós a kép, ha megfeledekeznénk a főrangúak azon népes csoportjáról, amely bár tisztában volt a politikai, gazdasági és társadalmi fölénye által megteremtett lehetőségeivel és talán felelősségével is, szerepvállalása mégis csak saját érdekei érvényesítésében és pozíciójának megőrzésében merült ki.

Kutatásunkkal a magyarországi főrangúak neveltetésének vizsgálatán keresztül újabb eredményekkel szándékoztunk elősegíteni a magánnevelés megismerését. Korszakunkban az

arisztokrácia ellentmondásos politikai szerepvállalása erősen rányomta bélyegét általános megítélésükre. Dolgozatunk ezt a képet nem hivatott megváltoztatni, hiszen vitathatatlan, hogy a 19. század kihívásaiban elsődleges céljuk politikai, gazdasági és társadalmi pozíciójuk megőrzése volt. Létezett azonban egy kisszámú, ám meghatározó csoportjuk, amely elsődleges hatalmi érdekeinek érvényesítésén és pártfogói szerepén túl tevékeny részt vállalt a nemzeti kultúra és művelődés színvonalának emelésében, felkarolta az oktatás és nevelés ügyét, művelődési célú intézményeket alapított, így a kultúra közvetítőjévé vált a társadalom többi rétege felé. Ezen szerep és feladat felismeréséhez és felvállalásához mindenképpen hozzájárult neveltetésük, felvilágosult gondolkodásuk és európai műveltségük.

Irodalom

Források

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- P 363 Apponyi Antal
 - 1. csomó b. ausztriai útinapló
 - 1. csomó c. olaszországi útinapló
- P 364 Apponyi Antalné Nogarola Teréz
 - 1. csomó a. Budai gyermeknevelő intézet tagsági oklevele, jegyzetei, levélfogalmazványai
 - 1. csomó b-c-d. férjétől, Gyula és Rudolf fiától, valamint unokájától, Lajostól hozzá intézett levelek.
- P 365 Apponyi Gyula
- P 366 Apponyi Gyuláné, Sztáray Zsófia
- P 1320 5. csomó 5. tétel: Batthyány Tódor személyes iratai
- P 1320 8. csomó a. a.: Batthyány-Starattmann Ödön személyes iratai
- P 414 Károlyi György
- P 386 Károlyi Ede
- P 398 N 14115-14172 Elenyák György levelei
- P 415 Károlyi Lajos
 - 1. csomó 1. személyes iratai
 - 1. csomó 3. Fogalmazványok, feljegyzések (útinapló Hollandiában, Belgiumban és Franciaországban tett utazásokról).
- P 245 Festetics II. Pál
 - 11. csomó IV. 13. Iskolázás-ügyek. Az oktatás egész szervezetét felölelő, a politikai kerületek beosztásában a nemzetiségi szempontokat is figyelembe vevő kéziratos és nyomtatott tervezet. Külön tervezet a nemzetiségi iskolákra és az egyetemi oktatásra.
- P 246 Festetics I. György
 - 5. csomó 9. Fia, László neveltetésével kapcsolatos iratok. Takács Józseffel és Kultsár Istvánnal kötött egyezségek.
- P 264 Festetics Leó
- P 248 Festetics László
- P 271 Festetics Sándor
- P 273 Festetics Benno
- P 272 Festetics Matild
- P 261 Festetics Konstancia
- P 262 Festetics Alojzia
- P 263 Festetics Péter
- P 265 Festetics János
- P 267 Festetics János árvái
- P 268 Festetics Ernő
- P 269 Festetics Rudolf
- P 283 Georgicon
- P 468 Lónyay János

- P 623 VII. kötet 9. csomó Széchényi Ferenc feleségére, Festetics Júliára és a családra vonatkozó iratok.
- P 623 VII. kötet 9. csomó 4. szám 271. cs. Széchényi Ferenc
- P 623 VII. kötet 11. csomó 3. szám 275. cs. Széchenyi Andor
- P 623 11. csomó Széchenyi Pál
- P 623 12. csomó Széchenyi István
- P 626 Széchenyi István Gyűjtemény
- P 531. 8. Orczy Gyula: Adatok az orczi Orczy család eredetéhez és történetéhez. S. a.
- P 382 Dillon család
- P 387 Kornis Clarisse
- P 55 Bethlen család
- 29. csomó 29. tétel: Tanulmányi alapítványok
 - 30. tétel: Kolozsvári kollégium
 - 31. tétel: Marosvásárhelyi kollégium
 - 32. tétel: Nagyenyei kollégium
- P 1958 Teleki család
- P 654 Teleki család gyömrői iratai
- P 658 Teleki család 21. csomó: Iskolai gyakorlatok, feladványok, stílusok.
- P 1885 Forgách Miklós
- P 1886 Forgách Kálmán
- P 497 3. csomó Mednyánszky család
- P 88 7. csomó 8. Dessewffy Aurél naplójegyzetei 1839-ből
- P 95 3. csomó 3. kéziratok főleg Dessewffy Józseftől, tanulmányi füzetek.
- P 624 1. csomó 1. Lunkányi János
- P 68 Brunswick család
- P 283 Georgicon
- P 518 Orczy család Possessionaria
- P 531 8. Orczy Gyula: Adatok az Orczy család történetéhez. Kézirat, s. a., s. l.
- P 708 12. csomó Zichy Ferraris Ferenc gyermekei levelei anyjukhoz.
- P 95 Dessewffy család
- P 187 – 1. B 15. csomó 9. tétel Eszterházy család (csákvári ág) A csákvári iskola építése.
- P 74 Csáky család (kluknói levéltár)
- P 654 18. d. 39. tétel Teleki László (1811-1861) iratai, a hozzá címzett levelek.
- P 678 16. csomó 8. tétel Iszlay család
- P 644 6. csomó Sztáray család
- P 1059 3. csomó 9 tétel: Splény család tagjainak személyi okmányai 1773-1850
- P 1059 4. csomó 5. tétel Splényi Béla selmecbányai tanulmányainak és Körmöc városi országgyűlési képviselőségével kapcsolatos iratok (1842-1847)
- P 1059 4. csomó 16. tétel: Splény Béla levelei feleségéhez és feleségének hozzá írt levelei; különböző levélírók Splény Bélához és feleségéhez.
- P 2055 1. csomó 3. tétel: Sárospataki kollégiumra vonatkozó iratok (1731-1852)
- P 2055. 1. csomó 5. tétel: Vegyes iskola- és művelődéstörténeti iratok XIX. sz.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltár Budapest

- VIII. 282-294. Cornides Dániel levelei Ráday I. Gedeonhoz
- IV. C/ 2-2. Ráday I. Gedeon levelezése szüleivel

*Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára
Sárospatak (TREL)*

- TREL. Kii. IV.2.-H5 id. br. Vay Miklós levelei fiához
- TREL. Kii. IV.2.-HI. br. Adelsheim Johanna levele
- TREL H1-10 Szabó János levele 1816. márc. 7. Alsózsolca

Heves Megyei Levéltár

- XIII-5./2. Dessewffy család – Nagykökényes

Kézirattári források

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár:

- Quart. Hung. 2421. Lónyay Menyhért levelei Csengery Antalhoz
- Fol. Lat. 3959. Mednyánszky Alajos
- Quart. Lat. 2336. Analecta Mednyánszkyana. In saec. XIX. Lat., Hung., Germ.
- Quart. Hung. 602 Teleki László
„Buzgó Fiui Tiszteletnek s Szeretetnek Emlékezet köve, Melyet... Édes Atyjának...,
Groff Széki Teleki Joseff Urnak... Fel emelni kívánt Széki Teleki László.” [Buda]
1797.
- Quart. Germ. 1428. Teleki László gróf életrajzához gyűjtött, külföldi, főleg bécsi
levéltári anyag 1833–34-ből, 1848-ból és 1860–61-ből.
- Fol. Hung. 3011./I. IV. Ováry-Avary Károly: Gróf Teleki László Magyarország
1848/49. évi párizsi követének élete és katasztrófája.
- Fol. Hung. 2332 Kossuth Lajos fordítása
„A Kora Nevelésről és kisdud nevelő intézetekről szerző Wilderspin S. a Londoni
középponti kisdud nevelő intézet igazgatója, némi rövidítéssel a honunkra
alkalmazással magyarra fordíttatott. A kisdud óvó intézetek Magyar Országban
terjesztésére ügyelő Egyesület megbízásából.” 1837.
- Fol. H. 2332. Brunszvik Teréz Kisdudóvónőképző Intézet
- Quart. Hung. 4386. Lónyay Menyhért fényképe
- Analekta 28/ 3789 Lónyay Menyhért autográf bejegyzései az 1848-as sajtótörvény
nyomtatott példányában. Egykorú nyomtatvány kéziratos bejegyzésekkel.
- Analekta 28/3790 Lónyay Menyhért Törvényjavaslat az 1847/48. IV. t. c. 5. és 6.
§-ának módosításáról.
- Fond VIII/609 Lónyay Menyhért Pulszky Ferenchez
- Fond 67/56 Lónyay Menyhért Pulszky Ferenchez
- Oct. Germ. 632. Andrássy Gyula: Andrássy Gyula gr. naplója. 1840–1842.

- Analekta 8/10.826 Bertha Sándor ünneplő verse Széchenyi István, Vay Ábrahám, Andrássy György, Károlyi György tiszteletére az Akadémia felállítása alkalmából. 1825.
- Quart. Hung. 3150 ff. 18-20.
Batthyány Kázmér „Gróf Battyáni Kázmérnak a Magyarországos Védegylet még mint ideiglenes Elnökének azon Egylet alakító Gyűlését megnyitó Beszéde 1844. October 6n.” 1844. október 6.
- Fond 165/924 Batthyány Kázmér Orczy Lajoshoz. Ajándékozólevél egy pld. „Első Magyar Földteke” elküldése tárgyában. (Bécs) (1841. jan. 1.)
- Fol. Hung. 794 Gróf Cziráky Antal, a magyar társaság Elnökének levele Ürményi József m. kir. Személynökhez. Pest 1792. (jan. 18.)
- Analekta 11/1002 Cziráky Antal üdvözlő beszéde József nádorhoz az 1832-1836. évi országgyűlésen. 1836. jan. 19.
- Fol. Hung. 3731. Dessewffy Aurél: Az örökletes magyar főnemesség kialakulása a középkorban és a cserneki és tarkeői Dessewffy család. Társadalomtörténeti és genealógiai értekezés. Melbourne, 1988.
- Analekta 12/11.085 Dessewffy Emil gr. Conservatív párt programja. Budapest, 1846. nov. 14.
- Analekta 12/1112 Gr. Dessewffy Emil levele az ellenzéki kör ügyében Budapest, 1847. márc. 20.
- Analekta 43/5761 Szerződés gr. Dessewffy Emil és Eggenberger József és fia pesti könyvkereskedő között 1842.
- Fond II/124 Dessewffy Emil, gróf Apponyi Rudolffhoz
- Fond V/120 Dessewffy Emil, Jókai Mórhoz
- Fond XII/2006 gr. Dessewffy Emil Tasner Antalhoz Pozsony, 1858. dec. 31.
- Fond IX/144 gr. Dessewffy Emil Szilágyi Sándornak
- Fond II/124 gr. Dessewffy Emil gr. Apponyi Rudolffhoz 1861. 03. 14.
- Fond IV/194 gr. Dessewffy Aurél Falk Miksához
- Quart. Hung. 1288 Podmaniczky Frigyes: „Úti Naplóból. Irta B. Podmaniczky Frigyes.” (1845, 1852.)
- Quart. Hung. 1289 Podmaniczky Frigyes: B. Podmaniczky Frigyes kisebb dolgozataiból. (1855-1882.)
- Quart. Hung. 1297 Podmaniczky Frigyes: „Naplótöredékek. Irta Br. Podmaniczky Frigyes. Budapest 1887.” (1824-1887.)
- Quart. Hung. 1572 Podmaniczky Frigyes: Br. Podmaniczky Frigyes Emlékiratai. XIX. k. 1900.
- Analekta 22/2748 Jósika Kálmán életrajza. (Töredék)
- Duod. Germ. 58. Széchenyi Lajos emlékkönyve 1799–1812 évekből származó eredeti bejegyzésekkel Széchenyi Ferenc, Széchenyi István és mások tollából.
- Quatr. Hung. 2451 Lónyay Etelka „Élettöredékek”.
- Fol. Germ. 1575/37-44. Gr. Sina György levelei Széchenyi Istvánhoz
- Fond 116/2356 Széchenyi István gr. Teleki Lászlónak Pest, 1841. márc. 8.
- Analekta 42/5589. Andrássy Manó gróf karikatúrája Széchenyi Istvánról
- Fond 32/466 Széchenyi Béla grófra vonatkozó adatok
- Analekta 42/10.088 Széchenyi István szerződése Podhorszky Lajossal, gyermekei nevelőjével Pest 1842. november 1.

Levelestár:

- Andrássy György levele gr. Pompéry Jánoshoz Bécs, 1856. okt. 3. – Tiszavidéki vasút ügyében
- Andrássy György levele gr. Pompéry Jánoshoz Bécs, 1857. jan. 16. – Tiszavidéki vasút állomásainak ügyében
- Andrássy György Széchenyi Istvánhoz 1832. 1834. 1835.
- Batthyány Lajos Batthyány Kázmérhoz 1846.
- Batthyány Lajos levele gr. Madarassy Lászlóhoz Pest, 1846. dec. 26. Pest, 1847. márc. 18.
- Batthyány Lajos Széchenyi Istvánhoz 1845. 1847.
- Batthyány Lajos, gr. Károlyi Györgyhöz 1846. 1847.
- Batthyány Lajos. Fáy Andrásához 1847.
- Dessewffy Aurél br. Eötvös Józsefhez 1838.
- Dessewffy Aurél Édesanyjához 1842.
- Dessewffy Aurél Fáy Andrásához 1841.
- Dessewffy Aurél Széchenyi Istvánhoz 1836.
- Dessewffy Aurél Széchenyi Istvánnéhoz 1837.
- Dessewffy Aurél, gr Horváth Mihályhoz 1841.
- Dessewffy Aurél, gr. Horvát Istvánhoz 1828. 1833.
- Dessewffy Emil a Magyar Tudományos Akadémiához 1858.
- Dessewffy Emil Wesselényi Miklóshoz 1843.
- Lunkányi János levele Széchenyi Istvánhoz Cenk, 1834. jún. 23. Sopron, 1838. jan. 6.
- Széchenyi Béla Széchenyi Istvánnéhoz 1866. ápr. 5.
- Széchenyi István br. Eötvös Józsefhez Pozsony, 1847. nov. 11.
- Széchenyi István Brunswick Terézhez
- Széchenyi István gr Andrássy Györgyhöz 1848. márc. 12.
- Széchenyi István Ráday Gedeonhoz Döbling, 1856. nov. 10.
- Széchenyi István Ráday Gedeonhoz s. a., s. l.
- Széchenyi István Széchenyi Bélához Pest, 1846. nov. 3.
- Széchenyi István Széchenyi Pálhoz 1822. jún. 3. 1823. okt. 5. 1820. febr. 20.
- Széchenyi István Wesselényi Miklóshoz Pest, 1831. ápr. 24.
- Széchenyi István Zichy Károlyné Seilern Cresenciához 1830. dec. 15.
- Széchenyi István Zichy Máriához (Wenckheim Antalné) 1838-1859.
- Teleki Blanka Brunszvik Terézhez 1836.

Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Kézirattára

- Régi s új írók 4-r. 133. (RUI 4 133.) Teleki László: A nevelésről.
- K 753. Batsányi János életére vonatkozó iratok
- K 754. Batsányi János költészeti és prózai művei
- Magyar Irod. Bibl. 4-r. 1. Batthyány Tivadar bibliográfiai iratai
- Történelem Ivrét, 311. 2. 8. Bethlen Miklós
- Történelem Napló 8-r. 1. sz. Emlékkönyv III. Gr Teleki Lászlóé
- Történelem 4-r. 41. sz. Brassai Sámuel egy autographja

- Történelem 2- r. 11/a/III. Toldy Ferenc adatgyűjtése az evangélikus líceumok, gimnáziumok, valamint más iskolák, ill. nevelők, tanítók valamint egyetemi tanárok életére és működésére.
- Történelem 2- r. 18. Dietrich Rudolf részére hg. Odescalchi Ágost bizonyítványa, hogy a fia mellett nevelősködött. Pozsony, 1838. márc. 22.
- Történelem 2- r. 337. Teleki László jegyzetei közt vizsga jegyzőkönyv megnevezetlen helyről. 18/19. sz. fordulója
- Történelem 8- r. 24. Teleki József (1790-1855) jegyzetei Fiorillo, Johann Dominik művészettörténeti egyetemi előadásairól, Göttingen, 1813.
- RUI 8- r. 89/I-II. Zichy Antal önéletrajzi feljegyzései a tanüggyel kapcsolatban. S. a.
- Egyház és Bölcsélet 4-r. 99/6a-g. Podmaniczky Mária iskolai gyakorlatai. 1838-1840.
- K 163/45-54. Széchenyi István iskolai bizonyítványai. 1803-1808.
- Ms 1006/84-86. Karacs Teréz hagyatékában a nőneveléssel kapcsolatos nyomtatványok

Nyomtatott források

- A főrendű asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1826. jún. 739-740. p.
- A szoptató dajkák ellen. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1830. jún. 219-232. p.
- Alapja minden üdvös és célszerű emberi nevelésnek a vallási nevelés. In: *Religio és Nevelés*, 1841. okt. 17. 16. szám 241-246. p.
- Andlaw, Franz Freiherr von (1862): *Mein Tagebuch. Auszüge aus den Aufzeichnungen der Jahre 1811-1861*. Frankfurt am Main: Sauerländer.
- Arneth, Alfred Ritter von (1893): *Aus meinem Leben*. Band I. (1819-1849) Stuttgart: Cotta.
- Az aristocratia Amerikában. In: *Budapesti Szemle*, 1885. 104. szám 293-301. p.
- Ballag Valér: Elégséges-e azon religioi képzés, melyet nyilvános iskoláink adnak? In: *Religio és Nevelés*, 1841. febr. 7. 6. szám 81-88. p.
- Báró Mednyánszky Alajos (1822): Hazafiúi gondolatok a magyar nyelv kiterjesztése dolgában. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet 3-37. p.
- Báró Prónay Károly (1826): Erdő-mivelést tárgyazó javallat. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IV. kötet 80-81. p.
- Batthyány Lajos (1998): *Batthyány Lajos*. (vál.: Erdődy Gábor) Budapest: Új Mandátum.
- Beély Fidé (1849): Szülői gondoskodás, és jó házi nevelés példája. In: *Katholikus Iskolai Lap*, márc. 27. 143-146. p.
- Bernstorff, Gräfin Elise von (1896): *Gräfin Elise von Berstorff geborene Gräfin von Dernat. Ein Bild aus der Zeit von 1789-1835 aus ihren Aufzeichnungen*. Berlin: Mittler und Sohn.
- Beust, Friedrich Ferdinand Graf (1887): *Aus drei Vierteljahrhunderten*. Stuttgart: s. n.
- Bismarck, Hedwig von (1910): *Erinnerungen aus dem Leben einer 95jährigen*. Halle: Mühlmann.
- Brackel, Ferdinande Freiin von (1905): *Mein Leben*. Köln: Bachem.
- Bray-Steinburg, Otto (1901): *Graf Otto von Bray-Steinburg: Denkwürdigkeiten aus seinem Leben*. Mit einem Vorwort von K. Th. Heigel. Leipzig: Hirzel.
- Briedl Fidé (1842): A gyermekek vallási és erkölcsi nevelésének fő akadályai a tanító részéről. In: *Religio és Nevelés*, ápr. 10. 15. szám 225-233. p.

- Briedl Fidél (1840): A tanolók nyilvános próbatételének fontossága. In: *Athenaeum*, dec. 17. 49. szám 769-774. p. dec. 20. 50. szám 785-790. p.
- Briedl Fidél (1841): Fürtök a nevelés mezejéről. In: *Religio és Nevelés*, márc. 21. 12. szám 190-191. p.
- Bright, Richard (1935): *Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt. Szemelvények Richard Bright 1815. évi útleírásából.* Ford., bev. és jegyzetekkel ellátta Szerecz Imre. Keszthely: Sujánszky László Könyvnyomdája.
- Bright, Richard (1970): *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815.* Vál., ford., bev: Szerecz Imre Veszprém: Veszprém M. Múzeumok Igazgatósága.
- Brunszvik Teréz (1999): *"Magyarország, veled az Isten!": Brunszvik Teréz naplófeljegyzései, 1848-1849.* Sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Hornyák Mária. Budapest: Argumentum.
- Corvin, Otto von (1880): *Erinnerungen aus meinem Leben.* Leipzig: Thiel.
- Curtius, Friedrich (Hrsg.) (1906): *Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst.* Stuttgart und Leipzig: Deutsche Verlagsanstalt.
- Czeke Marianne (szerk.) (1938): *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Generalfeldmarschalls und Kriegsministers Grafen von Roon.* Breslau: Trewendt 1897
- Desiderius, Pius (1833): *Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn in Briefen an den Grafen Stephan Széchényi.* Leipzig: Wigand.
- Desóffy Józsefné gr. (1843): Levél Verőczeyhez. In: *Athenaeum*, 2. kötet 126-128. p.
- Dessewffy Aurél (1885): *Gróf Dessewffy Aurél önéletrajza.* Budapest: Stampfel.
- Dessewffy Aurél (1887): *Gróf Dessewffy Aurél összes művei.* Sajtó alá rend., életrajzzal és jegyz. kísérte Ferenczy József. Budapest: Méhner V.
- Domanovszky Sándor (szerk.) (1925-1944): *József nádor iratai.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Dove, Alfred (Hrsg.) (1890): *Leopold von Ranke Zur eigenen Lebensgeschichte.* Leipzig: Duncker und Humblot.
- Döbrentei Gábor (1814): Gróf Batthyáni Ignácz. In: *Erdélyi Múzeum*, 2. füzet 1-9. p.
- Döbrentei Gábor (1818): Gróf Teleki József. In: *Erdélyi Múzeum*, 10. füzet 78-105. p.
- Dürckheim, Ferdinand Graf Eckbrecht (1887): *Erinnerungen aus alter und neuer Zeit.* Stuttgart: Metzler.
- Ebner-Eschenbach, Marie von (1906): *Meine Kinderjahre. Biographische Skizzen.* Berlin: Paetel.
- Egy erdélyi utas (1843): A tolnai kisdédóvó intézet. In: *Athenaeum*, 1. kötet 120-123. p.
- Endrődy János (1822): A mái, akár mi mértékben el harapozott, erkölcsi megromlottságnak fő okairól. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 3-34. p.
- Eötvös Károly (1901): *Emlékezések.* Budapest.
- *Erinnerungsblätter an Freiherrn Reinhard von Dalwigk zu Lichtenfels. Lebensskizze von einem alten Diplomaten.* Mainz: Kirchheim, 1881
- Ernst II. Herzog von Sachsen-Coburg Gotha (1887): *Aus meinem Leben und aus meiner Zeit.* Berlin: Hertz.
- Eszterházy János gr. (1901): *Az Eszterházy-család és oldalágainak leírása.* Budapest: Kézirat gyanánt kiadja herceg Esterházy Miklós.
- Fábián Gábor (1838): Az aristocratiáról. In: *Athenaeum*, 52. szám dec. 23. 826-828. p.
- Fáy András (1832): *A Bélteki ház.* Pest. s. n.

- Fáy András (1841): *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztességes karuak' lyánkáira.* Pest: Trattner-Károlyi.
- Fáy András (1840): Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhéjba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra. In: *Athenaeum*, aug. 9. 12. szám 177. p. aug. 13. 13. szám 193-200. p. aug. 16. 40. szám 211-217. p.
- Fáy András (1825): Levél-töredék Pestről. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, dec. (12. füzet) 488-493. p.
- Fényes Elek (1842): *Magyarország statistikája.* Pest: Trattner.
- Ferenczy János (1827): Némely észrevételek a férjfi gyermekek házi nevelésökről a tapasztalás, s néhány Fenék törvényeknek (Principiumoknak) megállapítása a józan okosság szerént. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VIII. kötet 43-63. p.
- Fiáth Ferenc (báró) (1878): *Életem és élményeim. I-II. k.* Budapest: Tettey Nándor és Társa.
- Förster, Wolfgang (Hrsg.)(1910): *Prinz Friedrich Karl von Preußen. Denkwürdigkeiten aus seinem Leben.* Stuttgart und Leipzig: Deutsche Verlagsanstalt.
- Friesen, Richard Freiherr von (1880): *Erinnerungen aus meinem Leben.* Dresden: Baensch.
- Gr. D. J. Ö Ngának B. P. Ö Nagyságához írt levele a magyar nyelv ügyében. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1825. dec. (12. füzet) 494. p.
- Gr. Lónyay Menyhért életrajzi töredéke. In: *Budapesti Szemle* 1885/102. szám. 337-356. p.
- Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Budapest: Magvető, 1985.
- Gróf Széchenyi István levelei I. Összegyűjtötte: Majláth Béla. Budapest: Athenaeum, 1889.
- Gymnasiumok Belgiumban. In: *Katholikus Iskolai Lap*, 1849. máj. 8. 210-213. p. máj. 15. 228-230. p.
- Hogy kell a haza iránti vonzódást tekinteni, s miért szükséges a végett buzgóságot ébresztetni? In: *Erdélyi Muzéum*, 1817. 9. füzet 186-189. p.
- Hohenlohe-Ingelfingen, Prinz Kraft zu (1897). *Aus meinem Leben.* Berlin: Mittler und Sohn.
- Horváth János (1823): Nevelést tárgyzó gondolatok. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XII. kötet 70-76. p.
- Horváth József Elek (1829): Az iskolai nevelésről Magyar országban. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet 75-100. p, II. kötet 23-42. p.
- Horváth Zsigmond (1825): A házi nevelésnek hibáiról, és azoknak orvoslások módjáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XII. kötet 45-99. p.
- Hunfalvy Pál (1839): Drezdai levelek IV. Világpolgárság; hazafiság. Nemzetiség; latinkodás. In: *Athenaeum*, 25-26. szám: szept. 26. 385-391. p. szept. 29. 401-407. p.
- Imre Sándor (1925): gróf Teleki László tanácsadása a nevelésről. In: *Protestáns Szemle*, 9. szám 603-608. p.
- Jähns, Max (Hrsg.) (1874): *Jugenderinnerungen Karl Friedrichs von Klöden.* Leipzig: Grunow.
- Jakabfalvy András (1825): Rövid értekezés az asszonyi nem tudományos pallérozódásáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 23-31. p.
- Jókai Etelke (1888): *Emlékek báró Vay Miklósné, Adelsheim Johanna báróné leveleiből.* Budapest: Athenaeum.
- Karacs Teréz (1846): *Visszhang a magyar főrendű nők neveltetése ügyében emelt szózatra.* Honderű, 1846. I. (Tóth István álnév alatt). Életképek, 1846.

- Karácson Tivadar (1837): Magyar literatura. Nevelés. Ifjúsági munkák. In: *Figyelmező*, 7. szám aug. 15. 97-103. p.
- Keglevich Jánosné Zichy Adél gr. (1938): *Gróf Keglevich Jánosné Zichy Adél naplói a reformkorból (1822-1836)*. Feldolgozta, és jegyzetekkel ellátta: Östör József. Budapest: Franklin-Társulat.
- Kisdédóvó intézetek jelentése. In: *Athenaeum*, 1843. 2. kötet 324. p.
- Klobusitzky, Paul von (1841): *Bildungsregeln zur Erziehung der Kinder für Eltern und Erzieher*. Pest: s. n.
- Koós Ferenc (1971): *Életem és emlékeim 1828-1890*. 1890 1. köt. Bukarest: Kriterion.
- Kovács Sámuel (1823): Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Az oskolának hasznos és szükséges voltokról: A nevezetesebb és nagyobb oskolákról, és azok felállítatások idejéről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 18-42. p.
- Kovacsóczy Ádám (1825): Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet 31-47. p.
- Kovacsóczy Ádám (1833): Észrevételek Pius Desiderius könyvére a nevelésről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, X. kötet 46-63. p.
- Kövály László (1847): *Erdélyország statistikája*. Kolozsvár: Tilsch János.
- Kulcsár István (1822): A Leánykák házi neveléséről. In: *Hasznos Mulatságok*, 28. szám 220-223. p.
- Kübau, Max Freiherr von (1909): *Tagebücher des Carl Friedrich Freiherrn Kübeck von Kübau*. Wien: Gerold u. Co.
- Lakatos Vince (1910): Festetics György gróf plánuma fia neveléséről. In: *Magyar Középiskola*, 5. szám 225-230. p.
- Lerchenfeld, Max Freiherr von (1887): *Aus Papieren des k. bayer. Staatsministers Maximilian Freiherrn von Lerchenfeld*. Nördlingen: Beck.
- Locke, John (1914): *Gondolatok a nevelésről*. Ford., bev. és jegyz. Mutschenbacher Gyula. Budapest: Kath. Középiskolai Tanáregyesület.
- Locke, John (1979): *Értekezés az emberi értelemről*. Fordította Dienes Valéria. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukácsy Sándor (1963): idősb Teleki László nevelésügyi reformgondolatai. In: *Köznevelés*, 346. p.
- Marcziányi György (1886): *Nemesség: kézi könyv nemesi ügyekben*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Márkus Dezső dr. (szerk.) (1896): *Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000-1895*. Budapest: Franklin-Társulat.
 - a főrendek (magnati) a népet elnyomó szolgáik felett bíraskodnak (1638:XLIII., 1649: LXXXIII.)
 - a többi nemessel egyenlő szabadságot élveznek (HK. 1., 2., 9. 1638:II., 1647:XXII., 1655:XXXVII.)
 - az országgyűlésre jövők megölik fejüket vesztik (1723:XI.6.)
 - az országgyűlésre maguk helyett követeket küldhetnek (1723:VII. 2., 3.)
 - az országgyűlésről elmaradók büntetése (1498:I., 1518:XXVIII., 1635:LXXIX., 1662:LIII.)
 - hitbizományt alapíthatnak (1687:IX., 1723:L)
 - katonai kötelezettségük (1492:XXI., 1518:II., 1536:XVII., 1538:XV., 1543:XIII., 1596:VI., 1622:21., 1659:XXVIII., 1662:5., 1681:XLVI., 1808:III.17., XXI.)

- királyi meghívókkal egyenként hívandók meg az országgyűlésre (1495:XXVI. 6., k.u. 1608:1.3.)
- közterhektől mentesek (1492:XXVIII., CV.)
- *Memoiren des Herzogs Eugen von Württemberg*. Frankfurt a. O.: Harnecke u. Co. 1862
- Mészáros István (1981): *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar fordítása. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Meusel, Friedrich (Hrsg.) (1908): *Friedrich August Ludwig von der Marwitz. Ein märkischer Edelmann im Zeitalter der Befreiungskriege*. Berlin: Mittler und Sohn.
- Mikó György gr (1817): Rövid megjegyzések, egy férjfi-gyermek neveléséről. In: *Erdélyi Múzeum*, 7. füzet 5-21. p.
- Mindszenty Dániel (1832): A nevelésről némelly észrevételek. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, febr. 127-133. p.
- *Mittheilungen aus dem Tagebuch und Briefwechsel der Fürstin Adelheid Amalie von Gallitzin*. Stuttgart: Liesching 1868
- Némethy Pál (1832): Franciaország oktatásbeli intézetei. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, 1832. febr. 133-141. p.
- Normál iskolák Csehországban. In: *Katholikus Iskolai Lap*, 1849. máj. 29. 236-239. p.
- Nőiskolákról. In: *Katholikus Iskolai Lap*, 1849. márc. 20. 126-127. p. márc. 27. 140-142. p. ápr. 3. 152-156. p. ápr. 10. 164-166. p. ápr. 17. 180-182. p.
- Oltványi Ambrus (szerk.) (1982): *Széchenyi István. Napló*. Budapest: Gondolat.
- P. Szathmáry Károly (1884): *Emlékeim*. Budapest. s. n.
- Paget, John (1987): *Magyarország és Erdély*. Vál., szerk., a szó- és névmagyarozatokat és a tanulmányt írta Maller Sándor. Budapest: Helikon (Békéscsaba: Kner).
- Parcsetich Vince (1910): Széchenyi István gondolatai a nevelésről. In: *Magyar Középiskola*, 201-204. p.
- Peregrinyi Elek (1839): A gyermekek aluszékonyságáról mint az oktatás fő akadályáról. In: *Athenaeum*, jan. 10. 33-42. p.
- Peregrinyi Elek (1838): A tanulás érdek különféle nemeiről. In: *Athenaeum*, 32. szám ápr. 22. 497-505. p.
- Peregrinyi Elek (1839): Az iskola célja. In: *Athenaeum*, 38. szám máj. 12. 619-621. p.
- Peregrinyi Elek (1839): Socrates tanítás-módjáról. In: *Athenaeum*, 31. szám okt. 17. 481-488. p.
- Pestalozzi (1959): *Pestalozzi válogatott művei*. Összeáll., bev. és jegyz. ellátta Zibolen Endre. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Podenstein János (1841): A nőnem befolyása az erkölcsökre, házára, religiora. In: *Religio és Nevelés*, ápr. 23. 17. szám 261-268. p.
- Podmaniczky Frigyes (1984): *Egy régi gavallér emlékei*. Válogatás a naplótöredékekből, 1824-1887. Vál., szerk., a jegyzeteket és az utószót írta Steinert Ágota. Budapest: Helikon (Gyomaendrőd: Kner).
- Pulszky Ferenc (1958): *Életem és korom*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pulszky Terézia (1986): *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Budapest: Magvető.
- Rachel, Paul (Hrsg.): (1903): *Fürstin Pauline zur Lippe und Herzog Friedrich Christian von Augustenburg. Briefe aus den Jahren 1790-1812*. Leipzig: Dietrich-Weicher.
- Ráday Gedeon (1892): *Gróf Ráday Gedeon összes művei*. Összegyűjtötte s bevezette Váczy János. Budapest: Franklin.

- Ranke, Friedrich Heinrich (1877): *Jugenderinnerungen mit Blicken auf das spätere Leben*. Stuttgart: Steinkopf.
- Raumer, Friedrich von (1861): *Lebenserinnerungen und Briefwechsel*. I. Band Leipzig: Brockhaus.
- Redern, H. (1909): *Andreas Graf von Bernstorff, ein Lebensbild nach seinen Briefen und persönlichen Erinnerungen*. Schwerin: Bahn.
- Reuß, Eleonore Fürstin (1881): *Friederike Gräfin von reden geb. Freiin Riedesel zu Eisebach. Ein Lebensbild nach Briefen und Tagebüchern*. Berlin: Hertz.
- Schack, Adolf Friedrich Graf von (1888): *Ein halbes Jahrhundert. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Stuttgart und Leipzig: Deutsche Verlag-Anstalt.
- Schubart, G. Heinrich von (1860): *Erinnerungen aus dem Leben Ihrer Königlichen Hoheit Helene Louise Herzogin von Orleans geb. Prinzessin Mecklenburg-Schwerin nach ihren eigenen Briefen zusammengestellt*. München: Literarische Artistische Anstalt.
- Sebestyén Gábor (1826): Mennyből jött kirekesztő privilégium. In: *Tudományos Gyűjtemény*, II. kötet 124. p.
- Seltenreich Károly (1848): A női hivatás képezésének fontosságáról. In: *Nevelési Emléklapok*, 82. p.
- Seltenreich Károly (1848): Reform és nőnevelés. In: *Pesti Divatlap*, márc. 649. p.
- Soltész János (1839): Erkölcsi műveltség. In: *Athenaeum*, 28. szám. ápr. 7. 432-437. p.
- Statistikai adatok némelly külföldi gymnasiumokat illetőleg. In: *Katholikus Iskolai Lap*, 1849. jan. 23. 30-33. p. jan. 30. 48-60. p.
- Steinacker Gusztáv (1837): A lányok neveléséről és tanításáról Magyarországon, egy Pesten felállítandó nevelő intézet tervével együtt magasb és közép-rangú protestans leányok' számára. In: *Figyelmező*, 17. szám okt. 24. 257-262. p.
- Steinacker Gusztáv (1840): Házi leánynevelésünk állapotjáról, s annak a köz leányneveléshez viszonyáról. In: *Athenaeum*, júl. 12. 4. szám 49-59. p. júl. 16. 5. szám 65-71. p. júl. 19. 6. szám 85-88. p. júl. 21. 7. szám 203-107. p.
- Steinacker Gusztáv (1841): Nőnevelés' s nőnevelő intézetek. In: *Athenaeum*, 6. szám jan. 14. 81-87. p.
- Stockmar, Ernst Freiherr von (1872): *Denkwürdigkeiten aus den Papieren des Freiherrn Christian Friedrich von Stockmar*. Braunschweig: Vieweg.
- Szárazberky Nagy József (1931): *Emlékjegyzetei*. Budapest. s. n.
- Széchenyi István (1875): *Önismeret*. (Döblingi kézírataiból.) Budapest: Athenaeum.
- Széchenyi István (1934): *Széchenyi István műveiből*. Herczeg Ferenc bevezetésével. Budapest: Franklin Társulat.
- Széchenyi István (1991): *Hitel*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Széchenyi István (1998): *Széchenyi István*. (vál.: Gergely András) Budapest: Új Mandátum.
- *Széchenyi választása. Széchenyi István és Seilern Crescence levelezése*. Sajtó alá rendezte Fenyő Ervin. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Széchenyi Viktor (1933): *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből*. Székesfehérvár: Számmer 1. utódja Pannónia Nyomdavállalat.
- Szemlei Gábor (1840): Nevelési mechanizmus a' kor philosophiája' szempontjából. In: *Athenaeum*, 51-52. szám jún. 25. 801-805. p. jún. 28. 817-823. p.
- Szepezdi Kiss János (1830): A házi nevelőkről. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, jún. 161-174. p.
- Szerződés gróf Teleki László és Eröss Sándor között. Közli: Écsy Ö. István In: *ITK* 1941. 4. füzet 383-384. p.

- Szilágyi Ferenc (1817): A közönséges iskolai nevelésnek a házival való összehasonlítása. In: *Erdélyi Múzeum*, 6. füzet 110-143. p.
- Takács Éva (1826): Barátnémhoz írt második levelem ismét nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet, 73-96. p.
- Takács Éva (1825): Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 62-77. p.
- Takács Éva (1822): Némely észrevételek tekintetes Kulcsár István Úrnak, azon értekezésére, melyet 1822-dik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XII. kötet 36-42. p.
- Tan- és nevelésügyi tudósítások. In: *Katholikus Iskolai Lap*, 1849. jan. 2. 9. p. 1849. jan. 16. 20-23. p. 1849. febr. 6. 59-60. p. febr. 20. 85-87. p. febr. 27. 97-100. p. márc. 6. 111-112. p.
- Taube, Helene von (Hrsg.) (1894): *Aus den Tagebuchblättern des Grafen Alexander Keyserling*. Philosophisch-religiöse Gedanken Hrsg. von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube; mit einer Lebensskizze verfaßt von Graf Leo Keyserling. Stuttgart: Cotta.
- *Teleki Blanka és köre.* (vál.: Sáfrán Györgyi) Bukarest: Kriterion Könyvkiadó 1979.
- Teleki Blanka (1845): Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében. In: *Pesti Hírlap*, 587. szám (dec. 9.) 93. p.
- Teleki Domokos (1993): *Egynehány hazai utazások leírása.* A szöveget gond., az utószót és a jegyzeteket írta Éder Zoltán. Budapest: Balassi.
- Teleki József gr (1818): Gyermekeim neveléséről való gondolataim. In: *Erdélyi Múzeum*, 10. füzet 181-190. p.
- Teleki László (1998): *Teleki László* (vál.: Csorba László) Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Teleki László gyermekkori naplója In: Horváth Zoltán (1964): *Teleki László 1810-1861.* Budapest: Akadémiai Kiadó 2. kötet, 7-71. p.
- Teleki Sámuel (1976): *Teleki Sámuel és a Teleki-téka.* A leveleket válogatta, bev. és jegyz. ellátta Deé Nagy Anikó. Bukarest: Kriterion, Budapest: Európa.
- Terray Károly (1842): Paedagogiai töredékek I. Német iskolák nyilvánossága. In: *Athenaeum*, 22. szám aug. 21. 169-170. p.
- Terray Károly (1842): Paedagogiai töredékek II. A Poroszország. In: *Athenaeum*, 23. szám aug. 23. 177-180. p.
- Thaisz András (1823): Gróf Széki Teleki László életírása. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet 87-106. p.
- Tolnai Gábor (1987): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759-1761.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth Lőrinc (1893): Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai. In: *Budapesti Szemle*, 198. szám 321-372. p, 199. szám 29-67. p
- Utazási képek Angliából. In: *Katholikus Iskolai Lap*, 1849. jún. 5. 250-253. p. jún. 12. 259-263. p. jún. 19. 275-283. p.
- Vay Miklós (1999): *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből.* Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó. Reprint kiadás (eredeti: Budapest: Franklin-Társulat 1899)
- Warga János (1838): Nevelésünk hiányai. Recenzió Zsoldos Ignác művéről. In: *Figyelmező*, 10. szám márc. 6. 153-162. p.
- Warga János (1843): Oktatástani nézetek. In: *Athenaeum*, 2. kötet 137-145. p.
- Weltzien, Louis von (1857): *Memoiren des Generals Ludwig von Reiche.* Leipzig: Brockhaus.

- Werbőczy István (1990): *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. Budapest: Téka Könyvkiadó.
- Wertheimer Ede (1898): Báró Ambróczy Lajos kiadatlan emlékirataiból. In: *Budapesti Szemle*, XCV. kötet 1-46. p.
- Wesselényi Miklós (1843): Nemzeti kórállapot. In: *Pesti Hírlap*, június 15., 18., 22., 25., 29., július 2., 16.
- Wesselényi Miklós (1986): *Balítéletekről*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (Reprint kiadás).
- Zichy Antal – Majláth Béla (szerk.) (1887-1896): *Gróf Széchenyi István munkái*. Budapest: Athenaeum.
- Zichy Antal (szerk.) (1896): Gróf Széchenyi István levelei szülőihez. In: *Gróf Széchenyi István levelei IV*. Budapest: Athenaeum.
- Zichy István (1942-1943): Adalékok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. In: *Regnum*, 734-764. p.
- Zimmermann Jakab (1846): Néhány szó a gyermekek vallás-erkölcsi képzéséről. In: *Religio és Nevelés*, nov. 15. 313-316. p.
- Zingeler, Theodor (1911): *Karl Anton Fürst von Hohenzollern, ein Lebensbild nach seinen hinterlassenen Papieren*. Stuttgart und Leipzig: Deutsche Verlagsanstalt.

Feldolgozások (monográfiák, tanulmányok, cikkek)

- A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Budapest 1882-1897.
- A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi László Budapest 1911.
- Arneth, Alfred (1898): *Johann Freiherr von Wessenberg, ein österreichischer Staatsmann des 19. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig: Braumüller.
- Bacherler, Michael (1914): *Deutsche Familienerziehung in der Zeit der Aufklärung und Romantik*. Auf Grund autobiographischer und biographischer Quellen bearbeitet. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität zu Erlangen. Stuttgart: Jung & Sohn.
- Bailleu, Paul (1908): *Königin Luise*. Berlin und Leipzig: Giesecke und Devrient.
- Bajkó Mátyás (1976): *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bakács István – Iványi Emma (1964): *Az Eszterházy család Tatai és Csákvári levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Bakács István (1958): *A Széchenyi család levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Bakács István (1963): *A Zichy család levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Bakács István (1965): *A Károlyi család nemzetségi és fői levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Bakács István (1967): *A Dessewffy család levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Ballauf, Theodor – Schaller, Klaus (1969-1973): *Pädagogik eine Geschichte der Bildung und Erziehung*. Freiburg München: Alber.
- Bánóczi József (1879): *Révai Miklós élete és munkái*. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.

- Bánóczy József (1882): Nőnevelés és női olvasmányok e század elején. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 86-92. p.
- Barcza József (szerk.) (1988): *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp.: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.
- Barker, Thomas Mack (1982): *Army, aristocracy, monarchy: essays on war, society, and government in Austria, 1618-1780*. Boulder: Social Science Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press.
- Bártfai Szabó László (1911-1926): *A sárvár-felsővidéki Széchenyi család története*. Budapest. s. n.
- Batsch, Viceadmiral (1890): *Admiral Prinz Adalbert von Preußen*. Berlin: Brachvogel.
- Baur, Wilhelm (1889): *Prinzeß Wilhelm von Preußen geborene Prinzeß Marianne von Hessen-Homburg: ein Lebensbild aus den Tagebüchern und Briefen der Prinzeß*. Hamburg: Agentur des Rauchen Hauses.
- Bayerische Akademie der Wissenschaften (Hrsg.) (1875-1912): *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig: Drucker&Humblot.
- Bencze László (2001): *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Budapest: Hadtörténelmi Levéltár.
- Benda Kálmán – Soós Iván (1987): A Teleki család és Teleki László. In: Praznovszky Mihály – Rozsnyói Ágnes (szerk.): *Teleki és kora*. Salgótarján: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 7-14. p.
- Benda Kálmán (1980): Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen (1795-1812). In: Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 425-471. p.
- Benda Kálmán (1981): *A Kollégium története 1703-1848-ig. A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Szerk. a tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Budapest, 87-115. p.
- Bender, Ferdinand (1886): *Elisabeth, Prinzessin Carl von Hessen und bei Rhein geb. Prinzessin von Preußen. Ein Lebensbild*. Darmstadt: Waitz.
- Bényei Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken*. Debrecen: Csokonai.
- Bényei Miklós (1998): *A nemzeti és polgári kultúra felé: tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéről*. Debrecen: Csokonai.
- Berg, Christa (Hrsg.) (1987-): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. München: Beck.
- Berger, Adolph Franz (1853): *Felix Fürst zu Schwarzenberg*. Leipzig: Spamer.
- Bibó István (1994): Elit és szociális érzék. In: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Budapest: Magvető.
- Bilibok Péterné – Sebestyén Istvánné – Zibolen Endre (1984): *Első óvodáink életéből. 1829-1833* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Blum, Hans (1894): *Fürst Bismarck und seine Zeit*. München: Beck.
- Blum, Jerome (1978): *The End of the Old Order in Rural Europe*. Princeton University Press.
- Borovszky Samu (szerk.) (1909): *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája*. A magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Heves vármegye. Budapest. s. n.
- Bölöny József (1981): Arisztokraták, arisztokraták. In: *História*. 4. sz. 31-33. p.
- Brockdorff, Fritz Freiherr von (1901): *Marie von Moltke. Ein Lebens- und Charakterbild*. Leipzig: Wigand.

- Bruner, Jerome S. (2004): *Az oktatás kultúrája*. Budapest: Gondolat.
- Cannadin, David (1991): *The Decline and Fall of the British Aristocracy*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Csetri Elek – Imreh István (1990): Erdély társadalmi rétegződéséről (1820-1848). In.: Szabad György (szerk.) (1990): *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Budapest: Tankönyvkiadó, 377-413. p.
- Csighy Sándor (1936): *A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései*. Budapest: A Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szeminárium és Pszichológiai Intézete.
- Csorba László – Velkey Ferenc (1998): *Reform és forradalom (1790-1848)*. Debrecen: Csokonai.
- Csorba László (1991): *Széchenyi István*. Budapest: Officina Nova.
- Csorba László (1994): *A Kossuth-emigráció fényképek könyve*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- De Gérando Antonina (1892): *Gróf Teleki Blanka élete*. Budapest. s. n.
- Deák Farkas (1880): *Gróf Wass Samu emlékezete*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- Deák Farkas (1881): *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Deák Farkas (1885): *Gróf Dessewffy Aurél életrajza*. Budapest: Stamapfel.
- Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakacs Szilárd (szerk.) (2002): *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802-2002*. Marosvásárhely: Mentor.
- Deé Nagy Anikó (1995): A marosvásárhelyi Teleki Téka. In: *Könyvtári Figyelő* 41. évf. 2. szám
- Demel, Walter (1988): Die wirtschaftliche Lage des bayerischen Adels in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 237-270. p.
- Der große Brockhaus. Erster Band. Wiesbaden: Eberhard Brockhaus 1952 61-63. p.
- Dewald, Jonathan (1996): *The European nobility, 1400-1800*. New York: Cambridge University Press.
- Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió.
- Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila (1986): *Hunfalvy Pál*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Donsbach, Carl (1898): *Abhandlung des Oberlehrers Karl Donsbach: Zur Geschichte der Erziehung des Adels im 17. Jh.* Prüm.
- Dr. Takács Lajos (2001): *Neveléstörténet*. Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Du Moulin Eckart, Richard Graf (1901): *Luitpold von Bayern. Ein historischer Rückblick*. Zweibrücken: Lehmann.
- Duncker, Carl von (1897): *Feldmarschall Erzherzog Albrecht von Oesterreich*. Wien und Prag: Tempsky.
- Éble Gábor (1898): *Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza*. Budapest.
- Éble Gábor (1903): *A Dessewffy család*. Budapest.
- Éble Gábor (1904): *Das Geschlecht der Dessewffy*. Budapest: Pester Lloyd.
- Éble Gábor (1913): *A nagykarolyi gróf Karolyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Budapest.

- Eckartshausen, Carl von (1790): *Wahrheit und Menschenliebe am Hofe, oder Unterhaltungen eines Prinzen mit seinem Freunde über die wichtigsten Lehren im Menschenleben*. München: Lindauer.
- Éder Zoltán (1972): *Révai Miklós*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.) (1989): *Magyarország története IV/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- F. Csanak Dóra (1983): *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fábri Anna (szerk.) (1999): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865*. Budapest: Kortárs.
- Falkenstein, Johann Paul (1879): *Johann König von Sachsen. Ein Charakterbild*. Dresden: Baensch.
- Fallenbüchl Zoltán (1988): *Magyarország főméltóságai 1527-1848*. Budapest: Maecenas.
- Falus Iván (2000): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Fehér Erzsébet (2000): Egy magyar nevelő a XIX. században, Zirzen Janka. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió 17-23. p.
- Fehér Katalin (1985): Nevelésméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban. In: *Magyar könyvszemle*. 3–4. sz. 233–241. p.
- Fehér Katalin (1985): Teleki László nevelésügyi munkásságához. In: *Magyar könyvszemle*. 1. sz. 62–67. p.
- Fehér Katalin (1996): A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. In: *Iskolakultúra*. 2. sz. 85–93. p.
- Fehér Katalin (1996): A művelődéspolitikus Teleki László. In: *Erdélyi Múzeum*. 3–4. sz. 266–270. p.
- Fehér Katalin (1996): A művelődéspolitikus Teleki László. In: *Honismeret*. 3. sz. 46–50. p.
- Fehér Katalin (1999): *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Budapest: Eötvös J. Kvk.
- Fehér Katalin (2000): Egy tudós szerzetestanár, Beély Fidél tevékenysége. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió 38-48. p.
- Fehér Katalin (2000): Ifjabb Brunszvik Antal a nőnevelésért. In: *Őrláng*, 1-3. sz. 13. p.
- Fehér Katalin (2001): *Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Feigl, Helmuth (1988): Der Adel in Niederösterreich 1780-1861). In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, 191-224. p.
- Fekete Nagy Antal (1959): *Az Orczy család levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Fináczy Ernő (1896): *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Budapest Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája.

- Fináczy Ernő (1899-1902): *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Fináczy Ernő (1906): *Egyetemes neveléstörténet: vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala.
- Fináczy Ernő (1927): *Az újkori nevelés története. (1600-1800)* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Frank-Döfering, Peter (szerk.) (1989): *Adelslexikon des österreichischen Kaisertums 1804-1918*. Wien; Freiburg; Basel: Herder.
- Fuchs, Karl (1907): *Erzherzog Karl*. Graz: Styria.
- Fülöp Géza (1978): *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Füzes Miklós (1990): *Batthyány Kázmér*. Budapest: Gondolat – Baranya megyei Levéltár.
- Gazda István (szerk.) (1997): *Brassai Sámuel emlékezete: tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról*. Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület.
- Gergely András (szerk.) (1998): *19. századi magyar történelem 1790-1918*. Budapest: Korona.
- Gergely András (szerk.) (2003): *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva (2005): *Gyermekkor: nézőpontok, narratívák*. Budapest: Eötvös J. Könyvkiadó.
- Grey, G. (1867): *The early years of His Royal Highness The Prince consort*. London: Smith, Elderland Co. 65, Cornill 4.
- Grimm, Gerald (1987): *Die Schulreform Maria Theresias, 1747-1775: Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordensschulwesen, thesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*. Frankfurt am Main [etc.]: Lang.
- Grünwald Béla (1910): *A régi Magyarország 1711-1825*. Budapest: Franklin-Társulat. (Budapest: Osiris, 2001. – reprint)
- Gudenus János József (1998): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Budapest: Heraldika.
- Günther, Karl-Heinz (1988): *Über pädagogische Traditionen: Aus Schriften und Reden zur Geschichte der Erziehung*. Berlin: Volk u. Wissen.
- Gyáni Gábor – Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gymnasiumok Belgiumban. In: *Katholikus Iskolai Lap*, 1849. máj. 8. 210-213. p. máj. 15. 228-230. p.
- Halmos Károly (1995): Rangemelések a Habsburg Monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján.) In: *Rendi társadalom – Polgári társadalom*. Supplementum, 1995. Vera (nem csak) a városban. Salgótarján.
- Hegedüs C. Lajos (1878): A Theresianum s magyar alapítványai történetéhez. In: *Századok* 12. szám.
- Helwig, Hugo von (1882): *Ludwig Freiherr von der Tann-Rathsamhausen*. Berlin: Mittler und Sohn.
- Hermes, Johann-Timotheus (1787): *Für Töchter edler Herkunft, Geschichte*. Wien: Hörling.

- Herrmann, Ulrich – Oelkers, Jürgen (szerk.) (1989): *Französische Revolution und Pädagogik der Moderne: Aufklärung, Revolution und Menschenbildung im Übergang vom Ancien Régime zur bürgerlichen Gesellschaft*. Weinheim, Basel: Beltz.
- Hessel, Paul (1898): *Aus dem Leben des Königs Albert von Sachsen*. I. Teil. Berlin: Mittler und Sohn.
- Higgs, David (1987): *Nobles in Nineteenth-Century France: The Practice of Inegalitarianism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Higonnet, Patrice (1981): *Class, Ideology, and the Rights of Nobles during the French Revolution*. Oxford: University Press.
- Hirschfeld, Ludwig von (1891): *Friedrich Franz II. Großherzog von Mecklenburg-Schwerin und seine Vorgänger*. I. Band. Leipzig.
- Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedtke, Max (1989): *Schreiber, Magister, Lehrer: Zur Geschichte und Funktion eines Berufsstandes*. Bad Heilbrunn/Obb.: Klinkhardt.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula (1928): *Magyar történet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Hornyák Mária (2001): *Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke”: Teleki Blanka (1806-1862)* Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány Teleki Blanka Hölgyklub.
- Hornyák Mária (2003): *Első óvodánk története: Buda-Krisztinaváros, 1828-1867*. Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány.
- Horváth Márton (szerk.) (1988): *A magyar nevelés története I. kötet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Horváth Mihály (1873): *Magyarország történelme VIII*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Horváth Zoltán (1964): *Teleki László 1810-1861*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hudi József (1995): *Eötvös Károly és családja. Eötvös Károly emlékkönyv*. Pápa, 5-13. A Pápai Művelődéstörténeti társaság kiadványai 5.
- Hüffer, Hermann (1887): *Anette von Dorste-Hülshoff und ihre Werke*. Gotha: Perthes.
- Ilk Mihály (1927): *A Nemzeti Casino százéves története: 1827-1926*. Budapest: Franklin.
- Illéssy János – Pettkő Béla (1895): *Királyi Könyvek 1527-1867*. Budapest.
- Imre Sándor (1904): *Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Budapest.
- Imre Sándor (1925): gróf Teleki László tanácsadása a nevelésről. In: *Protestáns Szemle*, 1925. 9. szám 603-608. p.
- Iványi Emma (1963): *Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Janssen, Johannes (1877): *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg. Sein Entwicklungsgang und sein Wirken im Geiste der Kirche*. II. Band (1800-1815). Freiburg: Herder.
- Jantzen, Hermann (1915): *Von deutscher Schule und Erziehung*. Berlin: Weidmann.
- Jedlicki, Jerzy (1988): *Der Adel im Königreich Polen bis zum Jahre 1863*. In: *Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 89-116. p.
- Jeismann, Karl-Ernst (1989): *Bildung, Staat, Gesellschaft im 19. Jahrhundert: Mobilisierung und Disziplinierung*. Stuttgart: Steiner-Verl. Wiesbaden.
- Kacziány Géza (1917): *A magyar mémoires-irodalom 1848-tól 1914-ig*. Budapest: Lantos A. Könyvkiadóhivatala.

- Kállay István (1978): *A Festetics családi levéltár*. Budapest: Magyar Országos Levéltár.
- Karácsonyi János (1985): *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Budapest: Könyvértékesítő Vállalat.
- Karady, Victor – Mitter, Wolfgang (1990): *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt: DIPF.
- Kenyeres Ágnes (szerk.) (1981): *Magyar életrajzi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kéri Katalin (1996): *Érdekességek a nők történetéből*. Pécs: IQDEPO.
- Kéri Katalin (2001): *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Kisdédóvó intézetek jelentése. In: *Athenaeum*, 1843. 2. kötet 324. p.
- Kiss Lajos – Papp László (szerk.) (1967): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1. kötet, 176. p.
- Kluge (2002): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége és a Bálint György Újságíró-Iskola kiadása.
- Kornis Gyula (1925): Az 1825/27-ik évi országgyűlés és a magyar közoktatásügy. In: *Magyar Paedagogia*, (34.) 81-95. p.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei: 1777-1848*. Budapest: Kir. M. Egyet. Ny.
- Kósa László (2001): „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedében Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kosáry Domokos (1988): Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790-1830. In: Horváth Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története*. I. kötet. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kosáry Domokos (1990): *Újjáépítés és polgárosodás, 1711-1867*. Magyarok Európában III. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- Kosáry Domonkos (1970): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kosáry Domonkos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kozma Tamás – Sike Emese (szerk.) (2004): *Pedagógiai informatika*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kőváry László (1897): *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái: 1797-1897*. Kolozsvár: Ajtai Ny.
- Kőváry László (1901): *A Millenium századában kihalt erdélyi családok*. Kolozsvár.
- Lakatos Ernő (1942): *A magyar politikai vezetőréteg: 1848-1940: Társadalomtörténeti tanulmány*. Budapest. s. n.
- Lengyel Imre (1967): *Várad Szabó János és Döbrentei Gábor*. Debrecen: KLTE.
- Lieven, Dominic (1992): *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*. New York: Columbia University Press.
- Lindheim, Alfred von (1897): *Erzherzog Carl Ludwig. Ein Lebensbild 1833-1899*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei.
- Lukácsy Sándor (1963): Id. Teleki László nevelésügyi reformgondolatai. In: *Köznevelés* 346. p.
- Lukcsics Pál (1929): A Gróf Zichy-család zsélyi nemzetségi levéltára. In: *Levéltári Közlemények VII*. VII. évfolyam 193-230. p.

- Maksay Ferenc (1964): *A Csáky család levéltára*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Maksay Ferenc (1984): „A sok nemes országa”. *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc, Budapest, 277-295. p.
- Mályusz Elemér (1923): A reformkor nemzedéke. In: *Századok*, 57. 1-6. sz. 17-75. p.
- Mályusz Elemér (1939): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 52-54. p.
- Marczali Henrik (1898): *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711-1815)* Budapest: Athenaeum.
- Marczali Henrik (1907): *Az 1790/I-diki országgyűlés*. Budapest: MTA.
- Marczali Henrik (1912): *Báró Eötvös József*. Budapest: Országos Ismeretterjesztő Társulat.
- Mérei Gyula – Spira György (szerk.) (1957): *Magyarország története a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet korszakában 1790-1848*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Meriggi, Marco (1988): Der lombardo-venezianische Adel im Vormärz. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 225-236. p.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2002): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest: Osiris.
- Mészáros István (1968): *A magyar nevelés története 1790-1849*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mészáros István (1991): *Magyar iskolatípusok: 996-1990*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Mészáros István (1996): *A magyar nevelés- és oktatástörténet kronológiája 996-1996*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Mészáros István (szerk.) (1980): *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XX. századi történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mikó Imre (1971): *Az utolsó erdélyi polihisztor: Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről*. Bukarest: Kriterion.
- Molnár András (1996): *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár.
- Molnár Erik (szerk.) (1964): *Magyarország története I*. Budapest: Gondolat.
- Myska, Milan (1988): Der Adel der böhmischen Länder. Seine wirtschaftliche Basis und ihre Entwicklung. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 169-190. p.
- Nagy Iván (1857): *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Reprint kiadás. Budapest: Helikon, 1987-1988.
- Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest: Gondolat.
- Nyiredy Szabolcs (szerk.) (1997): *Brassai Sámuel (1797-1897) emlékezete*. Budapest: Heltai.

- Oláh János (2000): Táncsics Mihály, a plebejus pedagógus. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió 48-54. p.
- Oláh János (2000): Wesselényi Polixénia a nevelésről. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió 12-17. p.
- Ormándi János: A magyarság nemzetnevelője: Széchenyi István. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.) (2000): *Emlékezzünk régiekről. Tanulmányok a XIX. sz. nevelési törekvéseiről*. Gyula: APC- Stúdió, 21-30. p.
- Orosz Ernő (1906): *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Eger. s. n.
- Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- P. Kovács Melinda (szerk.) (1998): *Magyarország történeti helységnévtára. Heves és Külső-Szolnok megye, a Jászság és a Nagyikunság (1773-1808)*. Budapest. s. n.
- P. Szathmáry Károly (1887): *A magyar kisedővás és nevelés rövid története*. Budapest: Pesti Könyvny.
- P. Szathmáry Károly (1888): *Gróf Teleki Blanka életrajza*. Lövei Klára jegyzetei nyomán. Budapest. s. n.
- Palm, Adolf (1891): *Königin Pauline von Württemberg, Gemahlin Wilhelms I.* Stuttgart: Bonz und Co.
- Pálmány Béla (1984): A magyar nemesség átrétegződése a kései feudalizmus századaiban. In: Dénes Iván Zoltán – Gergely András – Pajkossy Gábor (szerk.): *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Budapest, 37-60. p.
- Pálmány Béla (1997): A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686-1815) In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Debrecen.
- Pap Gáborné – Pataki Lajosné (1977): *A Forgách családi levéltár*. Budapest: Magyar Országos Levéltár.
- Pap Gáborné (1979): *A Bethlen család levéltára*. Budapest: Magyar Országos Levéltár.
- Parcsetich Vince (1910): Széchenyi István gondolatai a nevelésről. In: *Magyar Középiskola*, 201-204. p.
- Parisius, Rudolf (1897): *Leopold von Hoverbeck geboren 1822 gestorben 1875*. Berlin: Guttentag.
- Parker, Franklin – Parker, Betty June (1991): *Education in England and Wales: An annotated bibliography*. New York, London: Garland Publ.
- Pastor, Ludwig (1912). *Leben des Freiherrn Max von Gagern 1810-1899*. Kempten und München: Kösel.
- Pedlow, Gregory W. (1988): Der kurhessische Adel im 19. Jahrhundert – eine anpassungsfähige Elite. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 271-284. p.
- Péter Katalin (szerk.) (1996): *Gyermekek a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- Poór János (1988): *Kényszerpályák nemzedéke*. Budapest: Gondolat.
- Poór János (1992): *A kompromisszumok kora*. Budapest: Adams.
- Poór János (2003): *Adók, katonák, országgyűlések 1796-1811/12*. Budapest: Universitas.

- Press, Volker (1988): Adel im 19. Jahrhundert. Die Führungsschichten Alteuropas im bürgerlich-bürokratischen Zeitalter. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 1-20. p.
- Prohászka Lajos: *Johann Heinrich Pestalozzi*: Egyetemi pedagógiai-neveléstörténeti előadás. Kézirat. Szerk.: Orosz Gábor. MEK – 04159
- Pukánszky Béla – Németh András (1994): *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Pukánszky Béla (2003): *Két évszázad gyermekei: a tizenkilencedik-huszedik század gyermekkorának története*. Budapest: Eötvös.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Pécs: Iskolakultúra.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*.
- Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei: fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Budapest: Gondolat.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) (1985): *Magyarország története III/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.
- Romberg, Amalie von (1910): *Vor hundert Jahren: Erinnerungen der Gräfin Sophie Schwerin, geb. Gräfin Dönhoff*. Berlin: J. A. Stardardt.
- Sávai János (2000): *Neveléstörténet*. Szeged: Agapé.
- Schlossar, Anton (1908): *Erzherzog Johann von Oesterreich*. Graz und Wien: Styria.
- Schmidt, G. (1897): *Schönhausen und die Familie Bismarck*. Berlin: Mittler und Sohn.
- Schrader, Otto (1890): *Augusta Herzogin zu Sachsen, die erste deutsche Kaiserin*. Weimar: Böhlau.
- Schrader, Otto (1890): *Augusta Herzogin zu Sachsen, die erste deutsche Kaiserin*. Weimar: Böhlau.
- Schröder, Hans-Christoph (1988): Der englische Adel. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 21-88. p.
- Stephan, G. (1891): *Die häusliche Erziehung in Deutschland während des achtzehnten Jahrhunderts*. Wiesbaden: Bergmann.
- Stichweh, Rudolf (1991): *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität*. Zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im Prozeß ihrer Ausdifferenzierung (16.-18. Jahrhundert). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Stone, Lawrence: Anglia és a nyitott nemesség. In: *Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában*. Budapest: Atlantisz 77-116. p.
- Surányi Imre (2005): Eger főpásztorainak, főpapjainak és felsőfokú tanintézményeinek liber gradualisai az egeri Főegyházmegyei Könyvtárban. In: *Emlékkönyv Dr. Seregély István egeri érsek aranymiséje alkalmából*. Eger Kiadja: Ficsek László érseki irodaigazgató 177-227. p.
- Szabad György (szerk.) (1990): *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szabó Dezső (1928): *A herceg Festetics család története*. Budapest.
- Szabolcs Éva (1999). *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásába: gyermekkép Magyarországon, 1868-1890*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Szakály Orsolya (2003): *Egy vállalkozó főnemes Vay Miklós báró (1756-1824)*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Székely Ottokár (1935): *Az egyházi nemesség*. Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Budapest, 28-52. p.
- Szekfű Gyula (1936): *Magyar történet V*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- Szekfű Gyula (1934): *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest.
- Szelényi Ödön (1916): Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből. In: *Nemzeti Nőnevelés* május (XXXVII. évf.) 239-258. p.
- Szemlei Gábor (1840): Nevelési mechanizmus a' kor philosophiája' szempontjából. In: *Athenaeum*, 51-52. szám jún. 25. 801-805. p. jún. 28. 817-823. p.
- Szepezdi Kiss János (1830): A házi nevelőkről. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, jún. 161-174. p.
- Szerencs János (1885): *Magyarország és Társországainak főrendei*. Budapest.
- Szinnyi József (1891-1914): *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda.
- Takács Mária (1909): *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830-1847*. Budapest.
- *Teleki Blanka és köre*. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lövei Klára. (1979) Válogatta, sajtó alá rendezte: Sáfrán Györgyi Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Tocqueville, Alexis de (1955): *The Old Regime and the French Revolution*. Garden City, NY: Doubleday.
- Tóth István (szerk.) (2001): *Milleniumi magyar történet*. Budapest: Osiris.
- Tőkéczi László (1988): *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. – Erziehung und unterricht auf dem Boden Österreichs*. In: M. Ped. 1988. No. 2. 266-269. p.
- Trócsányi Zsolt (szerk.) (1981): *A pápai kollégium története*. Budapest.
- Ugrai János (2005): *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830*. Debrecen. Kézirat.
- Ugrai János (2006): *Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában*. Sárospatak. Kézirat 3. és 5. fejezet.
- V. Busa Margit (1986): *Magyar sajtóbibliográfia 1705-1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Váczy János (1910): Báró Wesselényi Miklós ifjúkora. In: *Századok*, 44. szám.
- Varga István (2000): Karacs Teréz a nőnevelés megújításáért. In: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. Gyula: APC-Stúdió 6-12. p.
- Vas Margit (1932): *Ráday Gedeon élete és munkássága*. Budapest: Sárkány-Nyomda RT Műintézete.
- Veliky János (1993): *A polgárosodás hajnala*. Budapest: Adams.
- Veliky János (szerk.) (1999): *Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században.)* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Vetter, Klaus (1988): Der brandenburgische Adel und der Beginn der bürgerlichen Umwälzung in Deutschland. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH 285-303. p.
- Vincze Tamás (2003): Képek a 18-19. századi német családi nevelésből. In: Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a tudás társadalma*. Debreceni

- Egyetem, Neveléstudományi Tanszék, Kiss Árpád Archívum Könyvtára, Debrecen 473-480. p.
- Virág Irén (2004): A magyarországi arisztokrácia neveltetésének vizsgálata a 19. sz. első felében a források tükrében. In: *Magyar Pedagógia* 2004/1. 77-93. p.
 - Virág Irén (2006). A magyar arisztokrácia műveltsége a 19. század első felében. In: *Zempléni Múzsza* VI. évfolyam, 4. szám, 13-24. p.
 - Virág Irén (2007). Die Erziehung des Hochadels in Ungarn zwischen 1790 und 1848. In: Harsányi Mihály / René Kegelmann (szerk.): *Germanistische Studien VI*. Líceum Kiadó: Eger, 213-228. p.
 - Virág Irén (2007). Über die Privaterzieher des Hochadels in Ungarn zu Beginn des 19. Jahrhunderts. In: Harsányi Mihály / René Kegelmann (szerk.) *Germanistische Studien VI*. Líceum Kiadó: Eger, 229-242. p.
 - Virág Irén (2007): A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén. In: *Zempléni Múzsza* 2007/4. vagy 2008/1. szám (közlésre elfogadva)
 - Virág Irén (2007): Orientierung an westeuropäischen Normen oder nationaler Charakter? Erzieherische Eigentümlichkeiten der Aristokratie im ungarischen Reformzeitalter. In: *Unterricht und Kultur*. 2008. eleje. www.eduscience.hu (közlésre elfogadva)
 - Viszota Gyula (1894): Gr. Széchenyi István a gymnasiumban. In: *Századok*.
 - Vörös Károly (1980): A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért. (1840-1847). In: Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 855-975. p.
 - Vörös Károly (1980): A magyarországi társadalom (1790-1848). In: Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 473-599. p.
 - Vörös Károly (1990): A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai. A polgárosulás útján. In: Szabad György (szerk.): *Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Budapest, 7-17. p.
 - Vörös Károly (szerk.) (1980): *Magyarország története V/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - Wertheimer Ede (1910-1913): *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest: MTA.
 - Wertheimer Ede (1898): Báró Ambróczy Lajos kiadatlan emlékirataiból. In: *Budapesti Szemle*, XCV. kötet 1-46. p.
 - Winkel, Rainer (1988): *Pädagogische Epochen: Von der Antike bis zur Gegenwart*. Düsseldorf: Schwann.
 - Wolfsgruber, Cölestin (1906): *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*. I. Band. Jugend- und Salzburgerzeit. Wien, Leipzig.
 - Zibolen Endre (1960): Széchenyi pedagógia programja. In: *Pedagógiai Szemle*, 432-444. p.
 - Zibolen Endre (1984): *Johann Heinrich Pestalozzi*. Budapest: Tankönyvkiadó.
 - Zichy István (1942-1943): Adalékok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. In: *Regnum* 734-764. p.
 - Zimányi Vera (1985): Osztályerőviszonyok a század végén. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története III/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 391. p.

Summary

The dissertation examines the education of the Hungarian aristocracy in the period ranging from 1790 to 1848. Since the progressive members of this highly qualified social layer played an important role in supporting the cause of culture and education especially from the reform period, we were wondering what kind of specific educational features established their erudition. We were trying to find the answer to the question what tendencies were effective in the different courses of home upbringing, and also how private education reacted to the political, social and intellectual challenges and changes of the first half of the 19th century.

Our essay is divided into six bigger units. The first one presents the questions, methods, antecedents and sources of the study. The second chapter places the group of aristocrats in the structure of the feudal society into a social context, then it outlines the stages in the formation of the aristocratic layer, defines the social layer of the aristocracy and makes an attempt to classify it. The third chapter examines the educational characteristics of the aristocracy living in the areas west of the Elbe, first in the case of German aristocratic men, then in the case of women. It points out the changes taking place in the system of education at the turn of the 18th and 19th centuries, and also their causes.

The fourth and fifth chapters form a bigger unit, which describes the education of Hungarian aristocratic men. The fourth chapter outlines the characteristics of private education, it tries to find examples of the different trends of education through the stages of socialization: childhood, primary and university studies, study trips. Some Hungarian aristocrats themselves would set up the educational plan of their children. The chapter summarizes the main criteria, then it compares the Hungarian and German characteristics. The fifth chapter is functionally connected to the previous one, as it characterizes one of the major participants of education: the educator. It states the content elements of the contract concluded between parents and educators, and it also shows examples of the different forms of relationships between students and educators. Besides, it describes the relationship between parents and educators, and it defines the educators' motivation and their career development.

The sixth and seventh chapters are also connected to each other, they examine the specific features of the education of aristocratic women. The sixth one places the education of aristocratic ladies into the context of contemporary fundamentals and system of education of females, then through concrete examples it introduces the different trends, finally it compares

the German and Hungarian conditions. The seventh chapter analyzes the necessity for education of aristocratic women in the national spirit.

The eighth chapter contrasts private education with public education, presenting contemporary criticism and the viewpoints of those affected, then it shows how education in the national spirit was put into words, and it introduces the plan to re-Hungarianize the aristocracy. The ninth chapter analyzes the career development of aristocrats, highlighting its main trends, then it summarizes how aristocrats took up a role in public life.

Besides enforcing their primary interests of power and acting as supporters, a small but determinant group of aristocrats took up an active role in raising the level of national culture and education. They promoted the cause of education, established educational institutions, thus becoming the mediator of culture towards the other layers of the society. Their education, their enlightened way of thinking, and European erudition definitely contributed to the recognition and undertaking of this role and task.

Táblázatok jegyzéke

1. sz. táblázat: A főrendi családok számának alakulása	34
2. sz. táblázat: Rangemelések a Királyi könyvek alapján 1700-1848	35
3. sz. táblázat: Albert von Sachsen-Koburg herceg heti órarendje.....	43
4. sz. táblázat (27. sz. melléklet): Az arisztokraták hivatali méltóságai és tevékenysége	288

Mellékletek jegyzéke

1. sz. melléklet: A vizsgált arisztokrata családok leírása.....	233
2. sz. melléklet: Az arisztokraták névsora	237
3. sz. melléklet: A nemesek négy kiváltságos és sarkalatos jogairól	245
4. sz. melléklet: A házassági kapcsolatok vizsgálata Nagy Iván „Magyarország családai” című munkájának leszármazási táblái alapján.....	246
5. sz. melléklet: Gróf Széchenyi István levele Széchényi Ferenchez 1803. dec. 26-án	248
6. sz. melléklet: Gróf Széchenyi István bizonyítványa a pesti piarista gimnáziumban teljesített 1. grammatikai osztály eredményeiről.....	249
7. sz. melléklet: Gróf Széchenyi István bizonyítványa a pesti piarista gimnáziumban teljesített 2. humanitási osztály eredményeiről	250
8. sz. melléklet: Festetics László a bécsi egyetemen 1799. márciusában kiváló eredménnyel abszolvált történelem vizsgájának tanúsítványa.....	251
9. sz. melléklet: Festetics László 1800-ban a pesti egyetem filozófiai fakultásán a második szemeszterben hallgatott eredményének dokumentuma.....	252
10. sz. melléklet: Festetics Leó a bécsi Theresianumban 1816. szept. 12-én kiállított bizonyítványa a második humanitási osztály második szemeszterében teljesített tárgyakból	253
11. sz. melléklet: Festetics Benno 1827. márciusában, Bécsben abszolvált első humanitási osztály első szemeszterének bizonyítványa.....	254
12. sz. melléklet: Festetics Benno a pesti egyetemen teljesített filozófiai kurzus első évének tanúsítványa	255
13. sz. melléklet: Rendelések Festetics Leó számára 1819/20-ik esztendőre	256
14. sz. melléklet: Festetics György és Takács József szerződése.....	262
15. sz. melléklet: Festetics György és Kultsár István szerződése	264
16. sz. melléklet: Teleki László és Eröss Sándor szerződése	267
17. sz. melléklet: Széchenyi István szerződése Podhorszky Lajossal (1842. nov. 1.)	269
18. sz. melléklet: Széchenyi István 1837. febr. 3-án Pesten Lunkányi Jánoshoz írt levele....	270
19. sz. melléklet: Széchenyi István 1845. dec. 2-án Lunkányi Jánoshoz írt levele	272
20. sz. melléklet: A nevelők névsora.....	276
21. sz. melléklet: Podmaniczky Mária füzete 1840-ből: történelmi jegyzetek	279
22. sz. melléklet: Podmaniczky Mária füzete 1840-ből: nyelvtani jegyzetek	280
23. sz. melléklet: Teleki Blanka: Nyilatkozat	281
24. sz. melléklet: Teleki Blanka levele Wass Györgyné Gyulay Franciskának	283
25. sz. melléklet: Részlet a cs. kir. pesti haditörvényszék 1853. jún. 30. keltezésű ítéletéből	284
26. sz. melléklet: Az arisztokraták pályája, közéleti szerepvállalása	285
27. sz. melléklet (4. sz. táblázat): Az arisztokraták hivatali méltóságai és tevékenysége	288

Mellékletek

1. sz. melléklet: A vizsgált arisztokrata családok leírása

A gróf *Amadé* (várkonyi) család származása bizonytalan, bárói rangra a 17. században, grófi rangra a 18. században emelkedett, tagjai nem játszottak jelentős politikai szerepet.

A gróf *Andrássy* (csikszentkirályi és krasznahorkai) család ősrégi székely család, eredetét Andorástól, az Ázsiából érkezettős magyar vezérek egyikétől származtatja. Általunk vizsgált ága Mária Terézia uralkodása alatt szerzett grófi címet Andrássy Károly vitézsége révén, aki századosként, ezredesként majd tábornokként tett hadi szolgálatokat a francia-porosz háborúban. A család a főrendi ház örökös jogú tagja, leszármazottai hosszú időn keresztül kiemelkedő szerephez jutottak.

Az *Apponyi* (nagyapponyi) grófi család az Árpáddal bejött 108 magyar nemzetség egyikének, a Péc-nemzetségnek leszármazottja. Aktív részesei voltak a *Hunyadiak* török-ellenes harcainak. A bárói rangot a 17. században kaptak, a grófi méltóságot a török hódoltsági terület visszafoglalásában nyújtott vitézségükért a 18. században szerezték. Több tagja lett a 19. századtól diplomata és közigazgatási tisztviselő.

A *Batthyány* (németújvári), grófi és hercegi család a grófi címet a 17. században szerezte meg, ekkor tértek katolikus hitre is. A 18. században a török elleni harcokban emelkedtek a legmagasabbra méltóságukat *Mária Terézia* ekkor erősítette meg. A birtokok magja a mai Burgenland területén alakult ki, a központja Németújvár (Güssing) volt. A területek áterjedtek a mai Szlovákiába Pozsonyig, Magyarországon pedig Vas, Zala, Baranya, Somogy, Tolna, fejér, Komárom és Veszprém megyékbe, de Szlavóniában is találunk birtokokat. A hercegi rangot csupán Batthyány Kázmér nagyapjának testvére és annak leszármazottai viselték. A család tagjai közül sokan a legmagasabb állami, egyházi és katonai tisztségekben kaptak helyet, de többen képviseltették magukat a társadalmi mozgalmakban is, a főrendi ház örökös jogú tagja.

A gróf *Bethlen* (bethleni) család Saroltától származtatja magát, ősi fészke Bethlen és Keresd. Két főágara szakadt, az iktári és bethleni ágra, kutatásunkban csak a bethleni grófi ág leszármazottai szerepelnek. Erdély történetében a 15. századtól kezdve kiemelkedő szerepet töltöttek be, a 17. században bárói rangra emelkedtek.

A gróf *Brunszvik* család német eredetű, Magyarországon a 17. században tűnik föl. A grófi címet a 18. század második felében nyerte, a 19. század közepén férfi ágon kihalt.

A gróf *Cziráky* (dénesfai és cziráki) család nemzedékrendje a 13. századig vezethető vissza. Ősi birtokaik Sopron megyében voltak, nevüket egyik birtokuk után a 14. század

végén vették fel. Báróságot a 17. században, grófságot pedig a 18. században nyertek. A család a főrendi ház örökös jogú tagja.

A gróf *Csáky* (kőrösszegi és adorjáni) család székhelye eredetileg Szatmár megyében volt, de a 14. század végén Bihar megyébe, majd később Erdélybe is átszármazott. Tagjai előkelő szerepet játszottak a magyar állam politikai életében és történetében. A grófi cím adományozásának időpontja bizonytalan, a 16. vagy 17. századra tehető. A család a főrendi ház örökös tagja.

A gróf *Desseffy* (cserneki és tarkeői) család eredete a 16. századra vezethető vissza bizonyossággal. Mind a bárói mind a grófi méltóságot adományozásában a 18. században részesült.

A báró *Eötvös* (vásárosnaményi) család eredetileg Bereg megyéből származott, később Szatmár megyébe is átnyúltak birtokaik. Tagjai főként ebben a két megyében töltöttek be hivatalokat. A bárói méltóságot a 18. században kapták, a főrendi ház örökös tagjai.

A herceg *Esterházy* (galántai) család leszármazása a 12. századra nyúlik vissza, legrégebb birtokai a Csallóközben és Pozsony megyében voltak. Az ősi birtokok elosztásával jött létre az Esterházy és az Illésházy család a 13. században. Később az Esterházyak cseszneki, zólyomi és fraknoi ágra szakadtak, a fraknoi lett később a család hercegi ága. A hercegi rangot I. Lipót a 17. században főként a török elleni harcokban nyújtott vitézségeért adományozta Esterházy I. Pálnak, amit a 18. században valamennyi elsőszülött fiúörökösre kiterjesztettek. Tagja közül sokan jelentős szerepet játszottak a magyar történelemben, töretlen a Habsburg ház iránti lojalitásuk, de kultúrapártoló tevékenységük is jelentős.

A gróf *Festetics* (tolnai) család a 18. században emelkedett grófi rangra, a 19. század közepén a birodalmi grófi címet is elnyerték. A főrendi ház örökös tagjai. Kutatásunk szempontjából az egyik legtöbb forrásdokumentum a család tagjairól maradt fenn.

A gróf *Forgách* (ghymeszi és gácsi) család a 13. században kapta adományként a Nyitra megyei Ghymest. Bárói rangra a 16. században emelkedtek, grófi címet a 17. században nyertek.

A báró *Fiáth* (eörményesi) család Krassó megyéből származik, eredete a 15. századra vezethető vissza. Később a Dunántúlra származott át, Fejér megyében új birtokadományokat szerzett. A 19. században előbb az osztrák majd a magyar bárói rangot is elnyerték. A család a főrendi ház örökös jogú tagja.

A báró *Jósika* (branyicskai) család a legrégebbi erdélyi mágnáscsaládok egyike, a Temesi bánságból származik. Báróságot a 17. században kaptak, a főrendiház örökös tagjai. A család férfitagjai körében a katonai pálya tradíciónak számított.

A *Károlyi* (nagykárolyi) grófi család eredete a 13. századig vezethető vissza. Tagjai már a 16-18. században fontos szerepet vívtak ki maguknak. A bárói méltóságot a 17. század, a grófi címet a 18. század elején szerezték.

A báró *Kemény* (magyargyerőmonostori) 13. századi eredetű előkelő erdélyi család, mely a 15. századtól kezdve Erdély történetében jelentős szerepet játszott. Bárói rangot a 18. század elején nyertek.

A gróf *Lónyay* (nagylónyai és vásárosnaményi) család származása a 13. századra vezethető vissza. Birtokaik Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben helyezkedtek el. A grófi méltósághoz csak a 19. században jutottak Lónyay Menyhért pénzügyminiszter személyében. A család örökös tagja a főrendi háznak.

A báró *Mednyánszky* (aranyos-medgyesi) család feltehetően Galíciából származik, családfájuk a 14. század elejéig vezethető vissza. Nevüket a Szatmár megyei Aranyos-medgyesről vették fel, melyet a 16. század közepén az erdélyi fejedelem adományozott a családnak. A bárói címet a 18. század közepén Mednyánszky Antal császári királyi kamarás nyerte el.

A gróf *Niczky* (niczki) család családfája a 13. század elejére vezethető vissza, a 18. században szerzett grófi rangot.

A báró *Orczy* (orczi) család Somogy megyéből származik, tagjai már a 15. századtól kezdve magas hivatali pozíciókat töltöttek be. Bárói ranghoz a 18. század első felében jutottak Orczy István révén.

A báró *Podmaniczky* (aszódi és podmanini) család Trencsén megyei eredetű. Ősi birtokai a 17. században Zólyom megyében voltak, később a pest megyei Aszód lett családi törzsbirtokuk. A bárói címet a 18. században szerezték meg.

A gróf *Ráday* (rádai) család leszármazása a 13. századig vezethető vissza. Bárói és grófi rangra is a 18. században emelték, tagjai tevékeny szerepet játszottak a magyar közéletben.

A gróf *Reviczky* (revisnyei) család eredete a 13. századba Revisnyére nyúlik vissza, Árva megye legrégebbi családjainak egyike, birtokadományát IV. László királytól nyerte. A bárói méltóságot a 18. században, a grófit a 19. század első felében adományozták a családnak, melynek legkiemelkedőbb alakja Reviczky Ádám volt.

A báró *Splényi* (miháldi) család Tirolból származik, Magyarországra a 16. században települt, ahol a reformáció első hívei közé tartoztak. Tagjai főleg a katonai pályán értek el sikereket, a bárói címet a 18. század elején kapták.

A gróf *Szapáry* (muraszombati, széchyzigeti és szapári) család a Veszprém megyei Szapár helységről kapta a nevét, eredete a 17. századra tehető. Bárói rangra a 17. században

emelkedett, a grófi címet a 18. században nyerte, tagjai fontos tisztségeket töltöttek be.

A gróf *Széchenyi* (sárvári és felsővidéki) család a Nógrád megyei Szécsényből ered, leszármazása a 16. század közepéig vezethető vissza, grófi rangot a 17. században kapták, vagyonuk jelentős birtokokkal gyarapodott Felső-Magyarországon. Tagjai a 17. század végétől a papi és az állami hivatalok kiemelkedő alakjai.

A gróf *Sztáray* (sztárai és nagymihályi) család már a 13. században birtokolta Nagymihályt és Sztárát (Zemplén megye). A család a 18. században emelkedett előbb bárói majd grófi rangra.

A gróf *Teleki* (széki) család Erdély egyik legnevezetesebb famíliája, eredetét a 15. századra vezeti vissza, grófi rangra a 17. században emelkedett. Tagjai kiemelkedő szerepet játszottak Erdély és Magyarország életében.

A báró *Vay* család Szabolcs megye legrégebbi családjainak egyike, családfája a 14. század közepéig vezethető vissza. Az uralkodóhoz hű magatartásuk és sikeres házasságaik révén a 15-17. században folyamatosan növelték birtokaikat Szabolcs, Zemplén és Szatmár megyékben. A bárói címet a 18. században nyerték, grófi rangra csak az idősebbik bárói ág leszármazottja, Vay Ábrahám emelkedett 1830-ban.

A báró *Wesselényi* (hadadi) család Nógrád megyéből a 16. század elején költözött Erdélybe, és hamarosan meghatározó szerepet játszott annak politikai életében. Bárói méltóságukat a 16. században kapták, amit III. Károly a 18. század elején megerősített. A 17. században grófi címet is szereztek, de a grófi ág még ugyanebben az évszázadban kihalt.

A gróf *Zichy* (zichi és vásonkeői) család hosszú ideig Zala megyei ősi birtokáról, Szajkról, a 14. századtól azonban a Somogy megyei Zichről, másik ősi birtokáról nevezte magát. A 16. században Veszprém és Fejér megyékben további birtokokat szereztek. A bárói és a grófi méltóságokat egyaránt a 17. században kapták.

2. sz. melléklet: Az arisztokráciák névsora

1. **Adelsheim Johanna** (özv. br. Bucky/Pucky Andrásné), báró (Pforzheim, 1776. aug. 5. – Golop, 1863. febr. 26.): id. br. Vay Miklós dandártábornok és királyi biztos hitvese.
2. **Amadé Tádé**, gróf (Pozsony, 1783. jan. 10. – Bécs, 1845. máj. 17.): zongoraművész és zeneszerző.
3. **Andrássy György**, gróf (Kassa, 1797. febr. 5. – Bécs, 1872. dec. 17.): gazdasági szakíró, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1833) és egyik megalapítója.
4. **Andrássy Gyula**, gróf (Töketerebes, 1823. márc. 8. – Volosca, 1890. febr. 18.): politikus, miniszterelnök, az MTA tagja (ig. 1876, t. 1888).
5. **Andrássy Manó**, gróf (Kassa, 1821. márc. 3. – Görz, 1891. ápr. 23.): vasgyáros, ipari úttörő, utazó, az MTA l. tagja (1858).
6. **Apponyi Antal**, gróf (Appony, 1782. szept. 7. – Appony, 185z. okt. 17.): diplomata.
7. **Apponyi Antal György**, gróf (1751. dec. 4. – 1817. máj. 17.): nagybirtokos arisztokrata.
8. **Apponyi Rudolf**, gróf (Appony, 1802. júl. 5. – Bécs, 1853. dec. 30.): diplomata.
9. **Apponyi Rudolf**, gróf (Karlsruhe, 1812. aug. 1. – Velence, 1876. máj. 31.): diplomata.
10. **Apraxin Júlia** grófné, Budai Júlia, Batthyány Artúrné (Bécs, 1830. okt. 16. – Spanyolo., 1917 körül): a budai Népszínház mecénása, író. 1849-61 között gr. Batthyány Artúr, majd gr. ~ Sándor orosz diplomata felesége.
11. **Batthyány Alajos**, gróf (Polgárdi, 1750. jún. 4. – Debrecen, 1818. máj. 2.): földbirtokos, politikus.
12. **Batthyány Ignác**, gróf (Németújvár, 1741. jan. 30. – Kolozsvár, 1798. nov. 17.): erdélyi r. k. püspök, egyháztörténész.
13. **Batthyány József**, gróf (Bécs, 1727. jan. 30. – Pozsony, 1799. okt. 23.): esztergomi bíborosérsek, hercegprímás.
14. **Batthyány Kázmér**, gróf (1807. jún. 4. – Párizs, 1854. júl. 12.): nagybirtokos, reformpolitikus, külügyminiszter.
15. **Batthyány Tódor** (Tivadar), gróf (1729. okt. 26. – 1812): nagybirtokos, műszaki-gazdasági terveiről ismert főúr.
16. **Batthyány Vince**, gróf (Graz, 1772. febr. 28. – Bécs, 1827. dec. 3.): útleírás-szerző, főispán.

17. **Batthyány-Strattmann Ödön**, herceg (Milánó, 1827. nov. 21. – Körmend, 1914. okt. 29.): vitorlázó, földbirtokos, a főrendi ház örökös tagja, császári és királyi kamarás.
18. **Batthyány Lajos**, gróf (Pozsony, 1807. febr. 14. – Pest, 1849. okt. 6.): liberális nagybirtokos, az első független magyar minisztérium elnöke.
19. **Bethlen Elek**, bethleni, gróf (Üreg, 1777. márc. 20. – Pest, 1841. febr. 11.): történész.
20. **Bethlen Gábor**, gróf, bethleni (Nagyszeben, 1836. jún. 16. – Keresd, 1897 jún. 25.): politikus.
21. **Bethlen Gergely**, gróf, bethleni (Marosvásárhely, 1810 – Kolozsvár, 1867. dec. 23.): kancelláriai tisztviselő, honvédezredes.
22. **Bethlen János**, bethleni, gróf (Kisbun, 1811. okt. 18. – Kolozsvár, 1879. szept. 2.): erdélyi reformpolitikus.
23. **Bethlen János**, bethleni, gróf (Bethlenszentmiklós, 1792. febr. 9. – Pest, 1851. márc. 17.): politikus, 48-49-es szabadságharcos
24. **Bethlen Miklós**, bethleni, gróf (Bolnai, 1831. aug. 15. – Bp., 1899. máj. 2.): drámai színész és hírlapíró.
25. **Brunszvik Teréz** (Pozsony, 1775. júl. 27. – Martonvásár, 1861. szept. 17.): a magyarországi óvodaügy úttörője, a nőnevelés jelentőségének hirdetője.
26. **Czirák Antal Mózes**, gróf (Sopron, 1772. szept. 8. – Pozsony, 1852. febr. 22.): országbíró, az MTA egyik alapító tagja, I. tag (1830).
27. **Czirák János**, gróf (Buda, 1818. dec. 29. – Lovasberény, 1884. febr. 9.): főtárnokmester, az MTA ig. tagja (1853).
28. **Csáky László**, gróf (Bécs, 1820, dec. 21. – Bp., 1891. jan. 30.): politikus. 1842-től 1846-ig Trencsén vm. aljegyzője, majd főjegyzője.
29. **Dessewffy Aurél**, gróf (Nagymihály, 1808. júl. 27. – Pest, 1842. febr. 9.): politikus, publicista, az MTA I. tagja (1833).
30. **Dessewffy Dénes** (Zsolca, 1828. márc. 9. – Bp., 1898. febr. 5.): honvédtiszt és emigrációs politikus.
31. **Dessewffy Emil**, gróf (Eperjes, 1814. febr. 16. – Pozsony, 1866. jan. 10.): politikus, közigazda, az MTA tagja (I. 1843, ig. 1853, t. 1858) és elnöke.
32. **Dessewffy József**, gróf (Krivány, 1771. febr. 13. – Pest, 1843. máj. 2.): politikus, publicista, költő, nagybirtokos, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).

33. **Dessewffy Marcell**, gróf (Eperjes ?, 1810. jan. 25. – Fót, 1886. febr. 27.): nagybirtokos.
34. **Eötvös Ignác**, báró (Sály, 1786. febr. 25. – Velence, 1851. aug. 21.): tárnokmester.
35. **Eötvös József**, báró (Buda, 1813. szept. 3. – Pest, 1871. febr. 2.): író, költő, reformpolitikus, államférfi, a magyar realista regényírás első nagy mestere, az MTA tagja (l. 1835, t. 1839, ig. 1885).
36. **Eötvös Károly** (Mezőszentgyörgy, 1842. márc. 11. – Bp., 1916. ápr. 13.): író újságíró, ügyvéd, a Függetlenségi Párt politikusa, szónok.
37. **Esterházy Bálint Miklós**, gróf (1740 – Nagy-Britannia, 1806): francia tábornok.
38. **Esterházy Károly**, gróf (1725. máj. 4. – 1799. márc. 14.): egri püspök.
39. **Esterházy Miklós**, herceg (Bécs, 1765. dec. 12. – Como, Itália; 1833. nov. 25.): tábornagy.
40. **Esterházy Miklós József**, gróf (Pozsony, 1839. dec. 5. – Tata, 1897. máj. 7.): nagybirtokos és műpártoló, a főrendiház tagja.
41. **Esterházy Miklós József**, herceg (Bécs, 1714. dec. 18. – Bécs, 1790, szept. 28.): tábornagy.
42. **Esterházy Miksa**, gróf. (? , 1837. máj. 14. – Tata, 1883. aug. 5.): földbirtokos és diplomata, a modern magyar sportélet egyik meghonosítója.
43. **Esterházy Pál Antal**, herceg (? , 1786. márc. 10. – Regensburg, 1866. máj. 21.): diplomata, politikus, miniszter.
44. **Festetics Andor**, gróf (Pest, 1843. jan. 17. – Böhönye, 1930. aug. 16.): földbirtokos, földművelésügyi miniszter.
45. **Festetics Benno**, gróf (1812 – 1872): nagybirtokos.
46. **Festetics György**, gróf (Ság, 1755. jan. 1. – Keszthely, 1819. ápr. 2.): nagybirtokos, a keszthelyi Georgikon és Helikon alapítója.
47. **Festetics II. György**, gróf (1815 – 1883), Festetics László fia, nagybirtokos. 1848-ig katona, majd birtokait igazgatja. 1864-70 az OMGE elnöke, 1867-71-ben a király személye körüli miniszter.
48. **Festetics László**, gróf (1785 – 1846): nagybirtokos.
49. **Festetics Leó**, gróf (Pécs, 1800. okt. 8. – Bp., 1884. nov. 15.): zeneszerző, színházigazgató.
50. **Festetics Tasziló**, gróf, Festetics László fia, nagybirtokos.

51. **Fiáth Ferenc** (eörményesi és Karánsebesi báró) (1815. szept. 21. – Veszprém, 1885. febr. 19.): császári királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos és Veszprém megye főispánja.
52. **Fiáth Louise**, báró
53. **Fiáth Erzsébet**, báró
54. **Forgách Miklós**, gróf (Ghymes ?, 1731 v. később – ?, 1795. szept. 20.): földbirtokos, császári és kir.-i kamarás, titkos tanácsos.
55. **Jósika Kálmán**, báró (Kolozsvár, 1837 – Bp., 1910. aug. 6.): földbirtokos, újságíró.
56. **Jósika Miklós**, báró (Torda, 1794. ápr. 28. – Drezda, 1865. febr. 27.): a magyar regényirodalom egyik jelentős első képviselője, az MTA tagja (l. 1835, ig. 1836, t. 1843).
57. **Jósika Miklósné, báró Podmaniczky Júlia** (Pest, 1822 – Drezda, 1893. jún. 10.): író, műfordító.
58. **Jósika Sámuel**, báró (Kolozsvár, 1805. júl. 7. – Bécs, 1860. márc. 28.): politikus, erdélyi főkancellár.
59. **Jósika Rozália**, báró
60. **Jósika Zsuzsanna**, báró
61. **Károlyi Antal**, gróf (Nagykároly, 1732. okt. 25. – Penzing, Ausztria, 1791. aug. 24.) táborszernagy.
62. **Károlyi Ede**, gróf (Párizs, 1821 jún. 18. – Bp. 1879. szept. 28.): Károlyi István fia
63. **Károlyi Gábor**, gróf (Pest, 1841. nov. 18. – Bp., 1895. aug. 31.): liberális politikus.
64. **Károlyi György**, gróf (Bécs, 1802. márc. 28. – Bp., 1877. nov. 9.): politikus, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1832).
65. **Károlyi István**, gróf (Kaplony, 1797. nov. 18. – Fót, 1881. jún. 12.): főispán, az MTA ig. tagja (1853).
66. **Károlyi Lajos**, gróf (1799 – 1863): Károlyi György bátyja, Csongrád, Abaúj, Nyitra megyék főispánja.
67. **Károlyi Sándor**, gróf (Pest, 1831 nov. 10. – Menton, Franciaország, 1906. ápr. 24.): politikus, közgazdász, az MTA ig. tagja (1881).
68. **Lónyay Florentina**, gróf
69. **Lónyay János**, gróf (1796-1859): cs. k. valóságos belső tanácsos, Bereg vármegye főispáni helytartója.

70. **Lónyay Menyhért**, gróf (Nagylónya, 1822. jan. 6. – Bp., 1884. nov. 3.): politikus és publicista, miniszterelnök, az MTA tagja (l. 1858, t. 1861).
71. **Kemény Zsigmond**, báró (Alvinc, 1814. jún. 12. – Pusztakamarás, 1875. dec. 22.) író, publicista, politikus, az MTA l. tagja (1843).
72. **Mednyánszky Alajos**, báró (Prekopa, 1784. ápr. 20. – Galgóc, 1844. jún. 17.): kultúrpolitikus, író, az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).
73. **Mednyánszky Cézár**, báró (Beckó, 1824. jún. 9. – Hyères, Franciaország, 1857. ápr. 20.): az 1848-49-i szabadságharc hadseregének főpapja.
74. **Mednyánszky Dénes**, báró (Veszele, 1830. nov. 19. – Bécs, 1911. dec. 28.): geológus, az MTA l. tagja (1865).
75. **Mednyánszky János**, báró (? , 1747 – Buda, 1833. febr. 5.): helytartótanácsos.
76. **Mednyánszky László**, báró (Beckó, 1819. jún. 26. – Pozsony, 1849. jún. 5.): az 1848-49-es szabadságharc vértanúja.
77. **Orczy Béla**, báró (Pest, 1822. jan. 16. – Bécs, 1917. febr. 7.): országbíró, miniszter.
78. **Orczy Bódog**, báró (Tarnaörs, 1835. jún. 8. – London, 1892. jan. 25.): zeneszerző.
79. **Orczy József**, báró (? , 1746. szept. 20. – Gyöngyös, 1804. dec. 14.): főispán, költő.
80. **Orczy László**, báró (? , 1750. ápr. 14. – Pest, 1807. ápr. 15.): főispán.
81. **Orczy Lőrinc**, báró (Tarnaörs, 1718. aug. 9. – Pest, 1789. júl. 28.): költő.
82. **Podmaniczky Frigyes**, báró (Pest, 1824. jún. 20. – Bp., 1907. okt. 19.): politikus, író, az MTA l. tagja (1859).
83. **Podmaniczky Géza**, báró (Aszód, 1839. márc. 26. – Kartal, 1923. aug. 26.): földbirtokos, műkedvelő csillagász, az MTA t. tagja (1889).
84. **Podmaniczky József**, báró (? , 1756. júl. 29. – Pest, 1823 . máj. 11.): protestáns főnemes.
85. **Podmaniczky Mária**, báró
86. **Podmaniczky Zsuzsanna**, báró
87. **Ráday Gedeon**, gróf (Pest, 1829. jún. 16. – Bp., 1901. nov. 29.): nagybirtokos, királyi biztos.
88. **Ráday Gedeon**, gróf (Pest, 1806. jún. 23. – Bp., 1873. júl. 12.): reformpolitikus.

89. **Ráday Gedeon**, gróf (? , 1745, máj. 30. – Pest, 1801. júl. 10.): nagybirtokos, koronaőr, a m. színészet támogatója, fordító.
90. **Ráday Gedeon**, gróf (Ludány, 1713. okt. 1. – Pécel, 1792. aug. 6.): író, irodalomszervező, földbirtokos.
91. **Ráday Gedeon**, gróf (Pécel, 1841. máj. 4. – Bécs, 1883. dec. 26.): földbirtokos, honvédelmi miniszter.
92. **Ráday Pál**, gróf (Pécel, 1768. márc. 31. – Pest, 1827. jan. 22.): földbirtokos, a magyar színjátszás előharcosa.
93. **Reviczky Ádám**, gróf (Debrecen, 1786. máj. 23. – Heiligenkreutz, Ausztria, 1862. ápr. 21.): főkancellár, az MTA ig. tagja (1830).
94. **Reviczky Károly**, gróf (Revisnye, 1736 – Bécs, 1793. aug. 10.): diplomata, orientalista.
95. **Splény Béla**, báró (1819-1899), pénzügyminisztériumi tanácsos.
96. **Splény Ferenc**, báró (Ternye, 1731. nov. 23. – Vác, 1795. dec. 22.): váci püspök.
97. **Splény Lajos**, báró (Pest, 1817, szept. 27. – Konstantinápoly, 1860. jan. 13.): honvéd, huszár ezredes.
98. **Seilern Crescentia**, grófnő (Brünn, 1799. máj. 13. – Kiscenk, 1875. júl. 30.): Széchenyi István felesége.
99. **Szapáry Gyula**, gróf (Pest, 1832. nov. 1. – Abbázia, Olaszo., 1905. jan. 20.): miniszterelnök, konzervatív politikus, tárnokmester.
100. **Szapáry János**, gróf (? , 1757 – Buda, 1815. márc. 2.): gazdasági író, fiumei kormányzó.
101. **Széchenyi Béla**, gróf (Pest, 1837. febr. 3. – Bp., 1918. dec. 2.): földrajzi és geológiai kutató, az MTA tagja (t., 1880, ig. 1883).
102. **Széchényi Ferenc**, gróf (Fertőszéplak, 1754. ápr. 28. – Bécs, 1820. dec. 13.): főispán, helyettes országbíró, nagybirtokos, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és könyvtárának alapítója.
103. **Széchenyi István**, gróf (Bécs, 1791. szept. 21. – Döbling, 1860. ápr. 8.): a 19. sz. első felében megindult nemzeti liberális reformmozgalom kezdeményezője és legjelentősebb személyisége, az MTA alapítója és tagja (ig. 1830, t. 1837), másodelnöke (1830-50).
104. **Széchényi Lajos**, gróf (Horpács, 1781. nov. 6. – Bécs, 1855. febr. 7.): mecénás.
105. **Széchenyi Ödön**, gróf (Pozsony, 1839. dec. 14. – Konstantinápoly, 1922. márc. 24.) török tábornok, pasa.

106. **Sztáray Albert**, gróf (? , 1785 – Nagymihály, 1843. febr. 13.): politikus, publicista.
107. **Sztáray Mihály**, gróf (? , 1749 – Bécs, 1798. szept. 14.): főispán.
108. **Teleki Ádám**, gróf (? , 1789 – Szirák, 1851. nov. 3.): honvéd tábornok, császári ezredes.
109. **Teleki Ádám**, gróf (? , 1740 – ? , 1792. ápr. 20.): költő, műfordító.
110. **Teleki Blanka**, gróf (Hosszúfalva, 1806. júl. 5. – Párizs, 1862. okt. 23.): a magyar nőnevelés egyik úttörője.
111. **Teleki Domokos**, gróf (Marosvásárhely, 1810. ápr. 1. – Kolozsvár, 1876. máj. 1.): politikus, publicista, az MTA tagja (l. 1836, ig. 1855, t. 1861).
112. **Teleki Domokos**, gróf (Sáromberke, 1773. szept. 5. – Marosvásárhely, 1798. szept. 16.): útirajzíró.
113. **Teleki Ferenc**, gróf (Beszterce, 1785. ápr. 4. – Paszmos, 1831. dec. 16.): költő, matematikus, az MTA t. tagja (1831).
114. **Teleki Géza**, gróf (Dés, 1843. szept. 28. – Bp., 1913. szept. 27.): író és politikus miniszter, az MTA ig. tagja (1899).
115. **Teleki József**, gróf (Huszt, 1738. dec. 21 – Szirák, 1796. szept. 1.): főispán, koronaőr.
116. **Teleki József**, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).
117. **Teleki László**, gróf (Pest, 1811. febr. 11. – Pest, 1861. máj. 8.): politikus, író, az MTA tagja (l. 1836, r. 1838, t. 1844).
118. **Teleki László**, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.
119. **Teleki Sámuel**, gróf (? , 1739. nov. 17. – Bécs, 1822. aug. 7.): erdélyi kancellár.
120. **Teleki Sámuel**, gróf (Sáromberke, 1845. nov. 1. – Bp., 1916. márc. 10.): Afrika-utazó, felfedező, az MTA t. tagja (1894).
121. **Teleki Sándor**, gróf (Kolozsvár, 1821. jan. 27. – Nagybánya, 1892. ápr. 18.): honvéd ezredes, emlékiró.
122. **Török Sophie**, gróf Török Zsófia (Ónod, 1780. febr. 19. – ? , 184?): Kazinczy Ferenc felesége.
123. **Vay Ábrahám**, gróf (Alsózsolca, 1789. júl. 13. – Berkesz, 1855. márc. 3.): földbirtokos, az MTA egyik alapító és ig. tagja (1830).

124. **Vay Béla**, báró (Alsózsolca, 1829. szept. 29. – Alsózsolca, 1910. aug. 17.): főispán.
125. **Vay Miklós**, báró (Golop, 1828. dec. 24. – Golop, 1886. jan. 28.): szobrász.
126. **Vay Miklós**, báró (Alsózsolca, 1802. ápr. 29. – Bp., 1894. máj. 14.): politikus, kancellár, főrendiházi elnök, koronaőr, nagybirtokos, az MTA ig. tagja (1841).
127. **Vay Miklós**, báró (Zsolca, 1756. szept. 6. – Pest, 1824. máj. 11.): dandártábornok, hadmérnök, folyószabályozási kir. biztos.
128. **Wesselényi Miklós**, báró (Zsibó, 1750. dec. 11. – Zsibó, 1809. okt. 25.): politikus, erdélyi nagybirtokos.
129. **Wesselényi Miklós**, báró (Zsibó, 1796. dec. 30. – Pest, 1850. ápr. 21.): politikai író, az MTA t. tagja (1830), a magyarországi reformellenzék egyik vezetője, az erdélyi ellenzék vezére.
130. **Zichy Adél**, gróf
131. **Zichy Antal**, gróf (Zala, 1823. nov. 7. – Bp., 1898. máj. 19.): író, politikus, az MTA tagja (l. 1870, t. 1877, ig. 1883).
132. **Zichy Domokos**, gróf (? , 1808. júl. 21. – ? , 1879): püspök, előbb rozsnyói, majd 1842-től veszprémi püspök.
133. **Zichy Emilie**, gróf
134. **Zichy Ferenc**, gróf (Pozsony, 1811. jan. 24. – Káloz, 1900. júl. 17.): politikus, diplomata, tárnokmester.
135. **Zichy Jenő**, gróf (Sárszentmihály, 1837. júl. 5. – Merán, 1906. dec. 26.): politikus, Ázsia-kutató, az MTA t. tagja (1899).
136. **Zichy József**, gróf (Pozsony, 1841, nov. 13. – Vedrőd, 1924. nov. 11.): politikus, miniszter.
137. **Zichy Károly**, gróf (Pozsony, 1753 márc. 4. – Bécs, 1826. szept. 28.): nagybirtokos, országbíró, miniszter.
138. **Zichy Károly**, gróf (? , 1779. jún. 20. – Buda, 1834. dec. 15.): nagybirtokos, a magyar udvari kamara elnöke.
139. **Zichy Melanie**, gróf
140. **Zichy Nándor**, gróf (Pozsony, 1829. nov. 17. – Adony, 1911. dec. 24.): közgazdász és politikus.
141. **Zichy Ödön**, gróf (? , 1809. szept. 25. – Lórév, 1848. szept. 30.): politikus, nagybirtokos.

3. sz. melléklet: A nemesek négy kiváltságos és sarkalatos jogairól

A nemesek négy kiváltságos és sarkalatos jogairól

Werbőczy, első rész. 9. cím.

Jóllehet pedig a nemesek a fejedelmek kiváltságlevelei- és rendelményeiben kifejtett sokféle jogokkal bírnak: főleg azonban négy sarkalatos szabadságuk van, melyeket itt felsorolni helyén valónak láttam.

1. §. Az *első* abban áll, hogy őket, ha csak előbb megidézve vagy pörbe híva és a törvénykezési rend útján elmarasztalva nem lettek, bárkinek folyamodására, vádaskodására vagy kérésére személyökben senki és sehol le nem tartóztathatja.⁸⁰⁰

2. §. Megsértetik azonban ez a szabadság a bünyfnyítő eljárás alá eső tetteik és ügyek,⁸⁰¹ úgymint a szándékos emberölés, gyűjtogatás, lopás, rablás, útonállás és az erőszakos paráznság eseteiben, hol ott a nemesség tisztességét, címét és szabadságát mindenki elveszti. És az ilyen a büntett és elkövetett gonoszság színhelyén még paraszt ember által is mindenkor szabadon letartóztatható, s azután kihágásához mérten elítélhető és érdeme szerint büntethető lesz.

3. §. Ha azonban a tett színhelyéről már elfutott és üldözőinek kezei közül kimenekült: azután másképen, mint idézés, pörbehívás és rendes törvénykezési eljárás útján elítélni és elmarasztalni nem lehet.⁸⁰²

4. §. A *második* szabadság abban áll, hogy az egész ország nemesei (mint már fõntebb említettük)⁸⁰³ a törvényesen megkoronázott királyon kívül senkinek másnak hatalma alatt nem állanak; sőt maga fejedelmünk is valakinek pusztá panaszára vagy rosszakaratú besúgására, közülök senkit a törvény rendes útján kívül és a másik fél meghallgatása nélkül, személyében vagy vagyonában a maga *rendes* hatalmánál fogva nem háboríthat.

5. §. *Harmadik* szabadságuk, hogy törvényes jogaikat és földbirtokaik határain belül eső minden jövedelmeiket szabadon és tetszésök szerint élvezhetik, és mindennemű föltételes szolgaságtól, kényszerű adományok, gyűjtések, adók, vámok és harminczadok fizetésétől mindenkorra mentesítve és kivéve vannak, s csupán az ország védelme végett katonai szolgálatra köteleztetnek.⁸⁰⁴

6. §. *Negyedik* (hogy a többit mellőzzem) és utolsó szabadságuk abban áll, hogy ha királyaink és fejedelmünk valamelyike merészkednék valamit tenni a nemesekazon szabadságai ellen, melyek megírva és kijelentve vannak második vagy Jerusálemi András néhai királyunk és felséges fejedelmünk közönséges végzeményében (melynek megtartására Magyarország minden királya, mielőtt feje a szent koronával öveztetnék, esküt szokott tenni): akkor ők hűtlenség vétke nélkül jogosítva és fölhatalmazva vannak mindenha a királynak ellenszegülni és ellenmondani.

7. §. Nemesek neve alatt pedig érteni kell e helyen általában az összes főpapokat, a zászlósurakat, a többi országnagyokat és ezen mi országunk más vitézlő rendeit, kik (mint fõntebb említők) a szabadságnak egy és ugyanazon kiváltságával vannak fölrüházva.⁸⁰⁵ (Werbőczy 1990. 72-74)

⁸⁰⁰ II. András 1222: 2.

⁸⁰¹ Szt. István II. k. 51. f. – 1462: 6. – 1435 14.

⁸⁰² III. R. 32. cz.

⁸⁰³ I. R. 4. cz. 1. §.

⁸⁰⁴ II. András 1222: 7., 8.

⁸⁰⁵ II. András 1222: 3.; 1492: 50.; 1498: 39.

4. sz. melléklet: A házassági kapcsolatok vizsgálata Nagy Iván „Magyarország családai” című munkájának leszármazási táblái alapján

Nézzük meg az e klasszifikálás alapján az *első csoportba* tartozó Esterházy család házasságait 1800-1848 között! A hercegi ágon egy Thurn und Taxis lányt találunk, a grófi ágon a következő nevek szerepelnek a házastársak között: Plettenberg-Mietingen, Lobkowitz, Metternich, Beobrazov, Trubeckoj, Tyengoborszki, Schopping (csupa határon túli arisztokrata), Károlyi, Perényi és egy Eszterházy oldalág. A cseklézi szintén grófi ág a báró Mannsdorf, Rüdiger, gróf Praschma, Schröfl-Mausberg, Rohan-Chabot és Don Ruspoli családokkal házasodik külföldről, a Lo-Presti indigéna családdal belföldről, a nemzeti Viczay, Orczy, Batthyány, Haller családokkal. A *Festetich*ek házasságai 1800-1848-ig a következő családokkal történnek: Hohenzollen-Hechingen, Württemberg, br. Bourget, Wolkenberg, Trauttenberg, Ludwigsdorf, Raczinsky, br. Kaiserstein, br. Kotz, Mondbach és Miremont családokkal külföldről, az indigénák között a Lamberg, Beckers, Auersperg, Wenckheim neveket olvashatjuk, a hazai dinasztikák közül pedig a Széchenyi, Erdődy, Almásy, Barkóczy, Zichy, Sándor, Batthyány, Vécsey, Nákó családok, de oldalágon találunk házasságot a Czindery és Földváry köznemes családokkal is. Szintén e csoport tagja a *Pálffy* család. Külföldiekkel kötött házasságuk között a reformkorban a gróf Hohenfeld, Jablonowsky, Kaunitz-Rittberg, Rossi, Schönfeld, gróf Schaffgotsche, az indigénák között a Königsegg és a nemzeti családokkal kötött házasságok között a Zichy, Döry, Csáky, Erdődy családneveket találhatjuk. A *Széchenyi* család házasságai között a Clam-Gallas, Wurmbrand, Meade, Seilern külföldi családok és a Batthyány nemzeti család szerepel a reformkorban. A *Batthyányok* a reformkorban az Ahrenfeld, Thurn und Taxis, Stillfried-Rattonitz, br. Dumont, Apranyin külföldi családokkal és az Erdődy, Zichy, Batthyány, Széchenyi, Almásy, Festetich, Orczy, Lónyay, Nádasdy nemzeti családokkal kötöttek házasságot.

A felsorolás alapján úgy tűnik, hogy a dunántúli dúsgazdag mágnások sem minden esetben házasodtak külföldről, bár a túlsúly szembetűnő. Amennyiben nem külföldről házasodnak, igyekeznek hasonló társadalmi elismertségű családokból párt választani. Lakatos Ernő kategorikus kijelentését, miszerint ez a csoport teljesen zárt volt alsóbb társadalmi osztályok felé, azonban megcáfolni látszik a Festetich család házasságaiban előforduló két köznemes család.

Nézzünk most nem dunántúli, azaz Lakatos kategóriái szerint a *második csoportba* sorolható családokat!

A *Károlyiak* a gróf Dillon, Kaunitz-Rittberg, Trautmannsdorf családokkal házasodtak külföldről, az indigénák közül a Königsegg, a nemzeti családok közül pedig a Sztáray, Zichy, Esterházy, Pálffy, sőt az erdélyi Kornis család neve található a házastársak között. A *Sztárayok* házasságai között a tárgyalat korban külföldi családot nem találunk, az indigénák közül a Brudern, a Waldstein, a nemzeti családok közül a Splény, Csáky, Károlyi, Apponyi, Batthyány, Zichy, Török, Klobusiczky és Vécsey családdal kötöttek házasságot. A *Csákyok* külföldi házastársai között a Lazanszky, Novinszky, Rholl, Mayer nevek szerepelnek, az indigénák között a Königsegg család fordul elő, a magyar családokat pedig a Rhédey, Pálffy, Dessewffy, Vécsey, Hunyady, Csáky, Klobusiczky, Máriássy és gróf Eszterházy nevek képviselik. A *Révay* család esetében a Schaffgotsche, Sedlniczky külföldi és a Keglevich, Török, Révay, Semsey, Nyáry, Szirmay, Tajnay, Pongrácz hazai családok tagjai a házastársak.

Hogy ha megnézzük a *harmadik kategóriába* sorolt erdélyi családokat, a Bethlen család esetében a következőket találjuk: a Bánffy, br. Domokos, gróf Toroczky, Teleki, br. Huszár, Bély, Wesselényi, Toldalaghy, Gyulay, Haller, Mikó családokat és egy Bethlen oldalágot, de egy királyságbeli nevet is, a Pejáchevicheket. A *Jósikák* házasságai között is előfordul egy királyságbeli házastárs, egy Podmaniczky. A *Bornemissza* családnál a Jósika, Katona, Mikes,

Haller családokat találjuk, a *Béldy* családnál pedig a br. Szentkereszti, Toroczky, Bethlen, Bruckenthal családokból, tehát kizárólag Erdélyből jöttek a házastársak.

Mindezek az adatok alátámasztani látszanak Lakatos Ernő osztályozását, nem elhanyagolható azonban, hogy több arisztokrata család mennyire nyitott a köznemesség felé. A *Podmaniczky* család házasságai között a Keglevich, Teleki, Jósika rokonság mellett túlnyomóan köznemesi neveket olvashatunk: Kosztolányi, Sréter, Osztrólczy, Koppély, Illésy, Radvánszky. A már említett *Reviczkyek* házastársai között egyetlen arisztokratát sem találunk. A családfán Turánszki, Zerdahelyi, Kelemény, Juricskay, Zmeskal és az ismertebb Kállay nevek olvashatók.

Még egyszer hangsúlyozandó tehát, hogy az arisztokrácia nem teljesen hermetikusan elzárt réteg a többi társadalmi osztály felé, mint ahogy Lakatos Ernő leszögezte. Nézetei még egy ponton meglehetősen elgondolkodtatóak. Ő ugyanis a cím szerint elkülönített bárókat tekinti nyitott csoportnak a köznemesség felé, holott a gróf Majláth, a gróf Desseffy vagy a gróf Niczky családok házasságaiban is előfordulnak köznemesi házasfelek. Ráadásul arisztokratának már eleve csak azt tekintik, aki közjogi alapon az, tehát személyes meghívást kap az országgyűlésbe, mint mágnás. Így azonban kimaradnak például az Esterházyak nem indigéna, de egyértelműen külföldi arisztokrata házasfelei, vagy az olyan indigénák, akik szavazati jogot nem kaptak az országgyűlésen.⁸⁰⁶

⁸⁰⁶ Erre való kimutatások: Szerencs János: *Magyarország és Társországainak főrendei*. Budapest, 1885.

Gr. Széchenyi István. Gr. Széchenyi Ferenchez. Pest, 1803. dec. 26.

Édes Kedves Jő Atyám!

Noha én gyenge időm miatt nem is érdemlem meg a szép Magyar Könyvtárnak lajstromát, és nem is tudhatom meg-ítélni elegendően ennek a betsét: még is adott az én Kegyes Atyám; hogy én is példáját valaha kövessem, és édes Hazámnak boldogságát, amennyire tőlem kitelhet, előre mozdítsam. Fogok is iparkodni, jól tanulni is, a hogy trakt lehet, és magamat jóságban gyakorolni, hogy így Édes Atyámnak örömet színlhassak háláadásul ezért a szép könyvtárnak lajstromáért

Édes Jő Atyánnak
Festén 26^{sz} Dec.
1803.

háláadatos engedelmes fia
Széchenyi István ~~~~~

Írta az ő 12 esztendőskorában ~~~~~

6. sz. melléklet: Gróf Széchenyi István bizonyítványa a pesti piarista gimnáziumban teljesített
1. grammatikai osztály eredményeiről

TESTIMONIUM SCHOLASTICVM					
Nomen, & Cognomen, Ætas, Religio.	Gens, seu Natio, Locus Natalis, & Comitatus.	Pater, vel Tutor, aut Curator, eiusque Conditio, & Habitatio.	Annus & Schola, quam frequentavit.	C l a s s i s	
				In Literis, & Scientiis.	In Studio Linguae Hunga- ricæ.
Comes Pechenyei Leopoldus. Aetatis 11.	Hungarus gratus Vivens in Austria.	Pater Excellent- issimus Dñus Comes Francis- Baro Regni.	Anno 1803. Pechenyei Primo Pri- mo Mathese dia Privatu- el instructio- nibus ele- vit	Instituto Publico Examina- tam e Doctrina Christiana, quam e Veliquis Studiis per- cipiendis, ad hanc Scholam per- tinentiæ Calculus Eminentia	Primo Classis

Datum

Pestini

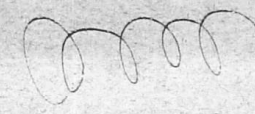
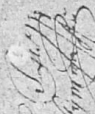
Anno 1803. Mensis, Martii, Die 25.
Leopoldus P. Schenkele
Pater et Georgii Dux
Regis
Imperialis Lincei
per P. Schenkele

1596

7. sz. melléklet: Gróf Széchenyi István bizonyítványa a pesti piarista gimnáziumban teljesített
2. humanitási osztály eredményeiről

K 163/50

TESTIMONIUM SCHOLASTICVM.

Nomen, & Cognomen, Ætas, Religio.	Gens, seu Natio, Locus Natalis, & Comitatus.	Pater, vel Tutor, aut Curator, eiusque Conditio, & Habitatio.	Annus & Schola, quam frequentavit.	C l a s s i s			
				In doctrina Re- ligionis	Ia. Literis, & Scientiis.	In Studio Lingue Hunga- ricæ.	In Moribus
Comes Stephanus Széchenyi Annorum 16. Religionis Ro- mæ Catholicæ	Hungarus Soproniensis Eiusdem	Pater Excellentissimus Dns Comes Franciscus de Sárogyi-Atty vicih se habet tra Pestini.	Anni 1807 1 ^{re} Mariae et Institutio eiusdem dñi et aliorum II. Humanit. Latin Scholæ		<i>Ex Græcæ Elogio- tine de Elocutione, et Pronun- tiatione, item et Elocutione Classice, et Latina Romanis Sententiam Suficiend, cum præ- clara, et laudabilis ingenio, atque indygnis edidit Scri- mina, ut Primi Eminen- tis Honore condecorari me- reatur.</i>	 	
Datum				Gerthini in Synnario Scholarum Anno 1807. Mensis Martii 2 ^o 1807. Leopoldus Baro Schaffguth Abt Cano. et Gymnasii Director Ignacius Otigle Scholæ II. Human. Professor, Cano. Gymnasii 			

1596

LECTURIS SALUTEM A DOMINO.

Praesentibus testor, Illustrissimum Dominum Ladis-
laum Comitendam Festeticum in hac Antiquissima ac Celeberrima Universitate

Vindobonensi in Examine semestrali primo ex Prae-
lectionibus Historia naturalis primam Clas-

ssem cum Eminentia meruisse. /
Ad vitae rationem quod attinet, omni Commendatione
dignam exhibuit. / / /

In quorum fidem hanc ei attestationem, manu propria subscriptam, ac sigillo munitam
dedi.

Viennae Die 17ma Mensis Martij Anno 1799.

Josephus Mayer
Prof. Pub. Ordinarius

15

9. sz. melléklet: Festetics László 1800-ban a pesti egyetem filozófiai fakultásán a második szemeszterben hallgatott eredményének dokumentuma

TESTIMONIUM SCHOLASTICVM					
Nomen, & Cognomen, Ætas, Religio.	Gens, seu Natio, Locus Natalis, & Comitatus.	Pater, vel Tutor, aut Curator, eiusque Conditio, & Habitatio.	Annus & Scola, quam frequentavit.	C l a s s i s	
				In Literis, & Scientiis.	In Studio Linguae Hunga- ricæ.
Comes Ladislavus Festetics Annorum 15 Carolus Carolus	Hungarus, Pater Comes Festetics Georgius. Habitatio loci Philosophia et totum eodem	Annus 1799 500 frequentavit Philosophia II. Annus Philosophia	Terminatus Examinibus Ling. Græcæ Ex Mathes. Applicata. Examinibus Tertius Ex Physicæ. — Ex Astronom. Examinibus Ex Historiæ Univers. Examinibus inter Primos Ex Re. Mathematicæ Examinibus Examinibus Ex Astronomiæ Class. Examinibus inter Primos	Non frequentavit.	Classis Primæ cum Commenda laureæ
Datum Pastini e Facultate			Anno 1800 Mensis Augusti 16		
			 Stephanus Festetics Jude Philo. p. t. Festetics		

10. sz. melléklet: Festetics Leó a bécsi Theresianumban 1816. szept. 12-én kiállított bizonyítványa a második humanitási osztály második szemeszterében teljesített tárgyakból

Leo Pomes Festetics natione
Hungaricus patria solvendiis prima Humanitas
his Classis egregiam

operam dedit, atque in tentamine publico *secundum* seme-
stris 1816

e doctrina Religionis	- - - - -	- - - - -	<i>eminentem</i>
ex Auctorum Interpretatione	- - - - -	- - - - -	<i>primam</i>
et Stilo	- - - - -	- - - - -	<i>eminentem</i>
e studio Linguae Latinae	- - - - -	- - - - -	<i>primam</i>
e studio Hist. et Geographiae	- - - - -	- - - - -	<i>eminentem</i>
e studio Arithmeticae et Mathesis	- - - - -	- - - - -	<i>primam</i>
e studio Linguae Graecae	- - - - -	- - - - -	<i>eminentem</i>
e studio Historiae naturalis	- - - - -	- - - - -	<i>primam</i>
e studio Linguae Gallicae	- - - - -	- - - - -	<i>eminentem</i>
a cultura morum	- - - - -	- - - - -	<i>primam</i>
e studio Linguae Italicae	- - - - -	- - - - -	

retulit. Datum Viennae in Caes. Reg. Academia Theresiana
A. 1816 die 12 Septembris.

Ferdinandus Engelmann
Subrector.

Professor.

Director.

ORZÁGOS AD
P. 1263

30/2

11. sz. melléklet: Festetics Benno 1827. márciusában, Bécsben abszolvált első humanitási osztály első szemeszterének bizonyítványa

N^{ro}. 29.

Comes Festetics de Tolna Benno, Hung. Baltavar.

primae Humanitatis classie *egregiam* *med* *bonam* dedit operam,
atque in tentamine publico *prioris* cursus semestris
anni 1827.

e doctrina religionis	} in classem	<i>primam eminenter</i>
ex auctorum interpretatione et stylo		<i>primam eminenter</i>
e studio linguae graecae		<i>primam eminenter</i>
— — geographiae et historiae		<i>primam eminenter</i>
— — mathesis		<i>primam eminenter</i>
a morum cultura		_____

relatus est.

Viennae in Gymnasio *C. R. ad S. Scoti* die 20. mensis
Martii anni 1827.

Vidi

N. Lichtenstainer

Praefectus Gymnasii.

Conradus Luttinger

Professor publicus.

12. sz. melléklet: Festetics Benno a pesti egyetemen teljesített filozófiai kurzus első évének tanúsítványa

TESTIMONIUM SCHOLASTICUM.						
Nomen, et Cognomen, Aetas, Religio.	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus.	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio, et Habitatio.	Annus, et Schola, quam frequentavit.	C L A S S I S		
				In doctrina Religionis.	In Literis, et Scientiis.	In Studio Linguae Hungaricae. In Mortibus.
D ^o Comes Benno Festetics de Tolna, Annor. 17 Rom. Cathol.	Hungarus, Baltavar Cpm. Castru Szerrei.	Tutor Comes Rudolph. Festet- tics de Tolna, habetat Tolna in Comit. Cind- den nomin.	At: 1828/9 Scientias, pro anno I Phi- losoph. pro- scriptas, pri- vatum mstris tutus didi- cit.	Semestri Primo Iuris mense Aprilis Examinibus. De Doctrina Religionis Eminens. De Algebra Classis Prima. De Historia univers. Eminens. De Logica Classis Prima. Semestri Secundo Iuris mense Augusto Examinibus: De Doctrina Religionis Eminens. De Geometria Prima. Eminens. De Historia univers. Eminens. De Scholastica et Ontologia Prima.	Semestri utroque Eminens. —	
Datum e Sanctate Philosophica Regia Cuius Johannes Proboegm Abbas, Car. et Patri Philosoph. Director.						
tut. Hungar. Paphi anno 1829 Mensis Augusti Popoly Canon. M. Vagard Post R. R. Johann. Gmeyer Philosoph. Jus. Wernitz Histor. Professor. Jos. Wapstern Math. Professor.						

Rendelések a Gróf Leo számára 1819/20-ik esztendőre

1° A Gróf szobájába fog vésni egy kanapé,
hat székkal, két almárium, egy nyos-
skola polírozott dió vagy cseresznye fá-
ból. - Kénte a Corregatiora szobájá-
ba is egy kanapé hat székkal, egy
almárium, és egy nyoskola hasonló
fából. - Az más szobába egy nyosko-
la, egy almárium, és három szék
puha fából, melyekről a funkció-
ges rendelések véget Róth Lőr-
sre fog tudósíttatni.

2° A Grófnak minden ruhái, könyvei, ve-
gyebb bűgyorai, melyeket magával
felviendő Bétre, Jeggékbe vésni
venek, és azon Jeggék az ő aláír-
ásával itt megtartatasson, és lema-
solva neki is kiadasson.

3° Ugyanazon Jeggék ki fog adtatni a Corregi-
torának is, a ki különben meggyámi fog,
hogy a bűgyorából semmi el ne ide-
genítessen, de még azon föltül ma-
gának mindenek is, a melyek a Jegg-
ékben vannak, előmutatandó, hogy
a hiánosságot mentől előbb éjpre
vehesse.

I minden második hónap végével

4° A Grófnak és Corregatiorának szállása
együtt láfson, melyet nekik Róth
Lőr fog megmutatni. Előgyek is
vassorjok Róth Lőről lesken, a
hol illendő mértékben bort is fog-
nak kapni.

ORSZAGOS LEVELTÁR
P. szekció

5° Félősi kémsze a Grófnak 2 fl kávé, 4 fl
Csukor és 3 fl csokoládé rendelvén
minden két hét hónapra, szabadvága-
ban állván, ha tetszik, exakt az ár-
okat kérvényben kérvenni. Félre
jédig hónapoként ~~szálla kérsen.~~

6° A szükséges gyertya mind a Grófnak,
mind a Corregitornak és az Inas-
nak a Cefsiából fog vetetni.

7° Kint a Cefsiából fognak fixettni a
kisebb költségek is, a melyeknek
p.o. a mosás, próba, papíros, szente, spa-
nyolvás, szivárvás v. r. effélék. Ezek-
ről a Corregitor Diariumot fog
vetetni, a mely neki Róth Úr ál-
tal hónapoként kifizetődik.

8° Minthogy a Cefsi Róth Úrnál leendő,
a ki arról számolni fog, az ő há-
zából a Corregitor hónapoként
extraktusokat fog kifizetni, a melyek
ket Róth Úr által aláírva, maga-
is a Gróf által jédig coramissálva
a hónap tudósításával együtt ide
kefityhelyre be fogja fektetni.

9° A Róth Úr számadifai ban előfordu-
landó minden Contókat, és quicau-
tiakat mind a Corregitor, mind
a Gróf coramissálm fogják.

10° Félreírni azon fixetéseket, a melyek ezen
rendeléseim szerint rend szerint előfor-
dulnak, vagy a körülállásokhoz ké-
pest

rendkívül valószínű, sőt semmi kétséssel
sem szembe nem nézve, egyébként minden más
költségnek in nem fognak aprigálni,
és felsőbb aprigatás nélkül el nem
foghatóak. Erre nézve

11: Most ugyan a Grófnek szükséges ruhá-
zatok csinalattak, ha mindazokat
ide költöztetve akár ruhákra, akár más
valamely rendkívül valószínű költségre
szüksége volna, az iránt nekem ide-
jén korán jelentésként tartozik;
nem is fognak semmi Contóji és adig-
ságai kifiktetési, hanem ha azokat
innen nyert engedelmével, a Róth
Urnak hozzájárulásával sette volna.

12: A. Tamásnak rendjét a. / alatti ide-
kört Legyenek szigorú fogják meg-
tartani. Ak ez am enekre nézve je-
dig nemdelem, hogy legelőször, a jure
naturae et publico Universali, majd
v. et Historica Statuum Europaeorum,
harmadikra et jure gentium univer-
sali et jure publico Regni Hungariae,
v. negyedikre et Statistica Statuum
Europaeorum tételefferek az Eamenek.
V. legelőször et Historica Statuum Euro-
paorum, majd negyedikre et Politica et Scien-
tia rei Commercialis, harmadikra et Scien-
tia rei financialis et jure publico ec-
clesiastico, v. negyedikre et Statistica Sta-
uum Europaeorum tételefferek az Eamen-
nek.

13: A. Grófnek mindegyik egyenlőtől járni fog,
ha

ORSZAGOS LEVELEZÉS
P. szekció

ha az egyenlő emmenten sepsi 45 ft, ha
pedig Hó Clapier. Erre mel. 20 ft.
14: Ezen kívül hónapokra lépnek. Első hó-
napban 30 ft, másodikban is 30 ft, minek
hoz ezen hónapokhoz még egyenlő
nem lehet. Itt többi hónapokra pedig
csak 20 ft kap hónaponta, mivel
hogy már ekkor a víz jónak lesz
jó igyekezéssel a jövedelmét szaporít-
tatja.

15: A. Francia nyelvűből is 4. egyenlő fog
a Gróf termé, s mindégih egyenlő
kap 25 ft, ha emmenten sepsi az
az, az Hó Clapierért csak 10 ft-ya
fog járni.

16: Gy. tehát jó igyekezéssel által 10 hónap
alatt reá mehet a Gróf 500 ft-ya, vagy
legalább 340 ft-ya. Ezen sommából tax-
torik egyenlő által legalább 60 ft-
nyitot kassnos hónapokra fordítva
ni, és ekekről Contokat szerezni. Al-
ban a könyvetek megkérve ekeben -
Pötkh Uronak tanácsával fog élni.

17: Mind a hónapokról, mind az egy-
meneként járandó jutalom pénzé-
ről tartozik a Gróf számára, és
a számáraát a Grófotól a Cor-
repetitornak beadni, s nem is lépnek
szabad neki addig a hónapokra
a másik hónapra felvenni, valahány
az előbbi hónapról a számáraát
el nem kértette. A számáraát je-
dgy a Correpetitor hónaponta nékem
megküldi.

18: A Gróf nekem hónaponta deák nyelven tudós-
tást fog küldeni arról: hogy mennyire ment
a tanulásában? mitoda könyveket olvas? ki-
nek látogatott meg?

19: Különösen ajánlatik a Correctoroknak, hogy
a Gróf társalkodására figyelemmel, és
legalább egyszer minden hónapban vele
együtt az Univerzitasban lévő törvényes
Facultásbeli Professzor Urakat meglá-
togassa. - A Gróf pedig különösen rí-
szelje, és úr- és óráiban meglátogassa Gróf
Festetics Jánost, Festetics Antalt, Almá-
sy Jánost, Gróf Almásyot, néha Almásy
Pál Ö. Újat, a Német. Personalist.

20: Az examenchre sokán szerint fognak ar-
rúli Professzor Urak megkeresni, és
mindannyian egyik egyik examentól 25 ft
diárnak fog járni. Ezen kívül jelen
lévén az examenem a Besz. Privátus,
Röth R. scaly Úr, és a kit ez ne ta-
lám elhívni frändikornak.

21: Lármásvabb mulatságokra, a millenek a
bálok, vadászatok s. a. t. Röth Úr enge-
delme nélkül a Gróf nem fog menni.
Besz. kívül ilyen nem. - Theatroomba
hetenként kétszer mehet a maga pénz-
én, de úgy, hogy a Corrector is vele
mennyen, a ki nek e végre a frändi-
ges költség ajánlatik.

22: Röth Úr kéri meg Dene Urat, hogy
előforduló esetekben a Grófot gyógyítsa,
és

néha váratlanul is látogatta meg őtet.
Melly fáradságosra néki hónapoként
jött jutalmat rendelék.

23. A^o Corrector hónapoként tudósításait
be fogja küldeni, a melyekben a Gróf-
nak egészségi állapotját, erkölcsi
viselkedését, társalkodását, adósság-csi-
nálásról való értesítését, vag. ar ellen-
kerőt, mulatozásait, olvasását, a tanu-
lástan való elömenetelét fel fogja
jelenteni. Egyszer mind a Caspa Száma-
láinak hónapos kivonásait is, úgy
a Gróf Számadásait hónapoként, v. min-
den második hónapban az Inventarium-
nak miképpen lett megvizsgálását a
3^{ik} 8^{ik} és 17^{ik} pontokhoz képest be fog-
ja küldeni.

Contractus

Melly mellett László Fiamnak gondviselését, nevelését, és tanítását ez alatt Köveskerői Traktusokban foglalt mód, és fel-vevők szerint Takács József Professzus Uramnak által adom. És ugyan.

Elsőre: Az általam el képzendő, és ki-adandó Plannak az Nevelésnek magát tartván Takács Uram, fogja nevelt Fiamat, és a talán mellette adandó Ajakait, az egy nevelt Humanitatis Classisokban által, vagy egy Kereskedéssel tovább, töle ki kelendő korgalmassággal és vigyarással nevelni és oktatni; és azon idő alatt járó elegendő Juttatást említt Takács Uramnak csemme három száz forintot rendelek és ajánlok. Ezt

Másodszor: A fent meg határozott Nevelésnek végeresével is, mivel a Humanitatis Classisokban túl más valakinek a Fiamnak rendelni fáj dekorok, jussalul késs vagyok esztendőként Négy száz Forintból álló pensiót adni; úgy mindazonáltal, hogy Bibliosceariusképen a Háromnál, az hol traktusa és asztala lépén, meg maradván, minden ollyanokéra, melyek tovább illendőké lépnek, és a díszes ség ellen mindenek, mások is rend szerint lehetőségek, magát részesítje. Ha azonban

Harmadszor: Történék a Nevelésnek szabott ideje alatt Fiamnak sem várt halála, azon esetre is a felfelt tett fel-vevők alatt pensiót ajánlok; de mivel természetesen az, hogy ezen pensió oly Nagy sem lehet, mintha Fiam az egész Cursuson által ment volna, ugyan azéért ezen esetben a pensio két száz forintban határozom meg. Ha pedig

1799

Négyezer

Negyzsér: Valamely fontos okból Takais Uram diplomáciába ment,
(mellyet Isten társaságban) azon esetre, ha formában állapodik meg a
pensió, a melyhez is, minn a feljebb jegyzett események járandó afora,
és hi. sett közelebb, hasonlóképen éreztetik.

Összefoglalás: Mindazon, pedig Takais Uram, oly fiatal erővel bír, hogy magának
saján legfontosabb Kézszer is, idővel felerősödjék, ugyan arión nem kívánom
őket annyira le közelebb: hanem ha a Kézszer körében akarom is el menni,
csak más maga helyére állíthat, a hi. alkalmasság és teljes befizetésre
lehető, szabadságában áll az el. menet, de úgy, hogy ha a régi Takais
formában pensióval akarom el. válni, ha Takais formát járalom, és int.
Költség gyarant, ha a Kérs Takais formában pensióval menne el, három
pár formát járalom, ha pedig a Takais formában pensióval válna meg,
akkor is jár a teljes hi. költségképen semel pro semper adnék.

Hasonlóan: A mostani hi. rendeltet. három Takais formát mellett azon
esetre, több is kívánok rendelni, ha a Francia nyelvben, és
más professzorokban gyakorlatban Tiamat, Ideámat elegendőképen teljes
item, és secundári fogja.

Hesedter: Kívánom, hogy mindenkor egy esztendővel előbb Takais Uram
magán, el. Kézszer arokban, mellyekben Tiamat jövő esztendőben
gyakorolni, és tanítani frukkeges legyen.

Nyolhradon: Míglen Tiamat Kézszerében foglalkozkodni fog, az alatt a Haraghi-
got meg nem engedtem; aronsúl is, hogy akaratom is hitem nélkül
meg ne törtenjék, kívánom és fenn tartom.

Melly feljebb jegyzett Tikekheket foglalkoztatni, és végre Takais
Uramnak nagyobb bízóságra, és bizonyos voltára nére juttatni élő pe-
szió, és Kérs alá írása alatt erenél hi. adtam. Kérshegyen
Dr. Iván Harának 24^{dik} Napján 1791^{dik} esztendőben

Griff Festeris György.

Összefoglaló irattal, egy részként ugyan Tolnai Festetics György, más részként Professor Kulcsár István adja emlékeztetést mindenekelőtt, a kinek illet, vagy jövődöbz illetet, hogy e követkeendő punctumokban törvényes kötelesség alatt meggyőztünk, úgy mond:

1. Mivel Kulcsár István, mostani örökös Hivataljás értem, és Fiam' nevelésének általvételéért kész el-hagyni, és így eddig való' közönséges Erdemész felvételi, és nyugdíjazott pensiójához való' juttatás felmond, tehát én magam azra kötelelem, hogy őt minden Életemben befizetni kész legyek olyan móddal, hogy ha valaki okból meg változtatná kándélmását, és jövő Septemberig Fiam' Neveléséhez nem aharánál állna mi Professor Uramas, és az által meg kívánsztam, Később a Torino pensiór titulo Vinculi adni fogok.

2. Nekem, mint első Nevelőnek Septemberben Császár Fiamas általadom, és ő Nevelését általveszi olyan lépéssel.

3. Hogy a' Nevelés' dolgában senkiül mástól, hanem csak tőlem, ne függjen; de ellenben a' tőlem készített planumot, mellyet most általvéve, minden engedelmességgel, és foglalkoztatással követni tartozzék, és Fiamas Lakásában, és járásában mindenütt köveje, és mellett

4. Fizesztési Honorariuma a' Fiammal való' közös, és Később mellett azt Később Torinoja legyen, mellyet Angliában fel-vehejen; de

5. Az egész Nevelésre való' kötelezettség tőlem csak

Össze

Eztendők tartson, az az: a' mostani jövő elő
Szeptembertől fogva a' Philosophicus és Juridicus
Cursus alatt tartson, melyet előjegyzvén,
6° Örökös Remuneratióké, kéfé pénzül tölem Hát
Ezer Forintot Semel pro Semper várhasson,
és en néhi letenni kötelességgel; Ha mind
akkáral

7° Idő-közben önként, s maga különös okaira nézve
Állomását el akarná hagyni, semmi pensio,
vagy Remuneratióra Személy nem tarthat; ha
pedig en azt ő vagy hibája nélkül egyenes-
sen eleresztene, a' Hát Ezer Forint Remu-
neratio letételére köteleztetem, mind a' kés-
ésére pedig a' Készen jelt. Eftendőkkel
előbb jelentést tenni tartozzanak; ha pe-
dig

8° Iam idő-közben reménytelen halállal meghalva,
Kültségek Professor Ur. indeminisatigájára en
Állom. Személy. halig való pensio,
és a' Remuneratióval addig járó részet ni-
hi hi fogom adtatni, és ill. rendelni. Ede-
jelett

9° Nem fogom difficultálni, hogy magános dolgair
Súlyosítására Irt Napos válasszhaton s i-
amul távol lehet; végre

10° A' Planumban leírt, vagy itt jelenített
Köz

Kötelezően kívül új szerződés sem lé-
nem való, sem ő felváltani kötelező nem lé-
zen.

Ezen felvett Cikkhelyetnek megtartására magunkas
mind a két részről leháteltvén, Ezen Con-
tractusnak nagyobb erejének saját Kellünk
aláírásuk, és elő feltétlenül hozzá ragas-
juk. Sig. Keszthely 15da Aug. 1779.
Tolnai József Péter György

Kultsár István

Presens Contractus, quia jam per ambas Contractantes partes
adimpletus vigore silentium pro futuro extra omnem vigorem
positus, atq. pro cessante et annihilato declinatur. —
Sig. Pestini 24 Aug. 1805

Stephanus Kultsár

CHIESA UNIV. S. M.
Pestini

1817. szeptember 16.

Szerződés gróf Teleki László és Eröss Sándor között iff. gr. Teleki László neveléséről

Közli: Écsy Ö. István ITK 1941. 4. füz. 383-384.

Id. Teleki László gróf és Eröss S. szerződéslevele

...Mi alulírottak léptünk a következő meg egyezésre u. m. Én G. Teleki László fogadtam legkisebb fiam László mellé nevelőnek Eröss Sándor urat a következő pontok szerint:

1mo Én alább irt felküldöm a magam költségén idegen Országokba E. S. urat, még pedig úgy, hogy két esztendőt töltsön Göttingában a harmadik esztendőben azonban járja meg a külső országi nevelés insitutomait, és azok között különösebben tekintse meg az Iverdüni nevelés istitutomát Pesztalózinak, annak minden módjával tökéletesen megismerkedvén.

2.º Nem ellenzem ugyan, hogy Göttingában maga céljára való egyéb tudományokat tanulja, de elvárom, hogy a Philosophiára, Historiára, Litteraturára, nyelvekre, Paedagogiára s egyéb a nevelés mesterségére megkívánandó tudományokra fordítsa szorgalmatosságát, hogy így mint kész nevelő jöjjön vissza.

3.º Három év mulva vissza jövéen E. S. Uram, által adom a nevelés végett legkisebb fiamat, László nevűt. Elvárom és megkívánom pedig E. S. Uramtól, hogy ezen fiatskámát mind a scientificumokra, mind pedig a moralitásra, mind a Physicumra nézve a legjobb móddal s legigazabb lélekkel föl nevelje, úgy mindazonáltal, hogy minden tekintetben tőlem s Rendeléseimtől függvén, Atyai akaratomat ezen egész nevelés dolgában teljesítse. Ellenben és is ígérem, hogy a legnagyobb liberalitással bánok vele, hogy soha semmi, nevelői tekintet, kisobb kérhető kötelességeket, tőle nem kívánok.

4.º Mikor utazásából visszatér E. S. Uram, akkor fellyebb említett kis fiam László mintegy 10 évesen lészen, és, hogy annak Hazai nevelése mintegy 10 évig tarthat, hogy pedig az egész nevelés tökéletesen képződjön (?) ezen időszak után még legalább 3 esztendőre idegen országokra tanulni s utazni felküldöm. Mivel pedig a jó czállal való nevelés egyik legfőbb tulajdonának tartom, ha az egész nevelést ugyanazon egy ember be végzi, azért el várom E. S. U-tól, hogy nemcsak a Hazai nevelésnek, fellyebb említett 10 esztendeit László fiam mellett, mint nevelő állja ki, hanem ötlet idegen Országokra fel kísérvén, onnan szerentsésen vissza is hozza.

5.º Minekutánna azonban ezen fellyebb említett nevelés plánuma értelménél fogva E. S. Uram élete legszebb Epochájának egy nagy részét feláldozza, azért hogy én is ezt neki ki pótoljam, e következőkben határoztuk meg mind a két részről magunkat: A) Adok E. S. Uramnak idegen Országokba való létele idejére esztendőnként 1000 R. forint Conventionalis pénzt, és így in summa 3000 R. f. ugyancsak C. pénzt, de ha ennél egynéhány száz R. forinttal fellyebb menne is a költség, azzal, tsak hogy haszonra s maga jobb formálására fordítsa, nem gondolok.

B) Haza jövéen rendelek E. S: U-nak mind a házi commodításokon kívül 300 for. C. pénzt esztendei fizetést, úgy mindazonáltal, hogy minden esztendőben az utazásra kiadott 3000 f. C. pénzből defalcolódjon 300 f. C. pénz, és így a dolog fundamentomába esztendei nevelésbeli fáradozása 600 R. f. C. pénzzel lészen meg jutalmazva.

C) Ezeknél fogva a Hazai nevelés fellyebb említett tíz esztendeinek letelésével az egész (évi?) uri (?) költsége E. S. U-nak defalcolódva lévén, hogy László fiammal három évig

idegen országokon való mulatása, sőt az egész nevelésben mutatkozó foganatos szolgálatját állandóul megjutalmazhassam, rendelem ezzel, hogy holtig való pensiója lészen ezen 300 frt. C. pénz, még pedig úgy, hogy ha azután illendő hivatalra lépne is E. S. U. (amelynek elősegítésén magam is igyekezni fogok) ezen pensiója minden hivatalbeli emolumentumra tekintet nélkül megmaradjon. Mely évi pensiónak accurate való kiadására nemcsak magamat, Feleségemet, László fiamat obligálom, hanem Testamentumomban is róla említést tészek.

D) Én ugyan magamat, más felől E. S. U-t ösmervén, egész reménységgel vagyok az iránt, hogy ezen kötelező obligatiót mindegyik (fél) rész teljesíteni fogja, de akármely elháríthatatlan oknál fogva az meg gátoltatna, akkor ezen költsönös lekötelezés in proportione ...-orum servitii vetessen fel. De ennek, amennyire csak lehet, helye ne legyen, mert mivel a fellyebb említett principiumnál fogva László fiamnak egész nevelését E. S. U-al akarom végeztetni, azért az ilyen felbomlás mindenkor az én részemről volna káros, azért egész bizadalommal reményelem, hogy az ilyen kedvetlenségeket E. S. U. el fogja kerülni.

6to Én alább irt Teleki László fennhagyom magamnak az E. U. idegen Országokban való ideje alatt meghatározott atyai nevelésről szóló akaratomat bővebben kinyilatkoztathassam, valamint E. S. U-t is arra kérem, leveleivel bővebben, gyakran tudósítson, magát adandó intézkedéseimhez alkalmazza.

7mo Minek utánna gyermekeim jó móddal való nevelések, egyik legnevezetesebb tárgya világi fáradozásaimnak, azért ígérem E. S. U-nak azt is, hogy ha László fiammal való foglalatosságával tetszésemet tökéletesen megnyeri, és is a jutalmazásban ezen szabott határokon felgyül is, örömet megyek, sőt remélem, soha meg nem bánja, hogy életének hasznos részét atyai boldogságomnak feláldozta !

Becsületes emberek között ugyan az ilyen lélekhez járó tárgyakban írott lekötelezésre nem volna szükség, mindazáltal, mivel halandók vagyunk, kivált én G. Teleki László, életem hanyatló részére jutottam, hogy ezen állandóul maradó lekötelezésemet írásba tégyem.

Pesten 1817. d. 16. sept.

G. Teleki László.

Én előbbirt Eröss Sándor magamat ezen írásomnál arra obligálom s szorosan lekötelezem, hogy az ez írásba foglalt s engemet illető kötelelességeimet a legszorosabb lelkiismerettel s tökéletesen teljesíteni el nem mulasztom.

Pest 16 d. sept. 1817.

Eröss Sándor

10.028.

Szerződés,

melly mai napon Széchenyi István gróf és Podhorszky Lajos kört kötött, két egyenlő példányban le- és aláírva.

Podhorszky Lajos Széchenyi István gróf házába nevelőnek áll be következő feltételek alatt:

Ész a háznál szabad lakása, fűtése, mosása, világítása, élelme és szolgálata.

Fizetése: évenként 400 (négy száz) évi forint.

Ezen kívül megváltás esetére, bármily okból történne az a nevelésben töltött időhez képest következő arányú jutalma:

1 év után	—	175 évi forint	9 év után	—	2685 évi forint
2 " "	—	380 " "	10 " "	—	3100 " "
3 " "	—	615 " "	11 " "	—	3575 " "
4 " "	—	880 " "	12 " "	—	4080 " "
5 " "	—	1175 " "	13 " "	—	4615 " "
6 " "	—	1500 " "	14 " "	—	5180 " "
7 " "	—	1855 " "	15 " "	—	5775 " "
8 " "	—	2240 " "	16 " "	—	6400 " "

melly neki birtosított időarány szerinti jutalmakról alulírt nevelő saját halála esetére is szabadon rendelkezhet; ellenben igéri, hogy ha tán, a születési tettsége szerint, mostani növendékének Bélának öccse Ödön is egyszerre mind az ő kora alá adtaték, ennek nevelését is, a fentebbi fizetés és jutalom megfizetése nélkül, de az ő felügyelése alatt állandó nevelő-segéd mellett, elvállalánjára.

Végre megváltás esetére kölcsönösen hat hónapi felmondás kötött ki. Pest November 1st 1842 évi

Széchenyi István

Podhorszky Lajos

Pest Január 27 1837

Hg. B. K. Barátom, úgy tudom, mintha Hg. Zückler munkája
"útm. Gaston Omlapm Onnek. mevolaa. Ugy van e."

Itt a mi Rajzok találkoznak csak e munkában; Éa'n
rége Grenten van; & Világosítva érül fel mennyire
hatalmában van.

Február 3

Hg. B. K. Szerégen, hála Isten, ma reggel. egy szép nap. Hg. B. K.
gyerikkel / Somogyi cítelomben / mebabagott. Holnap kerengedik
Béla, István, Maria legyen zene. -

Gy. B. K. Gyapjint 114 pengőre szólnak. En' semmit sem feleltem.
Házat Karok verma Pesten 100,000 pengő forintot. Gy. B. K. vité
L. B. K. Úrsz. B. K. A francia Rente bizonyosan le megyen
4 procentre. Most jó ár van. Mikor francia papirokat
vásároltam, nöfelém voltam, - gondoltam; ha törik, zakkad
fejem fölött komunkam - legyen egy kicsi másutt is. Most
apomban, hogy 8 élő gumukom van - jélt fínt a' mit
gafamun mit gafamun. - Eház a' város legjébb régiben van -

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
P. SZÉCHÉNYI

439

és excellentis személyi. 5000 pengő szombati és in casu
 necessitatis az első emeletet én is lakhatónak, mi nagy nyereség
 volna, és jövedel, ~~most most~~ ^{includere} 38⁷ Ullmann ^{hagyaték}
 2400 pengő fizeték - de alkalmasság 3000² befizeték -
 30 nyolcát pedig szinte sehol sem lehet kapni - és nekem annyi
 kell, - mégis így ha megismerem a munkáim, ^{modon} ~~ily~~ ^{bejuttathat}
 "A gyűjtés annyi árba 2400 - amennyi gyűjtés annyi, és egyen
 eseten nem várható átlagán. - A Waldbürgenstadt 10,000 és
 Rente ~~40,000~~ 40,000. éppen felét tenne, és sok annyi kell,
^{frank} ~~most~~ ^{most} ~~fele~~ ^{fele} ~~csak~~ ^{csak} ~~maradék~~ ^{maradék}

Sielne Zichem

Soproni Rész A Soproni Rész a dolgot más egy kóddal egyelőre
 favorabiliter, a helytartótanácsnak Bécsbe ment -
 64 Lajos Bátoros vizsgálat. -

Pest Decemb. 2 1845

Barátom, Önfiamat nem sokára ki
kell nemem az aszkaryok kgyibüt. Loshorskival
nemileg, is legközelebbi napokra, kibikültem.
Gondolatom most az: egy Intendantot remi
fel, ki Loshorsky segédje volna és akars
nemileg alatta állna. — E szerint mind
a két fiainnak tulajdonképp csak egy neve
lője volna, is pedig Loshorsky nemilegében.
Már most az a kérdés, hol találhatnánk
ily Intendantot? En az Anglián, ~~senki~~
nem találhatna
ilyet ~~akkor~~ jobban, mint Ön; mert
éppen ily specielül kellene neki lenni,
mint azon emberek ~~minden~~ kiket Ön nagyon
magához. — So nem gondolom. Kiv. — Kívül
bélül ily tulajdonokat szeretnék benne

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
P. SZÉCHÉNYI

1138

lillén: - Párisba, mert Bodkovsky lutheránus,
és két katolikust nem szeretnek, ezért ok
miatt a házban nem lehet tartani. - Tízletett
magyar, és káldeket -- ne legyen Dumantuli
a kimondás végett. Kés meg mindig egy
képe egy író.

"A Bickariék puokáját látta a
zóaka."

Ne legyen inkább mint 18, 20 éves: -
Egyesre érős test alkotás. Kellene
fűlőre. - Ha nem is fűlőre fűlőre, okat,
és nem is rízzett fűlőre ok vagy mindegy
iskolát; és semmit sem kell; - mert
Bodkovsky melli meg bizonyos mestereket
is akarok is fűlőre nem. Egyikre meg
lehet, hogy Béla nem sokára az iskolába
menend! -

Tennénk

Mi a fideszt illeti, úgy látja ~~AMAR~~
mint Ömek irnokai. — O' valamint Kij
^{Grigi}
a fidesz asztatánát erre ... is ~~tan~~
csak akkor, posthonum is Belátal, ha
egyek nem velünk de estva élnének. —
O' amaga ruhájatyuk is moráson kívánt,
mindenmel elvona. Látja a háznál. —
Pipárra -- aggodalmas -- nem volna
seki nyelvé. Etölegesen csak próbára
vennénk. —

Egyébna kívánt belát az, mi várakozá-
somat kielégítne. Sajna Si Si Si min;
abon fiontom Si Si Si Saft miatt gar-
ant min Saft Saft. Itt nekij
ily egyint találni, mert vagy mind in =
bitalra vannak politikai mérezzel

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
P. szekció

1139

Prof.
Dec 2^e

vagy követeleink kicsapongó. —

Végsőfokig követelményekkel járunk hozzá,
ide mellékeltem mávalatát. — Öt kisművészt Umszár

mit, Öt fel szó is mit gyarapod " Én

Wilt, Én bitte szó gyarapod!"

Kérem vitáztatni fel --- is tegyenek valamilyen

mellet is megkülönböztet. Halehet

tegyen bar áldozattal, teljesíteni kíváram

kérlek. Várom válaszát.

Én áldjon

Beierm

Sz. instruktor végett is írva, semmi ereje
re lépjen a legmegjósításra, míg nem lesz alkal-
mam öt latni. —

20. sz. melléklet: A nevelők névsora

1. **Barsi József** (Janó-Lehota, 1810. febr. 23. –): bölcselettudor, a MTA levelező tagja. Orczy Elek báró nevelője.
2. **Bartalus István** (Bálványosváralja, 1821. nov. 23. – Bp., 1899. febr. 8.): zenetörténész és népdalgyűjtő, az MTA I. tagja (1875). Wesselényi Miklós házában nevelő.
3. **Batsányi János** (Tapolca, 1763. máj. 9. – Linz, 1845. máj. 12.): a magyar felvilágosodás korának jelentős költője; a nagy francia polgári forradalom eszméinek követője. Az MTA r. tagja (1843). Orczy Lőrinc családjában nevelő.
4. **Boér Márton** (Kolozsvár, 1762 – Marosvásárhely, 1830): festő. Wesselényi Istvánné Dániel Polixénia gyermekei nevelője.
5. **Brassai Sámuel** (Torockó, 1800. febr. 13. –): bölcselettudor, kir. tanácsos, az erdélyi orsz. múzeum volt igazgatója, nyug. egyetemi tanár és az MTA t. tagja. Nevelő a gr. Bethlen családnál.
6. **Bubics Zsigmond** (Ozora, 1821. márc. 11. – Baden, 1907. máj. 21.): r. k. püspök, az MTA t. tagja (1900). Nevelő herceg Esterházy Pálnál.
7. **Bulcsú Károly, családi nevén Paltsó** (Kassa, 1823. ápr. 8. – Kecskemét, 1865. aug. 29.): ev. ref. lelkész és tanár. A gróf Teleki családnál nevelő.
8. **Cornides Dániel** (Liptószentmiklós, 1732. júl. 1. – Pest, 1787. okt. 4.): történetíró, egyetemi tanár, könyvtáros. Báró Wesselényi István gyermekei mellett nevelő.
9. **Döbrentei Gábor** (Somlósőzlős, 1785. dec. 1. – Buda, 1851. márc. 28.): író, fordító, szerkesztő, az MTA r. tagja (1830). Gr. Gyulay Lajos nevelője.
10. **Ege Sándor** (Pest, 1744. szept. 11. – Trencsén, 1808. okt. 8.): kegyes tanítórendi áldozópap és tanár. Illésházy grófnál nevelő.
11. **Elenyák György** (Hodermark, 1784. jan. 21. – Pest, 1853. szept. 13.): tanár. A Károlyi családnál nevelő.
12. **Egger Vilmos** (Staad, St. Gallen, Svájc, 1792. máj. 13. – Pest, 1830. nov. 2.): festő, Magyarország első hivatásos tornatanítója. Báró Vay Miklósnál házitánító.
13. **Erőss Sándor** (Csokonya, 1796 – Darány, 1858. márc. 18.): ev. ref. lelkész. Teleki László gróf nevelője.
14. **Fábián István** (Tamási, 1809. szept. 2. – Győr, 1871. júl. 19.): nyelvész, az MTA I. tagja (1858). Hg. Esterházy Miklós gyermekeinek nevelője.
15. **Fejér György** (Keszthely, 1766. ápr. 23. – Pest, 1851. júl. 2.): történetíró, egyetemi tanár, kanonok. A Festetics családnál nevelősködött.

16. **Ferenczy János** ügyvéd. Báró Laffert Vincze fiai Antal és Ignác mellett házi tanító.
17. **Fidicinis János** (? – ?): A gr. Szapáry család gyermekeinek nevelője.
18. **Gyarmathi Sámuel** (Kolozsvár, 1751. júl. 15. – Kolozsvár, 1830. márc. 4.): nyelvész, orvos. Ráday Gedeon két fiának nevelője.
19. **Henrich János Dániel** (? 1792 jan. 1. – Nagy-Szeben, 1872. jan. 5.): ág. ev. lelkész. Házi tanító Teleki Imre gróf családjánál.
20. **Hunfalvy Pál** (Nagyszalók, 1810. márc. 12. – Bp., 1891. nov. 30.): nyelvész, etnográfus, az MTA tagja (l. 1841, r. 1858, ig. 1883). Podmaniczky Károly gyermekeinek nevelője.
21. **Kászonyi Dániel** (Bécs, 1813. okt. 2. – Bp., 1886. máj. 11.): honvéd százados, újságíró. Vay Dániel fiai mellett nevelő.
22. **Király József Pál** (Nyíregyháza, 1810. jan. 20. – Kismarton, 1887. ápr. 26.): pedagógus. A Forgách család mellett nevelő.
23. **Kompert Lipót** (Münchengrätz (Csehország), 1822. május 15. – Bécs, 1886. nov. 23.): bölcséleti doktor és beszélyíró. Gróf Andrássy György fiainak nevelője.
24. **Kriebel János Sámuel** (Késmárk, 1747. nov. 2. – Kis-Lomnicz, 1811. jan. 22.): ág. ev. lelkész. A Pulszky családnál házi tanító.
25. **Kultsár István** (Révkomárom, 1760. szept. 16. – Pest, 1828. márc. 28.): író, szerkesztő, színikazgató. Hat évig gróf Festetics György László fia mellett, majd a gróf Viczay családnál volt nevelő.
26. **Lavotta János** (Pusztafödémes, 1764. júl. 5. – Tállya, 1820. aug. 11.): zeneszerző, hegedűművész. Zichy Károly grófnál nevelő.
27. **Lunkányi János**; Liebenberg (Kecskemét, 1775. júl. 14. – Sopron, 1853. aug. 27.): bölcsészeti doktor. Széchenyi István nevelője.
28. **Majer Fidél** (Németújvár, 1794. – Bécs, 1863. nov. 2.): r. k. lelkész. Hg. Esterházy Pál londoni nagykövet családjánál nevelő.
29. **Marastoni Jakab** (Jacopo) (Velence, 1804. márc. 24. – Pest 1860. júl. 11.): olasz származású festő. Zichy Mihály is növendéke volt.
30. **Nagyváthy János** (Miskolc, 1755. jan. 19. – Csurgó, 1819. febr. 13.): az első magyar mezőgazdasági kézikönyv írója, jószágkormányzó. Szapáry István gr. házában nevelősködött.
31. **Palcsó István** (Késmárk, 1826. jan. 12. – Késmárk, 1895. ápr. 21.): ág. ev. lyceumi tanár. Dessewffy Egyed gróf házában nevelő.

32. **Peregriny Elek** (Gálszécs, 1812. febr. 12. – Budapest, 1885. ápr. 3.): bölcséleti doktor, az MTA lev. tagja, nevelő. Előbb három évig Andrássy Gyula gróf nevelője, majd báró Mednyánszky Alajos házához kerül, végül Károlyi György grófnál nevelősködik.
33. **Petrovics Frigyes Keresztély** (Holics, 1799. okt. 7. – München, 1836. ápr. 12.): történész, jogász, az MTA r. tagja (1830). Gr. Teleki László nevelője.
34. **Podhorszky Lajos** (Fekete-Lehota, 1815 – Párizs, 1891. aug. 26.): nyelvbúvár, az MTA lev. tagja. Előbb Kempelen báró családjánál, majd Széchenyi István gróf Béla és Ödön fiainak nevelője.
35. **Révai Miklós** (Német-Nagy-Szent-Miklós, 1750. febr. 24. – Pest, 1807. április 1.): kegyestanítórendi áldozópap és egyetemi tanár. Nevelő Pálffy János gróf családjánál, Viczay grófnál és Batthyány Fülöp grófnál. Magyarra tanította Grassalkovich herceg unokáját Forgách gróf lányát, gróf Széchenyi Istvánt pedig rajzolni.
36. **Sámi László** (Zilah, 1817. nov. 16. – Kolozsvár, 1881. okt. 23.): pedagógus, publicista. A Wesselényi családnál nevelősködött.
37. **Takács József**, Péteri Takács József (Keszthely, 1767. márc. 18. – Győr, 1821 máj. 3.): író. Festetics György fiának nevelője.
38. **Táncsics Mihály**, Stancsics (Ácsteszer, 1799. ápr. 21. – Bp., 1884. jún. 28.): író, publicista, politikus. Szalmássy báróéknál nevelő.
39. **Tántsits Ignác** (Körmend, 1765. okt. 21. – ?, 1825. márc. 3.): a magyar jakobinus mozgalom tagja. A gr. Sztáray családnál nevelő.
40. **Tavasi Lajos** (Igló, 1814. aug. 2. – Igló, 1877. jan. 28.): bölcséleti doktor, a pesti ev. iskolák igazgató-tanára. Nevelő báró Prónay Albert házában.
41. **Valero Jakab** (Baja, 1725. jan. 23. – Pest, 1798. szept. 10.): piarista tanár, mérnök és építész. Festetics Lajos és Batthyány Ferenc nevelője volt.
42. **Váradi Szabó János** (Szilvásújfalú, 1783. aug. 27. – Debrecen, 1864. márc. 12.): pedagógus. A Vay családnál nevelő.

Melleg tartott tehát a Hunnuk arany
penek biradalmát?

374. A Hunnuk biradalmát kezdődtől 374-
Balamber király alatt: elmult pedig Den-
gevis alatt 469-^{ben}; és így tartott kö-
zel 100 évtizedig.

83.

kik jöttek madoszor Iscriába (Erdélybe)?

Az Avarok, kik a Volga mentén tal-
lakoztak és a romoktól fölérték a nyomat-
tatván, napnyugtáig felé! Európába, egy neve-
zett Khaganus vezén alatt álltakottak
550-^{ik} évtendő táján.

Khaganus halála után ki lett Avarok,
vezéje?

Khaganus után Mavodik Khaganus
lett avarok vezéje. 610-^{ik} évtendőben.

Melleg tartott az Avarok biradalmát?
Az Avarok biradalmát kezdődtől 550-^{ben}
Avarok, és elmult. 820-^{ik} évtendő körül.

820.
Avarok,
nek vége.

84.

kik jöttek harmadszor Magyar országra (Pannoniába)?

Harmadszor jöttek Magyar országra, vagy is
akkor Pannoniába a Magyarok. (deák). (Magyarok)
Hungarus) 862-^{ik} évtendő táján. — 862.
kiknek vezérsége alatt jöttek ki haragokból?

Almos vezérsége alatt; a ki mellette meg hat
más fő kapitányok is rendelkeztek, így mint:

1. Előd. 2. Künd, 3. Und,
4. Tas, 5. Huba, 6. Tuhutum.

Csekek halála után kit választottak
magoknak fő-vezérül?

863.

Arpadot, Almos fiaát fő-vezérül
választottak magoknak.

Arpad mellette meg kik rendelkeztek?

Arpad mellette meg hat főember rendel-
tetett; — esküvel fogadván, hogy merre
Arpadot vezérsége vezetendő, ötlet min-
denütt követni fogják.

„Azon elvtől vezéreltetve, hogy minden ember kötelessége a közjó előmozdításához tehetsége szerint járulni: elhatároztam magamat, munkásságomat azon ügynek szentelni, melynek fontosságát mindinkább kezdjük érezni a hazában – értem a *nőnevelést*.

A nemzetet családok teszik. A család lelke, középpontja az anya. Csöndes, de szakadatlan hatása által ő ad irányt a nevedő nemzedéknek, s valamint testi épséget az anya hű s okszerű ápolásának köszön a gyermek, úgy a jellem első s elhatározó alapját is ő veti meg a fiatal kebelben. Történet és mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy szilárd jellemű, kitűnő férfiak általában erős lelkű, nemes érzésű anyák szülöttei.

A nők nevelését tehát lelkiismeretes figyelembe venni szigorú kötelessége minden hazafinak.

Nálunk a nőnevelés eddig csaknem kizárólag külföldi egyénekre volt bízva, s ez okból minden szorgalom mellett, mely leányaink kiképzésére fordított, bennök, midőn kiléptek a cselekvőség terére, midőn a család általok alakult, oly hiány mutatkozott, mely teljes nemzeti létünkre homályt vont. – Nőink nem neveltettek magyarokká – nem ápoltatott bennök azon szent tűz, melynek lángja a hon egyes polgárait egy nagy és hatalmas egésszé olvasztja. Idegenként álltak nőink a hazában.

A múlton okulva állítjuk már most, hogy a nőnevelésnek is, mint sok egyébnek e hazában, nemzeti alapon kell nyugodni. Mindenfelől hallani azon óhajtást, bár keletkeznének közöttünk oly nőnevelő intézetek, melyek a magasb műveltség igényeit kielégíthetnék a nemzeti szellem föláladozása nélkül. – Addig, míg a hatalmasbak hozzájárultával nagyszerű alakban létesülhetne egy nemzeti nőnevelő intézet, a dolgot magánkörben egyeseknek kell megkezdeni. Azért azon szülők előtt, kik az eddigi nevelés hiányait érzik s engem bizalmukkal megtisztelni méltóztatnak, ezennel késznek nyilatkozom leányaink nevelését bizonyos föltételek alatt magamra vállalni, s azt a legjobb oktatók segítségével személyes fölügyelem alatt vezérelni, fő célul tűzvéni ki magamnak nevéndékeim szellemi, erkölcsi s esztétikai kiképzését, nemzeti érzélem s hon iránti kegyelet fönntartásával.

Nevelési terv alapvonásai

Nevelésre fölvétetnek 8-12 éves leánykák.

Egy nevelőné s több oktatók által ezen tárgyak taníttatnak: világtörténet, hazai történet, általános és hazai földleírás, természetismeret, természettan, tábla- és szószámvetés, mitológia, szépírás, magyar nyelvtan, helyesírás, francia, német nyelvtan és társalgás, fogalmazás e három nyelven, irodalom, vallás minden felekezet tulajdon papja által. Rajzolás, tánc, kézimunkák. – A szülők kíváratára külön díj mellett: zongora, ének, olasz nyelv stb.

A tudományok magyarul taníttatnak – mert az anyai nyelv csak így válhatik tökéletes sajátjává a nevéndéknek.

Az idegen nyelvek szorgalommal taníttatnak, nemcsak nyelvtan szerint, hanem gyakorlatilag is.

El lesz kerülve a tanításban a száraz, untató módszer, s a tudat a gyakorlati térre vitetik át, gyűjtemények stb. használása által.

Hogy a tanulásbeli előmenet megvizsgálása ne csak képmutatássá váljék: ünnepélyes próbatétel, díjkiosztás stb. nem fognak tartatni; ahelyett lesznek minden előkészület nélkül gyakori próbatételek minden két hónap s félév utolsó napján, melyekre szülők, rokonok meghívás nélkül megjelenhetnek. – Ezen elrendezést azért tartom legjobbnak, mivel ily

⁸⁰⁷ In: *Honderü 1845 I. 24. sz.* In: *Teleki Blanka és köre.* Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lövei Klára. (1963)
Válogatta, sajtó alá rendezte: Sáfrán Györgyi Bukarest: Kritikon Könyvkiadó

igénytelen, de igazi próbatételek, mellőzve a hiúság ingerét, arra szoktatják a nevendéket, hogy mintegy önmagának tanul számot adni azon előmenetelről, melyet bizonyos idő alatt tett.

A külső dolgok elrendezésében, ruházat, bútorzat stb.-ben csinosság, rend s egyszerűség szolgál alapelvül.

Gondos figyelem tárgya lesz a nevendék testi nevelése. – Valamint a szellemi kiképzésben mesterkélés és erőltetés ferdeséget szül: úgy a test is csak akkor fejlődik egész épségben, ha a természet működéseiben nem gátoljuk. – Egyszerűen készített egészséges eledel, szabad levegő, mozgás, a testet nem szorító öltözet, tanulási órák célszerű felosztása s a fiatal kor éltető napja – kedv, derűltség – ezekben a nevendéket részesítvén, testi, lelki jólétét biztosítjuk.

Pesten, jún. 3-án 1846.

Teleki Blanka”

24. sz. melléklet: Teleki Blanka levele Wass Györgyné Gyulay Franciskának⁸⁰⁸
Pest, 1846. augusztus 15.

„Olyan barátokkal, mint amilyen te vagy, kell hogy legyőzzem az akadályokat, melyek vállalkozásom elé gördülnek. Egyike a legnagyobb nehézségeknek az, hogy a cenzúra megakadályozza a program nyomtatásban való terjesztését. Egyedül a *Honderűben*, mely fölöttébb jelentéktelen és keveset olvasott lap, engedték megjelentetni. A *Pesti Hírlapban*, az *Életképekben*, a *Divatlapban* stb. kihúzták a nyilatkozatot, s ismételt folyamodás ellenére sem engedélyezték. A nyomorultak attól félnek, hogy néhány év múlva egy tucat hazafiasan gondolkodó nővel több lesz Magyarországon! Így nem marad más hátra, mint magánúton terjeszteni a programot, mely természetesen meglassítja a dolgot. Bezerédj, Deák és Kossuth érdeklődik tervem iránt, és megígérték, hogy azt a maguk részéről támogatni fogják. Drága barátnóm, ezt az ügyet a Te tevékenységedre is bízom, és meg vagyok győződve arról, hogy ez az ügy jobb szószólóra nem is találhat. Ami Kun grófnő leánynövendékét illeti, akiről írsz, hajlandó vagyok felvenni, feltéve, ha gyenge egészsége, amit említesz, nem olyan természetű, hogy őt a tanulásban gátolná vagy a jövőre nézve komoly aggodalomra adna okot. Drága barátnóm, ezt teljesen a Te megítélésedre bízom, és nagyon örülök a növendéknek, aki honfitársnóm, ha a te véleményed szerint felvehetem. Remélem, hogy ősszel még négy-öt leányt kapok, mert Bezerédj kezdeményezésére már többen érdeklődtek. A tanárokat már kiválasztottam. Segítőtársként egy nagyon derék, értelmes kisasszony áll mellettem [Lövei Klára], aki egyelőre elegendő lesz a gyerekek felügyeletére. Ha azonban a dolgok úgy alakulnak, hogy a növendékek száma a hatot meghaladja, úgy felveszek egy másodikat, és akkor a lelkész özvegye, akit nekem ajánlasz, fölöttébb kíváncsi lenne, csak az időpontot nem lehet most még rögzíteni.”

⁸⁰⁸ (Román Akadémia Kolozsvári Levéltára Német nyelvű levél, fordította Lakatos Gézáne In: TB és köre, 31-33.p)

„[...] Teleki Blanka grófnő, mint vezető Párizsban a magyar menekültekkel és Ausztria ellenségeivel összeköttetésben állott nővérével, Emmával, de Gérando özvegyével, Lövei Klára és az ő általa és a grófnő által lelki ráhatás útján befolyásolt 13 éves Erdélyi, valódi Bervallner Erzsébet s a többi még vizsgálat alatt levő személyekkel, mint összeesküvők Magyarországnak az ausztriai koronától erőszakos elszakítására és függetlenségére irányuló szándékkal új forradalomnak az országban tervezésén és előmozdításán folytonosa működtek, e célra pedig különböző irányokban egyengették az utat, úgymint:

1./Leányokat forradalmi elvek szerint neveltek, hogy mint anyák stb. majd hasonló elveket terjesszenek.

2./Lázító tartalmú könyveket, iratokat és képeket terjesztettek a nép közt;

3./ A nép hangulatáról tudósításokat, kormányellenes híreket és mondákat gyűjtöttek, azokat forgalomba is hozták, és Párizsba de Gérando Emmának felhasználás végett megküldték; és

4./ Magyarországra kitűnő forradalmi férfiaknak életrajzát megszerezték s azokat a közelmúlt minden országbeli forradalmi hősei életrajzának nagyszabású gyűjteményéhez – mely Párizsban nyomtatás alá készített – sorolták.

E mellett Teleki Blanka grófnő a forradalom számára forma szerint tagokat toborozni igyekezett, Lövei Klára és Bervallner Erzsébet tudomásával;

5./ Forradalmi nyomtatványok kiadásához nemcsak tetemes pénzüsszeggel járult, hanem ily munkák számára önmaga által készített cikkeket is szolgáltatott; tudva

6./ Szökevény és felsőbbbségileg üldözött, felforgató párti, emisszáriusság erős gyanújában állott személyeknek szállást adott és azokat elfogatás ellen óvta; végre

7./ Egyletet alakított politikailag kártékony tartalmú könyvek megszerzésére, az ország nyelveire lefordítására, és olcsó kiadásokban terjesztésére; Lövei Klára e célra mint tag résztvevőket toborzott, Bervallner Erzsébet pedig egyetértett velük.⁸⁰⁹

⁸⁰⁹ In: Teleki Blanka és köre, 53-54. p.

A **központi kormány szerv hivatalaiban** töltöttek be felelős pozíciókat: Amadé Tádé, Andrassy Gyula, Batthyány Kázmér, Batthyány Vince, Batthyány-Strattmann Ödön, Batthyány Lajos, Bethlen Elek, Bethlen Gergely, Cziráky Antal Mózes, Cziráky János, Dessewffy Aurél, Eötvös Ignác, Eötvös József, Festetics György, Festetics II. György, Fiáth Ferenc, Jósika Sámuel, Károlyi György, Lónyay János, Mednyánszky Alajos, Mednyánszky János, Orczy Béla, Orczy László, Ráday Gedeon⁸¹⁰, Ráday Gedeon⁸¹¹, Reviczky Ádám, Splény Béla, Szapáry János, Széchényi Ferenc, Teleki József⁸¹², Teleki József⁸¹³, Teleki Sámuel, Vay Miklós⁸¹⁴, Zichy Ferenc, Zichy Károly⁸¹⁵, Zichy Károly⁸¹⁶ és Zichy Ödön.

Vármegyei pályán tizenöt főnemes indult: Andrassy Gyula, Batthyány Kázmér, Batthyány Vince, Csáky László, Károlyi György, Károlyi István, Károlyi Lajos, Mednyánszky Dénes, Orczy József, Podmaniczky József, Ráday Gedeon⁸¹⁷, Ráday Pál, Teleki Domokos, Vay Ábrahám és Vay Béla.

Katonai pályát választottak: Amadé Tádé, Batthyány Alajos, Bethlen Gergely, Bethlen Dénes, Esterházy Miklós, Festetics György, Festetics II. György, Jósika Miklós, Károlyi István, Mednyánszky László, Orczy József, Podmaniczky Frigyes, Splény Béla, Splény Lajos, Teleki Ádám, Teleki Sándor, Vay Miklós⁸¹⁸.

Birtokára visszavonult: Dessewffy Marcell, Festetics Benno, Festetics László, Festetics Tasziló, Károlyi Ede és Széchényi Lajos.

Diplomataként tevékenykedett: Apponyi Antal, Apponyi Rudolf, Apponyi Rudolf, Esterházy Pál Antal, Károlyi István és Zichy Ferenc.

Művészeti tevékenységet folytatott: Amadé Tádé, Dessewffy József, Dessewffy Marcell, Eötvös József, Festetics Leó, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Orczy József, Podmaniczky Frigyes, Ráday Gedeon⁸¹⁹, Teleki Ferenc, Teleki László⁸²⁰, Teleki László⁸²¹ és a legifjabb Vay Miklós⁸²².

⁸¹⁰ Ráday Gedeon, gróf (? , 1745. máj. 30. – Pest, 1801. júl. 10.): nagybirtokos, koronaőr, a m. színészet támogatója, fordító.

⁸¹¹ Ráday Gedeon, gróf (Pest, 1829. jún. 16. – Bp., 1901. nov. 29.): nagybirtokos, királyi biztos.

⁸¹² Teleki József, gróf (Huszt, 1738. dec. 21 – Szirák, 1796. szept. 1.): főispán, koronaőr.

⁸¹³ Teleki József, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).

⁸¹⁴ Vay Miklós, báró (Alsószolca, 1802. ápr. 29. – Bp., 1894. máj. 14.): politikus, kancellár, főrendiházi elnök, koronaőr, nagybirtokos, az MTA ig. tagja (1841).

⁸¹⁵ Zichy Károly, gróf (Pozsony, 1753. márc. 4. – Bécs, 1826. szept. 28.): nagybirtokos, országbíró, miniszter.

⁸¹⁶ Zichy Károly, gróf (? , 1779. jún. 20. – Buda, 1834. dec. 15.): nagybirtokos, a magyar udvari kamara elnöke.

⁸¹⁷ Ráday Gedeon, gróf (Pest, 1806. jún. 23. – Bp., 1873. júl. 12.): reformpolitikus.

⁸¹⁸ Vay Miklós, báró (Zsolca, 1756. szept. 6. – Pest, 1824. máj. 11.): dandártábornok, hadmérnök, folyószabályozási kir. biztos.

⁸¹⁹ Ráday Gedeon, gróf (? , 1745. máj. 30. – Pest, 1801. júl. 10.): nagybirtokos, koronaőr, a m. színészet támogatója, fordító.

⁸²⁰ Teleki László, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő.

⁸²¹ Teleki László, gróf (Pest, 1811. febr. 11. – Pest, 1861. máj. 8.): politikus, író, az MTA tagja (l. 1836, r. 1838, t. 1844).

⁸²² Vay Miklós, báró (Golop, 1828. dec. 24. – Golop, 1886. jan. 28.): szobrász.

Publicista vagy közgazdász: Dessewffy Aurél, Dessewffy Emil, Dessewffy József, Károlyi Sándor, Lónyay Menyhért, Kemény Zsigmond, Sztáray Albert, Teleki Domokos, Zichy Nándor.

Történész: Bethlen Elek és Teleki József⁸²³.

Műszaki pálya: Vay Miklós⁸²⁴ és Splény Béla.

Geológus: Mednyánszky Dénes.

Matematikus: Teleki Ferenc.

A politikai életben a következő arisztokraták vettek részt: Andrássy Gyula, Batthyány Alajos, Batthyány Kázmér, Batthyány Lajos, Csáky László, Dessewffy Aurél, Dessewffy Dénes, Dessewffy Emil, Dessewffy József, Eötvös Ignác, Esterházy Pál Antal, Fiáth Ferenc, Jósika Sámuel, Károlyi György, Károlyi Sándor, Lónyay Menyhért, Kemény Zsigmond, Mednyánszky Alajos, Podmaniczky Frigyes, Ráday Gedeon, Széchenyi István, Sztáray Albert, Teleki Domokos, Teleki László, Vay Miklós, id. és ifj. Wesselényi Miklós, Zichy Ferenc, Zichy Nándor, Zichy Ödön.

Mecénási szerepet tizenhárom főúr vállalt a korszakban: Amadé Tádé (Marschner és Liszt mecénása), Esterházy Miklós (a művészetek pártfogója, újra alakította a kismartoni zenekart, képtárát az állam 1871-ben megvásárolta, s ez lett az alapja az Országos Képtárnak, ami a Szépművészeti Múzeum létesítésekor a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményével egyesült), Mednyánszky Dénes (könyvtárát az Eötvös-kollégiumnak ajándékozta), Orczy László (Pestnek adományozta az Orczy-kertet), Podmaniczky József (Liszt Ferenc pártfogója), Ráday Gedeon (családi könyvtárát a pesti református főiskolának ajándékozta), Ráday Pál (a magyar színjátszás támogatója), Széchenyi Lajos (az OSZK gyarapítására 10.000 Ft-os alapítványt tett), Teleki József [25.000 kötetes könyvtárát az MTA-nak adományozta, alapítványainak kamatát halála után drámai művek jutalmazására (Teleki-díj), a könyvtár fejlesztésére, ill. a történettudományi osztály céljaira rendelte], Teleki László (könyvhagyatéka az MTA könyvtárának alapja), Vay Ábrahám (8000 Ft-tal járult hozzá az MTA alapításához) és az idősebb Wesselényi Miklós (iskolák és az állandó magyar színház létrehozásának támogatója).

A gazdaság és közlekedés területén kilenc arisztokrata tevékenykedett sikerrel: Andrássy György (fontos szerepet töltött be a magyar mezőgazdaság fejlesztésére indított mozgalomban, támogatta a Lánchíd és az első vasút építését), Andrássy Manó (korszerűsítette Sajó menti vasművei vasércbányászatát és kohászatát, kezdeményezésére alakult 1868-ban a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat), Batthyány Lajos (közreműködött a vas vármegyei gazdasági egylet és az Iparegyesület megalakításában, a Magyar Cukorgyáregylet elnöke), Batthyány-Strattmann Ödön (meghonosította a Balatonon a vitorlásversenyzést, megalakította a Balatoni Yacht Egyletet), Károlyi György (az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) egyik alapítója, birtokainak mintagazdaságai országos hírűek voltak), Károlyi Sándor (a Magyar Gazdaszövetség megalapítója), Szapáry János (a közlekedés és kereskedelem fejlesztésén dolgozott) Széchenyi István (részese volt a dunai gőzhajózás életre

⁸²³ Teleki József, gróf (Pest, 1790. okt. 24. – Pest, 1855. febr. 15.): Erdély kormányzója, történetíró, az MTA tagja (ig. 1830 t. 1838).

⁸²⁴ Vay Miklós, báró (Zsolca, 1756. szept. 6. – Pest, 1824. máj. 11.): dandártábornok, hadmérnök, folyószabályozási kir. biztos.

hívásának (1831) és a pesti Hengermalom és a Kereskedelmi Bank alapításának, létrehozta Pest egyik első nagyipari üzemét, az óbudai hajógyárat és a téli kikötőt (1836), elősegítette a bortermelés és selyemhernyó-tenyésztés fejlesztését, királyi biztosként az Al-Duna szabályozását és a később róla elnevezett al-dunai út építését (1835 – 37) irányította, nevéhez fűződik a Lánchíd létrehozása) és az idősebb Vay Miklós (Angliából korszerű ekék, vető- és aratógépek terveit, és a fonógép modelljét hozta magával, meghonosította Szabolcsban a burgonyát, postakocsira szerelhető fordulatszámlláló berendezéssel helyesbítette a korabeli postaúttérképeket, alsózsolcai birtokán belterjes gazdálkodást honosított meg).

Intézményalapításban (könyvtár, múzeum, óvoda, iskola, kórház) tizenketten vállaltak részt: Apponyi Antal György (a bécsi Apponyi-könyvtár alapjainak létrehozója), Batthyány Kázmér és bátyja, Batthyány Gusztáv (birtokaikon óvodákat, iskolákat hoztak létre, családjuk rohonci könyvtárát az MTA-nak adományozták, Károlyi Lajos gróffal Rohoncon gazdasági tanintézetet alapítottak), Dessewffy József (részt vett az MTA megalapításában, Kassán megindította a Felső Magyar Országai Minerva című folyóiratot), Festetics György (Csurgón gimnáziumot létesített, a keszthelyi Georgikon és Helikon alapítója), Festetics Leó (az első vidéki kisdudóvó (Tolnán) megalapítója). Gróf Festetics Leó, zeneszerző és színházigazgató. 1840–46 között a pest-budai hangászegyesület elnöki tisztét töltötte be. 1839-ben Magyar – Hangászati Conservatorium felállítását javasolta, „[...] hogy az ott nevelendő ifjak életük pályáját a hangászati mivle szentelve a Conservatoriumból tökéletesen kiképezve lépjenek ki a közéletre.” Írásában elismerően szólt az ország fejlődéséről, a lóverseny meghonosításáról, a Nemzeti Casino, a Magyar Tudós Társaság, a Kisfaludy Társaság, a Kisdudóvó Egyesület, a Gazdasági Egyesület, a Nemzeti Színház és a gőzhajózás létrehozásáról, melyek a későbbiekben az ország gyarapodását és boldogulását szolgálják majd. Hiányolta azonban, hogy a gyermekeknek nincs módjukban zenét tanulni, ami pedig a műveltség egyik fontos eleme volna, s a gyermekek magasabb szintű érzelmi fejlődéséhez elengedhetetlen. Később (1852–54 között) a Nemzeti Színház igazgatója lett, ahol rövid ideig tartó irányítása alatt sok újítást léptetett életbe, többek között új erkélyt építtetett a helyek számának emelésére. Reformjai azonban sok pénzt emésztettek fel, így csődbe juttatta a színházat. Az alapítók sorát folytatva a következő neveket emeljük még ki: Károlyi Sándor (Újpesten kórházat építtetett), Orczy József (létrehozta Pesten a róla elnevezett Orczy-kertet, az első nyilvános parkot), Széchenyi Ferenc (a Magyar Nemzeti Múzeumnak és könyvtárának alapítója), Széchenyi István (Pesten meghonosította a lóversenyeket, 1825-ben létrehozta az Első Lótenyésztő Egyesületet, 1825-ben jövedelme kamatának felajánlásával lerakta a Magyar Tudományos Akadémia alapjait, 1827-ben Pesten megalapította a Nemzeti Kaszinót), Teleki Sámuel (a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár (Teleki Téka) megalapítója) és Vay Ábrahám (az MTA egyik alapító tagja).

Az **MTA tagjai** voltak: Andrássy György, Andrássy Gyula, Andrássy Manó, Cziráky Antal Móric, Dessewffy Aurél, Dessewffy Emil, Dessewffy József, Eötvös József, Jósika Miklós, Károlyi István, Lónyay Menyhért, Kemény Zsigmond, Mednyánszky Dénes, Reviczky Ádám, Széchenyi István, Teleki Domokos, Teleki Ferenc, Teleki József, Teleki László, Vay Ábrahám, Vay Miklós és Wesselényi Miklós.

27. sz. melléklet 4. sz. táblázat: Az arisztokraták hivatali méltóságai és tevékenysége

NÉV	GIMNÁZIUM	EGYETEM	TANULMÁNYÚT	VÉGZETTSÉG	TISZTSÉGEK, MÉLTÓSÁGOK	TEVÉKENYSÉG
Amadé Tádé, gróf (1783-1845)				Zongoraművész és zeneszerző	1809-ben a pozsonyi lovasezred kapitánya. 1831-től császári udvari zenegróf. 1838-tól titkos tanácsos.	Marschner és Liszt mecénása.
Andrássy György, gróf (1797-1872)				Gazdasági szakíró	Az MTA tagja (ig. 1830, t. 1833) és egyik megalapítója.	Széchenyi reformprogramjának lelkes támogatója, fontos szerepet tölt be a magyar mezőgazdaság fejlesztésére indított mozgalomban. Támogatta a Lánchíd és az első vasút építését.
Andrássy Gyula, gróf (1823-1890)	Sátoraljaúj- helyi piarista gimnázium	Pest: jog	Nagy-Britannia, Franciaország, Spanyolország, Drezda, Lipcse, Hamburg	Politikus, miniszterelnök	1847-ben Zemplén vm. ogy.-i követe. 1848. ápr.-ban Zemplén vm. főispánja, majd nemzetőreinek parancsnoka. A tavaszi hadjáratban Görgey segédtisztje. 1867. febr. 17-től 1871. nov. 14-ig miniszterelnök és honvédelmi miniszter. Az MTA tagja (ig. 1876, t. 1888).	Jelentős tevékenységet fejtett ki a dualista rendszer megszervezésében és megvédésében.

Andrássy Manó , gróf (1821-1891)		Pesti egyetem	Nyugat-Európa, Észak-Afrika	Vasgyáros, ipari úttörő, utazó	1848-ban Torna vm., 1867-81-ben Gömör vm. főispánja. 1881-től a rozsnói kerület szabadelvű párti ogg.-i képviselője, az MTA I. tagja (1858).	Az ipar fejlesztésével foglalkozott. Korszerűsítette Sajó menti vasművei vasércbányászatát és kohászatát. Kezdeményezésére alakult 1868-ban a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat, amely 1881-ben egyesült a Rimamurány-völgyi Vasmű Rt.-gal. Mo. akkori legnagyobb nehézipari vállalatának, a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek igazgatósági tagja.
Apponyi Antal , gróf (1782-185?)			Ausztriai, Bajorország, Itáliai, Olmütz	Diplomata	1815-ben Ausztria toszkánai követe. 1816-17-ben és 1820-26-ban római követ. 1826-48-ban párizsi követ Franciaországban.	Az osztrák konzervatív isk. képviselője.
Apponyi Antal György , gróf (1751-1817)	Theresianum			Nagybirtokos	1774-ben galíciai, 1778-ban fiumei kormányshéki tanácsos, 1779-84 között helytartósági tanácsos. 1780-tól Tolna vm. főispánja.	1774-ben Bécsben lerakta az Apponyi-könyvtár alapjait.

Apponyi Rudolf , gróf (1802-1853)				Diplomata	1826-tól 1848-ig a párizsi osztrák nagykövetség attaséja.	Leveleiben és naplófeljegyzéseiben a júliusi monarchia társadalmi életének leírását hagyományozta.
Apponyi Rudolf , gróf (1812-1876)				Diplomata	1847-49-ben Ausztria badeni, 1849-53-ban turini követe. 1853-56 között müncheni követ, 1856-1871 között londoni nagykövet. 1871-76 között párizsi követ.	Erőteljes tevékenységet fejtett ki a piemonti abszolutista restauráció érdekében. A metternichi isk. egyik utolsó képviselője, még az osztrák-m. diplomáciai karban is nagy tekintélynek örvendett.
Batthyány Alajos , gróf (1750-1818)				Földbirtokos, politikus	A katonaságnál huszártiszti rang.	Mérsékelt reformokat sürgetett, követelte a jobbágyok szabad költözésének, birtokszerzésének és hivatalviselésének jogát, az arisztokrácia hatalmának bizonyos mérvű korlátozását; javasolta az egyházi vagyon állami kezelésbe vételét, a szerzetesrendek feloszlatását. Küzdött a sajtó szabadságáért, a protestánsok és a görög keletiek vallásszabadságáért

Batthyány Kázmér , gróf (1807-1854)				Nagybirtokos, reformpolitikus	1844-ben a Védegylet elnöke. 1848. ápr. 22-étől Baranya vm. főispánja, utóbb kormánybiztosa. 1849. febr. 12-én a Kiskunság Szeged, Szabadka és Zombor teljhatalmú polgári és katonai biztosa. 1849. máj. 2-ától aug. 11-éig a Szemere-kormány külügyminisztere és ideiglenesen az ipar-, kereskedelem- és földművelésügyi tárca vezetője.	Bátyjával, Gusztávval (1803-83; 1870-től hg.), több falujukkal örökváltság-szerződést kötöttek, birtokain óvodákat, iskolákat szervezett. Családjának főként nagyatyja, B. Tódor által gyűjtött rohonci könyvtárát az MTA-nak adományozta. Bátyjával és Károlyi Lajos gróffal Rohoncon gazdasági tanintézetet alapított. Világos után követte Kossuthot Vidinbe, Sumlába, majd Kiutahiába. 1851. szept.-ben Párizsba költözött. Az emigrációban megromlott a viszonya Kossuthtal.
Batthyány Lajos , gróf (1807-1849)	Vinzenz Plebán bécsi nevelőintézete	Bécs: bölcsészet, jog, zágrábi jogakadémia	Bajorország, Svájc, Itália, Görögország, Törökország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Anglia, Német Szövetségi Tartományok	Politikus, liberális nagybirtokos	1843-ban a Magy. Cukorgyáregylet elnöke. 1847-ben az ellenzéki párt elnöke. 1848 az első független magyar minisztérium elnöke.	Közreműködött a Vas vármegyei gazdasági egylet és az Iparegyesület megalakításában.

Batthyány-Strattmann Ödön , herceg (1827-1914)	Itália	Anglia		Vitorlázó, földbirtokos	A főrendi ház örökös tagja, császári és királyi kamarás.	Meghonosította a Balatonon a vitorlás-versenyzést, megalakította a Balatoni Yacht Egyletet (1867), melynek parancsnoka volt. A főrendiházban a kormányzó Szabadelvű Pártot támogatta.
Batthyány Vince , gróf (1772-1827)				Útleírás-szerző	A magyar udvari kancellária udvari tanácsosa, majd Hont vm. főispánja, később Esztergom vm. főispáni helytartója.	
Bethlen Elek , bethleni, gróf (1777-1841)		Göttingen	Európa	Történész	1836-ban guberniumi tanácsos.	Erdély középkori történelmével foglalkozott.
Bethlen Gergely , gróf, bethleni (1810-1867)				Kancelláriai tisztviselő, honvédezredes	Honvédezredes. 1865-ben az olasz hadsereg tábornokaként ment nyugdíjba.	1848-ban gr. Mikes Kelemennel megszervezte a Kossuth-huszárezredet. Bemet végigkísérte egész hadjáratában. A szabadságharc bukása után Törökországba és Itáliába menekült, 1859-ben Itáliába ment és Garibaldival együtt harcolt.

Cziráký Antal Mózes , gróf (1772-1852)		Jogi tanulmá- nyok		Hivatalnok	1825-ben tárnokmester. 1827-29 között országbíró, közben az 1827. VIII. tv. alapján kiküldött tanügyi reformbizottság elnöke. 1828-39 között a pesti egy. konzervatív aulikus szemléletű elnöke, ország- bíró, az MTA egyik alapító tagja, I. tag (1830). 1839- től 1848-ig álladalmi konferenciális miniszter.	Jogi irodalmi működése erősen reakciós- konzervatív.
Cziráký János , gróf (1818-1884)		Jogi tanulmá- nyok		Hivatalnok	Kancelláriai fogalmazó főtárnokmester, az MTA ig. tagja (1853). 1865-ben a főrendiház alelnöke. 1869-ben aranygyapjas vitész, majd tárnokmester. A Szt. István Társulat másodelnöke, később elnöke.	1843-tól a főrendi táblán az aulikus konzervatív arisztokratacsoport egyik vezére. A forradalom és szabadságharc idején passzivitásba vonult, a bukás után Bécsben bírói hivaltalt vállalt.
Csáky László , gróf (1820-1891)				Politikus	1842-46 között Trencsén vm. aljegyzője, majd fő- jegyzője. 1848-ban Szepes vm. főisp. Sáros, majd Sze- pes vm. kormánybiztosa. 1865-91 között Deák-, ill. kormánypárti ogv.-i képv. 1867-76 között Nyitra vm. főispánja, 1887-ben a képviselőház alelnöke.	A szabadságharc idején szabadcsapatot szervezett, Lőcsén saját költségén fegyvergyárat alapított. A szabadságharc bukása után emigrált, távollétében halálra ítélték.

Dessewffy Aurél , gróf (1808-1842)	Magánút	Kassa: filozófiai kurzus, jog	Wielicska, Krakkó Dubnicz, Morvaország, Olmütz, Brünn, Pozsony, Bécs, Nyugat-Európa	Politikus, publicista	1828-ban udvari kancellári gyakornok Bécsben. 1832-ben helytartótanácsi titkár Budán. 1836-ban a Kisfaludy Társ. tagja. Zemplénben, majd az 1839-40-i egy.-en konzervatív vezérszónok. Az MTA I. tagja (1833).	1841 közepén Kossuth Pesti Hírlapjával szemben létrehozta a Világ c. lapot; x. y. z. jegy alatt írt cikkeiben „fontolva haladó” konzervatív irányt kezdemenyezett, amely a minimális reformengedme- nyek árán igyekezett a hivatalos kormányzat és az arisztokrácia uralmát fenntartani.
Dessewffy Dénes (1828-1898)				Honvédtiszt és emigrációs politikus	1846-ban a Palatinus huszárezred hadnagya.	Csornánál visszaverte huszáraival a császári ulánusokat. A szabadság- harc után külföldre szökött, Genfben telepedett le, óragyárat alapított. Teleki László, Klapka György, Puky Miklós, Teleki Sándor mellett vett részt az emigráció politikai mozgalmaiban.
Dessewffy Emil , gróf (1814 -1866)		Kassa: jog		Politikus, közgazda	Az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) egyik újjászervezője. 1855-től 1866-ig az MTA elnöke, a Földhitelintézet elnöke, 1861-ben Pozsony képviselője.	Modernizálta Szabolcs vm.-i birtokát.1844-től 1847-ig mint a Budapesti Híradó főszerkesztője képviselte a konzervatív irányzatot. 1849 után az 1847-es önállóságot propagáló ókonzervatívok egyike.

Dessewffy József , gróf (1771-1843)		Pest		Politikus, publicista, költő, nagybirtokos	1802-től egy.-i követ az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).	A konzervatív arisztokrata- csoport egyik vezére. Vitába szállt Széchenyivel a Hitel c. munkájában kifejtett reformeszméi miatt. Részt vett az MTA megalapításában. Kassán megindította a Felső Ma- gyar Országi Minerva c. negyedévi folyóiratot, amelynek fő munkatársa.
Dessewffy Marcell , gróf (1810-1886)		Kassa: jog		Ügyvéd, nagybirtokos		A társadalmi problémák megoldásának módjai foglalkoztatták. A gazdálkodás mellett az irodalomnak és társadalomboldogító eszméinek élt. Az örök világbéke megteremtésének kérdései foglalkoztatták.
Eötvös Ignác , báró (1786-1851)		Bölcsé- szeti és jogi tanulmányok		Hivatalnok, politikus	1825-től Sáros vm. főispáni helytartója, 1827- től főispánja. 1826-tól az udvari kancellária tanácsosa. 1830-ban udvari másodkancellár. 1831-ben kormánybiztos. 1836-41 között tárnokmester.	Aulikus beállítottságú politikus és tisztviselő.

Eötvös József, báró (1813-1871)		Pest, Pozsony: jogi és zenei tanulmányok	Svájc, Németország, Hollandia, Anglia, Franciaország	Író, költő, reformpolitikus, államférfi	1834-ben vm.-i aljegyző. 1835-ben az udvari kancelláriánál fogalmazó. 1837-ben az eperjesi kir. tábla bírása. 1848-ban az első felelős minisztériumban ő kapta a vallás- és nevelésügyi tárcát (1848. ápr. 7.-1848. szept. 11.). 1855-től tevékenyen részt vett az MTA (másodelnök 1856-tól, elnök 1866-tól) és a Kisfaludy Társ. életében (tag 1838, elnök 1848-tól 1867-ig). 1861- ben egy.-i képviselő. 1865- ben megalapította a Politikai Hetilapot. 1867- ben Deákhhoz csatlakozott; újából vallás- és közoktatásügyi miniszter lett (1867. febr. 20.-1871. febr.)	1833-tól versek, drámai alkotások, drámafordítások szerzője. Első regénye „A karthausi” (1839-41). Politikai fellépése az 1832- 36-i egy.-hez fűződik. A főrendi tábla liberális ellenzékéhez tartozott. 1840-ben Szalay Lászlóval együtt szerk. a Budapesti Szemlét. Kossuth és Széchenyi vitájában Kossuthot védte, az 1843- 44-i egy.-en mint a centra- lista ellenzék vezetője har- colt a feudális intézmények ellen, a polgári reformok érdekében. Megalkotta az általános és kötelező nép- oktatásról és a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényt. A reformkorban a jobbágyság felszabadításá- ért, Mo. dem. átalakulása- ért küzdött. Szépirodalmi munkássága szorosan kapcsolódik politikai esz- méihez. Leleplezte a feudá- lis vm.-t, elsőnek ábrázolta hitelesen Mo.-on egy kor- szak társadalmi ellentéteit.
---	--	---	---	--	---	--

Esterházy Miklós , herceg (1765-1833)				Táborszernagy	1790-ben alezredes, 1791-től a m. nemesi testőrség kapitánya. 1794-ben ezredes, 1796-ban generális, 1817-ben táborszernagy.	Fontos diplomáciai megbízásokat végzett. 1809-ben Napóleon jelöltje a m. trónra. Bőkezű pártfogója a művészeteknek; az általa újra alakított kismartoni zenekar az ő megrendelésére komponálta Beethoven C-dur miséjét (1807): Híres képtárát az állam 1871-ben megvásárolta. Ez lett az alapja az Országos Képtárnak, amely a Szépművészeti Múzeum létesítésekor egyesült az MNM gyűjteményével.
Esterházy Pál Antal , herceg (1786-1866)				Diplomata, politikus	1806-ban követségi titkár Londonban, majd Párizsban. 1810-ben drezdai követ, 1815-ben londoni nagykövet. 1848. áprilisában a megalakuló Batthyány-kormány tagja, a külügyi teendőköt is ellátó, a király személye körüli miniszter.	Élénk tevékenységet fejtett ki az 1813-15-i béketárgyalásokon. 1842-ben lemondott nagyköveti állásáról és bekapcsolódott a m. politikai életbe, Bécs és a m. kormány ellentéteinek kiéleződésekor lemondott. Rövid ideig londoni emigrációban tevékenykedett, szemben állt Kossuthtal.

Festetics Benno , gróf (1812-1872)	Bécs	Pest: fil. kurzus		Nagybirtokos		
Festetics György , gróf (1755-1819)		Theresianum		Hivatalnok, nagybirtokos	A Graeven huszárezred alezredese, kamarás.	Ellenzéki szerepe miatt I. Ferenc 1798-ban megfosztotta kamarásságától és eltiltotta udvarától. Bökezűen pártfogolta a nemzeti kulturális törekvéseket. 1792-ben gimnáziumot létesített Csurgón, a keszthelyi Georgikon és Helikon alapítója.
Festetics II. György , gróf (1815-1883)				Katona, hivatalnok, nagybirtokos	1864-70 az OMGE elnöke. 1867-71-ben a király személye körüli miniszter.	
Festetics László , gróf (1785-1846)	Bécs	Bécs, Pest: fil. kurzus		Nagybirtokos		
Festetics Leó , gróf (1800-1884)	Theresianum, Bécs			Zeneszerző, színházigazgató	1840-46 között a pest-budai hangászegyesület elnöke. 1852-54 között a Nemzeti Színház, 1866-tól a Színitanoda ig.-ja.	Felkarolta a kisdédóvás ügyét, ő alapított vidéken (Tolnán) először kisdédóvót. A Nemzeti Színházban sok újítást léptetett életbe.
Festetics Tasziló , gróf Festetics László fia	Szombathelyi gimn.			Nagybirtokos		

Fiáth Ferenc, báró (1815-1885)	Győr	Győr: fil. és jogi kurzus		Hivatalnok, politikus	1844-ben Fejérmegye alispánja, kétszer országgyűlési követe. 1845-ben m. k. helytartósági tanácsos. 1848-ban a nemzetőrség parancsnoka. 1860-ban Veszprém megye főispánja, császári királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos.	A 30-as években Dunántúl egyik vezető egyénisége. Később távol tartotta magát a politikai mozgalmaktól, kibékülést remélve az ország és a dinasztia közt.
Jósika Miklós, báró (1794-1865)	Kolozsvári piarista gimn.			Katona, író	Az MTA tagja (l. 1835, ig. 1836, t. 1843). 1836-ban a Kisfaludy Társ. tagja, 1841-ben ig.-ja. 1848. júl. Pesten a Honvédelmi Bizottmány tagja.	A magyar regényirodalom egyik jelentős első képviselője. 1834-től, az erdélyi egy. összehívásától Wesselényi Miklós oldalán az ellenzék soraiban harcolt. 1848-49-ben Kossuth feltétlen híve. Tagja volt az Erdély és Mo. unióját előkészítő bizottmánynak. Világos után külföldre menekült, Brüsszelben telepedett le.

Jósika Sámuel , báró (1805-1860)				Politikus	1831-ben az erdélyi udvari kancellária tanácsosa, 1844-ben. 1846-tól 1848. ápr. 10-ig erdélyi főkancellár.	1834-ben az erdélyi egy- en a konzervatív párt élére állt. 1848-ban Mo. és Er- dély uniója ellen foglalt ál- lást. Apponyi Györggyel és Dessewffy Emillel együtt a szabadságharc leverésére ösztönözte a bécsi udvart. A Bach-korszak intézkedé- seit ugyan ellenezte, de a nemzeti ellenállásban nem vett részt. Mint az ókonzervatív párt tagja, az 1847-i rendi alkotmány visszaállítására törekedett.
Károlyi Ede , gróf (1821-79) Károlyi István fia				Nagybirtokos		
Károlyi György , gróf (1802.-1877)				Politikus	Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) egyik alapítója, elnöke (1839). 1841-ben Békés vm. főispánja, Maros-szabályozási kir. biztos. 1848-ban Szatmár vm. főispánja, egy.-i képviselő. 1867-ben Szatmár vm. főispánja, később koronaőr, főudvarmester.	1825-ben részt vett az MTA megalapításában. 1830 körül a reformmoz- galom támogatója Szatmár vm.-ben. 1839-től az egy- eken a mérsékelt főrendi ellenzék tagja. A szabad- ságharc bukása után rövid fogságba került, szabadulá- sa után birtokain gazdálko- dott, mintagazdaságai országos hírnevek voltak.

Károlyi István , gróf (1797-1881)				Katona, diplomata	Főispán, az MTA ig. tagja (1853). 1860-ban, majd 1867-től 1881-ig ismét Pest vm. főispánja.	Nem vett részt a reformkor politikai küzdelmeiben, Főton nemzetőrséget szervezett és felállította a Klapka György parancsnoksága alatt álló I. hadtest kötelékében harcoló Károlyi-huszárezredet. 1849. febr.-ban Windischgraetz elfogatta. Nevéhez fűződik a fóti templom és kastély felépítése.
Károlyi Lajos , gróf (1799-1863): Károlyi György bátyja				Nagybirtokos	Csongrád, Abaúj, Nyitra megyék főispánja	
Károlyi Sándor , gróf (1831-1906)				Politikus, közgazdász	Az MTA ig. tagja (1881) 1881-ben szabadelvű párti programmal képviselő, 1885-ben a Nemzetközi Gazdakongresszus, majd a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézetének elnöke. 1896-ban a Magyar Gazdaszövetség megalapítója.	A szabadságharc idején a Károlyi-huszárezred századosaként harcolt. A szabadságharc leverése után Párizsba emigrált, az általános amnesztia kihirdetésekor tért haza. 1884-ben az Apponyi-féle mérsékelt ellenzékhez csatlakozott. A konzervatív földbirtokosok, az ún. agráriusok érdekeit hirdető gazdaságpolitikusok vezére, 1896-ban Újpesten kórházat építtetett.

Lónyay János, gróf (1796-1859)				Hivatalnok	Cs. k. valóságos belső tanácsos, Bereg vármegye főispáni helytartója.	
Lónyay Menyhért, gróf (1822-1884)	Budai piarista gimn.	Pest: fil. kurzus, jog		Politikus és publicista	Miniszterelnök, az MTA tagja (l. 1858, t. 1861).	
Kemény Zsigmond, báró (1814-1875)	Nagyenyed	Marosvásárhely: jog, Bécs: természet-tudományok		Író, publicista, politikus	Az MTA I. tagja (1843). A szabadságharc alatt képviselő, majd belügyminiszteri tanácsos. 1866-tól a Kisfaludy Társ. elnöke.	Kolozsváron az Erdélyi Híradó egyik szerk. (1841-1843). Előbb Széchenyi híve, 1846-ban Eötvös József és a centralisták mellé állt. 1847-ben Pesten a Pesti Hírlap munkatársa. Világos után az osztrák hatóságok Pesten internálták. Deák Ferencsel kialakították a passzív ellenállás formáit, szervezték az irodalmi életet és a Pesti Naplót, melynek szerkesztését 1855-ben vette át. A kiegyezés egyik előkészítője.

Mednyánszky Alajos , báró (1784-1844)		Pozsonyi akadémia: bölcse- szet, jog		Kultúrpolitikus, író, hivatalnok	1830-ban kir. helytartótanácsos. 1833- ban kir. udvari tanácsos és kancelláriai előadó. 1837- ben valóságos belső titkos tanácsos, kamarai alelnök és Nyitra vm. főispánja. 1839-ben az iskolák rendezése céljából alakított bizottmány elnöke. 1842- ben főkincstárnok (kamarai elnök). Az MTA tagja (ig. 1830, t. 1831).	Művelődéspolitikusként a közoktatás magyar nyelvűségéért küzdött; tervezetet készített az ipariskolákról; sürgette a magasabb szintű tanító-, tanárképzést. A művelődés anyagában nagyobb teret kívánt biztosítani a realisztikus ismereteknek.
Mednyánszky Cézár , báró (1824-1857)				Pap	1848-49-i szabadságharc hadseregének főpapja.	Eredetileg konzervatív politikai álláspontja a franciaországi események hatására változott meg. Kossuth megbízottja volt, állandó kapcsolatban állt a londoni emigrációval. 1851-ben kilépett a papi rendből.
Mednyánszky Dénes , báró (1830-1911)				Geológus	Az MTA I. tagja (1865). 1867-ben selmecbányai bányagróf, Selmecbánya ogy.-i képviselője. 1869-től Trencsén vm. főispánja.	Teológiai, bányászati, történelmi tanulmányokat írt. Értékes könyvtárát az Eötvös-kollégiumnak ajándékozta (1896).

Mednyánszky János , báró (1747-1833)	Theresianum			Hivatalnok	1771-től 1789-ig, majd 1791-től 1818-ig a helytartótanácsban szolgált. 1796-tól a számvevőhivatal igazgatójaként. 1791-1806 között udvari besúgó.	1791-1806 között az udvarnál besúgó szolgálattal teljesített, amelynek során még konzervatív főurakat és nemeseket is forradalmi szövetkezéssel vádolt és feljelentéseket készített a számára ellenzékinak tűnő emberekről.
Mednyánszky László , báró (1819-1849)		Tullini katonai intézet		Katona, nagybirtokos	1838-tól a m. kir. testőrség tagja. 1847-ben Bars vm. egyik egy. követe. 1848. júl. 7-től főhadnagy az 5. zászlóaljban. 1848. okt. 1-től százados a 28. zászlóaljban, majd őrnagy.	Haynau kötél általi halálra ítélte és kivégeztette.
Orczy Béla , báró (1822-1917)		Pest: bölcsészeti, jog		Hivatalnok	1846-ban helytartótanácsi titkár. 1865-68-ig az abonyi kerület egy. képviselője. 1879-90-ig a kir. személye körüli min. Tisza Kálmán, ill. Szapáry Gyula kormányában, közben 1882-ben és 1884-ben honvédelmi miniszter is, valamint 1886-ban 3 hónapig közmunka- és közlekedési miniszter. 1887-89-ig belügyminiszter. 1895-től haláláig országbíró.	1848-ban nemzetőrként, majd honvéd századosként részt vett a délvidéki harcokban. Deák híve.

Orczy József, báró (1746-1804)				Katona, költő	Békés vm. főispáni helytartója, cs. és kir. kamarás. 1792-től Zemplén vm. főispánja.	Pesten létrehozta a róla elnevezett Orczy-kertet, az első nyilvános parkot.
Orczy László, báró (1750-1807)		Eger, Bécs		Hivatalnok	1783-ban a temesvári, 1785-ben a pesti kir. kamara adminisztrátora. 1787-től valóságos belső titkos tanácsos és helytartótanácsos. 1790. febr.-ban a nemesi bandériumok fővezére. 1790. áprilisától Abaúj vm. főispánja, 1791-ben a Magyar Kamara alelnöke.	Nagy műveltségű ember, buzgó szabadkőműves, a francia felvilágosodás irodalmának híve. 1790-91-ben a nemesi-nemzeti mozgalom egyik vezetője. 1791-től kezdve közeledett az udvarhoz, de nem vált aulikussá. Pestnek adományozta az Orczy-ker-tet.
Podmaniczky Frigyes, báró (1824-1907)	Ágostai hitvallású gimnázium, Miskolc, Pest	Jog: Késmárk	Berlin, Stettin, Riga, Pétervár, Skandinávia, a Hanza városok és Közép-Németország	Politikus, író, katona	1847-ig Pest vm.-i aljegyző. 1848-ban a pesti egy. felsőházának tagja és jegyzője. A szabadságharcban huszárkapitány és osztályparancsnok. 1861-1906 között egy.-i képviselő. 1861-ben az egy. alelnöke. 1889-től megszűnéséig a Szabadelvű Párt elnöke.	Világos után büntetésből közlegényként katonáskodott 1850-ig. Ekkor visszavonult a közéleti szerepléstől és szépirodalommal foglalkozott. 1868-69-ben a Hazánk c. folyóirat szerkesztője. 1873-tól 1905-ig mint a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke sokat tett Bp. fejlesztéséért. 1875-85 között a bp.-i Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa.

Podmaniczky József, báró (1756-1823)				Hivatalnok	1802-től Bács-Bodrog vm. főispánja.	1790-91-ben vezető szerepe volt a nemesi-nemzeti mozgalomban, felvilágosult reformista szárnyát képviselte. 1791-ben az egy. által kiküldött kereskedelmi bizottság tagjaként megírta az osztrák vámrendszer kritikai elemzését. Rámutatott Mo. alárendelt helyzetére és a belső vámvonal eltörlését javasolta. A tanulmányi bizottságban a haladóbb szemléletű nemzeti irányt képviselte. Palotájában szerepelt először 7 éves korában Liszt Ferenc. Kísérletezett a m. nemzeti színház felállításával.
Ráday Gedeon, gróf (1745-1801)				Hivatalnok, nagybirtokos, a m. színészet támogatója, fordító.	1783-ban Hont vm. főispáni helytartója. 1785-ben a kir. tábla ülnöke. 1786-ban a hétszemélyes tábla bírása. 1792-ben belső titkos tanácsos. 1799-ben koronaőr.	1784-ben m. színjátszó társulatot akart szervezni, de terve nem valósult meg. Lefordította T. F. Gebler német író drámáját: Klementina, avagy a testamentom (Pest, 1790).

Ráday Gedeon, gróf (1806-1873)	Pozsony	Pest: jog		Reformpolitikus	1843-ban Pest vm. egy.-i követe, a Nemzeti Színház főintendánsa. 1848-ban h. főlovászmester, Nógrád vm. főispánja. 1854-től a Nemzeti Színház ig.-ja. 1867-ben a jász-kunok főkapitánya, a dunamelléki ref. egyházkerület főgondnoka.	1847-ben Kossuth Pest vm.-i követté választásán munkálkodott; ő maga a főrendi táblán az ellenzék soraiban szerepelt az utolsó rendi egy.-en. Értékes családi könyvtárát a pesti ref. főiskolának adta.
Ráday Gedeon, gróf (1829-1901)		Kecskemét: jog		Hivatalnok, nagybirtokos	1848-ban fogalmazó a belügymin.-ban. 1865-68-ban a főrendiház jegyzője. 1867-ben a belügymin.-ban osztálytanácsos és a rendőri osztály főnöke. 1869-ben az alsó-tiszai vidék közbiztonságának királyi biztosa az ún. „betyárság” felszámolására. 1872-ben honvédelmi min. tanácsos.	A szabadságharcban Mészáros Lázár, Dembinski Henrik és Bem József segédtisztje. A fegyverletétel után családi birtokain gazdálkodott.
Ráday Pál, gróf (1768-1827)				Földbirtokos, a magyar színjátszás előharcosa	Az eperjesi kerületi tábla ülnöke, később a dunamelléki ref. egyházkerület világi főgondnoka.	Atyjával (Gedeon gr. (1745-1801) koronaőr) együtt támogatója a m. színjátszás ügyének. Kazinczy Ferencsel ig.-ja a Magyar Színjátszó Társaságnak. Az 1810-es évek m. színjátszásában Goethe weimari isk.-jának eszméire törekedett.

Reviczky Ádám , gróf (1786-1862)		Theresia- num: jog		Hivatalnok	1811-ben kir. táblai ülnök. 1814-ben velencei korm.széki tanácsos. 1823-ban államtanácsos. 1825-ben az udvari kamara alelnöke. 1826-ban m. főudvarmester és alkancellár, majd 1828-ban főkancellár és Borsod vm. főispánja. Az MTA ig. tagja (1830).	Főkancellársága idején vált lehetővé a reformmozgalmak kibontakozása.
Splény Béla , báró (1819-1899)	Tata, budai piarista gimn.	Pest: fil. kurzus, Selmec- bánya: bányász- akadémia	Észak-Itália	Katona, hivatalnok	Pénzügyminisztériumi tanácsos	
Splény Lajos , báró (1817-1860)	Tata, budai piarista gimn.		Észak-Itália	Honvéd, huszár ezredes	1848. dec.-tól 1849. ápr.-ig a m. kormány turini követe. 1849. máj.-tól konstantinápolyi megbízott.	Radikális nézeteket valló politikus. Törökországba emigrált, mohamedán dervisként halt meg.
Szapáry János , gróf (1757-1815)				Hivatalnok, gazdasági író	Szerémi főisp., fiumei korm. A keresk. biz. tagjaként részt vett az 1790-91-es egy. által kiküldött bizottságok munkájában. Főudvarmester, József nádor egyik bizalmasa.	A közlekedés és kereskedelem fejlesztését javasolja az ország gazdasági fejlődése érdekében. Aulikus főúr, a magyar nemesi rendi ellenállás és az udvar között közvetített.
Széchenyi Ferenc , gróf (1754-1820)		Theresia- num		Hivatalnok, nagybirtokos	Főispán, helyettes országbíró.	II. József reformtörekvéseinek híve s a jozefinista politika támogatója. A Magyar Nemzeti Múzeum és könyvtárának alapítója.

Széchenyi István , gróf (1791-1860)	Pesti piarista gimn., soproni bencés gimn.	Szombathelyi lyceum: fil. kurzus	Európa	Nagybirtokos, politikus	Az MTA alapítója és tagja (ig. 1830, t. 1837), másodelnöke (1830-50)	A 19. sz. első felében megindult nemzeti lib. reformmozgalom kezdeményezője és legjelentősebb személyisége. 1822-ben meghonosította Pesten a lóversenyeket, 1825-ben létrehozta az Első Lótenyésztő Egyesületet. Az 1825-ben megnyílt egy. alsó táblájának ülésén jövedelme kamatának felajánlásával lerakta az MTA alapjait, 1827-ben Pesten megalapította a Nemzeti Kaszinót, részt vett a dunai gőzhajózás életre hívásában, a pesti Hengermalom és a Kereskedelmi Bank alapításában. Létrehozta az óbudai hajógyárat, a téli kikötőt és a Lánchidat. Elősegítette a bortermelés és selyemhernyó-tenyésztés fejlesztését. Kir. biztосként irányította az Al-Duna szabályozását és a később róla elnevezett al-dunai út építését (1835-37). A polgári átalakulás vezető erejét elsősorban a főnemességben látta.
---	--	----------------------------------	--------	-------------------------	--	--

Széchenyi Lajos , gróf (1781-1855)				Nagybirtokos		Mecénás, 10.000 Ft-os alapítványt tett az OSZK gyarapítására.
Sztáray Albert , gróf (1785-1843)				Politikus, publicista		Konzervatív politikai elveket vallott. Álláspontját a Világ c. politikai lapban, Nagymihályi levelek c. cikksorozatban fejtette ki.
Teleki Ádám , gróf (1789-1851)				Honvéd tábornok, császári ezredes	A 12. Nádor-huszárezred parancsnoka. 1848 nyarán honvéd tábornok, a drávai sereg főparancsnoka.	
Teleki Domokos , gróf (1810-1876)	Nagyenyed	Pesti egyetem: jog		Politikus, publicista	1829-30-ban tiszttviselő a marosvásárhelyi kir. ítélőtáblánál. 1861-ben főrendiházi tag. 1865-75-ben egy.-i képviselő. Az MTA tagja (l. 1836, ig. 1855, t. 1861).	A reformtörekvések híveként bekapcsolódott az erdélyi és mo.-i politikai küzdelmekbe. Cikkeit az 1840-es években a Pesti Hírlap és az Erdélyi Híradó közölte. 1848-49-ben betegsége és a forradalom ellenzése miatt visszavonult a közélettől. Az abszolutizmus idején a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár kéziratok anyagát rendezte. Pályája elején verseket, később cikkeket, emlékbeszédeket és történelmi tanulmányokat írt.

Teleki Ferenc, gróf (1785-1831)	Theresianum	Kolozsvár: jog, Göttingen: matematika		Költő, matematikus	Az MTA t. tagja (1831).	1812-ben egy kézben tartható szögmérőt talált fel. Készülékét a bécsi Voigtländer cég gyártotta. Versek is írt, melyek 1816-tól hazai folyóiratokban jelentek meg.
Teleki József, gróf (1738-1796)		Bázel, Leyden	Svájc, Hollandia, Franciaország	Nagybirtokos	Az erdélyi kir. tábla bírása (1781), Ugocsa vm. főispánja (1782-től). II. József uralkodása idején a pécsi iskolai kerület ig.-ja. 1795-től koronaőr.	A francia forradalom hatására közeledett az udvarhoz. A protestánsok egyik fő embereként védelmezte a vallást és az egyházat. Az 1791-i budai ref. zsinat elnöke. Megvette és kiegészítette Cornides Dániel könyvtárát és állattárát. Matematikai és fizikai szertárat gyűjtött, alkalmi költeményeket írt.

Teleki József, gróf (1790-1855)	Debreceni Református Kollégium	Pozsony: fil. kurzus Pest: jog	Lengyelország, Bécs, Prága, Németország, Hollandia, Svájc, Észak-Itália	Történetíró	1824-ben a kir. Tábla bírája és a tiszamelléki ref. egyházkerület és a sárospataki kollégium főgondnoka. 1827-ben Csanád vm.-i, 1830-ban Szabolcs vm.-i főispán. 1832-ben a bécsi m. udvari kancellária tanácsosa. 1830-tól haláláig az MTA első elnöke. 1840-ben koronaőr. 1842-ben Erdély kormányzója.	Részt vett az MTA szervezési munkálataiban. A szabadságharc után visszavonult a politikától, csak a tudománynak élt. Kezdetben nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott, majd irodalmi és történelmi tárgyú tanulmányai jelentek meg. Nagy műve, a Hunyadiak kora Magyarországon (befejezetlen). 25.000 kötetes könyvtárát az MTA-nak adományozta. Alapítványainak kamatát halála után drámai művek jutalmazására (Teleki-díj), a könyvtár fejlesztésére, ill. a történettudományi osztály céljaira rendelte.
Teleki László, gróf (1764-1821)	Bécs	Göttingen	Nyugat-Európa	Író, költő	1792-től az erdélyi kir. tábla, 1819-től a hétszemélyes tábla bírája. 1803-tól a Danamelléki Ref. Egyházkerület főgondnoka. Elnöke a Tudós Társaság előkészítő bizottságának.	Könyvhagyatéka az MTA könyvtárának alapja lett. Szépirodalommal is foglalkozott, szorgalmazta a m. nyelv művelését.

Teleki László, gróf (1811-1861)	Sárospatak	Pest Berlin	Németország, Franciaország, Anglia	Politikus, író	1844-ben a Végegylet alelnöke. 1848-ban Pest vm. függetlenségi és haladó szellemű képviselője. 1848. szept.-től a m. kormány párizsi követe. Az MTA tagja (l. 1836, r. 1838, t. 1844).	Az 1843-44-i egy. főrendi ellenzékének leghatározottabb, kiemelkedő alakja. A nemzetiségi kérdésben, a magyarok, szlávok, románok szövetségén fáradozott, egyenjogúságot követelve számukra. 1859-ben Kossuthal és Klapkával megalakították a Magyar Nemzeti Igazgatóságot.
Teleki Sámuel, gróf (1739-1822)		Bécs	Bázel, Párizs, Utrecht, Leiden	Bibliofil	Mária Terézia idején kir. kamarás, majd küllői főispán és erdélyi kormányzó tanácsos. II. József alatt belső titkos tanácsos, 1784-től 1790-ig kir. biztos a nagyváradi kerületben. Szabolcs, Békés, Arad, Csanád, Csongrád vm. főispáni helytartója, a hajdú kerületben főkapitányi helyettes. 1785-től 1787-ig Bihar vm. főispánja. 1792-ben m. alkancellár és Máramaros vm. főispánja. II. Lipót alatt erdélyi főkancellár. 1791-től ismét Bihar vm. főispánja, erdélyi kancellár.	A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár (Teleki Téka) megalapítása.

Teleki Sándor , gróf (1821-1892)	Erdély	Erdély: jog	Németország, Spanyolország, Itália	Honvéd ezredes, emlékiró	1848-ban Kővárvidék főkapitánya.	Kossuth Erdélybe küldte és Bem mellett több csatában részt vett, majd Konstantinápolyba menekült. A kiegyezés után hazatérve, visszakapott birtokán élt. Több kisebb-nagyobb emlékezést tett közzé. A Történelmi Társulat alapító tagja.
Vay Ábrahám , gróf (1789-1855)				Hivatalnok, földbirtokos	1830-ban Bereg vm. főispáni helytartója, 1832- 45-ben, majd 1848-ban Máramaros vm. főispánja. Az MTA egyik alapító és ig. tagja (1830).	Az MTA alapításához Széchenyi István után 8000 Ft-tal járult hozzá. A szabadságharc alatt visszavonult birtokára.
Vay Béla , báró (1829-1910)		Jog: magánút, berlini egyetem	Európa	Hivatalnok	1860-ban Bécsben a prot. küldöttség tagja, a tiszáninneri ref. egyházkerület főgondnoka. 1861-72-ben egy.-i képviselő. 1872-től 1894-ig Borsod vm. főispánja. 1886-ban és 1896-ban a főrendiház alelnöke.	

Vay Miklós, báró (1756-1824)	Sárospatak	Bécs: mérnök- akadémia	Franciaország, Hollandia, Németország, Anglia	Dandártábor- nok, hadmérnök	1804-től haláláig a Tisza és Körös-vidék folyószabályozási kir. biztosa. A tiszántúli térképező és folyószabályozó mérnökök munkájának irányítója és felügyelője.	Az optikai műszerszerkesztés terén elért eredményeiért 1787- ben a Royal Society tagjává választották. Nyugalomba vonulása után alsózsolcai birtokán gazdálkodott és belterjes gazdálkodást honosított meg. Angliából korszerű ekék, vető- és aratógépek terveit, fonógép modelljét hozta magával. Meghonosította Szabolcsban a burgonyát. Postakocsira szerelhető fordulatszámoló berendezéssel helyesbítette a korabeli postaúttérképeket. 1790-től haláláig követ volt az egy- eken.
---	------------	------------------------------	--	--------------------------------	--	--

Vay Miklós, báró (1802-1894)	Kecskeméti református gimnázium	Pesti egyetem: jog, Bécs	Magyarország felső vidékei	Politikus	1825-től Zemplén vm. aljegyzője, 1827-től alis- pánja, 1830-ban egy- i követe. 1831-ben kor- mánybiztos. 1831-től Borsod vm. főispáni helytartója, 1865-67-ben főispánja. 1840-ben a tiszántúli ref. egyház- kerület főgondnoka. 1841- től szeptemvir. 1844-től koronaőr. 1845-től hely- tartótanácsos. 1848-ban erdélyi kir. biztos. A kiegyezés után ismét koronaőr. 1888-tól a főrendiház elnöke, titkos tanácsos, a magyarhoni ref. konvent elnöke. Az MTA ig. tagja (1841).	
Vay Miklós, báró (1828-1886)		Bécs		Szobrász	A sárospataki ref. főiskola gondnoka.	Zsánerfigurákat, emlékmű- veket, szobrokat és szobor- portrékat (Széchenyi, Eötvös) készített bécsi akadémikus stílusban.
Wesselényi Miklós, báró (1750-1809)				Politikus, erdélyi nagybirtokos	1791-től részt vett az erdélyi egy-eken, ahol az ellenzék egyik vezéralakja.	Harcolt az állandó m. színház megteremtéséért, támogatta az iskolákat. 1795 után fokozatosan visszavonult a közéleti szereplésétől.

Wesselényi Miklós, báró (1796-1850)			Nyugat-Európa	Politikai író	Az MTA t. tagja (1830).	A magyarországi reformellenzék egyik vezetője, az erdélyi ellenzék vezére.
Zichy Ferenc, gróf (1811-1900)		Jog		Politikus, diplomata	Bihari főispán. 1839-ben fiumei alkormányzó. 1841-ben a pozsonyi váltótörvénytörvény elnöke, a Központi Magyar Vasút igazgatója. 1847-ben a helytartótanács ideiglenes elnöke. 1848-ban Széchenyi közlekedésügyi min. államtitkára, Pozsony vm. császári biztosa. 1854-től Velencében Miksa főhg. főudvarmestere. 1861-ben Nógrád vm. főispánja. 1874-től 1879-ig a Monarchia konstantinápolyi internunciusa. 1888-ban tárnokmester.	Az Orsz. Magyar Kertészeti Egyesület elnöke
Zichy Károly, gróf (1753-1826)				Hivatalnok, nagybirtokos	Békés vm. főispánja. 1785-ben tárnokmester és a kamara elnöke. 1788-ban országbíró és a helytartótanács elnöke. 1802-től az udvari kamara, 1808-ban az államminisztérium elnöke. 1809-ben hadügy-, 1813-14-ben belügyminiszter.	Az 1790-es egyezményen az alkotmányos kiegyezés egyik támogatója.

Zichy Károly, gróf (1779-1834)				Nagybirtokos	1825-től kamarai elnök, Moson vm. főispánja, főkamarásmester.	Gr. Seilern Crescencia első férje.
Zichy Nándor, gróf (1829-1911)		A filozófia doktora		Közgazdász és politikus	1861-ben Fejér vm. alispánja. 1865-ben a helytartótanács elnökhelyettese. A Néppárt megalapítója (1895). 1906- ban tárnokmester.	Az 1850-es években részt vett a dunántúli lecsapoló és rétöntöző csatornahálózat fejlesztésében. A kiegyezési tárgyalások aktív részese. A Székesfehérvári Kereskedelmi Bank és a Fejérmegyei Takarékpénztár alapítója. Szövetkezetek létesítését szorgalmazta.
Zichy Ödön, gróf (1809-1848)				Politikus, nagybirtokos	1844-ig Fejér vm. főispáni helytartója, h. udvari főlovászmester.	A bécsi politika kiszolgálója. A haditörvényszék halálra ítélte és kivégezték.

Forrás: MOL, OSZK Kézirattára, MTA Kézirattára, naplók, memoárok, Szinyei: Magyar írók élete és munkái, Magyar Életrajzi Lexikon